

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

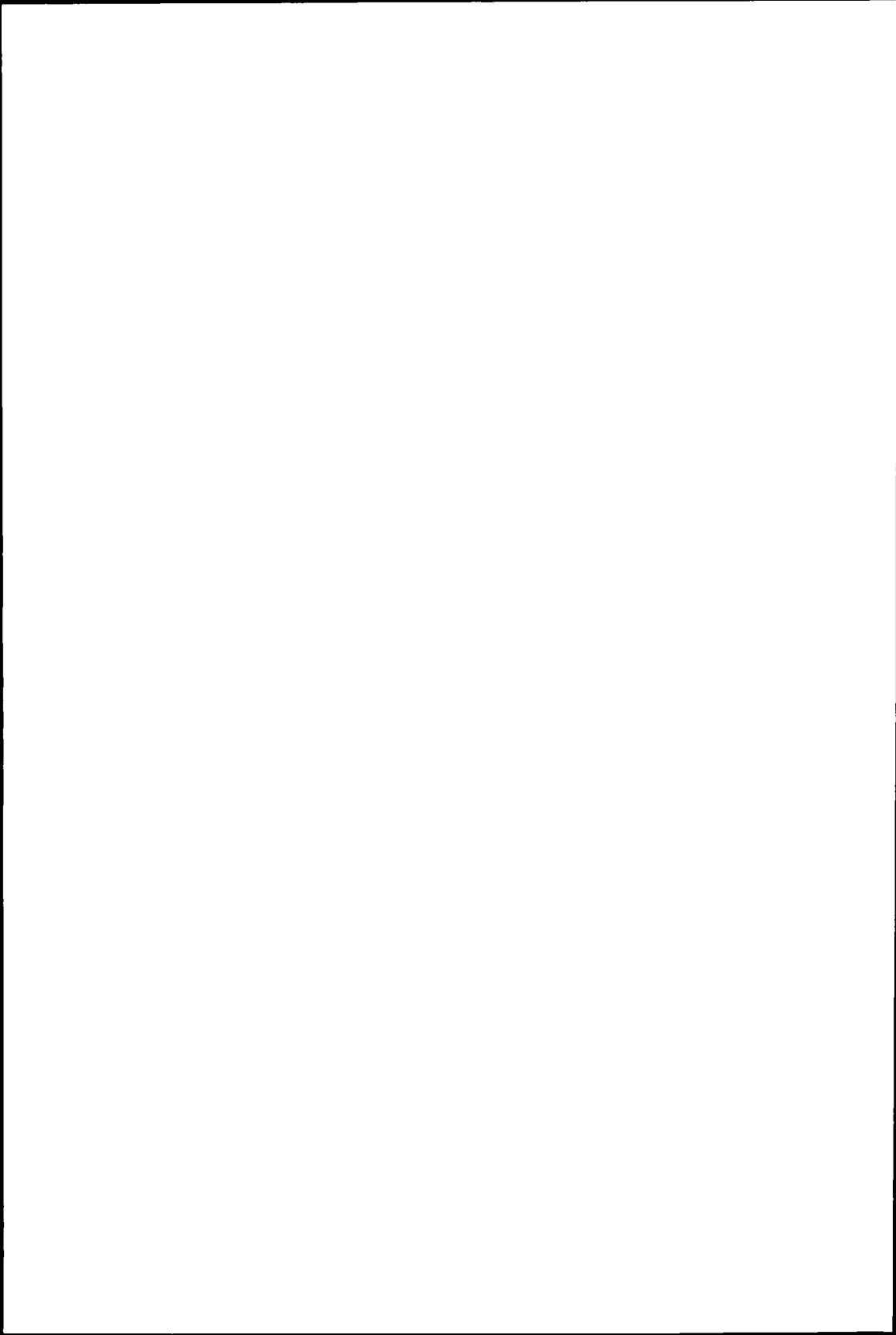
Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

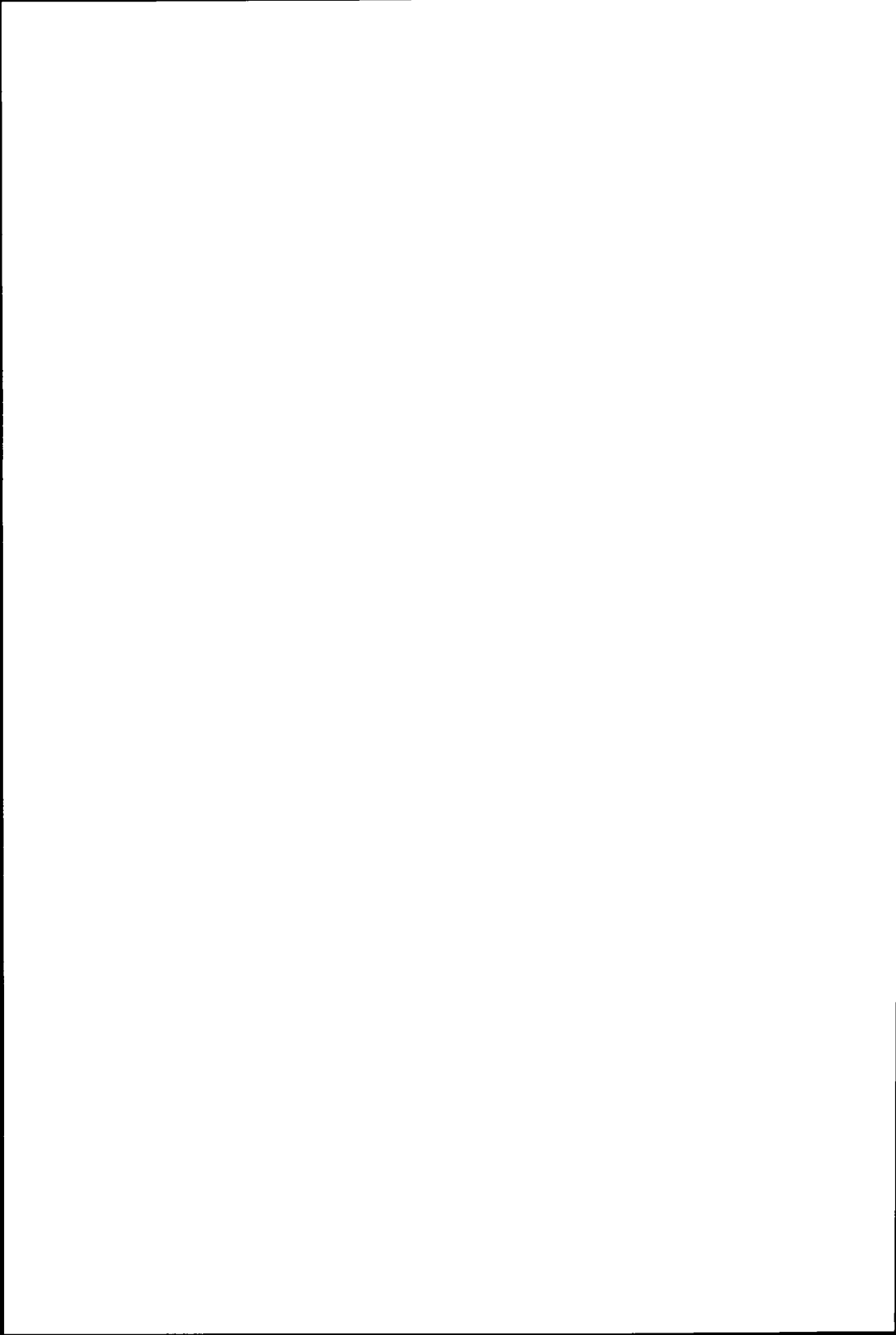
Sønderjyske
årbøger
2006

Sønderjyske årbøger
2006

Sønderjyske årbøger

2006

Redaktion:

Axel Johnsen

Tina Sahl Lydiksen

Jesper Bolund Nielsen

Historisk Samfund for Sønderjylland

Skrift: Palatino
Tryk: P.J.Schmidt Grafisk, Vojens
Bogbinder: J.P.Møller, Haderslev
ISSN 0106-4452

Forsidebillede:

Tyske krigsfanger går en usikker fremtid i møde efter at være blevet taget til fange på østfronten under 2. Verdenskrig. Sovjetisk krigsfangenskab kunne meget vel være lig med døden. Omkring 250 danske sydslesvigere deltog på tysk side i felttoget mod Sovjetunionen. Inde i årbogen fortæller cand.mag. Linda Nikolajsen om disse soldaters skæbne. Da den kolde krig begyndte, blev de brikker i et storpolitisk spil. Den sidste danske sydslesviger i russisk fangenskab vendte hjem i oktober 1955. Gengivet efter Østfronten i billeder 1941-1945. Nyt Nordisk Forlag.

Indhold

Artikler

<i>Linda Nikolajsen</i> : Krigsfanger bag jerntæppet. Danske sydslesvigere i sovjetisk fangenskab 1939-1955	7
<i>Lars N. Henningsen</i> : Byerne i Slesvig ca. 1700-1830 – en variant af dansk købstadshistorie	37
<i>Axel Johnsen</i> : Martyriet Sydslesvig. Danske grænseaktivisters billede af Sydslesvig 1945-1950	67
<i>Peter Thaler</i> : Mellem Slesvig og Slovenien. Subjektiv identitetsdannelse i et sammenlignende perspektiv	101
<i>Anton Marckmann</i> : De tyske undervandsbåde på bunden af Hørup Hav. 2. Verdenskrigs vraggods	119
<i>Hans Schultz Hansen</i> : Den tidlige industrialisering i hertugdømmet Slesvig 1830-1864	141
Nekrolog	169
Forfatterliste	172

Anmeldelser

600 spørgsmål om grænselandet. Spil udgivet af Grænseforeningen (ved <i>Lars Aagaard</i>)	174
<i>Adriansen, Inge og Matthias Schartl</i> : Erindringssteder nord og syd for grænsen (ved <i>Gerret Liebing Schlaber</i>)	174
<i>Buch, Jørn</i> : Synnejysk historie (ved <i>Preben Sørensen</i>)	176
<i>Bünsche, Bernd</i> : Das Goschof-Retabel in Schleswig (ved <i>Sissel F. Plathe</i>)	176
<i>Bøytler, Jørgen og Jørgen Toft Jessen</i> : Christiansfeld (ved <i>Peter Dragsbo</i>)	177
Dansk-tyske spor i det gamle hertugdømme Slesvig (ved <i>Martin Klatt</i>)	179
Det Nationale Portrætgalleri på Folkehjem (ved <i>Karen Conradsen</i>)	180
Gram-Skjoldager, Karen: Grænsen ligger fast! (ved <i>Axel Johnsen</i>)	182
<i>Henningsen, Lars N. og Johan De Mylius</i> : Hver elsker sin farve (ved <i>Jens Andersen</i>)	183
<i>Holm, Gretelise</i> : Under fuld bedøvelse (ved <i>Birte Blønd</i>)	184
<i>Jordt Jørgensen, Peter</i> : Christian 2. og Et kristeligt, kongeligt, fyrsteligt fangenskab (ved <i>Axel Johnsen</i>)	185
København-Bonn Erklæringerne 1955-2005 (ved <i>Torsten Borring Olesen</i>)	187
<i>Rasmussen, René</i> : Front og Bro (ved <i>Bent A. Koch</i>)	189
<i>Rønne, Bent Vedsted</i> : Mellem to fronter (ved <i>Claus Bryld</i>)	192

Schlaber, Gerret Liebig: Sozialpolitik im Schleswiger Land 1840-1880 (ved <i>Martin Klatt</i>)	194
Danker, Uwe og Astrid Schwabe: Schleswig-Holstein und der National- sozialismus (ved <i>Henrik Lundtofte</i>)	196
Schultz Hansen, Hans: Hjemmetysheden i Nordslesvig 1840-1867 (ved <i>Frank Lubowitz</i>)	197
Skov Kristensen, Henrik: Det tyske mindretal og Fårhuslejren (ved <i>Günter Weitling</i>)	200
Steensen, Thomas: Im Zeichen einer neuen Zeit (ved <i>René Rasmussen</i>)	202
Stoltz, Gerd: Unter dem Doppeladler für Schleswig-Holstein (ved <i>Axel Johnsen</i>)	203
Vadehavet. Portrætter af et kulturlandskab (ved <i>H.E. Sørensen</i>)	204
Weitling, Günter: Fra Ansgar til Kaftan (ved <i>Steen Haarløv</i>)	205
Arkiver, museer og forskningsinstitutioner	209
Fra den lokalhistoriske arbejdsmark	249
Historisk Samfund for Sønderjylland	249
Andre landsdelsdækkende foreninger	260
Lokalhistoriske foreninger og arkiver	263
Oversigt over årsskrifter og periodica	289
Historisk Samfund for Sønderjylland, styrelse, amtskreds- udvalg og regnskab	296

Krigsfanger bag jerntæppet

Danske sydslesvigere i sovjetisk fangenskab
1939-1955

af LINDA NIKOLAJSEN

Under Anden Verdenskrig blev de danske sydslesvigere sendt til fronterne på linje med alle andre våbenføre tyske mænd. Mange af dem tilbragte årevis i russiske fangelejre og fik samme hårdhændede behandling som de danske østfrontfrivillige. Den sidste danske sydslesviger kom hjem i oktober 1955. Linda Nikolajsen, der har fundet spændende nyt materiale i de nyligt åbnede russiske arkiver, beretter her om, hvordan de dansksindede sydslesvigere blev brikker i Den kolde Krigs storpolitiske spil.

De fleste af de danskere, der havnede i sovjetiske krigsfangelejre i forbindelse med Anden Verdenskrig, var mennesker, som frivilligt havde valgt at kæmpe på tysk side, – heraf ganske mange hjemmety-skere, der havde kæmpet på østfronten. I alt ca. 6.000 danske statsborgere gjorde som frivillige aktiv tjeneste for Tyskland i løbet af krigens år – enkelte i værnemagten, men langt de fleste i Frikorps Danmark, der hørte under Waffen SS. På baggrund af sovjetisk arkivmateriale er det tidligere godtgjort, at omkring 275 danske SS-frivillige endte i de sovjetiske krigsfangelejre.¹ Russerne opfattede soldater, der frivilligt havde deltaget i Hitlers krig som fanatiske nazister, der gennem deres tjeneste i Waffen SS havde medvirket til adskillige overgreb på civilbefolkningen i Sovjet. Fanger, der under krigen havde haft tilknytning til SS, levede derfor efterfølgende under langt de værste forhold i de sovjetiske krigsfangelejre.

I forbindelse med mine specialestudier har jeg, bl.a. på baggrund af russiske arkivalier, kunnet konstatere, at de dansksindede sydslesvigere, som under krigen havnede i sovjetisk krigsfangenskab, ganske uforskyldt blev slået i hartkorn med de danske tysklandsfrivillige og fik den samme hårde behandling. De dansksindede krigsfanger endte i denne meget uheldige situation, selv om de ikke reelt var danske statsborgere, fordi de selv opfattede sig som værende danske pga. deres danske sindelag. Og når de i krigsfangelejrene gjorde opmærk-

I juni 1941 indledte Tyskland felttoget mod øst, Operation Barbarossa. Sovjetunionen var uforberedt på angrebet, og derfor mødte tyskerne kun meget svag modstand. Blandt de danske sydslesvigere, der deltog i felttoget, var mindretallets generalsekretær Frederik Petersen. Fra hans samling stammer ovenstående øjebliksbillede fra fremrykningen. Frederik Petersen gjorde hele krigen med og døde i kampene om Berlin i april 1945. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

som på dette forhold, skabte de store problemer for sig selv, da russerne sluttede, at hvis de ikke var tyskere, måtte de nødvendigvis være danske frivillige.

Derudover blev de dansksindede krigsfanger i Sovjetunionen brugt som en brik i det storpolitiske spil, der foregik mellem de to lande i begyndelsen af Den Kolde Krig. Russiske arkivalier giver et entydigt billede af, at Sovjetunionen ønskede indflydelse på dansk politik og kontrol over de strategisk vigtige danske stræder samt Kielerkanalen. De dansksindede krigsfanger i Sovjetunionen og de mange tyske og sovjetiske flygtninge, der befandt sig i Danmark, blev af de sovjetiske myndigheder set som en løftestang til at gøre denne indflydelse gældende.

Kildegrundlaget

I min specialeafhandling har jeg valgt at se nærmere på, hvordan de dansksindede sydslesvigere i russisk fangenskab blev behandlet,

hvilke forhold de levede under i Sovjetunionen, samt hvordan man fra sovjetisk side opfattede dem. Desuden har jeg undersøgt, hvad man i Danmark gjorde for at få de dansksindede sydslesvigere løsladt, og hvilke problemer de danske myndigheder stødte på i den forbindelse. Grundlaget for mine studier er en gennemgang af de mange danske arkivalier om emnet i Udenrigsministeriets og Dansk Generalsekretariats arkiver. Her er tale om såvel personsager som diplomatiske indberetninger fra bl.a. det danske gesandtskab i Moskva og den danske forbindelsesofficer i Flensborg.

Arkivmateriale fra Den russiske Føderations Arkiv for Udenrigspolitik har givet mig et indblik i tankegangen bag den politik, Sovjetunionen førte overfor Danmark i forbindelse med Sydslesvig og de dansksindede fanger, der befandt sig i Sovjet. De mest centrale kilder i denne sammenhæng er interne sovjetiske dokumenter i forbindelse med den danske udenrigsminister Gustav Rasmussens besøg hos sin russiske kollega Vjateslav M. Molotov i Moskva i juni 1946.

Rigsarkivet råder også over kildemateriale fra russiske arkiver, der omhandler de danske krigsfanger i sovjetiske lejre under og efter Anden Verdenskrig. Det drejer sig om Håndskriftssamling XVI i Rigsarkivets Danica²-arkiv fra Rusland, der er indsamlet af danske forskere, som i efteråret 1993 arbejdede i de dengang nyligt åbnede russiske arkiver. Her har Rigsarkivet kopier af de i *Centret for Opbevaring af historisk-dokumentariske samlinger* (Центр Хранения Историко-Документальных Коллекции) i Moskva, det såkaldte Særlige arkiv, »Osobyj Arkhiv« henliggende ca. 700 sager på danske krigsfanger og civil-internerede. Arkivet indeholder hovedsagelig sager om de danske frivillige, og af de ca. 700 danske krigsfanger er omkring 200 fra Sønderjylland, de fleste fra det tyske mindretal.

Akterne om de danske krigsfanger er ikke blevet mikrofilmet, men er kopieret på papir. Hver sag indeholder et spørgeskema og et kartotekskort, der blev udfyldt under forhør, når en fange ankom til en krigsfangelejr. Disse dokumenter fulgte fangen i hans tid som krigsfange, idet de blev sendt med ham til de lejre, han senere blev overført til. Spørgeskemaet og kartotekskortet har temmelig mange rubrikker, som efternavn, fornavn, patronym, fødselsår, fødselssted, adresse før indkaldelsen, nationalitet, modersmål, kendskab til andre sprog, undersåts- eller statsborgerforhold, partitilhør, religion, uddannelse, erhverv, i hvilken hær havde fangen tjent, var han indtrådt i hæren ved mobilisering eller frivilligt, hvilken våbenart havde han

anvendt, i hvilken enhed tjente han, hans soldaternummer, rang eller titel, funktion ved enheden, hvilke medaljer havde han fået, blev han fanget eller overgav han sig frivilligt, hvor og hvornår, spørgsmål om hans familie, hans sociale forhold, havde han før været i Sovjet, havde han slægtinge eller bekendte i Sovjet (i så fald spørgsmål om dem), i hvilke andre stater havde han været, var han dømt eller retsforfulgt – for hvad og hvornår osv. Dernæst følger krigsfangens underskrift, en dato for udfyldelse af spørgeskemaet og en beskrivelse af fangens ydre med angivelse af eventuelle særlige kendetegn, en underskrift fra den medarbejder, der udfyldte papiret, og til sidst er der afsat plads til oplysninger om fangens forflytninger til andre lejre. Nogle af sagerne indeholder desuden et eller flere fotografier af fangen, fingeraftryk, en soldaterbog, skrivelser til eller fra fangen eller en detaljeret beskrivelse af fangens sygdomsforløb og død.

Der er en del vanskeligheder forbundet med at læse sagerne og kortene. Det er tydeligt, at nedskrivningen under forhørene er foregået hurtigt og meget ofte er ikke alle rubrikkerne udfyldt. Andre gange har man åbenbart ikke haft et spørgeskema ved hånden, og fangens svar er derfor skrevet henover teksten på en tilfældig avisside, sider der er revet ud af en bog, eller på et farvet stykke papir – forhold der gør det meget vanskeligt at tyde det nedskrevne. Den hastige og sjuskede russiske håndskrift er tit svær at læse, hvilket kopieringen af dokumenterne ikke har hjulpet på. Det er desuden åbenlyst, at der har været problemer med at forstå hinanden, samt at det har voldt problemer at gengive de danske navne og stednavne med kyrilliske bogstaver. Det ses f.eks. af adskillige overstregninger, store spørgsmålstejn og uigenkendelige gengivelser af danske person – og bynavne.

Sagsakterne består typisk af spørgeskemaets tre ark og måske et par andre stykker papir. Nogle få indeholder mere end 10 sider, mens én er så tyk, at den falder i øjnene. Det er den danske læge Alexander Thomsens³ sag, som fylder ca. 150 sider. Alexander Thomsen fra Internationalt Røde Kors kom til Berlin i juni 1945 for at hjælpe de danskere, der var strandet der. I juni 1945 blev han arresteret af sovjetiske myndigheder, anklaget for at have uds muglet nazister og tyske krigsforbrydere fra den sovjetiske besættelseszone. Russerne regnede ham som krigsfange og førte ham til en lejr i Sovjetunionen, hvor han blev idømt 10 års straffelej. Det usædvanlige ved Thomsens sag er, at han under sit ophold i Sovjet lærte sig russisk og skrev adskillige

breve og appeller til lejrledere og højere myndigheder som statsadvokatur og højesteret.

Materialet fra det »Særlige arkiv« i Moskva er aldrig blevet systematisk gennemgået og anvendt til videnskabelige undersøgelser, men er hidtil kun benyttet af tidligere krigsfanger eller deres pårørende, som ønsker personlige spørgsmål besvaret. Under arbejdet med min specialeopgave er materialet gennemgået for at undersøge, om der også skulle befinde sig sager om dansksindede sydslesvigere her blandt de danske krigsfanger og civilinterne. Det lykkedes mig at finde frem til et antal sydslesvigske krigsfanger, og deres protokoller er med til at give et indtryk af de svære forhold, mindretallets medlemmer levede under i sovjetisk krigsfangenskab. Det fremgår tydeligt af disse fangers spørgeskemaer og kartotekskort, at russerne havde svært ved at forstå de oplysninger, fangen afgav, og der er flere eksempler på gentagne overstregninger. At de dansksindedes sager overhovedet findes her blandt så mange danske frivillige, er med til at understrege min tese om, at de dansksindede sydslesvigere, der havnede i sovjetisk fangenskab, blev opfattet som danske østfrontsfrivillige og blev behandlet derefter.

De danske myndigheders indsats

Den danske regering gjorde en stor indsats for at få de dansksindede sydslesvigere, der var blevet tvunget i tysk militærtjeneste og taget som krigsfanger, løsladt og sendt hjem. Allerede inden krigens afslutning var man opmærksom på problemet og begyndte forberedelserne til det forestående arbejde med at lokalisere de savnede og forsøge at få dem frigivet og hjemsendt. De store menneskelige omkostninger, krigen havde bragt mindretallet, var én af hovedårsagerne til de danske myndigheders anstrengelser for at hjælpe. Hjælpen skal således ses som et bevis på den tilknytning, det lille mindretal syd for grænsen havde til det danske rige.

For de danske myndigheder var det en ufravigelig betingelse for at yde en tilfangetagen sydslesviger hjælp, at den enkelte sydslesviger beviseligt var tilknyttet danskheden i Sydslesvig. Men udover at sydslesvigeren altså skulle tilhøre den dansksindede befolkningsdel, var der desuden krav om, at han skulle være medlem af en dansk organisation, at han ikke havde været medlem af nazistpartiet, på ingen måde havde haft nazistiske sympatier eller på anden måde været ak-

tiv for tyskheden. Man gjorde derfor meget ud af, hver gang man fik et nyt navn til listen over de savnede, at få den danske forbindelsesofficer i Sydslesvig, oberstløjtnant H.M. Lunding, til at undersøge, hvorvidt den pågældende soldat opfyldte disse kriterier, før vedkommende blev tilføjet den liste, der blev taget som udgangspunkt for, hvilke personer der ville modtage dansk hjælp. Hjælpen bestod i første omgang i, at fangerne om muligt ville modtage levnedsmiddelforsendelser fra Danmark og dernæst i, at de ville få hjælp med løsladelse og hjemsendelse. De strenge krav, der blev stillet, betød, at mange krigsfanger fik afslag på deres ønske om hjælp fra Danmark, men det var nødvendigt for, at man ikke havnede i en situation, hvor Danmark havde hjulpet personer, der senere viste sig at have været nazister.

De danske myndigheder begyndte hurtigt at skelne mellem dansksindede, der var savnede og dansksindede, som man vidste befandt sig i krigsfangenskab. Der blev især fokuseret på sidstnævnte – dem, man på baggrund af fangerens Røde Kors-postkort til familien vidste, havde overlevet krigen. Der var dog stadig et spinkelt håb om at opspore dem, der ikke havde været livstegn fra siden krigens afslutning, eller om hvem man ikke vidste, hvorvidt de befandt sig i fangenskab.

Der blev fremstillet lister over savnede på alle fronter, og da listerne var på plads, blev de oversat og sendt til de danske gesandtskaber rundt omkring i verden, som havde fået besked på at fremlægge dem for de rette myndigheder i det pågældende land. Udenrigsministeriet lagde i sin henvendelse vægt på, at det danske mindretal i Sydslesvig under krigen havde lidt overordentligt smertefulde tab, idet et betydeligt antal mindretallet tilhørende personer var faldet. Gesandtskaberne blev desuden anmodet om i deres henvendelser til de respektive myndigheder at udtale, at den danske regering ville sætte megen pris på, om sagen snarest måtte blive optaget til en imødekommende behandling.⁴

At der ville være store praktiske vanskeligheder forbundet med at opspore de dansksindede i især Sovjetunionen, var de danske myndigheder bevidste om fra start. Men på trods af de åbenlyse vanskeligheder der var forbundet med at finde frem til medlemmerne af mindretallet blandt de mange tyske krigsfanger i de sovjetiske fangelejre, der var spredt over hele landet, og få dem ført til Danmark, valgte man fra dansk side at involvere sig i dette arbejde. Det virkede

som et naturligt skridt for at hjælpe ligesindede, der mod deres vilje havde deltaget i nazisternes fremmarch, og som man anså for uforvarende at være havnet i denne ulykkelige situation. Men sådan blev henvendelsen fra de danske myndigheder bestemt ikke opfattet af de allierede – hverken i øst eller i vest. Der var således ikke den store forståelse fra engelsk side for den danske regerings interesse i det danske mindretals medlemmer. I en skrivelse fra Foreign Office hedder det bl.a., at de britiske myndigheder ikke kan anerkende, at den danske regering skulle være berettiget til at henvende sig til den britiske regering på sådanne personers vegne, som faktisk er tyske statsborgere. Den britiske regering anser det ikke som et almindeligt princip eller for ønskeligt, at et land skulle »påtage sig retten til at forsvare et mindretals interesser i et andet land.«⁵ I Udenrigsministeriet konkluderer man på denne baggrund, at »Det kan derfor ikke forventes, at man fra britisk side vil give de danske myndigheder underretning om, hvilke afgørelser der træffes vedrørende de på de gældende fortegnelser opførte personer.«⁶

Den amerikanske reaktion var ikke meget anderledes end den britiske, hvilket en indberetning fra det danske gesandtskab i Washington 8. november 1945 giver udtryk for. Gesandtskabet beretter, at man underhånden har fået oplyst, at det amerikanske krigsministerium har anlagt som almindelig retningslinie, at alle krigsfanger, der tilhører folkeminoriteter indenfor Tyskland (eller andre fjendtlige lande) vil blive betragtet som tyske krigsfanger og behandlet som sådanne for så vidt angår hjemsendelse til Europa.⁷

De danske myndigheder mødte altså ingen forståelse for deres anmodning om hjælp til at lokalisere og få hjemsendt de dansksindede sydslesvigere fra de vestlige allierede. Det samme var gældende for den store allierede i øst. Fra sovjetisk side tog man sig det også meget nært, at danskerne tillod sig at komme med en sådan henvendelse. Russerne mente absolut ikke, det var danskernes opgave at få løsladt tyske soldater, og de var ikke i stand til at skelne på samme måde, som danskerne gjorde mellem tyskere og dansksindede sydslesvigere. For dem var spørgsmålet, hvilken hær soldaten havde kæmpet i, og da sydslesvigerne havde kæmpet for tyskerne mod russerne, var krigsfangenskab i deres øjne fuldt ud berettiget.

Den sovjetiske holdning afspejles i en samtale, den danske gesandt i Moskva, Thomas Døssing havde med den russiske departementschef Mikhail Vetrov om »vore sydslesvigere i russisk krigsfangen-

Kampene på østfronten var ubeskriveligt hårde og havde frygtelige menneskelige omkostninger. Her er det soldater fra Den Røde hær, der forsvarer byen Voronesj. Gengivet efter Østfronten i billeder 1941-1945. Nyt Nordisk Forlag.

skab». Vetrov havde været ganske afvisende og spurgt Døssing, om der ikke var tale om tyske statsborgere, som havde kæmpet mod Sovjetunionen. Han havde desuden spurgt, om udtrykket »hjemsendelse« i ministeriets skrivelse betød til Danmark eller til Tyskland. I det sidste tilfælde forekom henvendelsen ham ganske ubegribelig.⁸

På samme måde som de vestlige allierede kunne russerne simpelt-

hen ikke forstå, hvorfor danskerne viste denne interesse for nogle »tyskere«, og det var kendetegnende, at de danske henvendelser ikke mødte nogen forståelse, men blev taget ilde op af både de vestlige allierede og Sovjetunionen.

Bestræbelserne for løsladelse og hjemsendelse

Umiddelbart efter krigens afslutning gik de danske myndigheder i gang med at lokalisere de savnede danske sydslesvigere, og der blev, som tidligere nævnt, fremstillet lister med navnene på disse personer. På den første liste over de sydslesvigere, som var meldt savnede fra alle fronter, stod opført navnene på 65 personer. Denne liste viste sig hurtigt at være utilstrækkelig og måtte jævnligt opdateres. Dansk Røde Kors, det danske udenrigsministerium, Den slesvigske Forening (i 1946 navneforandring til Sydslesvigsk Forening) og konsulatet i Flensborg forsøgte hele tiden at få listerne opdateret og dermed få et overblik over, hvor mange dansksindede der var savnede eller lokaliseret i krigsfangenskab.

Efterhånden som der blev skabt et bedre overblik over situationen, fik man mere præcise tal, og i juni 1945 mente man således, at der ud af i alt 488 savnede medlemmer af det danske mindretal var 181, som var savnet på østfronten. Dette tal vekslede en del, og i september 1945 mente man i Udenrigsministeriet, at der var ca. 250 savnede mindretalsmedlemmer, der efterlystes og søgtes hjemsendt fra de russiske frontafsnit.

Med dette på plads begyndte arbejdet med at finde frem til de overlevende, som befandt sig i krigsfangenskab. I 1947 havde man en liste med navnene på 42 medlemmer af den danske folkegruppe i Sydslesvig, som var i sovjetisk fangenskab. Med tilføjelse af nye navne og frigivelser fra Sovjetunionen holdt dette tal sig nogenlunde omkring 40 året ud. På dette tidspunkt var langt de fleste krigsfanger, der havde befundet sig i vestlige fangenskaber, allerede blevet løsladt.

Løsladelserne og hjemsendelserne fra Sovjetunionen tog dog sin tid, og i maj 1948 var der ifølge Udenrigsministeriet stadig 34 dansksindede sydslesvigere i sovjetisk krigsfangenskab. I juli samme år var tallet nede på 29 og halvandet år senere, i december 1949, var der ifølge Udenrigsministeriets lister stadig 19 sydslesvigere i sovjetisk fangenskab. I februar 1950 var antallet af dansksindede fanger i sovjetiske krigsfangelejre nede på seks, og i juni 1952 var der kun to fanger tilbage.

bragt i en Fangelejr med mange Tusinder i Omraadet ved Sverdlowsk. alt 101,40 Mark. Formanden for det særlige Svøm-

Børn e Festen. August 83 Aar. Tors Ranshe gennem af det i sit Vi

ke

bar i raadets Kug- t, hvad forhin- d den g ned- ed den org. fore- for al Sta-

Det gribende Gensyn paa Flensborg Banegaard. Til venstre den 87-aarige Fru Matthiesen, til højre Asmus Matthiesen, iført det nye Tøj, han fik udleveret i Modtagelseslejren Friedland.

Tre flensbor Film he Det er e i Hove der læg Erich S URA „Ryttere ler om den ber I Ser amerika gang“.

Den sidste sydslesviger, der vendte hjem fra krigsfangenskab i Sovjet, var Asmus Matthiesen. Han ankom til Flensborg banegård så sent som 17. oktober 1955. På dette tidspunkt troede de danske myndigheder, at der befandt sig endnu en fange i Sovjet, men det viste sig senere, at han var omkommet allerede i 1946. Foto: Flensborg Avis.

Langt om længe vendte den sidste dansksindede sydslesviger hjem fra krigsfangenskab i Sovjetunionen i oktober 1955. Den eneste, der stadig stod opført på listen over fanger, der befandt sig i sovjetisk krigsfangenskab, viste sig nemlig senere at være omkommet allerede i august 1946. Denne oplysning fik Udenrigsministeriet dog først den 12. maj 1964 på baggrund af en skrivelse, som Dansk Røde Kors havde modtaget fra Russisk Røde Kors.

Forinden havde spørgsmålet om denne sidste person igen og igen været oppe på diplomatisk niveau, og sagen blev endvidere nævnt af statsminister Jens Otto Krag, da han under sit besøg i Moskva i 1964 mødtes med Nikita Khrusjtjov.⁹ J.O. Krag fik det svar, at russerne havde givet alle de oplysninger om krigsfanger, de var i besiddelse af, og at vedkommende derfor måtte anses for at være død. Måske var det i sidste ende denne danske henvendelse på allerhøjeste ni-

veau, der endelig fik russerne til at undersøge sagen til bunds, – det var i hvert fald kort efter mødet mellem Krag og Khrusjtjov, Russisk Røde Kors endelig gav besked om, at fangen var omkommet. Sagen kunne således afsluttes med, at den savnedes pårørende så sent som i maj 1964 modtog beskeden om, at han var omkommet allerede i 1946.

Hermed havde de danske myndigheder langt om længe afsluttet arbejdet for løsladelse og hjemsendelse af de dansksindede sydslesvigere, de havde opført på deres liste over personer, man vidste, befandt sig i sovjetisk krigsfangenskab. Den anden gruppe, der fra start var blevet opereret med, sydslesvigere savnet på østfronten, blev ikke prioriteret ligeså højt, da disse i vidt omfang blev betragtet som faldne, hvis de pårørende endnu ikke havde hørt fra dem. Fra dansk side blev denne gruppe nævnt for de sovjetiske myndigheder gentagne gange, og sagen blev for sidste gang taget op under Nikita Khrusjtjovs besøg i Danmark i juni 1964. Her mindede man desuden russerne om, at man først for ganske nylig havde fået svar fra Russisk Røde Kors om den sidste danske sydslesviger i fangenskab. Svaret fra russisk side var totalt afvisende og lød, at samtlige fanger i Sovjet for længst var vendt hjem, at russerne havde givet alle de oplysninger, de var i besiddelse af, og at der ikke var noget håb om, at yderligere undersøgelser ville kunne skaffe flere resultater.

Livet i sovjetisk fangenskab

I forbindelse med især kampene på østfronten var der en udpræget mangel på respekt for menneskerettighederne og de fjendtlige soldaters liv. Sovjetunionen havde ved den Anden Verdenskrigs udbrud ikke underskrevet Geneve-konventionen af 1929 om krigsfangers rettigheder og anerkendte desuden ikke det zaristiske Ruslands indgåede traktater, hvilket betød, at Haagerkonventionen¹⁰ heller ikke var gældende i formel henseende. Kort efter krigens begyndelse udfærdigede den sovjetiske regering imidlertid et reglement for behandling af krigsfanger, som gav disse en beskyttelse svarende til Haagerkonventionen, men den Røde Hær levede slet ikke op til denne forpligtelse, hvilket betød, at det meget vel kunne betyde døden for en tysk soldat at havne i sovjetisk fangenskab.

Når de dansksindede sydslesvigere drog i krig for Tyskland var én ting derfor at havne i krigsfangenskab – noget helt andet var at havne

Den tyske fremmarch gik hårdt ud over den sovjetiske civilbefolkning. Landsbyer og afgrøder blev brændt af, hvilket overlod landsbyboerne til sult, eller tvang dem ud på en farefuld rejse mod byerne medbringende deres få ejendele. Gengivet efter Østfronten i billeder 1941-1945. Nyt Nordisk Forlag.

i sovjetisk krigsfangenskab. 15,8% af alle tyske krigsfanger i den Røde Hærs varetægt i 1942 døde, og i 1943 nåede tallet op på over 50%. Allerede året efter var dødeligheden faldet til 8,8% for i 1945 at dykke helt ned på 4% om året.¹¹ Alle tyske soldater var klar over, at sovjetisk krigsfangenskab meget vel kunne være lig med døden, og bevidstheden om dette har under mange af krigens slag betydet, at man kæmpede til sidste mand, eller måske endda tog sit eget liv, når slaget syntes tabt. En del af forklaringen på, at forholdene i de sovjetiske krigsfangelejre var langt værre end i de vestallierede var, at det hærgede Sovjetunionen manglede ressourcer til både sin egen befolkning og krigsfangerne. Så det var så godt som alle, der befandt sig i Sovjetunionen, der sultede. Og dertil kom, at fangerne uden hensyn til deres helbredstilstand blev sat til ekstremt hårdt fysisk arbejde, som f.eks. anlægsarbejde og minedrift. Sygdom, overanstrengelse, sult og kulde var hverdagskost i de sovjetiske krigsfangelejre, og det betød, at utrolig mange fanger omkom.

Baggrunden for den til tider barbariske grusomhed, der prægede

østfronten og de sovjetiske krigsfangelejre, hænger sammen med, at tyskerne førte udryddelseskrig på østfronten. Krigen mod Sovjetunionen sigtede ikke kun mod et politisk opgør med kommunismen og afsættelse af Stalins regime, men var for det nazistiske Tyskland kampen mod en mindreværdig race. Denne holdning smittede efterhånden af på fjendens soldater, der samtidig ønskede at hævne den behandling, de tyske soldater havde givet den russiske civilbefolkning. Og på den måde fik man startet en gensidig følelse af had og en voldsspiral, der nærmest ingen ende ville tage.

Opfattet som dansk SS-soldat

I de sovjetiske krigsfangelejre var man, som allerede nævnt, ikke i stand til at skelne mellem tyskere og dansksindede sydslesvigere – var man ikke tysker, måtte man efter sovjetisk logik være dansk tysklandsfrivillig. På grund af oplysninger fra hjemvendte fanger om, at de dansksindede sydslesvigere til tider blev opfattet som SS-ere, forsøgte de danske myndigheder overfor russerne igen og igen at gøre rede for det danske mindretals specielle situation, samt at forklare den danske interesse for denne gruppe mennesker. Men til trods for, at både det danske udenrigsministerium og Sydslesvigsk Forening gjorde en stor indsats for at forklare russerne den afgørende forskel på disse to grupper, ser det ikke ud til at have haft den store betydning for den enkelte fange – nærmere tvært imod.

I et forsøg på at hjælpe de unge soldater til hurtigere frigivelse og hjemsendelse sendte Sydslesvigsk Forening alle mindretallets krigsfanger i Sovjet med kendt adresse en erklæring på tysk om fangens tilknytning til danskheden i Sydslesvig. Senere supplerede foreningen med den samme erklæring oversat til russisk i håb om, at det overfor de sovjetiske myndigheder ville tydeliggøre forskellen på de dansksindede sydslesvigere, der som tyske statsborgere trods deres danske sindelag meget mod deres vilje måtte trække i den tyske uniform, – og de danske statsborgere, der – til dels som fanatiske modstandere af Sovjetunionen – frivilligt meldte sig til kampen på østfronten. I forsøget på at hjælpe de tilfangetagne sydslesvigere var man dog ganske uforvarende med til at forværre situationen for dem. På baggrund af beretninger fra hjemvendte fanger er det tydeligt, at den udsendte erklæring gjorde mere skade end gavn. Eksempelvis fortæller en tidligere fange, at erklæringen fra Sydslesvigsk Forening for hans ved-

kommende resulterede i gentagne forhør og diverse beskyldninger. Blandt andet mente russerne, at han var personlig ven af Sydslesvigsk Forenings generalsekretær, som havde underskrevet den tilsendte attest, og russerne var meget mistænksomme på grund af dette. Andre hjemvendte fanger kunne fortælle, at russerne på baggrund af erklæringerne fra Sydslesvigsk Forening havde forstået, at de dansk-sindede fanger var danske statsborgere og derfor konkluderede, at de mere eller mindre frivilligt var gået ind i den tyske hær. Og eftersom de frivillige blev behandlet langt strengere end almindelige tyske soldater, blev holdt i særlige lejre under skrappe bevogtning og ingen hjemsendelsesmulighed havde, kunne det være skæbnesvangert for de danske sydslesvigere at blive opfattet som tysklandsfrivillige.

Danske sydslesvigeres oplevelser

De erindringsværker om Anden Verdenskrig, der er skrevet af dansk-sindede sydslesvigere, beskriver til fulde krigen grusomhed, og de giver et indblik i de frygtelige omstændigheder, det tyske statsborgerskab drev det danske mindretal ud i. Værkerne giver en forståelse for hvilke argumenter, der var de afgørende, når de unge mennesker skulle tage stilling til, hvorvidt de ville deltage i krigen på tysk side eller forsøge at unddrage sig værnepligten ved at flygte til Sverige. Der lå ofte meget nationalistiske bevæggrunde bag beslutningen om at deltage i krigen, men der var også frygten for, at unddragelse af værnepligten ville ramme de pårørende. Ved deres deltagelse i krigen følte mange af sydslesvigerne mere, at de kæmpede for Danmark end for Tyskland, da målet var at få Sydslesvig genforenet med Danmark, og midlet dertil var tysk nederlag i krigen. Soldaterne var derfor fanget i et moralsk dilemma, da de naturligvis gerne ville overleve krigen, men for at overleve var de nødsaget til at yde mere end de ønskede i en hær, de håbede ville lide nederlag.

Helmut Leckband fra Flensborg har i sine to erindringsbøger *Krigsfangelazarettet i Tamanskajagaden* og *Krigsfange. Gennem russiske lejre – Ternopol, Donbas, Stalino* skrevet levende, meget konkret og detaljeret om sine til tider umenneskelige oplevelser i sovjetisk krigsfangenskab. Leckband blev som alle andre unge danske sydslesvigere indkaldt til den tyske hær og begyndte at aftjene sin værnepligt i november 1938, da han var 22 år. I februar 1945 blev han taget til fange på

østfronten og først den 11. november 1949 kunne han, som 33-årig, vende hjem til Flensborg.

I løbet af sine år i fangelejr arbejdede Helmut Leckband bl.a. med bygning af jernbaner og huse samt med kulbrydning. Opholdet i de sovjetiske krigsfangelejr blev for hans vedkommende forlænget af, at russerne troede, han var frivillig dansk SS-soldat, fordi der i hans papirer stod, at han var af dansk nationalitet skønt tysk statsborger. At dette faktisk godt kunne være tilfældet uden man nødvendigvis havde meldt sig frivilligt til Waffen SS, var for russerne simpelthen ikke til at forstå. En yderligere årsag til, at Leckband var under mistanke for at være dansk SS-er, var et modermærke, han havde på indersiden af den ene overarm. Dette mærke mente russerne skyldtes, at han havde brændt blodgruppen, det typiske tegn på tilhørsforhold til Waffen SS, væk. Alle SS-soldater fik deres blodtype tatoveret på den venstre overarms inderside for at man hurtigere kunne give dem en blodtransfusion, hvis de blev såret. Det var kendt, men også ganske forståeligt, at SS-soldaterne i krigsfangenskab hjalp hinanden med at få blodtypemærkerne opereret væk, da de selvfølgelig ikke ønskede, at russerne skulle opdage, de havde været medlem af Waffen SS.

En anden dansksindet sydslesviger, der har beskrevet sine oplevelser som tysk soldat og krigsfange i Sovjetunionen, er Karl Budach fra Jaruplund.¹² Hans historie giver et fantastisk indtryk af, hvilken betydning hjemstavnen havde for de mennesker, der satte deres liv på spil for i deres egne øjne at bevare retten hertil.

Karl Budachs bedstefar oplevede nederlaget i 1864 og så dermed, hvordan tyskerne indtog hele Sønderjylland. Bedstefaren bevarede tilknytningen til Danmark, men de ændrede forhold betød, at Budachs far måtte kæmpe for tyskerne under Første Verdenskrig. Faren tilbragte alle fire krigsår væk fra hjemmet, så bedstefaren måtte sammen med krigsfanger hjælpe Budachs mor med at drive familiens gård. Karl Budach beskriver, hvordan der nærmest var sørgedag i familien den 14. marts 1920, da 2. zone kunne have stemt sig hjem til Danmark, som Nordslesvig havde gjort den 10. februar. Han beskriver en barndom, hvor Dannebrog hang på væggen i storstuen, fordi det ikke måtte hejses, hvor vandrelærere underviste mindretallets børn i dansk sprog og historie, fordi der endnu ikke fandtes danske skoler, hvor hjemmemøder og bibelmøder var mødestederne for mindretallet i deres kamp for at bevare den tilbageværende danskhed. På denne baggrund får man en forståelse for hans bevæggrund for at drage i

Soldat Walter Schöning fra Lübeck var krigsfange i Sovjet fra april 1945 til august 1949. Han var blot én af de 250 sydslesvigske soldater, for hvem krigsdeltagelsen resulterede i tilfangetagelse på østfronten og efterfølgende ophold i sovjetisk krigsfangenskab. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

krig, men med i hans overvejelser var også, at han fra nazibladet *Der Stürmer* vidste, at unddragelse fra værnepligten kunne resultere i repressalier mod ens familie. Budach blev indkaldt i 1939 i en alder af 20 år, og først i 1948 vendte han tilbage til Sydslesvig efter bl.a. to et halvt år i russisk fangenskab i nærheden af Moskva.

Også Karl Budach måtte – ligesom Helmut Leckband – kæmpe mod russernes mistanke om, at han var frivillig dansk SS-soldat. Mistanken udsprang igen af russernes manglende forståelse for mindretallets særlige situation i grænselandet mellem dansk og tysk. Da Budach i fangenskab blev bedt om at udfylde en formular om sine personlige forhold, beskrev han sig selv som værende tysk statsborger, men af dansk nationalitet og dette »dansk« kom efterfølgende til at koste ham mange kvaler. Russerne var ganske uforstående og kom til den slutning, at han så måtte være frivillig dansk SS-er, hvilket de

uden held forsøgte at true ham til at indrømme. En russisk officer, der var født i Hamborg kendte imidlertid til mindretallets historie og lovede, at Budach omgående ville blive sendt hjem, hvis Sydslesvig blev genforenet med Danmark, men indtil da kunne han intet gøre.

Både Helmut Leckband og Karl Budach kom altså i klemme i Sovjetunionen, fordi russerne ikke forstod deres oplysninger om, at de var tyske statsborgere, men af dansk nationalitet. Det betød, at de straks kom under mistanke for at være østfrontsfrivillige. I de sager, jeg er stødt på i det russiske »Osobyj Arkhiv«, der omhandler dansksindede soldater, er det tydeligt, at andre sydslesvigere også havnede i denne situation på grund af de for russerne åbenbart uforståelige oplysninger, fangerne afgav. Som eksempel kan nævnes en sag, hvor den person, der har udfyldt spørgeskemaet, ud for nationalitet og statsborger har skrevet både dansk og tysk og dernæst har sat et stort spørgsmålstegn. I en anden dansksindet sydslesvigers sag kan man se forvirringen ved, at der ud for nationalitet og statsborger har været skrevet både dansk og tysk, men begge dele er blevet streget over, for derefter at blive skrevet på ny.

I »Osobyj Arkhiv« findes imidlertid også eksempler på det modsatte – at russerne fandt frem til de helt rigtige oplysninger om dansksindede fanger og dernæst reagerede herpå. Som eksempel på dette vil jeg fremhæve to nærmest identiske, men uafhængige sager, der beskriver sagsforløbet for to sydslesvigske soldater, der befandt sig i to forskellige sovjetiske krigsfangelejre. For begge de dansksindede fangers vedkommende blev der, efter de sædvanlige afhøringer af fangerne havde fundet sted, fra den lejr, de befandt sig i, sendt et officielt dokument til et centralt sted i det sovjetiske indenrigsministerium, til en oberstløjtnant Santjuk. I dokumenterne beskrives det ganske detaljeret, hvordan begge fanger i første omgang under afhøring havde fortalt, de var af tysk nationalitet og var tyske statsborgere. Nu var det ikke desto mindre kommet frem, at fangerne faktisk var danske, hvorfor lejrenes ledelse havde valgt at undersøge fangernes forhold nærmere. Det fremgår ikke af dokumenterne, om de forkerte oplysninger stammer fra fangen, eller om de skyldes, at den der foretog afhøringen, i første ombæring har misforstået fangens oplysninger. Resultatet af undersøgelserne, som fremlægges i skrivelserne til indenrigsministeriet, er dog helt klar: For begge fangers vedkommende gælder, at de er tyske statsborgere, men af dansk nationalitet og dermed medlemmer af det danske mindretal. Det bemærkes desuden,

Et uhyggeligt billede fra Stalingrad, der viser bunkevis af døde tyske soldater. Kampene omkring Stalingrad kostede omkring 1,5 mio. mennesker livet. 91.000 tyske soldater blev taget til fange af Den Røde Hær. Heraf vendte 5000 tilbage til Tyskland. De uhyre tab af menneskeliv var med til at besværliggøre de danske myndigheders eftersøgning af savnede sydslesvigere. Gengivet efter Østfronten i billeder 1941-1945. Nyt Nordisk Forlag.

at den ene fange har modtaget en attest fra Dansk Generalsekretariat om tilhørsforholdet til det danske mindretal, og at den anden har fået tilsendt et brev fra det danske gesandtskab i Moskva. I begge dokumenter konkluderes det, at fangerne bør repatrieres til Danmark, men at man afventer instrukser fra centralt hold, inden man går videre i sagerne.¹³

Det er meget interessant at se, at det faktisk var muligt for russerne at få fat i de rette oplysninger om en fange fra det danske mindretal, og at de i nogle situationer havde fuldstændig styr på de forhold, de dansksindede sydslesvigere levede under i grænselandet mellem Danmark og Tyskland. Samtidig kan man se, at det i hvert fald i nogle krigsfangelejr har været muligt for russerne at skelne mellem danske SS-ere og medlemmer af det danske mindretal. Desværre indeholder sagsakterne ikke noget svar fra indenrigsministeriet, og vi kan således ikke fastslå, om lejrledelsen fik bestemte retningslinjer i disse sager – og hvad disse retningslinjer i så fald var. Men ser man på den førte politik, kan det konstateres, at der for de to fangers vedkommende gik yderligere to år fra deres tilhørsforhold til det danske mindretal var fastslået, til de vendte hjem fra fangenskab. Og sammenholdt med andre kilder tegner der sig et billede af, at russernes manglende officielle forståelse for de danske henvendelser om mindretallets sol-

dater især skyldtes, at de ønskede at bruge fangerne som et pressionsmiddel overfor de danske myndigheder. Dermed blev de dansksindede krigsfanger pludselig en brik i det storpolitiske spil, der foregik mellem stormagten og lilleputstaten.

Der var til en vis grad tale om mentalitetsforskel, når de danske henvendelser om de dansksindede fanger igen og igen mødte manglende sovjetisk forståelse, men der var også tale om, at de sovjetiske myndigheder havde en politisk interesse i at lade som om, de ikke kunne forstå de danske argumenter. På mange områder forsøgte den sovjetiske bjørn at lægge pres på den danske hare i begyndelsen af Den Kolde Krig, for på den måde at få Sovjets politiske interesser ført ud i livet. Ønsket var at få Danmark til at føre en sovjetvenlig politik ved bl.a. at genintegrere Sydslesvig i det danske rige. I det efterfølgende skal vi se nærmere på denne politiske interesse og den sovjetiske forventning om, at Danmark efter krigen ville være et lille neutralt land, som Sovjetunionen kunne øve politisk indflydelse på.

Grænseflytning?

Ud over en ægte sovjetisk undren over den danske interesse for de dansksindede sydslesvigere, som jo reelt var tyske statsborgere, var russerne irriterede over det dobbeltspil, de mente, danskerne spillede omkring Sydslesvig. På den ene side gav man fra dansk side udtryk for en stor interesse for det danske mindretal i Tyskland, men på den anden side var man totalt afvisende overfor ideen om at flytte grænsen sydpå og dermed endelig få indlemmet mindretallet i moderlandet igen i en tid, hvor dette absolut var en mulighed.

Sydslesvig-spørgsmålet optog først og fremmest magthaverne i Kreml, fordi det blev opfattet som en oplagt løftestang til at fremme de sovjetiske interesser i den vestlige del af Østersøen – et område, der for russerne var stærkt forbundet med deres sikkerhed. I Sovjetunionen var man tilhænger af, at Danmark skulle udnytte Tysklands nederlag i krigen til en grænserevision og integrere Sydslesvig i det danske rige. Årsagen var, at de danske stræder og Kielerkanalen i russiske øjne ville være meget nemmere at få indflydelse på, hvis de var under dansk og ikke under engelsk kontrol. Efter sovjetisk mening ville »Danmarks udenrigspolitiske orientering i høj grad blive bestemt af den måde, hvorpå det slesvigske spørgsmål blev løst.«¹⁴ Midlet til sovjetisk dominans i Østersøområdet var derfor at støtte

Danmark og Sydslesvigs genforening, som russerne mente, der var et udbredt ønske om i danske kredse.

Det var altså på ingen måde udtryk for et ædelt princip om national selvbestemmelse eller kærlighed til den danske nation, der fik Moskva til at mene, Sydslesvig skulle genindlemmes i Danmark, men derimod Sovjetunionens interesse i at få fodfæste helt fremme ved Nord-søen.¹⁵ En russisk kommission, der beskæftigede sig med den verdensorden, der ville opstå efter krigens afslutning og bl.a. behandlede emner som den dansk-tyske grænse, Sydslesvig-spørgsmålet, Kielerkanalen og de danske stræder, konkluderede i 1944: »Man må forudsætte, at Danmark efter Tysklands nederlag ikke vil udvise samme forsigtighed og frygt, som karakteriserede dets adfærd efter 1. Verdenskrig, og at det med fast stemme vil kræve hele Slesvig tilbage. Men selv om Danmark ikke selv skulle forlange dette, bør Sovjetunionen i den almindelige sikkerheds interesse og især af hensyn til vore egne interesser i Østersøen arbejde for, at Slesvig adskilles fra Tyskland og overdrages til Danmark.«¹⁶

Imod denne plan arbejdede imidlertid stærke kræfter. For det første indgik Sydslesvig og Holsten i den britiske besættelseszone, og London ønskede selvfølgelig ikke, at Sovjetunionen på nogen måde fik indflydelse på situationen dér. Desuden var de ledende politiske kredse i Danmark totalt afvisende overfor en grænserevision, selv om der både blandt danskerne og de dansksindede sydslesvigere skulle være flertal for en genforening.

Det officielle Danmarks afstandtagen fra at ændre grænsen gjorde imidlertid ikke det store indtryk i Moskva, og efter Tysklands sammenbrud i maj 1945 lod russerne uofficielt den danske regering vide, at Sovjetunionen ville støtte ethvert dansk krav på Sydslesvig.¹⁷

Med stor forbløffelse måtte man dog i Moskva konstatere, at den danske regering intet foretog sig for at udnytte det tyske sammenbrud til at få udvidet Danmarks territorium. Holdningen var klar: Hvis Danmark ikke ønskede at få Sydslesvig tilbage, var det efter sovjetisk opfattelse meningsløst at interessere sig for det danske mindretal dér. I august 1945 spurgte den russiske departementschef Mikhail Vetrov da også den danske gesandt i Moskva, Thomas Døssing, om Danmark da ikke ønskede at få Sydslesvig tilbage, nu da der var mulighed herfor?¹⁸ Hvis ikke, var det efter russerens mening tåbeligt at opretholde mindretalsordningen. Og hvis kravet om Sydslesvig ikke blev rejst nu, havde Danmark efter Vetrovs opfattelse opgivet

enhver ret til at tale om Sydslesvig, også retten til at tage sig af tyske statsborgere, selvom de var nok så dansksindede. Døssing fortæller, at han af hele denne samtale fik det indtryk, at Sovjetregeringen betragtede henvendelser om de dansksindede i sovjetisk krigsfangenskab som ganske utidige, når Danmark samtidig ønskede 1920-grænsen opretholdt.¹⁹

Forud for Gustav Rasmussens besøg i Moskva i juni 1946 blev der udarbejdet et notat om, hvordan Molotov skulle gribe sagen om Sydslesvig og Kielerkanal-spørgsmålet an overfor den danske udenrigsminister for at få mest muligt ud af mødet. Notatet udtrykker en klar forventning om, at Danmark ville ønske stormagternes samtykke til at genforene en del af Sydslesvig med Danmark, og at Gustav Rasmussen ville tage spørgsmålet om de ca. 200.000 tyske flygtninge i Danmark op, selv om Sovjet hidtil havde afvist at hjælpe på dette område.²⁰

Omkring Sydslesvig blev Molotov anbefalet at sige til Gustav Rasmussen, at Moskva ville støtte de danske krav på en del af Sydslesvig på betingelse af, at den danske regering ville støtte Moskvas forslag om, at Kielerkanalen skulle overgå til Østersøstaternes (Danmark, Sverige, Polen og Sovjetunionen) administration, for herved at sikre skibsfartens frihed og sikkerheden generelt i denne del af Østersøen. Angående spørgsmålet om, hvorvidt Sovjet ville hjælpe Danmark af med de mange tyske flygtninge, blev Molotov opfordret til at nævne for Gustav Rasmussen, at der befandt sig ca. 4000 sovjetiske borgere i form af baltere, samt yderligere ca. 1000 tidligere Vlasov-soldater²¹ i Danmark. Molotov skulle påpege, at de danske myndigheder ikke ydede de sovjetiske organer den ønskede bistand i repatriering af disse mennesker. Hvis de danske myndigheder derimod begyndte at gøre en aktiv indsats for at få hjemsendt alle sovjetiske borgere, ville Sovjetunionen til gengæld være i stand til at modtage en vis mængde af de tyske flygtninge i Danmark til den sovjetisk-besatte del af Tyskland.²²

Til Molotovs store fortrydelse var det især spørgsmålet om de tyske flygtninge i Danmark og Sydslesvig, den danske udenrigsminister tog op på mødet.²³ Gustav Rasmussen nævnte, at det drejede sig om ca. 200.000 tyske flygtninge i Danmark og op mod 350.000 i Sydslesvig. De tyske flygtninge i Danmark var en stor økonomisk byrde for landet, mens de mange flygtninge i Sydslesvig kunne udgøre en fare for Danmark og ikke mindst for det danske mindretal i Sydslesvig, som risikerede at forsvinde blandt de mange tusinde tyskere.

Tyske krigsfanger, der går en usikker fremtid i møde. Det var alment kendt, at sovjetisk krigsfangenskab meget vel kunne være lig med døden. Mange ofrede livet i et desperat forsøg på at undgå tilfangetagelse. Især soldater fra SS blev behandlet dårligt, så det kunne være skæbnesvangert for de sydslesvigske fanger at blive opfattet som SS-soldat. Gengivet efter Østfronten i billeder 1941-1945. Nyt Nordisk Forlag.

Molotov forsøgte at få drejet samtalen ind på det, der i hans øjne var det væsentlige ved at spørge Gustav Rasmussen om, hvad der var den danske regerings holdning til Kielerkanalen, men denne svarede blot, at Danmark ikke havde formuleret en politik herom. Da Gustav Rasmussen bemærkede, at det ville være interessant for den danske regering at høre, hvilken holdning den sovjetiske regering havde til dette spørgsmål, lød Molotovs kyniske svar, at »Danmark ligger tættere på Kielerkanalen end Sovjetunionen gør.«²⁴ Kreml konstaterede således med ærgrelse, at det ikke var muligt at få København til klart at give udtryk for en politik i et spørgsmål, som den danske regering ellers selv påstod, at den tillagde den største betydning. Og eftersom den danske udenrigsminister på mødet ikke som ventet havde sagt, at Danmark ønskede en del af Sydslesvig genforenet med Danmark, kunne Molotov ikke så godt udtrykke sovjetisk støtte hertil. Dermed røg de sovjetiske planer om at få kontrol med Kielerkanalen i vasken. Russerne havde tilsyneladende forregnet sig med hensyn til dansk politik, og de fik derfor ikke den ønskede indflydelse i Østersøområdet. Med den Kolde Krigs udvikling, Danmarks indtræden i Nato og det efterfølgende dårlige forhold mellem

de to lande, blev det endnu sværere at møde sovjetisk forståelse om sydslesvigerne i sovjetisk fangenskab, og storpolitiske hensyn spillede en afgørende rolle ved henvendelserne til de sovjetiske myndigheder.

Det sidste emne, de to udenrigsministre behandlede på deres møde, var de sovjetiske statsborgere, som befandt sig i Danmark. Molotov gjorde opmærksom på den sovjetiske utilfredshed med de danske myndigheders indsats på dette område og påpegede, at det drejede sig om dårlige sovjetborgere, som man ønskede skulle vende hjem for at stå til ansvar for deres handlinger under krigen. Gustav Rasmussen beklagede, at han ikke kendte til sagens detaljer, men lovede at se nærmere på problemet, når han var tilbage i Danmark.

Flygtninge i Danmark

De tilfangetagne dansksindede sydslesviger blev sammen med de danske østfrontsfrivillige og et antal danske civile fanger i årene efter krigen genstand for en sovjetisk afpresningspolitik overfor Danmark. I det hastigt forværrede klima mellem øst og vest ønskede man fra sovjetisk side at benytte de tilbageblevne fanger fra en række vesteuropæiske lande til at opnå forskellige udenrigspolitiske gevinster.

Efter krigen befandt der sig, som nævnt, et stort antal flygtninge i både Danmark og Sydslesvig. Det drejede sig om de mange tyske flygtninge, der var flygtet fra de tyske østområder, da Den røde Hær trængte frem mod vest i første halvdel af 1945, samt en del flygtninge fra Sovjetunionen og de baltiske stater, som var på flugt fra regimet. Som vi skal se i det følgende, blev begge disse grupper brugt af de sovjetiske myndigheder til at lægge politisk pres på Danmark.

Den sovjetiske stormagt lagde uafbrudt et kolossalt pres på danskerne, når disse henvendte sig med forespørgsler om de dansksindede sydslesviger i sovjetisk fangenskab. De sovjetiske myndigheder ville ikke bare uden videre imødekomme de danske interesser uden selv at få noget til gengæld. Fra dansk side trådte man derfor meget varsomt – man frygtede den russiske vrede og var ekstremt bevidst om, at russerne sad med den lange ende og kunne gøre præcis, som de ville. Danskerne havde intet pressionsmiddel, men forsøgte at tale til russernes fornuft og forklare dem hele situationen med det danske mindretal i Tyskland og dets særlige situation.

En årsag til utallige gnidninger i forholdet mellem Danmark og Sovjetunionen i årene efter krigen var de russiske myndigheders pres for at få udleveret såkaldte »sovjetborgere«, de mente skjulte sig i Danmark. Gang på gang forsøgte man fra sovjetisk side at sammenkæde frigivelsen af de dansksindede sydslesvigere i sovjetisk fangenskab med en dansk udlevering af disse sovjetiske statsborgere.

For det sovjetiske regime var en »sovjetborger« enhver person, som var født på det territorium, der i 1945 indgik i det sovjetiske imperium. Eftersom alle borgere var statens ejendom, skulle de alle sammen overføres til Sovjet, uanset hvad de selv måtte mene om det.

De britiske og dermed også de danske myndigheder skelnede i modsætning til det sovjetiske regime mellem »russiske« og »baltiske« flygtninge. En »russer« var ifølge denne terminologi folk fra Sovjetunionen, som den så ud 1. september 1939, uanset nationalitet. Dermed kunne en »russer« være en uzbek, en ukrainer eller en georgier, og disse »russere« blev hjemsendt tvangsmæssigt og havde ifølge briterne ikke noget valg.

Straks efter Tysklands kapitulation blev der truffet bestemmelse om, at sovjetrussiske flygtninge skulle repatrieres, mens det for andre flygtninge var en frivillig sag. Således blev ca. 8000 »russere« allerede i 1945 hjemsendt fra Danmark, hvorefter der ifølge de danske myndigheder kun var ca. 100 tilbage – heriblandt mange syge. Efter sovjetisk opfattelse var der, som tidligere omtalt, derimod stadig ca. 4000 sovjetborgere i Danmark, samt yderligere 1000 fejlregistrerede personer, iblandt hvilke der fandtes flygtninge, Vlasov-soldater, samt politi- og SS-soldater fra tyske enheder, som nu skjulte sig i Danmark.²⁵

Den systematiske eftersøgning af de savnede sovjetborgere, som Sovjet ønskede, fandt aldrig sted, men de danske myndigheder gjorde sig alligevel mange bekymringer omkring russernes gentagne henvendelser om især de 1000 sovjetborgere, som de mente havde været landsforrædere under krigen, og som havde »unddraget sig hjemsendelse.« Russernes beskyldninger gik blandt andet ud på, at de danske myndigheder lagde hindringer i vejen for problemets løsning, samt at det danske politi dækkede over de russiske flygtninge og ikke gjorde nok for at pågribe dem.

Gnidningerne mellem Danmark og Sovjetunionen på baggrund af uoverensstemmelserne om de russiske flygtninge i Danmark smittede af på andre politiske områder, herunder sydslesvigerne i sovjetisk krigsfangenskab.

Som eksempel kan nævnes en indberetning af 14. maj 1947, hvor den danske gesandt i Moskva, Rolf Kiær, fortæller, at han har været på besøg i det russiske Udenrigsministerium. Kiær blev på mødet med departementschef Mikhail Vetrov noget overraskende mødt med en forespørgsel om, hvordan det gik med hjemsendelsen af de sovjet-russiske statsborgere fra Danmark. Vetrov mente, der stadig var ca. 4000 af disse og var forbavset over, at det danske gesandtskab insisterede på hjemsendelse af danskere, tyskere og evt. statsløse, når den danske regering var så tilbageholdende med at hjemsende sovjetiske statsborgere. Vetrov lod forstå, at han betragtede løsningen af dette spørgsmål som en forudsætning for videre imødekommenhed overfor danske ønsker.

Samme tendens gør sig gældende i en indberetning fra gesandtskabet i Moskva af 4. september 1947, hvor Kiær fortæller, at han under en samtale med ambassadør Kuznetsov har fået at vide, at russerne er villige til at genoptage spørgsmålet om sydslesvigerne. Ambassadøren havde imidlertid ved samtalens afslutning sagt, at hjemsendelsen af sydslesvigerne ville få et gunstigere forløb, hvis man fra dansk side var lidt ivrigere med hensyn til at opspore og hjemsende sovjetborgere fra Danmark.

I det danske udenrigsministerium blev det på baggrund af det sovjetiske forsøg på en »noget-for-noget-politik« slået fast, at man ikke kunne forvente, at der skete noget fra russisk side i sagen om sydslesvigerne, da russerne havde taget det standpunkt, at en løsladelse af krigsfangerne burde ske som led i en gensidig aftale, hvor Danmark som modydelse udleverede de hertil flygtede angiveligt sovjetrussiske statsborgere.²⁶

Magthaverne i Kreml havde endnu en mulighed for at lægge pres på de danske myndigheder for at få udleveret de flygtninge, som Sovjetunionen gjorde krav på som sovjetiske statsborgere. Det involverede de mange tyske flygtninge, der var kommet til Sydslesvig og Danmark for at undslippe Den røde Hærs fremmarch. Som tidligere nævnt var de tyske flygtninge et emne, der fik stor opmærksomhed af den danske udenrigsminister Gustav Rasmussen, da han besøgte Molotov i juni 1946.

Både den danske regering og den danske offentlighed var stærkt optaget af det tyske flygtningeproblem umiddelbart efter krigen – ikke mindst på grund af de økonomiske omkostninger, det medførte. Udgifterne udgjorde i finansåret 1946-1947 godt 11% af statsbudget-

tet.²⁷ Men flygtningeproblemet blev også et vigtigt element i de dansk-sovjetiske relationer, fordi Danmark ville have, at flygtningene skulle tilbage, hvor de kom fra.

Fra sovjetisk side blev spørgsmålet om sovjetisk bistand til at få fjernet de tyske flygtninge fra Danmark straks kædet sammen med spørgsmålet om dansk bistand til at opspore og pågribe de flygtninge i Danmark, som efter sovjetisk opfattelse var sovjetiske statsborgere og derfor skulle hjemsendes til Sovjetunionen.

Monrad-Hansens indberetning af 25. februar 1948 tjener som et glimrende eksempel på, hvordan russerne kædede sagerne sammen og dermed lagde et stort pres på Danmark. Den danske gesandt i Moskva havde været til en samtale med Aleksander N. Abramov, chefen for det russiske udenrigsministeriums 5. europæiske afdeling, hvorunder de skandinaviske lande sorterede, og han indberetter, at diskussionen med Abramov havde omhandlet det danske syn på udlevering af sovjetiske statsborgere. Monrad-Hansen havde overfor russeren beklaget, at den russiske regering ville lade det omhandlede spørgsmål influere på spørgsmålet om fjernelsen af de tyske flygtninge, der stadig var så stor en byrde for Danmark. Til dette havde Abramov svaret, at det kun ville ske, hvis den danske regering stadig ikke imødekom de russiske krav, og han havde fastholdt, at de danske myndigheder ikke viste tilstrækkelig god vilje på dette område.²⁸

På grund af dét, russerne opfattede som de danske myndigheders uvilje mod repatriering af sovjetiske statsborgere, meddelte det sovjetiske gesandtskab allerede i september 1945 det danske udenrigsministerium, at tyske flygtninge ikke kunne modtages i den sovjetiske zone, og at Danmark fremover måtte henvende sig til Storbritannien vedrørende evakuering af tyske flygtninge fra Danmark. I begyndelsen af 1946 lød det fra Sovjetunionen, at man ikke havde plads i sin tyske zone til tyske civilflygtninge fra Danmark, og senere var beskeden, at det egentlig tilkom Polen at modtage de tyske flygtninge i Danmark.²⁹ Snart efter lød der imidlertid andre toner fra Sovjet. Under udenrigsminister Gustav Rasmussens besøg i Moskva i juni 1946 var først Molotov positiv stemt overfor flygtningene i Sydslesvig, og dernæst gav selveste Stalin tilsagn om at modtage 100.000 tyske flygtninge på betingelse af, at de vestallierede ville tage et lignende antal. Det sidste skal dog ses i lyset af, at Stalin udmærket vidste, de vestallierede ikke ønskede at modtage flygtninge, der kom fra den sovjetiske zone, samt at Molotov jo overfor Gustav Rasmussen

havde udtrykt, at Kreml ønskede de omkring 5000 baltere og russere udleveret til bl.a. strafforfølgning i Sovjet, før man ville realitetsbehandle den danske anmodning.

I 1948 standsede de sovjetiske myndigheder modtagelsen af tyske flygtninge fra Danmark, selv om man endnu ikke havde modtaget de lovede 100.000, og årsagen var, at Danmark til stadighed ignorerede de sovjetiske krav om repatriering af sovjetborgere. Resultatet blev dog et kompromis, hvor danskerne i efteråret samme år overbeviste russerne om, at de baltiske flygtninge frit kunne rejse tilbage til Sovjetunionen, hvorimod man i den sovjetiske zone modtog de sidste af de tyske flygtninge i Danmark. De sidste tyske flygtninge forlod således Danmark i 1949.³⁰

Sammenfatning

De tyske soldater, der under krigen havnede i de sovjetiske krigsfangelejre, måtte sande, at livet dér ikke levede op til bestemmelserne i de eksisterende konventioner. De tyske krigsfanger døde i massevis. De sydslesvigske krigsfanger blev af russerne ofte opfattet som frivillige danske SS-soldater, hvilket betød, at deres forhold var dårligere, at deres overlevelsesmuligheder var tilsvarende forringet, og at de kom til at sidde i fangenskab længere tid, end de ellers ville have gjort. De dansksindede kunne sandsynligvis slet ikke optages i Waffen SS, da de ikke havde den rette ideologiske motivation, men de havde heller intet ønske om det. Den store forskel på de to grupper var, at langt de fleste af de danske frivillige var nazister. De ønskede et systemskifte og stod dermed i skarp modsætning til »det demokratiske Danmark«, som de drog ud for at bekæmpe. Mange af de danske frivillige var således politisk motiverede soldater, som var indstillet på at ofre deres liv for nazismen. Heroverfor stod de tvangsudskrevne dansksindede sydslesvigere, som ikke havde anden motivation end at vise sig som loyale borgere overfor den tyske stat, for dermed at bevare deres ret til at leve i Tyskland som et dansk mindretal. Deres motivation var entydigt, at de kæmpede for Danmark og danskheden i grænselandet. På den baggrund begik russerne en stor uret mod de dansksindede krigsfanger ved at slå dem i hartkorn med danske SS-frivillige.

De danske myndigheder forsøgte gentagne gange at gøre russerne opmærksomme på forskellen mellem de danske østfrontsfrivillige og

de tvangsudskrevne danske sydslesvigere. Det var dog uden den store succes. Krigsfangerne blev løsladt og returnerede fra Sovjet én efter én helt indtil 1955, men de danske myndigheder måtte sande, at løsladelserne til trods for de store anstrengelser man havde gjort sig, var et resultat af de almindelige grundsætninger om hjemsendelse af alle krigsfanger, som befandt sig på Sovjetunionens territorium og ikke de gentagne danske henvendelser.

På politisk plan viste russerne ikke den store forståelse for de danske henvendelser, men man spillede også på at være uforstående, for på den måde at forsøge at presse Danmark til at føre den politik, der passede Moskva bedst. Den sovjetiske ledelse gjorde meget for at få fodfæste i Østersøregionen, men forregnede sig med hensyn til de danske interesser. Det pres, de forsøgte at lægge, var ikke nok til at forhindre Danmarks indtræden i vestblokken. De dansksindede sydslesvigere var en løftestang for Sovjet for at få deres interesser ført ud i livet, og de forsøgte på alle måder at inddrage sydslesvigerne i det politiske spil om de sovjetiske og baltiske flygtninge, som befandt sig i Danmark. De var en torn i øjet for det sovjetiske regime. På den måde blev de dansksindede krigsfanger en del af det storpolitiske spil. De kunne bruges, fordi danskerne viste interesse for dem.

Artiklen er en revideret og forkortet udgave af forfatterens specialeafhandling fra Syddansk Universitet, Odense 2004. En kopi af afhandlingen i dens fulde længde befinder sig på Landsarkivet for Sønderjylland.

LITTERATUR- OG KILDEHENVISNINGER

- Budach, Karl: 10 år i krig og fangenskab. Udgivet af Sydslesvigsk Forening, Flensborg, 1989.
- Christensen, Claus Bundgård: Under hagekors og Dannebrog. Danskere i Waffen SS 1940-45. Aschehoug, København, 1998.
- Erickson, John & Ljubica: Østfronten i billeder 1941-1945. Den største konflikt i Anden Verdenskrig. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 2005.
- Jensen, Bent: Bjørnen og haren. Sovjetunionen og Danmark 1945-1965. Odense Universitetsforlag, 2000.
- Leckband, Helmut: Krigsfangelazarettet i Tamanskajagaden. Forlaget Skandia, Flensborg, 1973.
- Leckband, Helmut: Krigsfange. Genem russiske lejre – Ternopol, Donbas, Stalino. Gyldendal, Haslev, 1977.
- Noack, Johan Peter: Det Sydslesvigske grænsespørgsmål 1945-47. Bind 1-2, Institut for grænseregionsforskning, Åbenrå, 1991.
- Thomsen, Alexander: I menneskelighedens navn. Dansk læges beretning om 10 års fangenskab i Sovjet. Wangel, København, 1960.

Udenrigsministeriets arkiv (RA):

Diverse personsager.

- 6.U.409: Sovjetrussiske krigsfanger i DK.
 6.U.411.B: løsladelse af tyske statsborgere, dvs. medlemmer af det danske mindretal fra allieret krigsfangenskab.
 6.U.411.Ø: samlet hjemsendelse af krigsfanger tilhørende den danske folkegruppe i Sydslesvig fra østallieret fangenskab.
 6.U.411.Ø: samlet hjemsendelse af krigsfanger tilhørende den danske folkegruppe i Sydslesvig fra østallieret fangenskab. (pakke 2 fra 1.1.1949).
 6.U.520: Levnedsmidler til danske i Sovjetunionen.
 7.A.26: Rusland og det slesvigske spørgsmål.

Ambassaden i Moskva afl. 1978 (RA):

- 6.U.4: Danske fanger i Sovjetunionen.
 6.U.12: Russiske krigsfanger i Danmark og baltiske flygtninge.
 6.U.13: Krigsfanger tilhørende det danske mindretal i Slesvig.

Håndskriftsamlingen XVI (HS 16), Danica-arkiv nr. 465: kopier fra TsKhIDK (ЦХИДК, Центр Хранения Историко-Документальных Коллекции): Centret for opbevaring af historisk-dokumentariske samlinger, - i daglig tale »Osobyj Arkhiv«, Moskva. (RA):

Fond 460. 1941-55. Akter og kartotekskort vedr. danske krigsfanger og enkelte internerede samt materiale vedr. GULAG-lejr nr. 188. 7 pakker, alfabetisk efter navne.

AVP RF (АВПРФ, Архив Внешней Политики Российской Федерации): Den russiske Føderations Arkiv for Udenrigspolitik:

(085 42 162 6, 35-37: Fond 085, opis' 42, папка 162, delo 6, s. 35-37).

Dansk Generalsekretariat for Sydslesvig, Flensborg (DCB):

J.61. Nr.: 94.00-7: Korrespondance vedr. krigsfanger 1946-1950.

J.61. Nr.: 94.00-13: Liste over medlemmer af den danske folkegruppe i Sydslesvig i Rusland.

J.61. Nr.: 94.00-16, 94.00-17, 94.00-18: Korrespondance vedr. krigsfanger 1946-1949.

J.61. Nr.: 94.00-37: Aktion for frigivelse af dansksindede sydslesvigere i krigsfangenskab 1947-1956. (Franz Wingender.)

J.61. Nr.: 94.00-38: Lister over krigsfanger, korrespondance vedr. frigivelse 1947-1956.

NOTER

1. Claus Bundgård Christensen, Niels Bo Poulsen og Peter Scharff Smith: Under hagekors og Dannebrog. Danskere i Waffen SS (1998), s. 388.
2. Dvs. materiale om Danmark og danskere.
3. Se Alexander Thomsen: I menneskelighedens navn (1960).
4. UM 6.U.411.b. UM til Det danske generalkonsulat i Flensborg 22. juni 1945.
5. UM 6.U.411.b. FO til UM 13. september 1945.
6. UM 6.U.411.b. Intern notits.
7. UM 6.U.411.b. Gesandtskabet i Washington til UM 8. november 1945.
8. UM 6.U.411.b. Døssing til UM.
9. UM 6.U.411.ø. Intern notits af 2. marts 1964.
10. Et af hovedmålene med Haag-lovene er at begrænse angreb til kun at ramme ting og personer, der bidrager til eller deltager i krigsførelsen - civile samt personer, der ikke deltager - eller ikke længere deltager i den væbnede konflikt, for eksempel fordi de er blevet såret eller taget til fange, skal holdes udenfor.
11. Claus Bundgård Christensen, Niels Bo Poulsen og Peter Scharff Smith: Under hagekors og Dannebrog (1998), s. 74.

12. Karl Budach: 10 år i krig og fangenskab (1989).
13. Håndskriftsamlingen XVI.
14. Bent Jensen: Bjørnen og haren. Sovjetunionen og Danmark 1945-1965 (2000), s. 226.
15. Ibid., s. 224.
16. Ibid., s. 223.
17. Bent Jensen: Bjørnen og haren (2000), s. 224.
18. UM 6.U.411.f. Døssing til UM 4. september 1945.
19. UM 6.U.411.b. Døssing til UM.
20. AVP RF 06 8 33 519, 1-4. K. Novikov og A. Abramov til Molotov 28. maj 1946.
21. Russiske krigsfanger, der lod sig hverve til en anti-kommunistisk hær under ledelse af general Vlasov.
22. AVP RF 06 8 33 519, 1-4. K. Novikov og A. Abramov til Molotov 28. maj 1946.
23. AVP RF 06 8 33 519. Referat af Molotovs samtale m. Gustav Rasmussen 1. juni 1946.
24. Ibid.
25. UM 6.U.409. Kiær til UM 14. maj 1947.
26. UM 6.U.411.ø. Udateret internt referat.
27. Bent Jensen: Bjørnen og haren (2000), s. 233.
28. UM 6.U.409. Monrad-Hansen til UM 25. februar 1948.
29. Bent Jensen: Bjørnen og haren (2000), s. 234.
30. Ibid., s. 236.

Byerne i Slesvig ca. 1700-1830

– en variant af dansk købstadshistorie

af LARS N. HENNINGSEN

Købstæderne i Slesvig gør i perioden 1700-1830 Kongerigets købstæder rangen stridig som de førende søfarts- og handelsbyer. Omkring 1800 var Flensborg en stærk konkurrent til København. Forfatteren undersøger baggrunden for de slesvigske byers bemærkelsesværdige udvikling – og gør bl.a. rede for forskellen mellem de østlige og vestlige købstæders vilkår.

1700-årenes danske monarki havde en geografisk afgrænsning, som var anderledes end vore dages Kongerige Danmark. I dag danner landsdelen Sønderjylland eller Nordslesvig grænseområde til Tyskland. Grænsen går i vest syd om byen Tønder og i øst nord om byen Flensborg. Denne grænse blev trukket efter en folkeafstemning i 1920 midt gennem det gamle hertugdømme Slesvig.

Frem til 1864 strakte den danske konges område sig helt til floden Elben. Det egentlige Kongerige Danmark havde grænse mod syd ved Kongeåen. Grænsen gik syd for byerne Kolding og Ribe. Syd derfor lå de to hertugdømmer Slesvig og Holsten. Længst mod syd, mellem Ejderen og Elben, lå hertugdømmet Holsten, nord derfor hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland. Begge hertugdømmer blev forvaltet af den danske konge, men statsretsligt havde de en særstilling. Slesvig var et len af Danmark, Holsten var et len af det tysk-romerske kejserrige. Lovgivning og forvaltning i de to hertugdømmer var på mange måder anderledes end i Kongeriget. Centralforvaltning og lovgivning udgik fra København, men lokalt i hertugdømmerne var der melleminstanser mellem byerne og centralforvaltningen. Vigtigst var kongens »statholder« og »Overretten«, begge med sæde i Slesvig by. Kongeåen var toldgrænse. Produkter med oprindelse i hertugdømmerne slap dog med en lav mellemrigstold, når de blev ført til Kongeriget.¹

På en række områder var de formelle rammer for bylivet anderledes i hertugdømmerne end i Kongeriget. Byerne var ikke underlagt tilsyn af den stedlige amtmand, men sorterede direkte under stathol-

TØNDERN

1 Møllen. 2 den søndre Port. 3 Kirken. 4 Heijensluftet

Erik Pontoppidans store topografiske værk *Den danske Atlas*, som udkom i 7 bind mellem 1763 og 1781, er en god kilde til købstædernes udseende i 1700-tallet. Hver by er repræsenteret med en grundplan og et prospekt. Hvis man sammenligner disse illustrationer, får man et indtryk af det karakteristiske for datidens byer og af forskelle og ligheder byerne imellem. Tønder fremtræder som en typisk vestkystby. Byen gemmer sig bag det frugtbare opland med de mange græssende stude. Kun en ganske

deren og centralmyndighederne i København. Forbrugsafgiften konsumtion gjaldt ikke syd for Kongeåen. Et vist mål af lokal, kommunal selvforvaltning fik lov at leve længere i byerne syd for Kongeåen end i Kongeriget. Centraladministrationens ønske om tilsyn, kontrol og udjævning af lokale forskelle gjorde sig i mindre grad gældende i hertugdømmerne end i Kongeriget, men var dog også her i fremvækst gennem 1700årene.²

I det følgende vil vi begrænse synsfeltet til hertugdømmet Slesvig. I næsten to århundreder frem til 1721 var Slesvig delt mellem den danske konge og den gottorpske hertug. Det medførte forskelle mellem kongens byer og hertugens byer hvad angår lovgivning og handelsforbindelser. I 1721 blev hele Slesvig imidlertid samlet under kongen. Fra nu af var alle byerne i større eller mindre grad afhængige af

a. Slottet. b. Raadhuset. c. Grønt Ahlefeldts Hotel. d. Kirken. e. Herregården. f. Vøjermøllerne. g. Grijnmøllen. h. Hospitalet.

uanselig båd kan nå ind til Skibbroen. Sønderborg er typisk for østkystens havnebyer. Byen ses henover havnen med de mange skibe. De var nøglen til byens velstand, eller som Erik Pontoppidan skriver: »Stadens beste Næring er Skibsfart, da Havnen er dyb og fortreffelig og hele Sundet baade dybt og derhos ret bequem til at legge Skibene tet ind til Landet.«

hovedstaden København, monarkiets administrative og økonomiske centrum.

Hertugdømmet Slesvigs geografi muliggjorde fremvæksten af drif-tige byer med gode udfoldelsesmuligheder for de særlige købstads-næringer, søfart og handel. Næsten alle byer var havnebyer. De lå samlet dels mod vest ud til Nordsøen, dels mod øst ud til Østersøen. Hver for sig var de præget af deres beliggenhed i forhold til Slesvigs landskabsgeografi.

Mod vest i Slesvig lå der frugtbare marskegne. Byerne Tønder og Husum havde et rigt opland med en betydelig overskudsproduktion af landbrugsvarer. Oplandet egnede sig til opfedning af kvæg og he-ste indkøbt i Kongeriget. Byerne lå ideelt for handelsforbindelser mod syd og vest, til Hamborg og Holland. Landbrugsvarer fra byernes opland og kvæg og heste fra Danmark fandt god afsætning mod syd

og vest. Eneste hindring var byernes besejlings- og havneforhold. Store skibe kunne ikke løbe helt ind i havnene. Alligevel lykkedes det vestkystbyerne at bevare en betydelig transithandel med varer fra syd og vest til midtlandet og til østkysten af Slesvig.

Østkystens byer var bedre stillet i forhold til transportvejene. Kun Haderslev i nord og Slesvig i syd havde ikke gode havneforhold. Alle de øvrige, Ekernførde, Flensborg, Sønderborg og Aabenraa lå med gode naturhavne ved bugter eller fjorde, der strakte sig ind i landet. De var en ideel base for sejlads på Østersøen med dens bugnende adgang til vigtige råstoffer, som var efterspurgt i Vest- og Sydeuropa. Rundt om og bag byerne lå et frugtbart monæneland præget af bondegårde og godser – med betydeligt opdræt af kvæg, mejeridrift og kornavl. Landbrugerne i oplandet leverede varer til bykøbmændenes eksport og aftog varer importeret til byerne udefra. Østkystbyernes naturlige forbindelser gik mod øst og nord.

Slesvigs midtland var i forhold til de ekstremt rige marskområder mod vest og til de frugtbare landbrugsområder mod øst præget af magre jorder. Her opstod ikke egentlige byer. Midtlandet var snarere kystbyernes naturlige bagland, både som leverandør af landbrugsvarer og husflidsprodukter og aftager af varer fra byerne.³

Alt i alt dannede Slesvig takket være sin beliggenhed et godt udgangspunkt for byudvikling. Slesvig fik en meget fremtrædende plads i det danske bylandskab. Målt efter indbyggertal lå de slesvigiske byer blandt de største danske købstæder.⁴

Indbyggertal

	1769	1801/03
Kongeriget Danmark	815.000	926.000
Slesvig	243.605	276.000

Største byer i Kongeriget Danmark (DK) og Slesvig (S)

		1801/03
København	(DK)	100.975
Flensborg	(S)	10.666
Slesvig	(S)	7.823
Odense	(DK)	5.782
Aalborg	(DK)	5.579
Helsingør	(DK)	5.282
Randers	(DK)	4.562
Aarhus	(DK)	4.102
Husum	(S)	3.658
Fredericia	(DK)	3.474
Ekernførde	(S)	2.921
Aabenraa	(S)	2.834
Sønderborg	(S)	2.761
Haderslev	(S)	2.685
Tønder	(S)	2.579

Målt efter skibstonnage lå de slesvigske byer i første række:

*Skibstonnage*⁵

	1782/83	1800/1806
København	28.770 kl.	25.791 kl.
Kongeriget i øvrigt	8.133 kl.	12.325 kl.
Hertugdømmet Slesvig	14.000 kl.	27.707 kl.
heraf Flensborg by	7.047 kl.	15.456 kl.
Sønderborg	1.784 kl.	2.497 kl.
Aabenraa	2.148 kl.	2.106 kl.

Anm.: En kommercelæst (kl.) er to nettoregister tons a 2,83 m³.

Købstæder mellem søfart og landhandel

Østkystens havnebyer var i fremgang i 1700-årene. De levede bl. a. af at importere varer fra Østersøområdet – bygningstømmer, jern, kalk, tjære, hør, korn osv. og forsynede oplandet helt ud på den træfattige vestkyst.

Det bedste opland havde »den temmelig store, rige og skønne handelsby« Flensborg. »For at sælge og købe hvad de har brug for drager landboerne hellere langvejs fra til Flensborg end til andre slesvigske byer«, hedder det i 1799. Det meste af Nordslesvig og store dele af Sydslesvig, ja Ditmarsken var både kunde og leverandør til Flensborg, og Flensborg-købmændene var grossister for kollegerne i Nordslesvig. Flensborgs store handelshuse leverede hør, salt, tømmer, jern, kolonialvarer og vin til det vidtstrakte opland. Handlende fra Flensborg var ofte i flertal på markederne i nabobyerne mod nord. Ikke uden grund klagede alle nabobyerne til stadighed over den overmægtige konkurrence. Næsten halvdelen af den samlede import fra udlandet til Slesvig gik i 1765 over Flensborg – således 4/5 af importen fra Frankrig, 3/4 fra Kurland, Livland og Rusland og knap 60% af de svenske varer.⁶

På vestkysten var byernes søhandel i tilbagegang. Tilsandende havne voldte problemer i Husum, Frederiksstad og Tønning. I Tønder havde digebyggeriet forlængst afbrudt den direkte forbindelse med havet, og varerne måtte i stedet afskibes fra Højer og Rudbøl. Det hindrede dog ikke en udstrakt handel på Hamborg, Altona og Holland, både ad landevejen og søvejen. De importerede kolonialvarer og især tobak blev sendt videre helt ud på østkysten. Eksporthandel med korn, smør og ost og med stude og heste fra Slesvig og Jylland gav god næring i de tre store vestkystbyer. Over halvdelen af den samlede udførsel til udlandet fra Slesvig gik over Tønning, Husum og Frederiksstad, især til Hamborg, Altona og Holland. Mest stille var der i Frederiksstad. Denne by havde ikke som de øvrige rod i middelalderen. Den var grundlagt i 1621 af hertug Friedrich III på Gottorp og befolket af indkaldte trosflygtninge fra Nederlandene. Udstyret med trosfrihed og erhvervsøkonomiske privilegier var det planen, at de skulle opbygge handel på Frankrig, Algier, Spanien, Portugal og Persien. En sådan overregional betydning fik byen dog aldrig, og det lykkedes ikke byen at vinde et større opland i konkurrence med naboerne.

Byernes vareomsætning var utænkkelig uden søfarten. Aabenraa, Sønderborg, Flensborg og Ekernførde rådede alene over 3/4 af den slesvigske tonnage. En stadig flåde af skibe sejlede fra og til Danmark med levnedsmidler. Især Københavns umættelige behov lagde beslag på mange ladninger korn, flæsk, brænde og mursten, eller tekstiler fra den lokale husflid. Byernes større skibe sejlede på Østersøen, Nor-

ge eller England og hentede basisvarerne til den hjemlige handel. Især Aabenraa-skibene var længe specialiseret i trekantsfart mellem Sverige, Norge og England – indtil den svenske beskyttelseslovgivning efter 1724 lagde tømmereksporten fra Sverige over på svenske skibe. Fra hovedbyen Flensborg gik mange af de hjemlige skibe helt til Frankrig og hjembragte vin, blomster, sukker eller salt til omsætning hjemme eller i Østersøregionen.

Skibene fra Slesvig og Holsten begrænsede sig dog ikke til at transportere varer for rederne eller hjemlige købmænd, og denne fart kan ikke forklare, at skibsflåden blev så stor, sammenlignet med Kongeriget. Karakteristisk er derimod, at de store søfartsbyer også drev fragtfart uden snæver forbindelse til hjembyens egen vareomsætning. Nødvendigheden tvang dertil. I 1726 fik København importmonopol på salt, tobak, vin og udenlandsk spiritus. I 1742 lagde den såkaldte »kommerceforordning« høj told på al import, som ikke skete direkte fra produktionslandet og på danske skibe. Dermed var der lagt alvorlige hindringer for de slesvigske byers varehandel på Danmark. Især Flensborg følte sig ramt, men også andre byer klagede gang på gang over »forbudet mod handel med Danmark«. Det betød, at søfarten ikke kunne baseres på udførsel af hjemlige produkter eller vareomsætning på Kongeriget.

Skibene søgte i stedet over i fragtfart for udenlandsk eller dansk regning, med så stort held, at hertugdømmerne i 1700-årene blev hjemsted for en søfart helt ukendt i Kongerigets provinsbyer.

Slesvigske skibe blev allerede i 1720'erne flittigt brugt af redere i København, til fragtfart på Nordatlanten og mellem Sverige, England, Holland, Frankrig og hovedstaden. I 1745 modtog hovedstaden 36 af 128 skibsladninger fra Norge på skibe indregistreret i Aabenraa og Sønderborg, og fra udlandet ankom 120 ladninger med slesvigske skibe. Danske provinsskibe tegnede sig for kun 36 ladninger. Det gav fremgang – også i de ellers lidt stille år frem til 1740. I Ekerne voksede tonnagen fra 277 læster i 1720 til 597 i 1740. Aabenraa stormede frem i disse år. I 1721 lå indbyggertallet på ca. 1.250, og tonnagen på noget under 1.600 kommercelæster. Frem til o. 1750 voksede byen til lidt over 3.000 indbyggere og tonnagen til ca. 4.300 læster – byen overfløj den ellers vigtigste by Flensborg. Baggrunden var en omfattende søfart på Sverige, Island og England.⁷

Men det var kun starten. Endnu i 1730'erne havde frygten for at falde i kløerne på kapere fra Nordafrika holdt de fleste skibe borte

Brigantinen Amicitia af Flensborg for fulde sejl med Christian VII's monogram i det udbredte Dannebrog. Skibet er tegnet ca. år 1800. Positionen er antydnet af fæstnings- eller fyrtårnet i baggrunden. Det kan være en havn som Livorno eller Marseille i Middelhavet – for netop ruten til Middelhavet var den foretrukne for de store skibe fra Slesvigs byer i perioden fra 1750'erne og frem til 1814. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

fra Sydeuropa. Det blev bedre, da traktater med de muhamedanske lande i Nordafrika og Tyrkiet fra 1746 gav danske skibe sikkerhed ved sejlads i de sydlige farvande. Den nyvundne sikkerhed blev udnyttet under de europæiske krige i årene fra 1740-48. Fragtraterne ved sejlads med Østersøvarer til Frankrig-Portugal-Middelhavet og retur til Nordeuropa med kolonialvarer eller salt steg. Det gav lyst til at forsøge lykken på de lange sejlruiter. Der kom gang i skibsbyggeriet i Flensborg, langs Flensborg fjord, i Ekernførde og på andre byers skibsværfter. Skibene blev sat ind på ruten fra Østersøen og ind i Middelhavet, befragtet af købmænd i Østersøbyerne, i Hamborg, Holland, England, Frankrig eller Sydeuropa. Tonnagen i hertugdømmerne voksede. I 1736 var der i hele Slesvig ca. 250 skibe over 5 læster. I 1745 var tallet 384, altså en vældig stigning.

Den næste højkonjunktur kom under krigen fra 1755/56 til 1763. En kort tid kunne skibe under det neutrale danske flag vise sig på

fragtfart til Sydeuropa og ind i Middelhavet næsten uden konkurrenter. Risikovillige kapitalejere – købmænd, højtstående embedsmænd og til sidst også enkelte velstående bønder – investerede i store skibe, som blev sat ind på de lukrative ruter. Flensborgs tonnage voksede fra 2.428 kommercelæster i 1754 til 4.058 kommercelæster i 1765. »Fragtpenge er en fast og behagelig indtægt«, udtalte den succesrige Ekernførde-reder Friederich Wilhelm Otte i Ekernførde. Han skabte i disse år et af Danmarks største privatrederier med op mod 25 skibe eller ca. 1.200 kommercelæster. Det var mere end alle skibe i Odense og Århus tilsammen. Hurtigt havde han udnyttet de muligheder, som gemte sig i Middelhavsfarten.⁸

Men fremgangen var konjunkturbestemt. I det sidste krigsår - 1763 – bemærkede Nustrup-præsten Johan Arndt Dyssel på rejse gennem Aabenraa »en meget god handel ved mere end hundrede skibe, hvoriblandt er mange meget store, som går til Norge, England, Frankrig, Spanien og ind i Middelhavet. Især har de sidste urolige tider imellem andre nationer givet dem gode fragter, da det danske flag har gået fri og sikker«. Året efter var tonen helt anderledes i en anden beretning: »Nu efter krigen ser det med søfarten slet ud igen. De i krig værende nationer såvelsom de andre behøver nu ingen fremmede skibe. De meste vil drive deres handel selv. Den meste del af sommeren i dette 1764 år har 10 af de største skibe, hvilke udgør et kapital af 60.000 mark og derover, lagt her hjemme uden fortjeneste, og en stor del af dem, der har været ude, har sejlet mere overstyr, end de har fortjent«. ⁹ Netop afhængighed af de internationale konjunkturer mere end af vilkårene for den hjemlige vareomsætning er kendetegnende for toppen af hertugdømmernes søfart. En sådan europæisk fart kendte de kongerigske provinsbyer kun som en sjælden undtagelse i denne periode. Det gav bylivet i Slesvig et særpræg.

Handel og søfart delte på en måde Slesvigs byer i to grupper: Mod øst søfartsbyer afhængige af de internationale konjunkturer og derfor præget af ret kraftige op- og nedgange. Mod vest byer med dårlige havneforhold, som ikke gav adgang til at udnytte fragtfartens fordele. Her måtte byerne koncentrere sig om dels eksport af landbrugsvarer fra deres opland og kvæg og heste hentet i Kongeriget og dels import fra Holland og Nordtyskland til deres lokale marked. Også dette gav velstand – men muliggjorde ikke en dynamisk udvikling som mod øst. Derfor de mange beretninger om stilstand i vestkyst-byerne.

Købmændene – byernes overklasse

Det er tydeligt, at der i mange slesvigske byer i 1700-årene fandtes købmænd af format. Økonomisk og socialt førte de det store ord. Det bekræftes, når man ser på den formue- og næringsskat på 2%, som blev udskrevet i 1743.¹⁰ Den dokumenterer, at handelsstanden vejede tungt i Slesvigs byer.

De største formuer lå i Flensborg. De handlende udgjorde her 14% af skatteyderne. Men de sad på 77% af formuen. Den tilsvarende formueandel var i Tønder 86% – stude-, korn- og kniplingshandlerne var rige. I handelsbyen Haderslev med det vidtstrakte og velstående opland rådede de 7% købmænd over 55% af formuen. I Aabenraa og Sønderborg var søfolkene mange, og de handlende færre – 10 og 5%. Men også her fyldte handelskapitalen godt – 44 og 28%.

Alsidighed var kendetegnet for de store købmænd. Jacob Schwen-nesen i Aabenraa var en typisk storkøbmand for tiden fra 1730 til 1770. Fra landboerne modtog han kød og smør, oste, mursten, brænde og tusindvis af alen hjemmegjort lærred. Det blev som oftest afskibet til Norge, København eller måske provinshavne i Kongeriget. I oplandet forpagtede han retten til at levere øl og brændevin, og helt ud på vestkysten solgte han importvarer fra Østersøregionen.¹¹ Hos kollegaen Peter Raben i Haderslev frem til 1774 var sortimentet det samme, og købmanden fungerede som bank for sine kunder. Ved sin død havde Raben samlet over 400 obligationslån ydet til borgere og bønder i de omliggende herreder – i alt 32.000 rdl.¹²

Begge købmænd investerede også i skibsparter. Sådan gjorde alle købmænd i Slesvigs driftige søfartsbyer. Det skete på anpartsbasis, for på den måde deltes risikoen, og det blev muligt at øge engagementet hurtigt under de gode konjunkturer 1740-48 eller 1756-63. Kun i Ekernefærde møder man rederier i moderne forstand, ejet af en enkelt eller nogle få redere. I Aabenraa var ejerformen ofte skiftende partnerskaber af skipperkøbmænd. I Sønderborg stod en meget bred kreds – også landboer – bag skibene. I den største havneby Flensborg blev de mange skibe finansieret af skiftende købmænds-anpartsselskaber. Hovedrige handelshuse kunne let have parter i 20 skibe. Varehandel med artikler af mange slags, skibsfart for egen regning og fragtfart gik op i en højere enhed. En meget stor del af befolkningen i østkystens havnebyer var afhængige af søfarten, som søfolk, handlende, håndværkere og investorer.¹³

Et blik ind i købmandens bod, hvor kunden omhyggeligt følger afvejning af de kostbare varer. I alle de slesvigske byer fandtes sådanne købmandsforretninger. Nogle handlede især med alenvarer, som kunne sælges efter mål (tekstiler), andre med kortvarer, dvs. varer som blev solgt stykkevis (isenkram og galanterivarer), andre med urtekram (kolonialvarer). Nogle koncentrerede sig om de »grove varer« – salt, hør, stoffisk, tjære, tømmer, jern m.v. Ofte var udvalget dog ikke nær så snævert som i en senere tids specialforretninger. En blanding af forskellige brancher var snarere det almindelige. Detalje af motiv på linnedskab fra herregården Hesselmed ved Esbjerg. Foto: Esbjerg Museum.

I vareomsætningen var basale varer som hør, salt, tømmer og jern af afgørende betydning. Tekstilhandelen var også vigtig. På vestkysten fremstilledes uldtøj eller vadmél, på midtlandet huer og strømper og næsten overalt hør- og blårlærred. En del kom ud i handelen, ofte gennem købmænd, der som forlæggere sørgede både for råvarerne og videresalget. En del blev eksporteret til Kongeriget. Men der var også en betydelig efterspørgsel efter fremmede tekstiler. De kom næsten alle sydfra. Nogle få købmænd drog til messe i Braunschweig eller Leipzig eller importerede direkte fra Schlesien, Westfalen, Brabant eller andre tekstilcentre. Meget kom fra købmænd og kræmmere i Hamborg, Altona og Lübeck. I Flensborg, Husum og andre byer holdt de lagre, og de besøgte årsmarkederne i Flensborg, hvor købmænd fra det meste af Slesvig gjorde indkøb. Flere store Flensborg-handelshuse lagde særlig vægt på tekstilhandel, direkte eller som grossister over for købmænd i nabobyerne mod nord.¹⁴ Afhængigheden af leverancer og kredit hos grossisterne i Altona og Hamborg var stor.

Håndværkere og markeder

Søfarten vejede tungt, og alligevel var håndværkerne overalt kærnen i byernes borgerskab. For Husum er beregnet, at de i 1769 udgjorde 51% af befolkningen, og lignende var fordelingen andetsteds. Skrædere, skomagere og bagere var som regel de fleste.¹⁵

Lavsreglerne regulerede håndværket i detaljer. I de mindre byer var mange håndværkere ikke sammensluttet i lav, eller de var knyttet til lav i de større byer – hattenmagerne i Aabenraa således til lavet i Itzehoe i Holsten næsten 200 km borte. Nogle lav var lukkede, dvs. de tillod kun et fast antal »amtsmestre«, som naturligvis med alle midler søgte at fastholde deres privilegier og hindre indsættelse af »frimestre« uden for det lukkede lavs rækker. Denne stive struktur medførte ofte gnidninger mellem håndværkerne på den ene side og på den anden side staten, bystyret eller de handlende, som ønskede en mere liberal og fleksibel tilpasning af udbud og efterspørgsel. F.eks. skabte Flensborgs handel et særlig stort behov for bødkerønder, og behovet skiftede i forhold til omsætningens op- og nedgange. Men bødkerlavet var lukket, og de 7 faste amtsmestre og deres sven- de kunne have svært ved at øge produktionen i opgangstider. Når handelen gik frem, klagede købmændene hyppigt over mangel på

tønder, men lavsmestrene gav nødig nye folk del i næringen. Kun under særligt gode konjunkturer, som f.eks. omkring 1780, lykkedes det at øge antallet af amtsmestre.¹⁶ En egentlig liberalisering af lavs-systemet kom først i begyndelsen af det følgende århundrede.

Byhåndværkerne kæmpede også mod landhåndværkerne. I 1711 fastslog flere forordninger for begge hertugdømmer, at der inden for en afstand fra en købstad af 3 mil på gestlandet ikke måtte drives handel eller findes håndværkere, lige bortset fra hjulmager, grovsmed, skrædder og skomager. I marsken, hvor vejene hyppigt var oversvømmede og forbindelsen mellem by og land altså særlig dårlig, var grænsen 2 mil. De tilladte landhåndværkere måtte kun arbejde indensogns og måtte ikke opsøge årsmarkederne. Ulovlige håndværkere og handlende skulle slå sig ned i en by eller flække.¹⁷

Lokalt blev loven fulgt op af særregler. I Haderslev blev »de forbudte distrikter« nøje beskrevet i 1744. Inden for 3 mil fra byen måtte ingen bonde drive købmandsskab med landbrugsvarer, og langt de fleste varer skulle erhverves i byerne. Uden for den nævnte radius blev retten til at levere høkervarer og øl og brændevin til kroer og fester bortforpagtet, som regel til bykøbmand. De forpagtede kroerne i byens opland og sikrede sig dermed ret til at afsætte høkervarer, vin og brændevin i distriktet. Ølbrygning og brændevinsbrænding var mange borgeres vigtigste næring, og ved at forpagte kroer og hokerier på landet søgte borgerskabet at sikre sig afsætningen til oplandet.¹⁸ Men lovene forblev som regel døde bogstaver. I utallige skrivelser klagede byerne over omløbende landkræmmere, ulovlig brygning, brændevinsbrænding, hokeri og håndværk på landet.

Håndværkerne arbejdede ikke kun for de lokale forbrugere – mange producerede også for et ukendt, fjernt marked. I Flensborg modtog knapmagerne ordrer på i tusindvis af knapper til militærets uniformer, og vævere og husflidsarbejdere havde store militærleverancer, ofte via byens tekstilkøbmand. Fra Haderslev kunne byens vævere i 1750'erne sende skibsladninger på titusinder alen lærred og drejl til København. Håndværkerne eller deres koner besøgte markeder i Jylland og på de danske øer¹⁹ – på den måde hang den enkelte bys økonomi nøje sammen med omverdenen – det nære eller mere fjerne.

Markederne var vigtige for vareomsætningen. Hver by havde årligt to til tre »årsmarkeder«, som lokkede handlende til fra nær og fjern. Til Nordslesvig kom mange handlende fra Jylland og Fyn, længere

Markederne i byerne sørgede for en stor del af vareomsætningen. På de normale daglige »ugemarkeder« omsattes mange af dagligvarerne. På »årsmarkederne« falbød både lokale og tilrejsende handlende et bredt spektrum af hjemlige varer og importvarer. Billedet herover viser en tom markedsplads i Tønning omkring år 1800; når bortses fra det hektiske årti efter 1803 led byen altid under konkurrence fra nabobyer-

mod syd var handlende sydfra i overtal, især fra Hamborg og Altona eller evt. Lübeck og Bremen. Jødiske handelsfolk og repræsentanter for købmænd i de store byer mod syd kunne tilfredsstille alle ønsker om fremmedartede varer.

Den daglige omsætning af forbrugsvarer og levnedsmidler fandt sted på »ugemarkederne« eller på byernes skibbro, og her fik de frie markedskræfter ikke lov at råde. Hver by havde sin orden for at sikre den jævne forbruger varer til rimelig pris og beskytte mod fremmede handlende og mod storhandelens overgreb. Markedsordninger fastlagde omsætningen for at sikre den enkelte forbrugers behov. Først havde bagerne og den almindelige borger ret til at købe til egen husholdning, til sidst købmænd i større kvanta til videresalg. Korn ankommet til skibbroen kunne først sælges, når bystyret havde fastsat prisen, og først når almindelige husholdninger havde haft adgang til køb, kunne de handlende komme til. Al handel uden om markedet var forbudt. Ideen var klar: »Kunne den stærkere ved overbud rive alt til sig, så ville den fattige og svage aldrig få noget på markedet«, hed det i Flensborg i 1783.²⁰

Brød var det basale næringsmiddel for alle, og i år med kornmangel var korn hyppigt næppe til at betale for menigmand. Derfor var bagerne underlagt streng kontrol. Hver bys magistrat foreskrev takster for, hvor meget det enkelte brød skulle veje afhængigt af kornprisen.

ne. På Fr.W. Ottes billede herover af Søndertoro i Flensborg i 1830'erne vrimler det derimod med handlende og kunder. Flensborg var altid den vigtigste markedsby for hele Nord- og Mellemslesvig. Fotos: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Syd-slesvig.

Protoindustri

Industri kræver kapital, og købmænd var derfor med i mange af de første »industrier«. Ældst var møllerne. Kobbermøllen ved Flensborg havde rødder tilbage til omkring 1612 i kong Christian IVs tid, og ejedes siden 1632 af købmænd i Flensborg. Fra 1687 nød virksomheden gavn af forbud mod udførsel fra Slesvig af gammelt kobber og messing og indførsel af nye kobber- og messingvarer. Beskæftigelsen lå i 1700-årene omkring 20.

I 1735 oprettedes Kommercekollegiet i København som en central myndighed med handel og industri som særligt arbejdsområde. Alle lokale øvrigheder blev anmodet om at indberette til Kommercekollegiet om manufakturer og fabrikker og stille forslag til deres »opkomst«. ²¹ De fleste blev svar skyldig. I Haderslev kunne 1735 berettes om en schlesier, som fremstillede groft tøj, i Aabenraa nævnes en aftakket rytter, som fremstillede glanslærred. I Flensborg fandtes en stivelses- og pudderfabrik og en papirmølle. I Frederiksstad en oliemølle, og der blev fremstillet stoffer af uld og silke. Men det var alt sammen småvirksomheder, mere håndværk end industri.

Først fra 1750'erne blev der lidt mere at berette om. Nu var begrebet »industri« kommet på manges læber, og ledig kapital blev investeret i håb om profit. Fajance var det sidste nye, en modevare, som

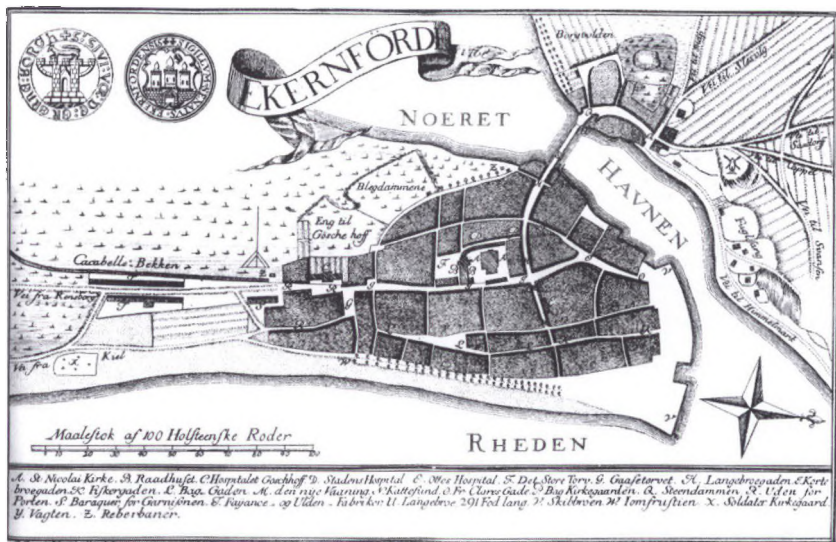
gav prestige. I 1755 grundlagde en greve, en baron og nogle borgerlige sammen med den rige reder- og købmandsfamilie Otte fra Ekernførde en fajancefabrik i Slesvig, og snart var der en hel række virksomheder. De første sukkerraffinaderier kom til Slesvig i disse år, som følge af sukkerimportens frigivelse i 1754, nemlig i Flensborg, Husum og Frederiksstad.

Vigtigst var de mange forsøg på tekstilområdet. I Slesvig by startede adelige og borgerlige kapitalejere i 1755 med statsstøtte en fabrik for kniplingstråd, og året efter prøvede man at fremstille luksushør-lærred. I Ekernførde drev familien Otte det særlig vidt. I 1761/62 byggedes et stort uldmanufaktur, hvor der på 32 vævestole blev fremstillet forskellige slags uldstof, huer og strømper.

Kildernes beretning om de tidlige »manufakturer« og »fabrikker« er ganske lang. Men ordene er misvisende. Det var ikke industri i moderne forstand. I Ekernførde kunne de rige købmænd bekoste opførelse af store centrale produktionslokaler til 30 vævere og op mod 80 tekstilarbejdere samt 80 mand i fajancefabrikken. Så store anlæg var undtagelsen. I de fleste tilfælde foregik arbejdet decentralt som »forlagsindustri« på grænsen af husflid. Garnet blev spundet af hundredvis af hjemmespindere, og væverne arbejdede ofte hver for sig eller få sammen, som selvstændige håndværkere, evt. med forlæggerkøbmanden som forbindende led. Større centraliserede virksomheder voksede først frem fra århundredets slutning.²²

De industrielle forsøg havde hyppigt en social dimension. Garn var en mangelvare, og overalt blev klaget over tiggeri, fattigdom og arbejdsløshed. Derfor var det nærliggende at etablere et samarbejde med fattigvæsenet. Købmandsfamilien Otte i Ekernførde foreslog i 1762, at alle fattige, som fik understøttelse, skulle spinde garn til familiens virksomheder – eller miste understøttelsen. Sådanne ideer var velsete i regeringen, og mange byer måtte efter pålæg fra centraladministrationen i gang med at etablere fattigspinderier.²³ Resultaterne blev ikke imponerende – men forsøget på at benytte fattigfolk i tekstilindustrien blev gentaget gang på gang senere i århundredet. I tugthusene i Glückstadt, Neumünster, Rendsborg og Flensborg blev der spundet og vævet, og huer, vadmél, hestedækkener eller finere tøj herfra udgjorde en væsentlig del af tekstilhandlernes tvungne omsætning af indenlandske varer.

Meget blev forsøgt – og meget mislykkedes, for kapitalen og markedet var begrænset. De dyre tekstiler og fajancer fra virksomhederne

Bykortene i Pontoppidans Danske Atlas giver et godt indtryk af købstædernes gadenet og mest markante bygninger i sidste halvdel af 1700-tallet. På kortet over Ekerneførde fra 1768 ser man yderst til venstre ved signaturen T på begge sider af vejen mod Kier-Rendsborg de to markante fabriksbygninger, som var indrettet kort forinden af byens rige roder og købmand Fr. W. Otte. I bygningen øverst var der uldmanufaktur, i bygningen derunder fajancefabrik. Dette anlæg var både ved sit omfang og med sit centraliserede fabrikskompleks ganske atypisk for tiden. Ellers havde tidens »industrielle« eksperimenter langt mindre omfang og byggede i tekstilbranchen mest på spindere og vævere, som arbejdede spredt.

i Slesvig og Ekerneførde var svære at sælge, selv om staten prøvede at hjælpe med indførselsforbud og toldlettelser. Den slags kunstige virksomheder svandt hen, når kapitaltilførsel fra købmænds-fabrikantene eller staten udeblev. Afsætning var der kun for de mere dagligdags varer. Kniplingstrådfabrikkerne i Slesvig, Tønder og Løgumkloster havde nogen afsætning hos de mange kniplersker i Tønder og Haderslev amter. Tobak blev spundet i de fleste byer. Også sukkerraffinaderierne i Flensborg og de hundredvis af brændevinsbrænderier havde stor afsætning, i hertugdømmerne og i Norge. Men ellers stod manufaktur og såkaldte fabrikker i hele 1700-tallet på svag fod. Ikke »industri«, men søfart og handel var de kapitalskabende erhverv i byerne.

Bystyre

Den kommunale administration var præget af betydelige forskelle fra by til by. I hver by dannede en lille kreds af såkaldt »deputerede borgere« en slags kommunal repræsentation for borgerskabet. Antallet varierede: 12 i Aabenraa og Slesvig, 16 i Haderslev, Sønderborg og Tønder, 24 i Flensborg. De deltog i skatteligning og godkendte byregnskabet, og de beklædte på skift hvervet som bykasserer eller regnskabsfører for fattiggassen. Fra samme kreds besatte man også byens andre tillidshverv, f.eks. som kirkeværge eller hospitalsforstander. De 4-6 rådmænd udgjorde sammen med en eller flere borgmestre det egentlige bystyre, eller »magistraten«, som det hed. De dannede byens domstol, rådstueretten, og sad ligesom borgmestrene på livstid.

Bedrestillede håndværkere kunne få plads i deputeretkollegiet, men købmænd dominerede, og i rådet havde købmændene nærmest monopol på pladserne. Snævre familiebånd knyttede rådmænd og deputerede sammen – ikke blot inden for den enkelte by, men også byerne imellem. Mange steder blev borgmesterposten langt ned i århundredet beklædt af de mest velhavende købmænd. Alle poster i det kommunale styre var i princippet æreshverv, kun lønnet med sportler eller anselige skattelettelser. Disse poster kunne være en byrde for travle forretningsfolk, og gang på gang søgte velhavende købmænd at købe sig fri for de borgerlige ombud.

I bystyret indgik elementer af lokalt selvstyre og borgerindflydelse. F.eks. valgte samtlige grundejere i Haderslev ved flere lejligheder borgmesteren ved direkte, skriftlig afstemning. Mere karakteristisk var dog de aristokratiske træk. Rådmændene supplerede oprindeligt sig selv fra de deputeredes rækker og valgte måske borgmesteren, evt. efter forslag fra de deputerede. Rådet valgte også nye deputerede efter dets kollegiums forslag, eller de deputerede var selvsupplerende.²⁴

Det kommunale selvstyre var imidlertid ikke så uindskrænket, som ovenstående lader formode. Det aristokratiske princip bar i sig kimen til sociale spændinger, og det førte til indgreb fra statsmagten. Sidst i 1600'årene opponerede borgerskabet i næsten alle byer mod rådsaristokratiets styre og dets forvaltning af skatte- og regnskabsvæsen, og staten greb ind.²⁵ Resultatet blev en styrkelse af borgerskabet eller de deputerede over for rådet, og især en gradvis vækst i statens ensrettede indflydelse på bekostning af det lokale selvstyre. Valg af råd-

Købmanden ved sit skrivebord. Alle købmænd var afhængige af et velfungerende bogholderi for at kunne holde styr på kontakt med leverandører og kunder og på ind- og udbetalinger. De største købmænd havde ansat kontorbetjente til at varetage den omfattende brevskrivning og regnskabsføring. Købmændene var med deres gode kontakter, skrive- og regnskabskyndighed og velstand også selvskrevne til at deltage i byens styre – som medlemmer af deputeretkollegiet, som rådmænd og måske som borgmestre. Meissen-porcelænsfigur i Museum für Kunst und Gewerbe i Hamborg.

mænd eller borgmester krævede herefter kongens godkendelse. Gang på gang kom der strid mellem en by og statsmagten om valg af rådmænd eller borgmester, og kongelige udnævnelser blev mere og mere almindelige i 1700årene. Byernes selvstændige valg af øvrighed udviklede sig til en forslagsret – godkendelse og stadfæstelse lå i central-administrationen. Ikke sjældent pressede staten sin kandidat igennem mod lokale ønsker.

En af følgerne var, at studerede folk gradvis overtog borgmesterposten fra de selvlærte købmænd. Stigende lønudgifter måtte borgerne tage med i købet, men stadigvæk var den kommunale administration uendelig lille. En jævnstor købstads typiske lønkonto omfattede først i 1700årene sjældent mere end bysekretæren, præster, kantor, organist, fattigfoged, bytjener, vægter og skarpretter.

Kontrollen ovenfra blev voksende: I 1720'erne kom byerne under tilsyn af den lokale amtmand i egenskab af »bypræsident«, indtil statholderen fra 1731 overtog opgaven. I 1736 blev alle slesvigske byprivilegier indkaldt til revision. Fra 1741 skulle byerne indhente statholderens tilladelse til optagelse af nye lån. Fra 1756 skulle byregnskaberne indsendes til statholderen, fra 1772 til Rentekammeret i København.²⁶ Tendensen er tydelig – dog blev der ikke tale om en systematisk ensretning eller tilsidesættelse af det lokale styre, således som i Kongeriget. »Statholderen« på Gottorp slot førte ikke et så skarpt tilsyn med byerne som »stiftamtmandene« nord for Kongeåen. Hertugdømmernes byer forblev mangfoldighedens landskab langt op i det følgende århundrede.

Tendenser i byudviklingen 1700-1806

Ovenfor er fremhævet, at de store slesvigske byer gennem handel og søfart indgik i et tæt netværk med omverdenen. Mere end byerne i Kongeriget var de søfarts- og handelsbyer. Derfor var de i særlig grad afhængige af internationale konjunkturer. Denne afhængighed medførte over tid ændringer, som kan aflæses i byernes befolkningstal og skibstonnage og i deres indbyrdes rangorden som lokale handelscentre inden for Slesvig. Op- og nedgange prægede i særlig grad østkystens havnebyer – de øvrige byer dannede et mere stabilt element.

Generelt var Flensborg den dominerende handels- og søfartsby. Alligevel kan der konstateres væsentlige forskydninger i byernes indbyrdes rangordning. Under krigen i Europa 1688-97 og i årene 1701-

1709 nød byerne godt af, at den danske konge og den gottorpske hertug forholdt sig neutrale. Skippere og redere fra ikke neutrale områder flyttede til de neutrale byer for herfra at fortsætte skibsfarten. I årene 1709 til 1713 gjaldt neutraliteten kun de gottorpske områder – det blev til fordel for byerne Aabenraa og Ekernførde.²⁷

Disse byers position blev udbygget efter fredsslutningen 1721 og frem til 1750'erne. Mens Flensborg stagnerede, oplevede de øvrige østkystbyer fremgang. De stillede skibe til rådighed for købmænd og kompagnier i København, og frem til 1740'erne sejlede mange skibe på Sverige, Gotland og Kalmar. Især Aabenraa gik i disse år frem med stormskridt. Indbyggertallet voksede fra ca. 1250 i 1721 til op mod 3000 i 1753, skibsflåden voksede fra 779 kommercelæster i 1705 til 1109 kommercelæster i 1710. I årene fra 1729 til 1748 blev den næsten tredoblet (fra 1643 kommercelæster til 4332 kommercelæster), og skibsbyggeriet gik frem. En kort tid overgik Aabenraa Flensborg som søfartsby. Det skyldtes ikke så meget handel med varer til og fra hjembyen som den nævnte fart på fremmede havne, på Gotland/Sverige og England og fragter for kompagnier og købmænd i København til Island og Finmarken og Nordeuropa. I Ekernførde skete noget lignende. Byens tonnage fordobledes fra 1720 til 1740. Også Sønderborg nød fremgang. Blandt de slesvigske byer indtog den en førsteplads i besejlingen af København og Norge.²⁸

Fra 1740erne blev fremgangen modvirket af svensk beskyttelseslovgivning. Love af 1724, 1726 og 1744 begunstigede svenske skibe på fremmedes bekostning.

Til gengæld kom der nye muligheder fra en anden kant. Det skyldtes ikke mindst krigsårene 1740-48 og 1756-63. Nu engagerede byerne sig i den store europæiske fragtfart. Udviklingen bliver tydelig, hvis man ser på antallet af skibspas, som centraladministrationen i København udstedte til danske skibe i europæisk langfart. I årene 1747-71 udstedtes i alt 949 søpas til skibe fra de tre slesvigske byer Flensborg, Aabenraa og Ekernførde til sejlads på Middelhavet – samtlige provinsbyer i Kongeriget Danmark kunne kun mønstre 100 pas og København 398.²⁹

*Søpas udstedt til danske skibe til besejling af Middelhavet:*³⁰

	1747-71	1778-92	1793-1807
København	398	699	1192
Danske provinsbyer	100	149	333
Flensborg	415	658	1107
Aabenraa	296	288	268
Ekernførde	238	-	-
Sønderborg	-	94	120

Fra slutningen af 1760'erne begyndte en ny fase i udviklingen. Landbruget blev moderniseret, priserne steg, og befolkningstallet begyndte at vokse. Det var faktorer som bredt fremmede alle byers udvikling. Den generelle vækst i samfundet var det afgørende for byerne på vestkysten, hvor havneforholdene ikke muliggjorde deltagelse i den store søfart og handel. Blandt vestkystbyerne var det kun Tønning, som mærkede følgerne af de storpolitiske konjunkturer. Efter åbningen i 1784 af den nye vandvej Ejderkanalen fra Holtenau ved Kiel over Rendsborg til Tønning fik byen en vigtig position på den ny internationale vandvej. Alle skibe skulle anløbe Tønning og betale told, der blev bygget et stort pakhuis. Senere oplevede byen fra 1803 en feberartig vækst. Ved den engelske blokade af Elben 1803-05 blev Tønning en kort tid vigtigste anløbshavn for skibe til Hamborg og Altona. I 1803 var indbyggertallet 1.923, i 1807 ca. 5.760. I de følgende år nød byen godt af smughandel til omgåelse af kontinentalspærringen.³¹

Husum udviklede sig stabilt. Byens få større skibe sejlede fra Altona. Den søværts forbindelse til Altona, Hamborg og Holland blev varetaget af et betydeligt antal småfartøjer. Denne fart og den meget betydelige omsætning af stude og heste gav basis for et stigende befolkningstal fra 1769 til 1803. Velstand prægede også Tønder, den nordligste købstad på vestkysten. Al søværts kontakt vestpå foregik over de nærliggende ladepladser Højer og Rudbøl. Opkøb af stude i Slesvig og Danmark til opfedning og videresalg gav store indtægter. Også de mange kniplingshandlere, som finansierede fremstilling og eksport af de kostbare kniplinger fra et stort opland omkring byen bragte betydelige indtægter, uden dog at øge byens indbyggertal.

For vestkystbyerne var den almindelige vækst i samfundet det afgørende. På østkysten derimod mærkedes mere påvirkningen af de

skiftende, politisk betingede konjunkturer. De store krige: den amerikanske uafhængighedskrig 1778-1783 og revolutionskrigene fra 1792 indtil 1807 øgede efterspørgslen på skibe fra de neutrale dansk-slesvigske byer, og fik fragtraterne til at stige. Det gav muligheder – og de blev udnyttet på østkysten i forskellig grad. Vinderen blev Flensborg, som nu evnede at distancere alle de øvrige byer.

Den nordligste by Haderslev var handicappet af den dårlige havn – oplandets bønder foretrak at søge til Aabenraa og Flensborg. Stærk konkurrence blev påført af brødremenighedskolonien Christiansfeld grundlagt 1771 lige nord for byen. Udstyret med fulde rettigheder til handel og håndværk påførte koloniens dygtige håndværkere og handlende den gamle købstad betydelig konkurrence. Som handelsby blev Haderslev trængt tilbage. Fremmede varer kom fra grossister i Flensborg og Lübeck – eller fra Hamborg, evt. med Højer og Ribe på vestkysten som mellemstationer. Først efter 1830, da sejlrenden blev uddybet, oplevede havnen i Haderslev en voksende benyttelse. Resultatet var stagnation i Haderslev sidst i 1700-årene, dog med velstand bygget på tidens almindelige fremgang, omsætning til det vidtstrakte bagland og de mange gennemrejsende, byens mange embedsmænd og en stor militær garnison.³²

Aabenraa stagnerede efter 1763. Handelen på Sverige og England blev besværliggjort af de to landes søfarts- og handelslovgivning. Til gengæld benyttede byens skipper sig af de ekstraordinære konjunkturer 1778-83 og 1792-1806. Aabenraa-skibe sås i farten på de lange ruter fra Østersøen til Middelhavet. Men flåden nåede aldrig op på størrelsen fra 1750'erne, beskæftigelsen for søfolk faldt fra o. 450 i 1740'erne til ca. 300 sidst i århundredet. Flåden stagnerede på mellem 2000 og 2300 kommercelæster, og indbyggertallet lå ligeledes fast (1769: 2.701, 1803: 2.834). Byens andel af hertugdømmernes besejling af Middelhavet faldt fra 17% i perioden 1747-71 til 9% i årene 1793-1807.³³

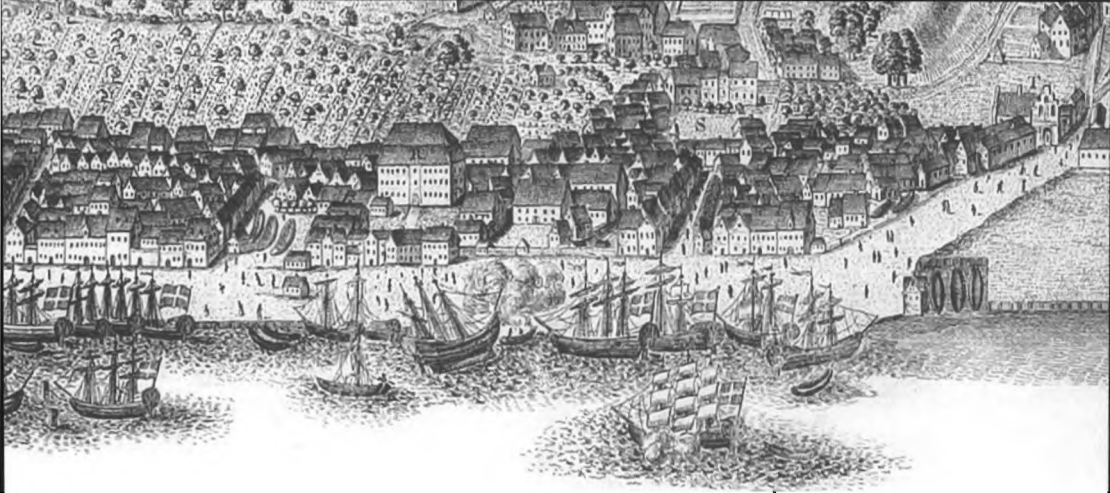
I Sønderborg var dynamikken måske noget større. Udgangspunktet var den gode havn, fortrinlig beliggenhed i forhold til handel og sejlads på Danmark og Østersøen. Mange mindre skibe sørgede for omsætning af landbrugsvarer og mursten fra og til hele Als-Sundeved-området. Hertil kom stigende deltagelse i den store udenrigsfart, i forhold til Aabenraa med flere og noget mindre skibe. 1778-1807 tegnede Sønderborg sig for 4-5% af hertugdømmernes Middelhavssejlad. Men også her gjorde konkurrencen fra Flensborg sig gældende.³⁴

Mod sydøst blev Ekernførde fra slutningen af 1760'erne trængt helt tilbage som søfartsby. Oplandet var begrænset, og fra 1784 medførte anlæggelsen af Ejderkanalen, at transitfunktionerne i forhold til Rendsborg faldt bort. Oplandets godser foretrak at sælge deres varer og forsyne sig i Rendsborg og Kiel. Byens tonnage svandt ind, næringen blev håndværk, fremstilling af øl, malt og brændevin. Periodens generelt stigende velstand skabte en vis byvækst, men vigtigst var, at byen med oprettelsen af en statslig militær plejeinstitution »Christianspflegehaus« opnåede en tilvækst på op mod 400 personer.

Regeringsbyen Slesvig klarede sig bedre og gennemgik en solid vækst næsten på højde med Flensborgs, fra et indbyggertal på 5.629 i 1769 til 7.823 i 1803 og til lidt over 11.000 i 1835-45. Det skyldtes hverken søfart eller omsætning i forhold til oplandet. Besejlingen af havnen gik ganske vist frem, da anløbsforholdene blev forbedret i 1762, 1778 og 1783, men stadig kunne Slesvig slet ikke gøre sig gældende som søfartsby. Fremgangen skyldtes især byens stilling som administrations- og regeringsby.³⁵

Flensborg i centrum

Fra 1778 til 1806 blev væksten således især koncentreret i Flensborg. Byen udviklede sig til det dominerende søfarts- og handelscentrum, overordnet alle de øvrige byer. Fjordbyen med den gode beliggenhed midt i Slesvig og den fremragende havn tiltrak sig broderparten af udviklingen. I 1769 blev byens befolkning talt til 6.842, i 1803 angives 10.666. Et øjebliksbillede 1799 taler om en befolkning på måske 15.000, hvis man medregnede hundredvis af daglejere fra omegnen på dagsbesøg, garnisonen og indrullerede matroser samt forstæder. Den rivende fremgang i disse år fremgår af et udpluk af detaljer: i 1795 blev forstaden Neustadt frigivet til bebyggelse og indlemmet. 200 brænderier producerede brændevin til afsætning i oplandet, Danmark og Norge, af affaldet blev 4.000 stk. hornkvæg opfedet. Flensborg var eneste by, som i datidens forstand kunne kaldes »industriby«. Vigtigst var 5 sukkerraffinaderier, 40 tobaksfabrikker, 2 stivelsesfabrikker, 2 sæbesyderier, og dertil lysestøberi, flere farverier, garverier, papirmølle, skibsværfter og rebslagerbaner samt sejldugsfabrikker. Markederne i byen trak kunder til fra det meste af Slesvig, og handlende fra Flensborg fyldte godt på markederne i nabobyerne. Tonnagen boomede. Fra 126 skibe med 3.986 kommercelæster i 1777 nåede den i 1806

Flensborgs blomstring omkring år 1800 fremgår tydeligt af dette udsnit af et stort kobberstik af byen udført af G.G. Endner. Skibene ligger tæt i havnen og langs skibroen. Ved skibsværftet er et skib under behandling. Netop skibsværfterne havde god efterspørgsel i disse år – også dette var med til at skabe arbejde og omsætning i byen. Midt i billedet ses det store Vajsenhus (i dag Flensborghus), til højre ved T ses Nørreport. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

op på 302 skibe med 15.456 kommercelæster. I perioden 1747-71 lå Flensborgs andel af hertugdømmernes besejling af Middelhavet på 24%, i årene 1793-1807 var den nået op på 36%.³⁶

Efterkrigsår 1807-1830

Krigsårene 1807-14 satte mærkbare spor. Byer uden større søfart blev ikke påvirket i særlig grad, men søfartsbyerne måtte igennem en voldsom omstilling. Slesvigs samlede tonnage faldt fra 27.707 kommercelæster i 1806 til 13.547 i 1815. Efter krigen voksede konkurrencen på de lange ruter, og den vigtige Middelhavsart svandt ind til næsten intet. Søfartsbyerne måtte næsten begynde på ny, og bynetværket fik et nyt udseende. Resultatet blev, at Flensborg ganske vist fortsatte som den største by i Slesvig, men byens alt dominerende stilling i søfart og handel og som mellemhandler for resten af Slesvig var svækket. Til gengæld gjorde andre byer sig mere mærkbart gældende. Flensborg mødte en konkurrence fra andre byer, som havde været ukendt sidst i 1700-årene.

For de byer, som havde haft udstrakt forbindelse med København, betød hovedstadens svækkelse et tilbageslag. I stedet blev Hamborg-Altona styrket som mellemhandler for byerne i Slesvig, og Kiel nåede på få år op på Flensborgs størrelse.

Byvæksten blev således mere jævnt fordelt end i årene forud. Det skyldtes også, at landbruget fra 1830'erne oplevede ny fremgang oven på efterkrigsårenes landbrugskrise. Det virkede jævnt tilbage på byerne. Størst fremgang oplevede Haderslev. Byen havde så at sige ingen skibe og havde derfor heller ikke lidt tab ved opbringelser i krigsårene. Byens basale næring – handel og håndværk – kunne fortsætte uændret efter krigen. I 1830 blev havnen udbedret og det gav mulighed for skibsbyggeri, anlæggelse af jernstøberier og andre industriprægede virksomheder. Omsætningen til det store opland kom for alvor i vækst. Indbyggertallet steg fra 3.635 i 1803 til 6.156 i 1840. Byen oplevede den største procentvise vækst blandt alle byer i Slesvig.³⁷

Områdets regeringscentrum Slesvig gik også frem, fra 7.823 indbyggere i 1803 til 11.551 i 1845. Det skyldtes øget omsætning og efterspørgsel som følge af nye regeringskontorer, nyanlagte sygehuse og garnison.³⁸ Der mærkedes tilsvarende fremgang i små havnebyer, som nød godt af landbrugets fremgang og den stigende velstand. Det gjaldt bl.a. Kappel og Arnæs på østkysten.

De største omstillinger var nødvendige i de store søfarts- og handelsbyer. For alle østkystbyerne, som havde satset på den konjunkturfølsomme europæiske langfart, gjaldt, at deres flåder blev reduceret til under halvdelen. Vigtige fartområder – Middelhavet og Norge – faldt bort, og nye mål måtte findes. I Aabenraa indledte byens søfarts-kredse samarbejde med redere i Hamborg om store skibe, som gik i fragtfart for fremmed regning, især på Syd- og Mellemamerika og senere Kina-Indien. På ganske få år blev tilbageslaget som følge af krigsårene afløst af ny, imponerende fremgang. I 1824 var flåden vokset til førkrigsstørrelse, i 1848 var den mere end fordoblet, til 4.776 kommercelæster. I 1850'erne havde Aabenraa nået førstepladsen blandt søfartsbyerne i Slesvig – forud for Flensborg. Det gav næring til et betydeligt skibsbyggeri. Indbyggertallet steg fra 2.834 i 1803 til 4.086 i 1845. Det var en udvikling lige så markant som i tiden 1721-1750.³⁹ I Sønderborg engagerede byens storkøbmænd, redere og skibsbyggere sig på samme måde i oversøisk fart fra 1820'erne til hen mod 1870.

Dermed er allerede sagt, at Flensborg ikke genvandt sin gamle dominans fra den florissante førkrigsperiode. Skibsflåden svandt ind til under halvdelen. I udpræget grad satsede byen nu på sejlads og handel på Dansk Vestindien. En kort overgang fik Flensborg forspring for København og danske byer – men fra 1830'erne blev Flensborg

trængt tilbage fra Vestindien i forhold til både danske byer og de langt stærkere kolleger i Hamborg. Ubønhørligt mistede Flensborg terræn som skibsfartsby og international handelsby. Stadig flere varer kom direkte fra Hamborg, og Kiel i Holsten blev en alvorlig konkurrent. Andre byer gjorde sig fri af Flensborg som mellemhandler. I 1850'erne var Flensborgs tid som overordnet handelscentrum i Slesvig ved at være forbi. Større betydning for byen fik i stedet de mange statslige myndigheder og deres embedsmænd, som efter krigen 1848-50 fik hjemsted i byen.⁴⁰

Væksten efter 1830 fik dermed en større bredde end i den periode, hvor Flensborg havde været den ubestridte hovedby – årene omkring 1800. Denne fase varede frem til 1864, da Slesvig blev skilt fra Danmark og kort efter en del af Kongeriget Preussen. Dette medførte igen voldsomme omstillingskrav for byerne. En ny fase i deres indbyrdes udviklingshistorie blev indledt.

LITTERATUR

- Andersen, Dan H. 2000. *The Danish Flag in the Mediterranean. Shipping and Trade, 1747-1807*. Copenhagen. Ph.d. thesis. University of Copenhagen.
- Becker-Christensen, Henrik 1988. 'Protektionisme og reformer 1660-1814'. I: *Dansk toldhistorie II*. København: Toldhistorisk Selskab.
- Beiträge 1967. *Beiträge zur historischen Statistik Schleswig-Holsteins*. Kiel: Statistisches Landesamt Schleswig-Holstein.
- Dyssel, Johan Arndt 1924-25, 'Iagttagelser paa en Rejse gennem Nord-slesvig i 1763'. *Sønderjydske Maanedsskrift*, 171-173.
- Fangel, Henrik 1975. *Haderslev bys historie 1800-1945*. Haderslev.
- Feldbæk, Ole 1982, *Danmarks historie Bind 4. Tiden 1730-1814*. København: Gyldendal.
- Gregersen, H.V. 1961. 'Tiden 1660 til 1720'. I: Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen (eds.): *Aabenraa Bys Historie indtil 1720*. Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland (Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland Nr. 25), 185-239.
- Gregersen, H.V. 1967. 'Fra Kielerfreden til Treårskrigen'. I: Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen (eds.), *Åbenrå Bys Historie II 1721-1864*. (Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland Nr. 25). Åbenrå: Historisk Samfund for Sønderjylland.
- Greve, Klaus 1987. *Zentrale Orte im Herzogtum Schleswig 1860*. (Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins 12) Neumünster: Wachholtz.
- Grove-Stephensen, F.S. 1985. *Skibsfarten i Slesvig 1750 med særlig henblik på Åbenrå, Sønderborg, Flensborg og Egernfærde*. Utrykt manuskript i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg.
- Haase, Nicolai 1925. *Das Aufkommen des gewerblichen Grossbetriebs in Schleswig-Holstein*. Kiel (Quellen und Forschun-

- gen zur Geschichte Schleswig-Holsteins XI).
- Henningsen, Lars N. 1977. 'Byboere, landboere og brændevin'. *Sønderjysk Månedsskrift*, 13-22.
- Henningsen, Lars N. 1978. *Fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder 1736-1841*. Åbenrå: Historisk Samfund for Sønderjylland (Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland Nr. 47).
- Henningsen, Lars N. 1984. 'Lebensmittelversorgung und Marktverhältnisse in Flensburg im 18. Jahrhundert'. I: *Flensburg 700 Jahre Stadt. - eine Festschrift*. Flensburg (Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, Nr. 36,1) 207-229.
- Henningsen, Lars N. 1985. *Provinsmatadorer fra 1700-årene. Reder-, købmands- og fabrikantfamilien Otte i Ekernfærde i økonomi og politik 1700-1770*. Flensburg: Studiefælleforbundet ved Dansk Centralbibliotek for Sydlesvig.
- Henningsen, Lars N. 1989. 'Et »flittigt og økonomisk folk«. Tilvirkning og salg af tekstiler fra Nordøstlesvig i 1700-årene'. *Sønderjyske Årbøger*, 127-166.
- Henningsen, Lars N. 1990a. 'Købmand Jacob Schwennesen i Aabenraa'. *Sønderjysk Månedsskrift*, 1990, 35-41.
- Henningsen, Lars N. 1990b. 'Penge og ænd. Flensborg-købmanden Hans Feddersens vej til brødremenighed'. *Sønderjyske Årbøger*, 57-72.
- Henningsen, Lars N. 1990c. 'Bødkersevendene i Flensburg'. *Sønderjysk Månedsskrift*, 243-50.
- Henningsen, Lars N. 1991. 'Slesvigs og Holstens administration'. I: Erik Alstrup og Poul Erik Olsen (eds.), *Dansk kulturhistorisk Opslagsværk*. Aarhus: Dansk Historisk Fællesforening.
- Henningsen, Lars N. 1992. 'Handelsbyen Haderslev i 1700-årene - set fra købmand Peter Rabens krambod'. *Sønderjyske Årbøger*, 53-72.
- Henningsen, Lars N. 1998. 'Die Zusammenführung Schleswigs unter dänischer Herrschaft - Idee oder Realität'. I: *Geschichte Schleswigs vom frühen Mittelalter bis 1920*. Aabenraa: Institut for Grænseregionsforskning, 61-79.
- Hjelholt, Holger 1942. 'Tidsrummet c. 1660-1805'. I: Vilh. la Cour (eds.), *Sønderjyllands Historie fremstillet for det danske Folk*. III. København: Reitzel 155-484.
- Hjelholt, Holger 1943. 'Tønder under Kongestyre 1713-1864'. I: M. Mackeprang (eds.), *Tønder gennem Tiderne*. (Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland Nr. 3) Tønder.
- Hvidtfeldt, Johan 1960. 'Tidsrummet 1667-1807'. I: Holger Hjelholt (eds.) *Sønderborg bys historie 1*. Sønderborg, 97-210.
- Hähnsen, F. 1923. *Die Entwicklung des ländlichen Handwerks in Schleswig-Holstein*. Kiel. (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins IX)
- Ibs, Jürgen H. 2004. *Historischer Atlas Schleswig-Holstein vom Mittelalter bis 1867*. Neumünster: Wachholtz Verlag.
- Momsen, Ingwer Ernst 1969. *Die Bevölkerung der Stadt Husum von 1769 bis 1860. Versuch einer historischen Sozialtopographie*. Kiel: Schriften des Geographischen Instituts der Universität Kiel.
- Momsen, Ingwer Ernst 1978. 'Die Berichte über die wirtschaftlichen Verhältnisse in den Städten und Ämtern der Herzogtümer Schleswig- und Holstein ... 1735'. *Rundbrief des Arbeitskreises für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins* 2, 30-35.
- Momsen, Ingwer Ernst 1996. 'Statistik des schleswig-holsteinischen Schiffsbestandes 1745-1865'. *Rundbrief des Arbeitskreises für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins*, 66, 37-51 og 67, 23-47.
- Niemann, August 1799. *Handbuch der schleswig-holsteinischen Landeskunde. Topographischer Teil. Erster Band. Herzogthum Schleswig*. Schleswig.
- Pingel, Fierte 2003. 'Von der Ruhe des Nordens bis zum Staatsbankrott (1713-1813)' I: *Geschichte Husums von den Anfängen bis zur Gegenwart*. (Schriften der Gesellschaft für Husumer Stadtgeschichte 3). Husum.
- Schröder, Johannes von 1837. *Topographie des Herzogthums Schleswig*. Schleswig.

- Schütt, Hans-Friedrich 1966. 'Flensburg in der Zeit des Gesamtstaates'. I: *Flensburg Geschichte einer Grenzstadt*. Flensburg: Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, 169-235.
- Schütt, Hans-Friedrich 1971a. 'Apenrade'. I: *Schiffahrt und Häfen von Tondern bis Brunsbüttel, von Hadersleben bis Schleswig*, Flensburg: August Westphalen, 171-187.
- Schütt, Hans-Friedrich 1971b. 'Flensburg, Segelschiffzeit'. I: *Schiffahrt und Häfen von Tondern bis Brunsbüttel, von Hadersleben bis Schleswig*, Flensburg: August Westphalen, 89-114.
- Staeglich, Helmut 1989. 'Schleswig-Holsteinischer Kanal und Elblockade'. I: *Tönning im Wandel der Zeiten*. Husum.
- Vaagt, Gerd 1966a. 'Kriegsjahre und liberale Strömungen'. I: *Flensburg Geschichte einer Grenzstadt*. Flensburg: Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, 235-300.
- Vaagt, Gerd 1966b. 'Die Jahre der nationalen Auseinandersetzung'. I: *Flensburg Geschichte einer Grenzstadt*. Flensburg: Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, 301-346.
- Worsøe, Hans H. 1967. 'Tiden 1721-1814'. I: Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen (eds.), *Åbenrå Bys Historie II 1721-1864*. (Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland Nr. 25). Åbenrå: Historisk Samfund for Sønderjylland.

NOTER

1. Becker-Christensen 1988, 219-250, 424-456, 500, 523.
2. Henningsen 1991, 808-812.
3. Greve 1987. Ibs 2004.
4. Feldbæk 1982, 125. Beiträge 1967, 9 og 13-15.
5. Momsen 1996. For Kongeriget se Anders Monrad Møller: Fra galeoth til galease, 1981 s. 29 og bilag 3.
6. Niemann 1799, 562-607.
Hjelholt 1942, 357-358, 447-450.
7. Worsøe 1967, 73, 85, 87, 92, 94.
8. Henningsen 1985.
9. Dyssel 1924-25, 173.
Worsøe 1967, 95 (Fabricius 1764)
10. Skatteregistre over formue- og næringsskatten 1744:
Landsarkivet for Sønderjylland, Tønder byarkiv 278.
Rigsarkivet, Tyske Rentekammer G 97: Sønderborg og Aabenraa, G 98: Haderslev.
Stadtarchiv Flensburg XII Hs 2077: Flensburg.
Landesarchiv Schleswig-Holstein, Abt 167 AR 1746 Flensburg 93, 94.
11. Henningsen 1990a.
12. Henningsen 1992.
13. Schütt 1966.
- Grove-Stephensen 1985.
14. Henningsen 1989.
Henningsen 1990b.
15. Pingel 2003, 105. Momsen 1969.
16. Henningsen 1990c.
17. Hähnsen 1923.
18. Henningsen 1977.
19. Henningsen 1989.
20. Henningsen 1984.
21. Momsen 1978.
Hjelholt 1942, 334, 347.
22. Haase 1925.
Henningsen 1985, 171-234.
23. Henningsen 1978, 98-105.
24. Henningsen 1991, 812.
25. Hvidtfeldt 1960, 102-104, 109-127.
26. Henningsen 1998, 64-66.
27. Gregersen 1961, 226-230.
Henningsen 1985, 25-39.
28. Gregersen 1961, 226-230. Worsøe 1967, 91-97. Henningsen 1985, 44.
Hvidtfeldt 1960, 135-138, 143, 147-148, 162-163, 169.
29. Andersen 2000, 98-99.
30. Andersen 2000, 99, 221.
31. Staeglich 1989, 48-57.
Hjelholt 1942, 457.
32. Fangel 1975, 15-146.
33. Worsøe 1967, 87-97.
Andersen 2000, 99 og 221.

34. Hvidtfeldt 1960, 169.
Andersen 2000, 221.
35. Niemann 1799, 681-720.
36. Niemann 1799, 562-607.
Andersen 2000, 99, 221.
37. Fangel 1975.
38. Schröder 1837 II, 228-242.
39. Gregersen 1967, 139-144.
Schütt 1971a, 171-188.
40. Vaagt 1966a, 242-247, 285-292.
1966b, 334-341.
Schütt 1971b, 105-107.

Martyriet Sydslesvig

Danske grænseaktivisters billede af Sydslesvig
1945-1950

af AXEL JOHNSEN

I årene efter det tyske nederlag i 1945 blev spørgsmålet om Sydslesvigs statslige tilhørsforhold et brændvarmt emne i dansk politik. Det danske mindretal i Sydslesvig forlangte grænseflytning og blev støttet af Sydslesvig-aktivister i Danmark. I deres fælles forsøg på at påvirke den danske offentlighed tegnede danske og sydslesvigiske grænseaktivister et billede af Sydslesvig, som først og fremmest skulle understøtte deres politiske krav: Sydslesvigerne var martyrer og havde derfor krav på genforening. Dette billede prægede Sydslesvigdebatten i mange år frem.

Efter det tyske sammenbrud i maj 1945 skulle danskerne tage stilling til den nye politiske virkelighed efter befrielsen. Et af de store politiske spørgsmål i de første år var spørgsmålet om Sydslesvig. Frem til slutningen af 1940'erne lykkedes det for aktivister på den politiske højrefløj at holde emnet varmt. Den store landsdækkende organisation Sydslesvigsk Udvalg af 5. Maj 1945 og den noget mindre forening Slesvig-Ligaen gik forrest i kampen for Sydslesvigs tilslutning til Danmark. I deres kølvand fulgte en række mindre organisationer og enkeltpersoner. De agiterede for sagen på møder, i bøger, i småskrifter, i artikler og på film. Her blev grænselandets og ikke mindst Sydslesvigs komplekse historie leveret i letfattelig, men også i stærkt forenklet form.

Sydslesvigs historie og sydslesvigerne selv – dansksindede som tysksindede – blev presset ind i en form, der gavnede aktivisters krav om grænseflytning. På den måde opstod der i Danmark et Sydslesvig-billede fuldt af myter, klicheer og stereotyper. Billedet fik lov at stå i lang tid – enkelte dele af det kan findes den dag i dag i den måde, Sydslesvig omtales på i Danmark, og i mindretallets egen selvforståelse.

Denne artikel skal tegne et omrids af danske aktivisters agitation for Sydslesvig efter den 5. maj 1945. Hvilke argumenter blev kørt i stilling, og hvordan forholdt disse sig i forhold til hinanden? Var der

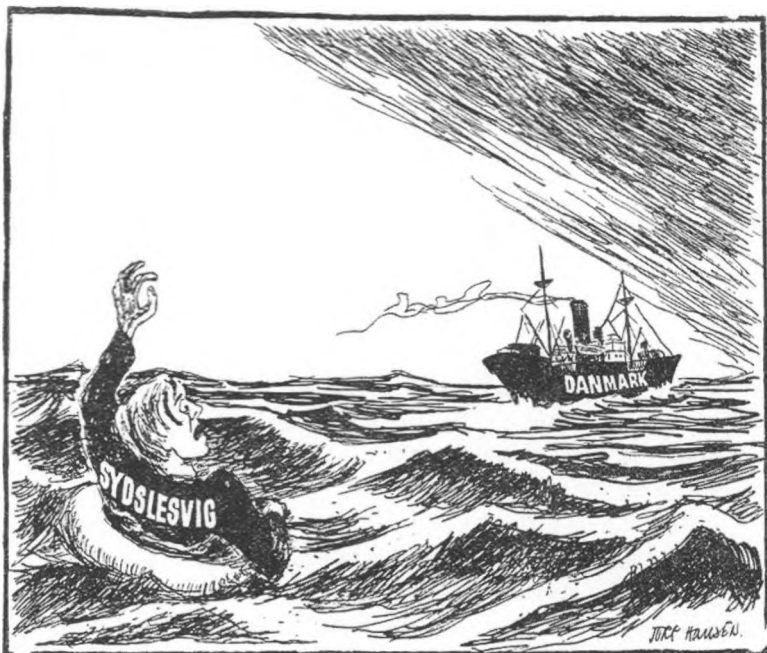
enighed blandt aktivisterne, eller kan der peges på brudflader? Og ikke mindst: Byggede argumenterne på kendskab til forholdene i Sydslesvig, eller var der tale om en fri fortolkning af den sydslesvigske historie og virkelighed?

Aktivisterne angreb Sydslesvig-spørgsmålet fra enhver tænkelig vinkel. De fremførte politiske, sociale, økonomiske, erhvervsmæssige, etnologiske, biologiske og moralske argumenter, som alle på én eller anden måde pegede i retning af, at Sydslesvig hørte sammen med Danmark. Argumentationen var så mangesidig, at det her ikke vil være muligt at tegne et fuldstændigt billede af den. Der skal trækkes nogle hovedlinjer, og disse vil blive sat i forbindelse med den udvikling, der gik forud: Var Sydslesvig-agitationen efter maj 1945 et nyt fænomen, eller var den en naturlig og logisk fortsættelse af udviklingen i mellemkrigs- og krigstiden?

Sydslesvig-agitationen efter maj 1945 er fastholdt på tryk i bøger, pjecer, tidsskrifter og avisartikler. Den følgende undersøgelse bygger på et bredt udvalg af pjecer. Disse har den fordel frem for f.eks. avisartikler, at de på grund af deres længere »levetid« og omfang forholder sig mere generelt og udførligt til problemstillingen, mens indlæg i pressen nok så meget forholder sig til de helt dagsaktuelle spørgsmål. Dertil kommer, at pjecen som medium stiller forfatteren friere i formuleringen af sine synspunkter, end hvis han skulle have en kronik eller et læserbrev igennem nåleøjet på en dagbladsredaktion. En liste over de benyttede pjecer findes i litteraturhenviisningen efter artiklen.

Gammelt og nyt

Grundlæggende var Sydslesvig-agitationen en genoplivning af gamle strømninger tilsat nye elementer. Den havde sit udspring hos 1800-tallets nationalliberale politikere og i den tyske romantik. Tanken om folket som en levende organisme med egen vilje og egen folkeånd, og ambitionen om at skabe overensstemmelse mellem denne organismes og statens grænser, var åbenlyse ledemotiver. Nogle Sydslesvig-aktivister bekendte sig ret dogmatisk til denne arv. Andre forsøgte ligefrem at tage selvste Grundtvig til indtægt for kravet om Sydslesvigs indlemmelse i Danmark. Det gjorde f.eks. skolelederen Frede Bording, der var elev af den ejderdanske forstander ved Rønshoved Højskole, Aage Møller. I sin pjeces *Grundtvig og Sønderjylland* fra 1945

Skal dette en Gang være Historie – eller skal det fortælles i Fremtiden, at Danskerfolket endnu havde Hjertelag og Marv i Knoglerne?

Efter det tyske nederlag i maj 1945 begyndte i Danmark det sidste store opgør om det sønderjyske spørgsmål. Befrielsesregeringen erklærede med det samme, at grænsen lå fast. I de følgende år mobiliserede danske aktivister store dele af den danske befolkning til fordel for en offensiv dansk grænsepolitik. Tegning i modstandsbladet Slesvigeren fra februar 1947.

satte han sig for at finde ud af, hvordan Grundtvig ville have stillet sig til Sydslesvig-spørgsmålet, hvis han havde levet i 1945, og resultatet var ikke overraskende, at Grundtvig ville have krævet Sydslesvig hjem. I det hele taget mente Bording ud fra Grundtvig at kunne rekonstruere en køreplan for grænserrevision. Grundtvig havde også løsningen på »problemet« med de mange tysksindede sydslesvigere, der ville komme inden for rigets grænser ved en grænseflytning. Som overløbere til tyskheden havde de i det hele taget »ikke noget at skulle have sagt«. De havde »ved deres svigten nægtet sig selv indfødsret i landet. De har gjort sig selv til gæster i deres fædres land og må være glade for, at de alligevel får lov til at blive boende, endda med

frihed til at være, hvad de vil. Dermed har de fået alt, hvad der på nogen måde kan tilkomme dem, også efter Grundtvigs mening,« slog Frede Bording fast.

Dette med, at de tysksindede sydslesvigere skulle have lov til at være, hvad de ville, tog Bording tilsyneladende ikke så nøje. Han mente, at Grundtvig sagde god for en storstilet fordanskningspolitik i Sydslesvig. Befolkningen måtte gerne føle sig som tyskere, men de måtte finde sig i at blive bombarderet med dansk kultur; de skulle nærmest tvinges til frihed: »For de fortyskede slesvigere har én ret, som netop deres danske byrd giver dem, og det er den: at blive stillet over for dansk folkeliv, i den frihed som er åndens element, sådan at de i denne frihed må få øre for modersmålet og ild for fædrelandet og derigennem vinde deres indfødsret tilbage.«¹

Forestillingen om, at det tysksindede befolkningsflertal i den sydlige halvdel af hertugdømmet Slesvig var fortyskede danskere, var aktivisternes arbejdsgrundlag. Den udgjorde hele den logiske forudsætning for tanken om at danisere eller *redanisere* tysksindede sydslesvigere. Og den var ikke nogen ny opfindelse i maj 1945. Den havde været et grundtema hos 1800-tallets nationalliberale politikere, og den var gået i arv til mange højrefløjspolitikere og -græsørder også efter 1920. Ikke mindst i mellemkrigstiden havde begreber som »afstamning« og »blodets røst« været kurante størrelser i grænselandet og i de kredse i Danmark, som engagerede sig i Sydslesvig-sagen. Også mindretallet havde værnet om dette uindløste pant på en fremtid inden for Danmarks grænser.² Under indtryk af nazismens sejrsmarch i Tyskland havde disse begreber ligefrem fået et comeback i mindretallet og i Danmark. Frygten for, hvad Hitler havde i sinde med den dansk-tyske grænse, havde i Danmark givet vind i sejlene på en bevægelse, der slog igen med historiske krav om Ejdergrænsen. Under denne bølge var der blevet støbt kugler til det opgør om Sydslesvig, som fulgte efter 1945.³

Pioneren Claus Eskildsen

Claus Eskildsens populære bog *Dansk Grænselære* fra 1936 er i dag det mest synlige vidnesbyrd om den offensive ejderdanske bølge i 1930'erne. Bogen blev en bestseller. Frem til 1946 blev den trykt i 7 oplag – i alt 28.000 trykte eksemplarer, og selvom bogen først og fremmest fik succes, fordi den effektivt parerede tyske krav om grænse-

flytning, kan dens betydning for Sydslesvig-argumentationen efter maj 1945, hvor truslen mod grænsen var forsvundet, næppe overvurderes. Bogen var et ejderdansk manifest, som med historiske argumenter hævdede, at Danmark havde en historisk ret at gøre gældende med hensyn til Sydslesvig.⁴

Aktivisterne efter 1945 lænede sig uden forbehold op ad *Dansk Grænselære*. Det, Eskildsen havde skrevet i 1936 om sydslesvigernes danske afstamning, blev nu udmøntet i kravet om grænseflytning. Professor i politologi K.A. Wieth-Knudsen var så overbevist om Eskildsens resultater, at han ville indlemme Sydslesvig her og nu. De 250.000 tysksindede sydslesvigere ville ikke udgøre nogen fare for Danmark, mente Wieth-Knudsen i sin pjece *Sydslesvig nu eller aldrig*: »Vi vil efter deres [d.v.s. de danske skeptikeres, AJ] mening ikke kunne assimilere denne tyskhed, som tværtimod siges at kunne volde os endnu mere bryderi, end 30.000 hjemmetyskere i Nordslesvig har gjort i mellemkrigsårene. Denne påstand fremsættes mærkelig nok i sær af de kredse, som tidlig og silde brovter af det danske folks usædvanlig høje kulturelle og nationale stade,« mente Wieth-Knudsen. Der var ikke noget at frygte. Sydslesvigerne ville blive danske, hvis de blev indlemmet i Danmark. Det havde Claus Eskildsen jo forudsagt: »Og dette – i forhold til det øvrige Danmark – talmæssigt svage mindretal er, som alle efterhånden ved (jfr. Claus Eskildsens grundige undersøgelser) ikke tyskere i anden forstand end at de er danske, som – dels ved tyske overgreb, dels ved dansk uforstand, er blevet tysktalende.«⁵

Dansk Grænselære var Sydslesvig-aktivisternes vigtigste håndbog og reference. Men i grunden var bogen gammel vin på ny flasker. Det nye bestod i, at Claus Eskildsen slog på de historiske argumenter, på blodet og jorden, *samtidig* med at han påstod, at han var tilhænger af de moderne liberale tanker om sindelagsprincippet og folkenes selvbestemmelsesret.

Ret beset var der tale om en parring af to helt uforenelige synsmåder: Enten er mennesket på livstid bundet af sin arv, eller også kan det frigøre sig fra arven og vælge det nationale tilhørsforhold selv. Claus Eskildsen var selv klar over uforeneligheden.⁶ Derfor talte han faktisk imod bedre vidende, når han med henblik på Sydslesvig insisterede på retten til at sige *både* – og. Ifølge Eskildsen skulle sydslesvigerne have lov til at kalde sig danske eller tyske – men de tyske skulle nu alligevel vide, at de var ulykkelige og splittede mennesker.

Kun dansksindede sydslesvigere var ifølge Eskildsen lykkelige mennesker, og »derfor er det både vor ret og vor pligt at virke for, at så mange som muligt af vore tysksindede folkefæller nord og syd for statsgrænsen føres til erkendelse af, hvor de hører hjemme, og hvor de derfor finder deres folkelige lykke!«⁷

Dybere stak Claus Eskildsens bekendelse til sindelagsprincippet ikke. Hans argumentation var gennemsyret af en dyb mistillid til det tysksindede befolkningsflertal i Sydslesvig. Det er væsentligt at slå dette fast. Når Claus Eskildsen påstod om sig selv, at han var tilhænger af sindelagsprincippet, så var der tale om en taktisk og stærkt forbeholden bekendelse. Sindelagsprincippet gav for Eskildsen kun mening, hvis det pegede i dansk favør. I situationer, hvor danskheden var under pres eller måske ligefrem var vigende, duede det ikke. Her måtte man stive fronten af med andre argumenter: »Nazismen har med sine tanker om blod og jord og 'Volkstum' lagt skarpe våben hen til os, som vi blot behøver at tage i hånden,« mente Eskildsen i *Dansk Grænselære*.⁸

Det var det, Eskildsen gjorde. Den danske side i Sydslesvig skulle benytte historiens dogmer – som nazisterne nu selv havde indført som spilleregler – til at hævde retten til uhindret hvervearbejde for danskheden i hele Sydslesvig. Det var *ikke* det danske mindretals ret til at leve i fred og ro, som Claus Eskildsen slog et slag for. Det var retten til at gå angrebsvist og ekspansivt til værks – ikke blot i Flensborg og omegn, men også i helt igennem tyske områder, i Tønning, Frederiksstad, Eckernförde, Rendsborg og Kiels forstæder – i princippet uden modforholdsregler fra tysk side.⁹

Dette var kernen i *Dansk Grænselære*. Og det var kernen i hele Sydslesvig-argumentationen efter maj 1945. Det tyske sammenbrud måtte bruges til én gang for alle at sikre det danske arbejde i Sydslesvig optimale vækstbetingelser. Hvad sådanne vækstbetingelser mere præcist indebar, var underforstået i 1936. Men i maj 1945 blev det præciseret: Løsrivelse af Sydslesvig og indførelse et midlertidigt styre under dansk overhøjhed – og iværksættelse af en kraftig dansk kulturoffensiv.¹⁰

Hos Claus Eskildsen som hos de fleste andre Sydslesvig-aktivister var bekendelsen til sindelagsprincippet taktisk – både før og efter maj 1945. Den blev taget med i argumentationen ud fra en realistisk erkendelse af, at den danske opinion ikke kunne vindes for en offensiv udenrigs- og forsvarspolitisk linje, som kravet om grænseflytning

logisk set indebar. Det historiske krav måtte serveres sådan, at det ikke skilte sig for stærkt ud fra demokratiets almindelige spilleregler: Naturligvis skulle sydslesvigerne selv bestemme, om de ville til Danmark eller ej. Men deres vilje var ikke fri. De skulle have tid og mulighed for at komme til sig selv, før de fik lov til at vælge.

Uenighed om vejen til grænseflytning

Også efter maj 1945 var aktivisternes fælles ideologiske reference forestillingen om sydslesvigerens iboende danskhed, d.v.s. afstamningen. Uden denne forudsætning ville hele argumentationen være faldet sammen som et korthus. Men de konsekvenser, som aktivisterne drog, var forskellige. Claus Eskildsen argumenterede faktisk *imod* en øjeblikkelig indlemmelse af Sydslesvig i Danmark. På dette punkt var han helt på linje med historikeren og modstandsmanden Vilhelm la Cour. Han havde tilhørt inderkredsen i Grænseforeningen siden begyndelsen af 1930'erne, og han formulerede hovedlinjerne i Sydslesvigsk Udvalgs argumentation og program efter 1945. Både Vilhelm la Cour og Claus Eskildsen holdt hårdt på, at Sydslesvig udelukkende skulle befri fra tysk dominans og lægges ind under et midlertidigt styre. Meningen var naturligvis at få løsrivelsen af Sydslesvig til at fremstå som en forholdsvis neutral løsning, men at styret skulle være kontrolleret af Danmark og være sådan indrettet, at sydslesvigerne fik en massiv dansk kulturpåvirkning, hørte med til regnestykket. Chef i postvæsenet, Olav Kjems, der i øvrigt stammede fra Rødding-egnen, forklarede det således i sin pjece *Sydslesvig som et folkeligt Spørgsmaal – af en demokrat*: »Dette er desuden vor pligt, når vi efter afstamningens betydning må regne med, at en folkelig vækkelse, der skal harmonere med sydslesvigerens folkelige underbevidsthed, må komme på dansk. Denne lejlighed kan Sydslesvig ikke få under Tyskland, det viste 1920-1945, og derfor må Sydslesvig bort fra Tyskland, så dansk udfoldelse er mulig.«¹¹

Løsrivelse fra Tyskland efterfulgt af en dansk kulturoffensiv under den danske stats beskyttelse. Denne fremgangsmåde mente aktivisterne var et moderat alternativ til den øjeblikkelige indlemmelse i Danmark. Det var også Sydslesvigsk Udvalgs linje. I det for Sydslesvig-agitationen centrale skrift: *Et dansk Fredsmaal* fra 1945 lagde Vilhelm la Cour kursen. Sydslesvig skulle ikke indlemmes i Danmark her og nu, men blot frigøres fra Tyskland og lægges ind under et

Historikeren Vilhelm la Cour blev Sydslesvig-aktivisternes førende talsmand. Siden midten af 1930 havde han været toneangivende i Grænseforeningen. Efter maj 1945 formulerede han det program, der gjorde Sydslesvigsk Udvalg af 5. Maj 1945 til en af efterkrigstidens største græsrødsbevægelser. Her ses han under modstandsbevægelsens store møde på Skamlingsbanke i juni 1945. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

midlertidigt og danskdomineret styre. I et område, som økonomisk blev knyttet til Danmark, ville der blive spundet utallige tråde til hen over grænsen, og samtidig ville man kunne kappe trådene til Holsten og resten af Tyskland, forudså han: »Man ville ikke alene kunne hindre tysk tilvandring og investering af tysk kapital [...] men man ville også være i stand til at lette dansk indvandring og dansk foretagsomhed og derigennem støtte mindretallet på den effektiveste måde. Jeg tænker ikke på nogen invasion. Jeg tænker på den ganske jævne og naturlige vækst, som ikke kunne udeblive, hvis det finansielle og økonomiske samvær udbyggedes. Det danske kulturarbejde ville også blive langt friere og trangen til at tage en gerning op blandt vore landsmænd dernede mere dybtgående.«¹²

Et af de helt store troværdighedsproblemer for folkene i Sydsles-

vigsk Udvalg var, at de stædigt hævdede, at denne »mellemløsning« ikke var tænkt som første skridt på vej mod indlemmelse i Danmark. La Cour kæmpede selv indædt mod denne fortolkning.¹³

Officielt var meningen med løsrivelsen blot, at sydslesvigerne skulle have frihed til at besinde sig nationalt. Hos Kjems, la Cour og Eskildsen var det underforstået, at dette pr. automatik ville føre til dansk flertal i Sydslesvig. Og hvad et sådant flertal kunne bruges til, behøvede ingen uddybning. Uafhængige aktivister var mere åbenhjertige på dette punkt og pegede på grænseflytning som en logisk konsekvens af det ventede omsving i Sydslesvig. I sin pjese *Sydslesvig – ja eller nej?* holdt redaktøren Bjørn Svensson sig ikke tilbage: »Ingen kan benægte muligheden af, at Sydslesvig kan nå frem til et klart og et fast forankret dansk sindelag, hvis den danskorienterede bevægelse får regulære vilkår. Alle er enige om, at hvis danskheden i Sydslesvig bliver lige så solid, som danskheden i Nordslesvig var i 1920, så vil Danmark gå med til en genforening. Men så må man også gå med til at muliggøre, at en genforening, der berettiges af udviklingen, virkelig kan finde sted. Det kan kun sikres, hvis man allerede nu træffer de nødvendige foranstaltninger.«¹⁴

Den tanke, at overgangsperioden kunne få *negativt* resultat, fordi sydslesvigerne af én eller anden grund ikke i tilstrækkelig grad påskønnede den foretagsomhed og de foranstaltninger, som aktivisterne ønskede iværksat, blev ikke tænkt til ende. I det undersøgte materiale er der kun fundet et enkelt eksempel på et sådant tankeeksperiment, nemlig hos juristen, journalisten og modstandsmanden O.M. Olesen. Også han hørte til pionererne i Sydslesvigsk Udvalg af 5. Maj 1945; i 1947 blev han ansat som fuldmægtig i Grænseforeningen: »Efter nogle års særstyre, der giver mulighed for forbindelse nordpå, samtidig med at chokket efter sammenbruddet kan lægge sig, vil der være mere mening i en afstemning – hvis en sådan overhovedet behøves. Skulle udviklingen i en årrække så gennem f.eks. en afstemning vise, at Sydslesvig alligevel er og ønsker at blive tysk, vil vist alle danske se roligt på, at landet går tilbage til Tyskland og skrinlægge enhver tanke om Sydslesvigs genforening med Danmark,« hed det i pjecen *Sydslesvig i dag og i morgen*.¹⁵

O.M. Olesens tankeeksperiment var usædvanligt for en Sydslesvig-aktivist. Det var også forholdsvis omkostningsfrit. For langt de fleste var spørgsmålet om Sydslesvigs oprindelige og ideale danskhed et spørgsmål om tro, og en tro lod sig ikke aflive af en folkeafstemning.

En af aktivisternes grundsætninger var netop, at varige grænser ikke kunne fastsættes ved hjælp af folkeafstemninger.

Men sagen kunne også gribes omvendt an, d.v.s. først indlemmelse i Danmark, dernæst assimilering. Nogle enkelte aktivister forudså, at sydslesvigerne ikke ville lade sig assimilere. Løsningen på det problem var at smide dem ud.¹⁶ Tilhængere af denne åbenlyst chauvinistiske linje støttede sig først og fremmest til historiske retsbegreber: Der var begået en uret imod Danmark i 1864, og denne uret skulle gøres god igen – uden hensyn til de menneskelige følger. Forfatteren og modstandsmanden Harald Høgsbro var eksponent for denne kompromisløse linje: »Danmark har nu den historiske mulighed for genoprettelsen af al den uret, der er tilføjet os fra tysk side i det sønderjyske spørgsmål igennem årene. Det er ikke at gøre os skyldige i det samme, som tyskerne har gjort mod os, som nogle siger. Hvis vi skulle gøre Tyskland samme uret, skulle vi tage gammelt tysk land og med list og vold gøre det dansk. Men det er jo ikke det, vi vil,« understregede Høgsbro. Længere nede i Høgsbros hierarki over argumenter for en indlemmelse af Sydslesvig rangerede i øvrigt et ønske om at give det tyske folk en længe tiltrængt lærestreg: »Det er en nødvendighed og en pligt at være med til at lære Tyskland, at resultaterne af den politik altid før eller senere går tabt igen.«¹⁷

Strammere som Harald Høgsbro fandtes i alle grænseorganisationer – også i dem, der ellers hævdede at stå for en moderat linje. For eksempel havde juristen Erik Haunstrup Clemmensen fra Sydslesvigsk Udvalg af 5. Maj 1945 et noget andet syn på sagen end la Cour og de andre toneangivende i organisationens top. Det fremgår f.eks. af pjecen *Slesvig Frit* fra sommeren 1945: Løsrivelsen af Sydslesvig skulle blot være første skridt på vejen mod områdets permanente indlemmelse i Danmark. Der var for Haunstrup Clemmensen ingen tvivl om, at når først løsrivelsen af Sydslesvig var gennemført, »så skulle resten af problemerne med smidighed fra alle sider kunne løses i den sammenholdets ånd, der har præget besættelsestidens Danmark«. De problemer, der skulle klares, var ifølge Haunstrup Clemmensen følgende: Danmark skulle militært besætte hele Sydslesvig; alle nazister skulle smides ud – i øvrigt sammen med alle de tyskere, der var indvandret sydfra siden 1864. Der skulle iværksættes et massivt folkeligt hvervearbejde, og »når de store udrensninger har fundet sted [...] bliver der mulighed for en betydelig dansk tilflytning til den i forvejen tyndt befolkede landsdel. Tusinder af nye landbohem og vældi-

Sydslesvigsk Udvalg af 5. Maj 1945 var den største aktivistiske organisation. Frem til 1949 havde den som sit vigtigste formål at få mobiliseret danskerne bag kravet om Sydslesvigs løsrivelse fra Tyskland. Kulminationen på dette arbejde var en underskriftsindsamling i 1949. Her overrækker udvalgets formand fra 1949, professor Lars Hansen Larsen, cirka 800.000 underskrifter til Folketingets formand, Gustav Petersen. Foto: Museum Sønderjylland ISL.

ge beskæftigelsesopgaver vil give en virkeplads for dansk initiativ og dygtighed.«¹⁸

Også i Grænseforeningen – der ellers afholdt sig fra at stille politiske krav om Sydslesvigs statslige tilhørsforhold – var der plads til medlemmer med synspunkter, der afveg fra den officielle linje. Foreningens mangeårige næstformand, assurandør N.J. Gotthardsen fra Tønder, havde allerede i 1930'erne været særdeles åbenhjertig med sine grænserevisionistiske ambitioner. Efter maj 1945 fortsatte han sin kompromisløse kurs: Danmark skulle tage Sydslesvig her og nu. Eventuelle bange anelser om tysk revanche afviste Gotthardsen. Der var ikke noget at være bange for, for »denne øgle er nu bastet og bundet for lange tider; den har fået gifttænderne trukket ud«. For Gotthardsen var der kun én mulig grænse mellem Danmark og Tyskland, og den gik ved Ejderen: »Det danske folk må forstå, at Ejdergrænsen er en nationalgrænse, intet andet land har bedre – ikke alene historisk – men også folkeligt vurderet, fordi de såkaldte hjemmety-skere [ifølge Gotthardsens definition tysksindede over hele Slesvig, AJ] er 'kød af vort kød og blod af vort blod'.«¹⁹

Gotthardsen og Clemmensen var afvigende i forhold til den officielle linje i deres respektive organisationer. Generelt holdt aktivisterne – også inden for Sydslesvigsk Udvalg – lav profil med hensyn til, hvad der skulle ske med Sydslesvig efter overgangsfasen. I stedet for at stå stejlt på retten til at besidde Sydslesvig, gav de deres krav et

tilsyneladende mere demokratisk tilsnit: Alle sydslesvigere havde en mere eller mindre udtalt længsel efter at komme hjem til Danmark. Ifølge aktivisterne var denne længsel ikke noget nyt fænomen. Når sydslesvigerne i historiens løb havde orienteret sig mod syd, skyldtes det dels tysk pres, dels svigtende dansk støtte. Resultatet var befolkningens fortyskning og dermed den urimelige grænse af 1920. Sydslesvigerens indbyggede længsel mod at komme til Danmark var blevet systematisk undertrykt. Det viste historien.

Historien om danskhedens tilbagetog

Aktivisternes grundfortælling om Slesvigs historie handlede om, hvordan danskheden på alle tænkelige måder var blevet fortrængt af tyskheden. Der var to ting at lære af denne historie: Den ene var, at tyskerne var udspekulerede og farlige, den anden at danskerne havde været for sløve og for slappe.

Det sidste var det vigtigste, for det kunne der gøres noget ved. Nu hvor Tyskland var besejret, måtte Danmark tage sig sammen og med en folkelig og politisk kraftanstrengelse rette op på århundreders forømmelser. Uanset om sydslesvigerne ville noget andet, måtte Danmark forsøge at vinde dem tilbage. I Sydslesvigsk Udvalgs officielle *Vejlledning i det sydslesvigske Spørgsmaal* fra 1947 blev den løftede pegefinger til Danmark formuleret således: »Fortyskningen af Sydslesvig har været til ulykke, og den er for en meget stor del en følge af Danmarks uforstående, ansvarløse politik. Derfor er det vort ansvar og vor opgave at gøre skaden god igen ved at føre Sydslesvig og dets befolkning tilbage til Danmark og danskheden. Dette ansvar hviler til stadighed på det danske folk, uanset hvordan de øjeblikkelige muligheder for at løse opgaven er. Men i dag er mulighederne til stede.«²⁰

Aktivisterne begyndte deres tilbageblik på historien forskellige steder. Nogle begyndte i middelalderen, hvor »den tyske herrefolkspolitik« i Sydslesvig angiveligt var begyndt. Dengang var det sydlige Sydslesvig blevet oversvømmet af tyske godsejere, som brutalt havde undertrykt den jævne danske befolkning. Undertrykkelsen havde stået på helt frem til 1805, hvor livegenskabet var blevet ophævet. Indtil da havde de danske sydslesvigere levet i yderste fattigdom som slaver af de holstenske riddere, der havde gjort hvad de kunne for at slette ethvert dansk element i Sydslesvig: »Dog ved det 19. århundredes begyndelse var sprog og nationalbevidsthed omsider pint ud af

befolkningen. Men af oprindelse og i levemåde og skikke er den jævne befolkning i Sydslesvig stadig lige dansk.«²¹

Også Reformationen omkring 1540 havde gjort sit til Sydslesvigs fortyskning, fremhævede aktivisterne. Først var kirkesproget blevet tysk, og senere var skolesproget fulgt efter, selvom flertallet af befolkningen ned til linjen Sli-Dannevirke havde talt dansk. Selv under det danske styre frem til 1864 havde undertrykkelsen af danskheden fået lov til at fortsætte, og hvad vattede danske konger, regeringer og embedsmænd havde begyndt, var blevet fortsat og forstærket af den preussiske stat efter 1864. I Sydslesvigsk Udvalgs førnævnte vejledning fra 1947 blev denne udvikling sammenfattet således: For-tyskningen havde ført til sydslesvigernes åndelige forarmelse. De havde før været en stor berigelse for dansk åndsliv; men efter 1864 havde de ikke haft nogen positiv indflydelse på tysk åndsliv – simpelthen fordi sydslesvigernes åndsliv var tørret ind: »Rødløshed, stilstand, åndelig forarmelse blev ofte følgen, hvor hjerternes forbindelse med Danmark gik tabt.«²²

Den påståede åndelige forarmelse hos sydslesvigerne – som ifølge nogle aktivister havde ført til fremkomsten af en såkaldt »krostuekultur« – havde været et tilbagevendende tema i Sydslesvig-argumentationen siden 1920. Der blev fremført mange årsager til, at det var gået galt. En af dem var sprogforholdene før sprogskiftet – altså dengang da befolkningen endnu talte dansk, mens kirkesproget var tysk. Denne forklaring gav Harald Sørensen i sin pjeces *Ret og Pligt i Spørgsmaalet Sydslesvig* fra 1945. På grund af sprogvanskelighederne havde sydslesvigerne ganske enkelt ikke forstået det kristelige budskab, og derfor var de faldet ned i sumpen: »Dertil må man føje et væsentligt argument mere: at den sydslesvigske befolkning efter alt at dømme slet ikke har kunnet modtage tysk ånd. Der synes i Sydslesvig at foreligge en stor menneskelig tragedie.[...] Dette, at man ikke ville komme med kristendommen på folkets eget sprog og i folkets egen ånd, gør, at de simpelthen bliver afsnøret fra de fornyende kræfter, som kristendommen er i besiddelse af.« Harald Sørensen var opmærksom på, at sydslesvigerne jo rent faktisk blev tysksprogede, og at de altså fra et vist tidspunkt igen måtte have kunnet forstå, hvad der blev sagt i kirken. Den detalje var imidlertid uden betydning, fastslog han: »Vel, men de tog altså det tyske sprog til sidst, så gik det vel bedre? Mænd, der kender forholdene dernede, hævder, at Sydslesvig er et i åndelig henseende halvdødt land. Er dette virkelig tilfældet, da for-

øger det vor pligt ganske overordentligt, for da er det simpelthen nødvendigt, for at sydslesvigerne kan få lejlighed til at leve et menneskeværdigt liv, at det tyske tryk fjernes og dansk og nordisk liv frit får lov til at strømme derned.«²³

Som nævnt var den officielle linje i Sydslesvigsk Udvalg af 5. Maj 1945, at løsrivelsen *ikke* var første skridt på vej mod Sydslesvigs indlemmelse. I Danmark var der sikkert mange, der så med mistro på denne beskedenhed. Medvirkende hertil var formentlig også, at enkelte ledende medlemmer ikke holdt sig tilbage med at luften deres egne synspunkter. F.eks. lagde juristen Poul Meyer ikke bånd på sig selv i den henseende: Meningen med løsrivelsen fra Tyskland var at sikre danskheden optimale vækstbetingelser. Men ikke kun midlertidigt. Løsrivelsen skulle være permanent: Sydslesvigerne skulle befries for tyskeråget – ikke blot her og nu, men for altid: »Men er der virkelig nogen, der tror, at disse rettigheder kan sikre mindretallet under et tysk styre? Naturligvis ikke! Derfor er den første betingelse for effektiv hjælp til danskheden i Sydslesvig, at landsdelen varigt frigøres for det tyske åg. Vore landsmænd dernede må aldrig udleveres til de prøjsiske myndigheders forfølgelser.«²⁴

Det skjulte Slesvig

På den ene side slog aktivisterne kraftigt på, at danskheden i Sydslesvig havde været på konstant tilbagetog på grund af dansk forsømmelse. Denne udlægning af historien stod i nogen grad i kontrast til et lige så hyppigt brugt argument om, at danskheden i Sydslesvig havde været i *fremgang* længe før maj 1945. Alt efter hvad der passede til lejligheden, blev der argumenteret med sørgelig tilbagegang eller stolt fremgang.

Når det var så vigtigt for aktivisterne at sandsynliggøre, at sydslesvigerne længe havde været på vej mod Danmark, var der naturligvis tale om et forsøg på at imødegå kritiske røster om, at sydslesvigernes pludselige orientering mod Danmark efter maj 1945 var udtryk for konjunkturrytteri og »Speck«. *Hvornår* vendepunktet fra tilbagegang til fremgang var indtruffet, var aktivisterne tilsyneladende ikke enige om. Else Rybner mente, at det var sket i afstemningstiden 1918-1920. I sin piece *Ved De besked om Sydslesvig?* fra 1946 gav hun følgende besked om forhistorien til sydslesvigernes nyorientering mod Danmark efter maj 1945: »Den danske rejsning i Sydslesvig er kun en forsinket, men naturlig udløber af en tilsvarende folkebevægelse i Danmark og de andre

ER HAN ÆGTE—?

(bitt efter Rembrandt)

Kernepunktet i det sydslesvigske røre efter maj 1945 var spørgsmålet om ægtheden i sydslesvigernes orientering mod Danmark. Sidst i 1940'erne blæste førende aktivister til kamp imod Hedtoft-regeringen, der forholdt sig kritisk til den nydanske bevægelse i Sydslesvig. På denne karikatur fra det aktivistiske satireblad *Coloradobillen* fra 1950 ses en del af Hedtoft-regeringen. Med saksen ses Hedtoft selv. Med ansigtet tættest på saksen ses kirkeminister Frede Nielsen, til venstre for ham handelsminister J.O. Krag. Stående med bogen i hånden ses minister uden portefølje Vilhelm Buhl. Bagest med krøller og briller ses forsvarsminister Rasmus Hansen. I forgrunden fra venstre ses justitsminister N. Busch Jensen og udenrigsminister Gustav Rasmussen.

nordiske lande. I Danmark havde den sin første begyndelse med Holberg (den danske litteraturs fader), bondefrigørelsen, Grundtvig og højskolebevægelsen på landet, arbejderbevægelserne i byerne. Denne bevægelse nåede Nordslesvig for godt 100 år siden, i Sydslesvig blev grunden lagt i afstemningstiden, og først nu viser resultaterne sig.²⁵

Else Rybner var forholdsvis beskeden. Andre gik længere tilbage, f.eks. Hermann Hunger i sin pjeces *Sydslesvig 1945*. Han mente, at vendepunktet var indtruffet omkring århundredeskiftet: »For det store flertals vedkommende er det helt andre og mere alvorlige problemer [end de materielle, AJ], der spiller ind. Denne folkebevægelse ser dagens lys som følge af en udvikling, der er foregået i Sydslesvig i de sidste 40-50 år.«²⁶

Efter vendepunktet – hvor det end skulle placeres tidsmæssigt – var den uafbrudte fremgang i Sydslesvig begyndt. Aktivisterne understregede samstemmende, at der ikke havde været tale om nogen *målbar* tilslutning til det danske. På grund af det tyske pres var fremgangen foregået i det skjulte. Dette forsøgte de at bevise ved at pege på de spredte perioder i historien, hvor presset havde været væk, og hvor der derfor ret beset havde været nogenlunde uhindret mulighed for dansk udfoldelse. I disse få situationer var danskheden blomstret op, mente de. For at forsvare denne svært bevislige påstand, var man i øvrigt nødt til at neutralisere et par kedelige historiske undtagelser: Når der ikke – som man ellers skulle have forventet – var kommet en dansk opblomstring i tiden mellem de slesvigske krige, d.v.s. mellem 1850 og 1864, skyldtes det udelukkende Danmarks klodsethed og overivrighed med at komme sydslesvigerne til undsætning. Det havde stødt mange bort, mente man. Denne forklaring – med tilhørende bortforklaring – findes for eksempel i Adler Lunds pjese: *Slesvig – det omstridte land* fra 1945. Her hedder det: »Men nu, da nazismens magt er brudt, og den tyske storhed ligger i grus, er den hjemmehørende befolknings store flertal begyndt at besinde sig på den danske fortid. Det kunne faktisk ikke ske før; thi hverken under dansk eller tysk styre har der i århundreder været fri bane for danskheden – med undtagelse af de fattige 13 år mellem Istedslaget og 64; men i dette kortvarige tidsrum, da man ville indhente alt, hvad der i tidernes løb var forsømt i national henseende, strittede befolkningen med sønderjysk stædighed imod fra oven at få omvæltet, hvad den gennem slægtled var ført ind i.«²⁷

Mellemslesvigerne havde altså afvist den danske påvirkning i tiden mellem de slesvigske krige, og denne afvisning skyldtes ifølge forfatteren ikke befolkningens tilvalg af det tyske, men derimod paradoksalt nok, at befolkningen bestod af sønderjyder, som jo var kendt for at afvise indblanding udefra. Det problematiske ved denne argumentation var naturligvis, at forfatteren manipulerede sine oplysninger: Uanset hvordan sydslesvigerne havde reageret på den danske kultur-offensiv, blev det taget som et udtryk for danskhed. Havde de jublen taget imod det, ville det være blevet udlagt som en bekræftelse af afstamningen. Når de nu rent faktisk havde sagt nej tak, blev det taget som et udtryk for ægte sønderjysk væsen. Sydslesvigerne var danske på den ene eller den anden måde.

På samme måde fortolkede aktivisterne historien i begyndelsen af

1920'erne, hvor Weimarrepublikkens politiske og økonomiske ustabilitet havde givet det danske arbejde i Sydslesvig kraftig medvind, og hvor normaliseringen af forholdene i Tyskland fra 1924 havde fået efterspørgslen på mindretallets tilbud til at dale tilsvarende. Medlemsfremgangen under den tyske inflationskrise tolkede aktivisterne efter 1945 som en normalitetsfase, hvor det igen havde været muligt for sydslesvigerne at vise deres danske sympatier. Omvendt blev den efterfølgende bratte nedgang udlagt som noget ekstraordinært, som et simpelt resultat myndighedernes vold og tvang. De samfundsmæssige konjunkturer, det vil sige arbejdsløshed, inflation, kupforsøg, Ruhrkrise og undtagelsestilstand, blev der helt set bort fra – 1923 havde været en *normalitets*fase, hvor danskheden endelig havde fået lov til at komme frem. Aktivisterne hæftede sig udelukkende ved højdepunkterne, og enhver nedgang blev begrundet med tysk pres og tvang: »Tyskerne var dog på vagt. De viste efter grænsedragningen absolut ingen vilje til at give de danske sydslesvigere samme frie stilling som tyskerne fik i Nordslesvig, og nu stoppede de den danske fremgang. Husundersøgelser, arrestationer, fratagelse af næringsret og først og fremmest langvarige forbud mod de tyskskrevne danske blade gjorde god virkning.«²⁸

Myten om, at Sydslesvig på én eller anden måde altid havde været på vej mod Danmark, blev i enkelte tilfælde strammet så meget, at det kom til at lyde som om sydslesvigerne havde ført et dobbeltliv i hundrede år. Nogle aktivister opererede lige frem med et »skjult« Slesvig, en national subkultur, som meget få danskere kendte til.²⁹ Forestillingen om, at danskheden havde ulmet under overfladen i Sydslesvig lige siden 1800-tallet, spillede en særdeles stor rolle i Sydslesvig-argumentationen efter 1945. Den optrådte i forskellige varianter. En af dem drejede sig om sydslesvigernes forhold til nazismen i 1930'erne og havde til hensigt at forklare, hvorfor sydslesvigerne allerede tidligt i 1930'erne havde stemt på nazisterne. Dette aspekt skal vi vende tilbage til senere.

Det slesvigske argument

En anden variant af argumentationen om, at sydslesvigerne altid havde været på vej mod Danmark, var påstanden om, at sydslesvigerne igennem årene var blevet mere *slesvigere*. Argumentationen rakte tilbage til 1800-tallet og fik sin storhedstid i afstemningskampen 1918-

1920, hvor det gjaldt om at gøre vejen til dansk bekendelse nemmere for dem, der endnu ikke havde bekendt kulør, og for dem, der rent faktisk var på vej bort fra det tyske. Siden var det slesvigske argument blevet en del af selvforståelsen i de to mindretal henholdsvis nord og syd for grænsen. Derom vidner betegnelserne »Slesvigsk Parti« og »Den slesvigske Forening«.

Det slesvigske argument var i princippet grænserevisionistisk eller -kritisk, fordi det gjorde krav på, at området mellem Kongeåen og Ejderen var en folkelig enhed. Og en folkelig enhed måtte ifølge den nationale tankegang ikke deles. Når parterne i det nationale modsætningsforhold slog på det slesvigske, slog de også på områdets udelelighed og dermed mere eller mindre underforstået på, at området samlet skulle indlemmes i henholdsvis Danmark eller Tyskland.

Det ses ikke, at aktivisterne på noget tidspunkt forsøgte at tegne omridset af en selvstændig slesvigsk kultur, som det gjaldt om at styrke og udbrede. Det, som skulle styrkes og udbredes, var alene danskheden. I aktivisternes øjne var det slesvigske islæt ikke noget, sydslesvigerne skulle være stolte af. Det var noget laverestående og fattigt, som før eller senere måtte forædles til ren danskhed. Men indtil dette var sket, kunne »det slesvigske« bruges til at fremhæve modsætningsforholdet til »det preussiske« og/eller »det tyske«. Det slesvigske element blev altså først og fremmest defineret negativt. Hvad det positivt bestod af, blev så godt som aldrig præciseret.

Ikke desto mindre var det et hyppigt benyttet argument, at sydslesvigerne så sig selv om slesviger og ikke som tyskere. I den forbindelse er det i øvrigt værd at bemærke, at aktivisterne principielt afviste eller ignorerede tilstedeværelsen af en slesvig-holstensk identitet i Sydslesvig – i hvert fald blandt den hjemmehørende befolkning. Skal man tro det gennemgåede materiale, fandtes der ikke nogen slesvig-holstensk identitet i Sydslesvig – kun en slesvigsk.

Nogle definerede det slesvigske som en regional identitet, som i det enkelte menneske levede side om side med den nationale. Det mente f.eks. Claus Eskildsen: »For det andet ved jeg, at der findes en stærk slesvigsk særfølelse og fællesfølelse, og denne kender ingen Sli-Dannevirke-grænse. Selv om der fra gammel tid også findes et skel mellem angelbo og svansing, så er det stærkt fremtrædende dog en fællesslesvigsk følelse i modsætning til holsteneren syd for Ejderen.«³⁰

Andre mente, at den slesvigske identitet var så godt som eneråden-

Forestillingen om den sydslesvigske befolknings ned-arvede danskhed havde aktivisterne overtaget fra 1800-tallets nationalliberale. Den vedblev at være et ledemotiv i Sydslesvig og i aktivistiske kredse i Danmark til langt op mod vore dage. Den dag i dag findes den på Jes Kruse Skolens bomærke. Her symboliseres skolen af et egern, der gnaver sydslesvigernes danske kerne ud af den tyske skal. Skolen i Eckernförde blev bygget af Slesvig-Ligaen i 1949.

de i den hjemmehørende befolkning. Sydslesvigerne var hverken danske eller tyske; de var forblevet slesvigere, og som sådan var de klar til at blive danske.³¹ Også i førnævnte skrift *Et dansk Fredsmaal* af Vilhelm la Cour blev argumentet om sydslesvigernes overvejende slesvigske identitet stærkt fremhævet. Sydslesvigerne var i virkeligheden aldrig blevet tyskere, mente han: »Der er jo det karakteristiske ved forholdene dernede, at befolkningen i åndelig forstand aldrig er blevet andet end slesvigere og, hvad det statslige angår, aldrig er kommet ud over følgerne af det administrative fællesskab med Holsten. Konsekvensen har været en faktisk rodløshed, som har præget sydslesvigerne, siden det 19. århundredes nationale strømninger skilte vandene [...] Via Holsten var flertallet af Sydslesvigs befolkning blevet orienteret mod syd, uden at den derfor følte tysk åndsliv som noget hjemligt og livsnært, og via Preussen var landsdelens samlede befolkning – flertal som mindretal – tvunget ind i en statslig forbindelse, der indtil den dag i dag blev følt som noget fremmed, ja, noget halvvejs fjendsk – noget, der ville omforme livet og tiltage sig bestemmelsesretten i spørgsmål, der kun vedkom befolkningen selv.«³²

La Cours slesvigske argument giver et praj om hans stærkt elastiske fortolkning af sindelagsprincippet: Sydslesvigerne skulle i princippet have lov til selv at bestemme deres nationale orientering. Men orienteringen mod det tyske anerkendte han dybest set ikke. Den var

alene udtryk for rodløshed og tilbagestående slesvigskhed, som angiveligt manifesterede sig kraftigere i befolkningen end den tyske identitet. Det er i øvrigt bemærkelsesværdigt, at la Cour slog så kraftigt på den særlige slesvigske identitet. Det var noget nyt for ham. I hans lange forfatterskab vedrørende det sønderjyske spørgsmål havde det slesvigske element nærmest været ikke-eksisterende. Det slesvigske – og hvad det kunne bruges til – fik la Cour tilsyneladende først øjnene op for i sommeren 1945.

Påstanden om at sydslesvigerne var gået relativt upåvirket gennem 100 års national mobilisering, var et gennemgående tema hos Sydslesvig-aktivisterne. Ved hjælp af dette afstak de det moralske grundlag for den fremtidige indsats. I national henseende var Sydslesvig et ingenmandsland, og i et ingenmandsland er der som bekendt frit slag.³³

Ikke alle aktivister var enige om, sydslesvigerne var så rodløse endda. Claus Eskildsen, der på de fleste andre punkter befandt sig på linje med Vilhelm la Cour, afviste kort og godt påstanden om, at de velstående bønder i Angel skulle være mindre forankrede i den tyske kultur end andre tyskere. Ifølge Eskildsen var anglerne præcis lige så tysksindede som bønderne andre steder i Tyskland. Det måtte man respektere, mente Eskildsen: »Vi skal være varsomme med at gentage ordet om Angel som en åndelig kirkegård i dag. Den almindelige folkeoplysning står dér absolut højere end i Holsten og de fleste andre tyske områder, navnlig det gamle vendiske østelbien. Lad os ikke undervurdere sydslesvigerne; det kommer der ikke noget godt ud af. Lad os ikke betragte en befolkning som en vare, der kan skubbes fra den ene hånd til den anden. Det gjorde Hitler; det synes andre nu at ville gøre ham efter; men det bør et nordisk folk aldrig gøre.«³⁴

På dette punkt skilte Claus Eskildsen sig ud fra mængden af Sydslesvig-aktivister. Langt de fleste af dem argumenterede med, at der havde overvintret en særlig slesvigsk identitet, som på den ene eller den anden måde altid havde peget imod Danmark. Sydslesvigerne havde altid stået i opposition til resten af Tyskland. Når Sydslesvig allerede tidligt i 1930'erne havde stemt nazistisk, var det netop derfor. Sydslesvigerne havde sat sig op imod det bestående.

Den slesvigske argumentation skulle fremhæve forskellene mellem sydslesvigerne og den øvrige tyske befolkning. Syd for Ejderen boede en anden slags mennesker. Det skarpeste og dybeste skel blev imidlertid ikke tegnet mellem sydslesvigerne og holstenerne, men mellem sydslesvigerne og de hundredtusindvis af østtyske flygtninge, som

var havnet i Sydslesvig i krigens sidste fase og i tiden efter det tyske sammenbrud.

Flygtningene fra øst

En meget stor del af aktivisternes samlede agitation mellem 1945 og 1950 drejede sig om flygtningene.³⁵ Fordoblingen af Sydslesvigs befolkning med flygtninge udgjorde et stort problem for aktivisterne, fordi det indvandrede tyske folkeelement bragte ønsket om grænserevision i fare. Det blev også hævdet, at flygtningene på længere sigt ville udgøre en risiko for Nordslesvig. Det gjaldt derfor om at få flygtningene fjernet: »Alle disse preussernaturer må væk, de har ingen hjemstavnsret i Slesvig, de har hidtil kun været der i kraft af den stærkeres 'ret'. Denne meget betydelige udrensning i Sydslesvig er et overordentlig væsentligt led i hele arbejdet på at skabe retfærdige forhold i grænselandet,« mente Haunstrup Clemmensen.³⁶

På det agitatoriske plan gav tilstedeværelsen af flygtningene i Sydslesvig dog visse muligheder. Ud fra denne kunne aktivisterne bekræfte deres påstand om den særlige slesvigske egenart. Enhver måtte med det blotte øje kunne se og høre forskellen på en bondemand fra Angel og en flygtning fra Østpreussen. Men flygtningene kunne også bruges til at fremmane skræmmebilleder. Flygtningene var ikke alene anderledes – de var også af natur onde, hvilket blandt andet skyldtes, at de var efterkommere af venderne.³⁷ Det forhold, at flygtningene nu sad fast i Sydslesvig, var en lumsk plan, der skulle få Danmark til at miste appetitten på Sydslesvig, mente blandt andre redaktør Tage Mortensen, der var politisk medarbejder ved *Berlingske Tidende*, formand for Sønderjysk Forening for København og ledende medlem af Grænseforeningen.³⁸ Meningen med at sende de mange flygtninge til Sydslesvig var ikke kun at forhindre grænseflytning. Flygtningene var kommet til Sydslesvig med det ondsindede formål at presse sydslesvigerne ud af deres hjemstavn. De havde bemægtiget sig store dele af den offentlige forvaltning i Slesvig-Holsten og Sydslesvig og ventede blot på, at den engelske besættelsesmagt var rejst hjem. Så snart det var sket, ville flygtningene med stor sandsynlighed tvangsforflytte de hjemmehørende sydslesviger, herunder mindretallet.³⁹

Tage Mortensen projicerede al sin vrede mod Tyskland over på flygtningene: »Dette folk er af naturen nazister, såvist som nazismen

FLYGTNINGE VED GRÆNSEN

. . . Og når jeres familie bliver for stor, kinder, — så fjern bare det hegn der, —
naboen har jord nok!

Det helt store emne i Sydslesvig-agitationen efter maj 1945 var de østtyske flygtninge, der var endt i Sydslesvig. I aktivisternes agitation blev flygtningene ofte fremstillet som hensynsløse og brutale nazister med speciale i nationalitetskamp. Deres tilstedeværelse syd for grænsen kunne ifølge aktivisterne få fatale konsekvenser — ikke kun for sydslesvigerne. Coloradobillen 1950.

ikke var en hitlersk opfindelse, men en hæmningsløs og lidenskabelig kulmination af selve preusserånden. Det kan kalde sig demokratisk, men det sker kun, fordi det har fået ordre dertil, og fordi de instinkt-mæssigt adlyder ordrer.⁴⁰

På dette vigtige punkt adskilte sydslesvigerne sig ifølge aktivisterne sig fra befolkningen syd for Ejderen. Tyskerne i Kiel, Hamborg og Nürnberg var nazister med hud og hår. Men befolkningen i Sydslesvig — bortset fra flygtningene — havde ingen del i nazisternes forbrydelser. De havde altid været imod Hitler, hævdede aktivisterne.

Sydslesvigernes forhold til nazismen

Påstanden om, at sydslesvigerne først og fremmest følte sig som slesvigere, skulle overbevise den danske opinion om, at de havde et berettiget krav på genforening – eller i det mindste på en fri afstemning. Men argumentet skulle også imødegå de kritikere, der hævdede, at det tyske element i Sydslesvig på langt sigt ville udgøre en trussel mod Danmarks indenrigspolitiske stabilitet. Tanken var vel den, at det var nemmere at gøre slesvigere til danskere end tyskere til danskere.

I den henseende var spørgsmålet om sydslesvigernes tilslutning til nazismen i 1930'erne central. Ifølge stemmetallene fra de sidste valg i Weimarrepublikken havde Slesvig-Holsten – og ikke mindst Sydslesvig – været en nazistisk højborg. Forskningen har peget på flere årsager til sydslesvigernes tilslutning til nazismen. Den skyldtes blandt andet, at der ikke var noget slagkraftigt industriproletariat, der kunne bremse nazismens fremmarch. I Sydslesvig stod middelklassen, gårdejerne og småborgerskabet stærkt – netop de samfundsgrupper, der traditionelt var nazismens kernevælgere. Dertil kom en ikke ubetydelig utilfredshed med 1920-grænsen, som mange sydslesvigere gav skylden for de økonomiske vanskeligheder i tiden. Alt dette gav vind i sejlene på et parti, der lovede gennemgribende reformer og grænseflytning. Ved de sidste tre rigsdagsvalg i 1932 og 1933 opnåede NSDAP mellem 55% og 65% af stemmerne i Sydslesvig. Dertil kom cirka 10% fra det tysk-nationale koalitionsparti DNVP.⁴¹

Naturligt nok brugte Sydslesvig-aktivisterne i Danmark efter 1945 betydelige mængder af deres krudt på at få forklaret sydslesvigernes massive stemmeafgivning til fordel for nazismen. Mange hævdede, at sydslesvigerne først og fremmest havde stemt nazistisk af materialistiske grunde – og altså ikke af idealistiske. O.M. Olesen mente, at bønderne i Angel var faldet for nazisternes stærke forherligelse af bondestanden og de omfattende privilegier, som blev lovet med *Blut-und-Boden*-programmet: »... og forklaringen på de ret høje nazistiske stemmetal i Slesvig-Holsten 1933 må sikkert søges i partiets landbrugsprogram, som i dette udprægede agrarland måtte finde ørenlyd på grund af sin beskyttelses- og skattepolitik.«⁴² Professor i arkæologi Johannes Brøndsted var af lignende opfattelse: »Nazistagitorerne kom dengang til Sydslesvigs bønder med gyldne ord og løfter, på et tidspunkt da der ingen mulighed var for forening med Danmark.«⁴³

Dette med, at sydslesvigerne først og fremmest havde stemt på nazisterne ud fra egoistiske og materialistiske grunde, fremførte aktivisterne som en formildende omstændighed. Det var paradoksalt i betragtning af, hvor bestemt de samme aktivister skarpt afviste kritiske røster om, at en del af tilslutningen til danskheden efter maj 1945 skyldtes lignende motiver.

Nogle aktivister valgte ganske enkelt at se bort fra, at sydslesvigerne havde stemt på Hitler. Tage Mortensen mente ligefrem i sin pjeces *Flygtningene i Sydslesvig*, at Sydslesvig havde været en demokratiets højborg, som tappert havde holdt stand imod ensretningen: »Sydslesvigeren har de samme karakteregenskaber, som findes i de øvrige nordiske folkeslag [...] Han er frihedelskende, selvstændigt tænkende, demokrat af instinkt. Nazismen i Sydslesvig blev aldrig den samme som i det øvrige Tyskland. De rester af demokrati, der var tilbage i Tyskland efter nationalsocialismens gennemførelse, havde deres faste borg i de nordisk orienterede kredse i Sydslesvig.«⁴⁴

Muligvis sigtede Tage Mortensen med betegnelsen »nordiske kredse« mod mindretallets ene procent af befolkningen. I så fald var der tale om et urimeligt retorisk kneb, der satte mindretallets demokratiske fjer i hatten på flertalsbefolkningen. Tage Mortensens udlægning var ekstrem. Men hans grundlæggende tanke om, at den sydslesviske befolkning i hovedsagen havde stået på den rigtige side af strengen i forhold til nazismen, var han bestemt ikke ene om. Generelt blev sydslesvigerne efter maj 1945 fremstillet som *ofre* for nazismen og ikke som en del af den. De var ikke del af det tyske folk og havde derfor heller ikke nogen andel i tyskernes kollektive skyld for forbrydelserne mellem 1933 og 1945. O.M. Olesen var overbevist om, at mange sydslesvigere meget hurtigt efter 1933 havde opdaget, hvad nazismen i virkeligheden indebar, og med det samme havde de vendt nazismen ryggen, mente han: »Nazisternes fremfærd har også fået nogle til at indse, at de er væsensforskellige fra de folk, som i fredstid kan begå uhyrlige ting som jødeforfølgelserne, og som i krigstid opfører sig grusommere end tartarerne. Der var længe før nederlaget i store befolkningsdele i Sydslesvig en udpræget modvilje mod prøjsermentaliteten og had mod nazismen. Allerede før krigen var nogle af de fortyskede sydslesvigere gennem deres modvilje mod den yderliggående tyske nationalisme nået til erkendelse af deres danske fortid og natur, så at de begyndte at lære sig dansk og søge forbindelse med danskere.«⁴⁵

Ved Aarsskiftet

I 1930'erne havde Sydslesvig været en nazistisk højborg. Efter maj 1945 blev det et problem for de danske aktivister. De måtte argumentere for, at indlemmelsen af titusindvis af eks-nazister i Danmark ikke udgjorde nogen risiko for Danmarks politiske stabilitet. Ifølge aktivisterne havde sydslesvigerne udelukkende været ofre for nazismen. På denne tegning fra modstandsbladet *Slesvigeren* i januar 1946 er nazi-spøgelset i færd med på ny at kaste sig over sydslesvigerne, mens Danmark og England vender ryggen til.

De fleste aktivister vedgik, at sydslesvigerne i stort tal havde stemt nazistisk op til magtovertagelsen. Nogle få, som f.eks. førnævnte Erik Haunstrup Clemmensen, ville løse dette problem ved omfattende udrensninger og dansk bosættelse i Sydslesvig. Hovedparten af aktivisterne mente imidlertid som O.M. Olesen, at fascinationen for nazismen havde været en stråild, og at hele den hjemmehørende sydslesvigske befolkning derfor ikke kunne gøres ansvarlig for Hitlertysklands forbrydelser. Hvis dette argument skulle have nogen vægt, måtte det være underforstået, at Sydslesvig var atypisk i forhold til resten af Tyskland. I hvert fald måtte det være forudsat, at sydslesvigerne

havde været hurtigere eller mere snu til at gennemskue nazisterne, end resten af Tysklands befolkning. Dette overså enkelte aktivister. Poul Nørgaard kom i en *Imødegaaelse af forskellige Paastande vedr. Sydslesvig* (Udgivet af Sydslesvigsk Udvalg af 5. Maj 1945) til at hævde, at det var et generelt træk for Tyskland, at befolkningen ret hurtigt havde vendt nazismen ryggen. Dermed saboterede han faktisk sin egen påstand om, at sydslesvigernes forhold til nazismen var anderledes end den øvrige tyske befolkning: »Hvad nazismen virkelig var, så den gang kun få mennesker i og uden for Tyskland. Man opfattede den blot som et nyt parti og havde overhovedet ingen forestilling om hvilke rædsler, dette ulyksalige parti bar i sit skød.«⁴⁶

Argumentet om, at sydslesvigerne havde stået på den rigtige side af stregen i forhold til nazismen – trods deres talstærke nazistiske stemmeafgivning før 1933 – skulle berolige danskerne om, at der ikke var noget at frygte ved en indlemmelse af befolkningen i Danmark. I sin pjec *Danmarks Risiko i det sydslesvigske Spørgsmål* eliminerede sprogforskeren Lis Jacobsen, ligeledes fra Sydslesvigsk Udvalg, risikoen ved en indlemmelse af Sydslesvig i Danmark: »Men fæstede sydslesvigerne alt for hurtigt tillid til nazismens evne til at hjælpe landet og riget ud af krisetilstanden, så var de til gengæld de første, der meldte fra. Og da omslaget i deres sind kom, vendte de sig ikke blot fra nazismen, men fra det land der havde fostret den.«⁴⁷

Påstanden var ikke let at underbygge med beviser. Den kunne af gode grunde ikke dokumenteres ved hjælp af stemmetal eller skriftlige vidnesbyrd, og derfor måtte påstanden stå alene – med mindre man kunne henvise til mundtlige overleveringer fra folk, der kendte til forholdene i Sydslesvig. En af dem, der hyppigst blev brugt som »ekspert« på dette følsomme område, var Claus Eskildsen.⁴⁸ I sine talrige artikler og pjecer vendte han igen og igen tilbage til spørgsmålet: Sydslesvigerne havde ikke stemt nazistisk, fordi de var nazister, men fordi de instinktivt havde hægtet sig på oppositionsbevægelsen. Da oppositionen så var kommet i regering, havde sydslesvigerne ifølge Eskildsen hurtigt hægtet sig af igen. Det var ikke nemt at bevise dette omsving, men »enhver kender af forholdene ved, at de [sydslesvigerne] kun lidt anede noget om, hvad det var – men fordi de betragtede dette parti som det skrappeste oppositionsparti og ville demonstrere mod landbrugskrise og arbejdsløshed, korrupsion og uorden, borgerkrig og uroligheder og ikke mindst mod kommunismen.« Efter januar 1933 havde sydslesvigerne vendt nazismen ryg-

gen: »Typisk var følgende udtalelse: 'Skal dette der (nationalsocialismen) være tysk, så er jeg ikke tysk!'«⁴⁹

Manglen på beviser for sydslesvigernes afstandtagen til nazismen i 1930'erne var slående. Den tomme henvisning til »enhver kender af forholdene« fik lov at stå helt alene hos Eskildsen. Den blev endda genbrugt i andre publikationer – også her uden yderligere uddybning.⁵⁰ I en af sine andre pjecer brugte han en lignende teknik med anonyme henvisninger: »Den nationale opgången i Sydslesvig, som forsommeren 1945 viste os, begyndte ikke d. 5. maj, men længe før 1939, hvad der kan nævnes ikke så få eksempler på!«⁵¹

Formentlig gik én af Claus Eskildsens vigtigste kontakter til Sydslesvig under nazismen via hans søn, der arbejdede som lærer på en af mindretallets skoler. Hvad sønnen havde sagt om almindelige tysksindede sydslesvigeres antinazisme, byggede Eskildsen ind i sine foredrag og artikler, og andre aktivister veg ikke tilbage fra at genbruge det – i åbenlys mangel af bedre. Udsagnet om sydslesvigernes antinazisme blev refereret i tre-fire led, inden det nåede den danske offentlighed – her med redaktøren Bjørn Svensson som sidste led: »Mange kunne ikke lide det styre, de fik efter nazismens sejr i 1933. Claus Eskildsen berettede efter kapitulationen: 'Min søn, der har været lærer ved en dansk privatskole i Sydslesvig i 18 år, har i mange år fortalt mig om, hvad der rørte sig under jorden dernede, hvorledes man i det mindste siden 1933 gik og sagde til hinanden: Når denne nazistiske svindel først er forbi, vil vi sandelig til Danmark.«⁵²

Det høje nazistiske stemmetal i Sydslesvig før januar 1933 og de manglende vidnesbyrd om sydslesvigernes stilling til nazismen i tiden derefter var uden tvivl det svageste punkt i Sydslesvig-agitationen efter maj 1945. Utvivlsomt var dette punkt det afgørende i mange danskeres vurdering af rimeligheden i og mulighederne for en grænseflytning til Ejderen. Erfaringerne fra Nordslesvig mellem 1933 og 1945 havde formentlig også vægt. Usikkerheden med hensyn til, hvordan titusindvis af eks-nazistiske vælgere ville påvirke det danske politiske system, havde aktivisterne svært ved at få udryddet – i hvert fald hvis de ville gøre det med håndfaste vidnesbyrd.

Sydslesvig som nationalt genrejningsprojekt

Langt hovedparten af de argumenter, der er gengivet i det foregående, drejer sig om Sydslesvig og sydslesvigernes forhold. Det er for

— Bare rolig, vi er jo i fuld Gang med at fjerne det Tryk, der hviler paa jer.

Ifølge aktivisternes argumentation var den danske regerings kølighed i Sydslesvig-spørgsmålet med til at kvæle danskheden syd for grænsen. Den kritik blev især rettet mod statsminister Hans Hedtoft (på tegningen siddende med ølflasken i hånden) og udenrigsminister Gustav Rasmussen. På tegningen ses udenrigsministeren i et overordentlig halvhjertet forsøg på at bjærge sydslesvigerne fra ruinhoben. Karikatur fra *Det brændende Spørgsmaal* marts 1950.

hovedpartens vedkommende tanker, synspunkter og tolkninger vedrørende forholdene i Sydslesvig – og de muligheder, disse bød for en eventuel grænseflytning.

En mindst lige så væsentlig del af Sydslesvig-agitationen efter maj 1945 vedrørte imidlertid forholdene *nord* for grænsen. Sydslesvig-aktivisterne var nationale genrejsere, som ville gøre op med radikalismen og pacifismen i dansk politik. I dette opgør var Sydslesvig mere middel end mål. Sydslesvig-sagen drejede sig først og fremmest om, hvad der var godt for *Danmark*, i anden omgang om, hvad der var godt for sydslesvigerne. For professor Wieth-Knudsen var der ingen tvivl om, hvad

der var det vigtigste. I sin førnævnte pjece *Sydslesvig – nu eller aldrig* sammenfattede han sin indgang til Sydslesvig-sagen således: »Vi derimod har den tillid til det danske folk, at det vil og kan magte denne opgave, så meget mere, som vi selv har brug for en sådan ideel problemstilling netop i vor tid, der ellers let forsumper i jordbunden brødpolitik, landsskadelige strejker og golde klassekampe.«⁵³

Danmark havde brug for Sydslesvig: Sydslesvig-sagen skulle være det punkt, hvorom den danske befolkning skulle samle sig, nu hvor modstanden mod besættelsesmagten ikke længere kunne gøre sin samlende virkning. Mange aktivister så kampen for Sydslesvig som en direkte fortsættelse af frihedskampen. Det danske folk var kommet styrket ud af besættelsestiden, og den nyvundne styrke skulle bruges til ekspansion: »Først og fremmest må det i almindelighed siges, at frihedskampen har trængt de sørgeligt berømte, danske mindre-værdskomplekser tilbage og givet os den sunde selvtillid, der er en afgjort nødvendighed for et livskraftigt folk. Vi har ikke blot vundet selvtillid, vi har også fået yderligere styrket vores realitetssans.«⁵⁴

Den påståede nyvundne realitetssans var ifølge aktivisterne resultatet af erfaringerne med 1930'ernes pacifistiske udenrigs- og grænsepolitik. Afrustning og eftergivenhed over for tyskerne havde ført Danmark ud på en glidebane, der var endt med den tyske besættelse af Danmark. Hvis man ville forhindre, at historien gentog sig, måtte Danmark lægge kursen om. En aktivistisk dansk grænsepolitik indebar måske nok faren for en tysk revanche, men netop denne fare måtte man imødegå på en ny måde i forhold til i 1930'erne. I stedet for at bøje af, måtte man nu stå fast og slå igen.⁵⁵

I grunden underminerede genrejsningsargumentationen det meste af aktivisternes øvrige argumentation: Hvis det hele alligevel blot drejede sig om at hævde Danmarks ære ved at gøre Danmark større, eller hvis det først og fremmest drejede sig om at give tyskerne et eftertrykkeligt »tak for sidst«, kunne man jo henregne de udførlige mellemregninger om sydslesvigernes nationale pålidelighed, den nedarvede danskhed, slesvigskheden og »krostuementaliteten« til afdelingen for taktiske kneb, der blot tjente det formål at bane vejen for opfyldelsen af primitive behov.

Selvom aktivisterne gjorde sig store anstrengelser for at underbygge deres krav med rationelle og halvrationelle argumenter, så endte de fleste af dem alligevel med at erklære, at spørgsmålet om Sydslesvig kun kunne begribes af folk med hjertet på rette sted. Harald Høgs-

bro mente i sin pjece *Skal Sønderjylland hjem?*, at den indrepolitiske situation i Danmark kunne koges ned til opgør mellem to værdisæt: et defensivt og et offensivt. Det defensive havde ifølge Høgsbro gjort Danmark til en småstat, fordi landet havde afskrevet Skåne, Halland og Blekinge, de oversøiske kolonier, Norge, Nordslesvig og Island: »Har krigen og vor sørgelige skæbne åbnet øjnene for en ny nødvendighed, eller synes vi stadig, at vi egentlig har klaret det hele ganske godt, så vi blot behøver at fortsætte ad samme linje. Det drejer sig i virkeligheden om to forskellige livsanskuelser, og den der forstår at lytte, kan netop nu i befrielsens første tid høre deres kamp om det danske folks sjæl.«⁵⁶

Som en konsekvens af den defensive danske udenrigspolitikks endegyldige nederlag den 9. april 1940 måtte Danmark nu gå i offensiven. Hele tanken om at bygge grænsepolitikken på sindelagsprincippet havde vist sig at være farlig – ikke mindst for et lille land som Danmark. Danskerne skulle lutre sjælen ved at gå ind i Sydslesvig-sagen, mente aktivisterne. Det, som de ville bygge på, var folkets instinktive trang til at blive genforenet med Sydslesvig. Parallellen til aktivisternes påståede latente danskhed i Sydslesvig var slående: Også i Danmark var der underliggende og undertrykte kræfter, der pegede mod genforening. En god dansk mand havde »folkeinstinktet« i behold, mente aktivisterne, og folkeinstinktet vægrede sig ved at slippe Sydslesvig – lige som sydslesvigerne jo i grunden altid havde vægret sig ved at slippe Danmark! Vilhelm la Cour og Claus Eskildsen var blandt de mest ivrige brugere af det instinktive argument. Eskildsen formulerede det således: »Hvilken ordening udviklingen end medfører, så bliver det endelige mål for det danske folk, der har sit sunde folkeinstinkt i behold, det gamle: Slesvigs land genvundet – det er kampens mål!«⁵⁷

Reduceringen af det sydslesvigske spørgsmål til et spørgsmål om instinkt var karakteristisk for Sydslesvig-agitationen i sin helhed. Aktivisterne betjente sig af utallige argumenter, som hver i sær pegede på nødvendigheden af en forening af Danmark og Sydslesvig. Men over alle disse argumenter rangerede appellen om at gå ind i Sydslesvig-sagen af hensyn til *Danmark*.

Afslutning

Sydslesvig-aktivisterne efter maj 1945 nåede ikke deres store mål. Men de kom alligevel langt i deres arbejde. Ved kapitulationen havde

den kreds af folk, der legede med tanken om en ændring af Sydslesvigs statslige tilhørsforhold været meget lille. Men allerede den 4. juli 1945 kunne Sydslesvigsk Udvalg aflevere knap 500.000 underskrifter på kravet om Sydslesvigs løsrivelse på Christiansborg. Tilslutningen til Sydslesvig-aktivismen, herunder til Sydslesvigsk Udvalg, voksede stærkt de følgende år, og de argumenter, der blev hvervet med, var grundlæggende de samme. De blev formuleret allerede i midten af 1930'erne og ændrede sig ikke stort efter maj 1945: Sydslesvig hørte historisk set sammen med Danmark, Danmark var moralsk forpligtet til at hverve for danskheden i Sydslesvig, sydslesvigerne var fortyskede danskere og/eller slesvigere, som altid havde længtes mod Danmark, men som var blevet holdt i et jerngreb af tyskerne. Og de havde afvist nazismen – i modsætning til andre tyskere, herunder flygtningene fra det østlige Tyskland.

Dette var Sydslesvig-aktivisternes stærkt forenkledede billede af forholdene i Sydslesvig. I dette billede var befolkningen – danske som tyske – ofre for dansk dumhed og afvisning, ofre for tysk tryk og embedsmandstyranni og for nazismens og flygtningenes brutalitet. Martyrbilledet var et politisk redskab, hvormed aktivisterne forsøgte at vinde den danske opinion for en offensiv grænsepolitik. Efter dannelsen af Forbundsrepublikken Vesttyskland og indførelsen af en mindretalsordning i 1949 og ikke mindst efter Bonn-København Erklæringerne i 1955 begyndte billedet af Sydslesvig at ændre sig. Det blev tilpasset til virkeligheden.

UDVALGTE PJECE

Andersen, Holger: Sydslesvig: stillingen i dag. Grænseforeningen 1946.

Albertsen, Tage: Nu der det Alvor. Danskerens Forlag (Aabenraa) 1948.

Bengtsson, Gustaf: Syn og Synspunkter. Danskerens Forlag (Aabenraa) 1948.

Bengtsson, Gustaf: Viger ej ud af Spor. Danskerens Forlag (Haderslev) 1947.

Bording, Frede: Grundtvig og Sønderjylland. Dannevirkekredsens Forlag (Sorø) 1945.

Brøndsted, Johannes og Lis Jacobsen: Sydslesvig Frit. To taler holdt i København. Rosenkilde og Bagger 1947.

la Cour, Vilhelm: Problemet Sydslesvig. Sydslesvigsk Udvalg af 5. Maj 1945. u.å.

la Cour, Vilhelm: Et dansk Fredsmaal. Vestermanns Forlag (København) 1945.

la Cour, Vilhelm: Dr. phil. Vilhelm la Cours Svar til Udenrigsminister Christmas Møller angaaende det sydslesvigiske Spørgsmaal. Sydslesvigsk Udvalg af 5. Maj 1945, u.å. (1945).

Eskildsen, Claus: Sydslesvig og det preussiske. Dannevirkekredsens Forlag (Sorø) 1946.

- Eskildsen, Claus: Oplysning om Sydslesvig. Slesvig-Ligaen 1947.
- Eskildsen, Claus: Skal Grænsen flyttes? Forlaget Guldhorn, Tønder 1945.
- Gotthardsen, N.J.: Hjemmetyskere. Danskerens Forlag (Toftlund) 1946.
- Grænseforeningen og Sydslesvigsk Udvalg: South-Slesvig. The last victim om Germany. Rosenkilde og Bagger (København) 1947.
- Haunstrup Clemmensen, Erik: Slesvig frit. København 1945.
- Hellner, W.F.: Vor Sydslesvigpolitik. Dansk Samling 1946.
- Holmgaard, Otto: Den danske Sag. Grundtvigs Fremtidsudsigter om Danmark. Folkung Forlaget 1945.
- Hunger, Hermann: Paa Vej mod Nord. Danskerens Forlag (Toftlund) 1945.
- Hunger, Hermann: Sydslesvig 1945. Danskerens Forlag (Toftlund) 1945.
- Høgsbro, Harald: Skal Sønderjylland hjem? Tidens Forlag (København) 1945.
- Jacobsen, Lis: Danmarks risiko i det sydslesvigske spørgsmål. København 1947.
- Jacobsen, Lis: Det lukkede Land. Særtryk af Sydslesvig Frit, Sydslesvigsk Udvalg, u.a.
- Kjems, Olav: Sydslesvig som folkeligt Spørgsmaal – af en demokrat. København 1945.
- Lund, Adler: Slesvig – det omstridte Land. Danskerens Forlag (Toftlund) 1946.
- Marstrand, Vilhelm: Grænsespørgsmålet. København 1947.
- Marstrand, Vilhelm: Grænsespørgsmålet IV (Særtryk af Børsen). København 1945.
- Meyer, Poul: Aktuel Vejledning i det sydslesvigske Spørgsmaal. H. Hagerup (København) 1945.
- Mortensen, Tage: Flygtningene i Sydslesvig. H. Hagerup (København) 1946.
- Mortensen, Tage: Has Denmark written off South Slesvig? Sydslesvigsk Udvalg af 5. Maj 1945, u.å.
- Mortensen, Tage: Nordens Sydgrænse – et statspolitisk Brændpunkt. Linderholms Forlag (København) 1947.
- Nørsgaard, Poul: Imødegaaelse af forskellige Paastande vedr. Sydslesvig. Sydslesvigsk Udvalg af 5. Maj 1945, 1948.
- Olesen, O.M.: Hvad sker der i Sydslesvig? Særtryk af Lederbladet 3/1946.
- Olesen, O.M.: Sydslesvig i dag og i morgen. Hagerups Forlag 1946.
- Olesen, O.M.: Sydslesvig-Noter 1945-47. Grænseforeningen 1947.
- Rybner, Else: Er Sydslesvig dansk eller tysk? Danskerens Forlag (Toftlund) 1946.
- Rybner, Else: Ved De besked om Sydslesvig? Danskerens Forlag (Toftlund) 1947.
- Schlanbusch, H.: Sydslesvig. Aktuelle Betragtninger. Sydslesvigsk Udvalg af 5. Maj 1945, 1945.
- Schütte, Gudmund: Die Angeln und ihr Land. Sydslesvigsk Udvalg af 5. Maj 1945, 1945.
- Schütte, Gudmund: Holstensk Ånd og Sønderjylland og Dansk Ånd og Sønderjylland. Danskerens Forlag (Toftlund) 1946.
- Svensson, Bjørn: Sydslesvig – ja eller nej? Sydslesvigsk Udvalg af 5. Maj 1945, København 1948.
- Sydslesvigsk Udvalg af 5. Maj 1945: Vejledning i det Sydslesvigske Spørgsmål. Sydslesvigsk Udvalg 1947.
- Sydslesvigsk Udvalg af 5. Maj 1945: Vejledning i det Sydslesvigske Spørgsmål. Sydslesvigsk Udvalg 1948.
- Sørensen, Harald: Ret og Pligt i Spørgsmaalet Sydslesvig. Danskerens Forlag (Toftlund) 1945.
- Thomsen, Fr.: Sydslesvig under Opgivelsens Tegn (1864-1920). Danskerens Forlag (Toftlund) 1945.
- Wieth-Knudsen: Sydslesvig – nu eller aldrig. Nordlyset (København) 1946).
- Ørum, T.P.A. og J. Wilcke: Sydslesvigs Genforening med Danmark. J.H. Schultz Forlag (København) 1945.

LITTERATUR

- Brøndsted, G.K. (red.): Sydslesvig i dag 1945-1955. København 1995-1956.
- Eskildsen, Claus: Dansk Grænselære. København 1936.
- Henningsen, Lars N. (red.): SSW.

- Dansksindet politik i Sydslesvig 1945-1998. Flensborg 1998.
- Johnsen, Axel: Dannevirke-mænd og Ejderfolk. Flensborg 2005.
- Klatt, Martin: Flygtningen og Sydslesvigs danske bevægelse. Flensborg 2001.
- Klatt, Martin: Nazist invasion i det danske mindretal efter 1945? I: Lars N. Henningsen (red.): Grænselandshistorie gennem 40 år. Flensborg 2003.
- Kühl, Jørgen: København-Bonn Erklæringerne 1955-2005. Aabenraa 2005.
- Noack, J.P.: Det danske mindretal i Sydslesvig 1920-1945. Aabenraa 1989.
- Noack, J.P.: Det danske mindretal i Sydslesvig 1948-1955. Aabenraa 1997.
- Noack, J.P.: Det sydslesvigske grænse-spørgsmål 1945-1947. Aabenraa 1991.

13. Vilhelm la Cours svar til Udenrigsminister Christmas Møller angaaende det sydslesvigske Spørgsmaal. Sydslesvigsk Udvalg af 5. Maj 1945, s.2-3.
14. Bjørn Svensson: Sydslesvig – ja eller nej? Sydslesvigsk Udvalg af 5. Maj 1945 1948, s. 6.
15. O.M. Olesen: Sydslesvig i dag og i morgen. København 1946, s. 45.
16. T.P.A. Ørum og J. Wilcke: Sydslesvigs Genforening med Danmark. København 1945, s. 31.
17. Harald Høgsbro: Skal Sønderjylland hjem. København 1945, s. 32.
18. Erik Haunstrup Clemmensen: Frit Slesvig. København 1945 (upagineret).
19. N.J. Gotthardsen: Hjemmetyskere. Danskeren 1946 (upagineret).
20. Vejledning i det sydslesvigske Spørgsmaal. Sydslesvigsk Udvalg af 5. Maj 1945 1947, s. 2.
21. Harald Høgsbro 1945, s. 10.
22. Vejledning i det sydslesvigske spørgsmål. Sydslesvigsk Udvalg af 5. Maj 1945 1947, s. 2.
23. Harald Sørensen: Ret og Pligt i Spørgsmålet Sydslesvig. Toftlund 1945.
24. Poul Meyer: Aktuel Vejledning i det sydslesvigske Spørgsmaal. København 1945, s. 22-23.
25. Else Rybner: Ved De Besked om Sydslesvig? 1946, s. 7-8.
26. Hermann Hunger: Sydslesvig 1945. Toftlund 1945 (upagineret).
27. Adler Lund: Slesvig – det omstridte Land. Toftlund 1945 (upagineret).
28. O.M. Olesen: Sydslesvig i Dag og i Morgen. København 1946, s. 14.
29. Hermann Hunger: Paa Vej mod Nord. Toftlund 1946, s. 9.
30. Claus Eskildsen: Skal Grænsen flyttes? Tønder 1945, s. 28.
31. Else Rybner: Er Sydslesvig dansk eller tysk? Toftlund 1946 (upagineret).
32. Vilhelm la Cour: Et dansk Fredsmaal, s. 26.
33. Se f.eks. O.M. Olesen: Sydslesvig i dag og i morgen, s. 21.
34. Claus Eskildsen: Skal Grænsen flyttes? Tønder 1945, s. 25.

NOTER

1. Frede Bording: Grundtvig og Sønderjylland. 1945. Se endvidere Otto Holmgaard: Den danske Sag. Grundtvigs Fremtidsudtalelser om Danmark. Folkung Forlaget 1945.
2. J.P. Noack: Det sydslesvigske grænse spørgsmål 1945-1947. Aabenraa 1991, s. 104-105.
3. Se Axel Johnsen: Dannevirke-mænd og Ejderfolk. Flensborg 2005.
4. J.P. Noack: Det danske mindretal i Sydslesvig. Aabenraa 1989, s. 507.
5. K.A. Wieth-Knudsen: Sydslesvig – nu eller aldrig. København 1946, s. 10.
6. Claus Eskildsen: Dansk Grænse-lære. København 1936, s. 9.
7. Ibid., s. 158.
8. Ibid., s. 184.
9. Ibid., s. 184.
10. Se f.eks. Claus Eskildsen: Oplysning om Sydslesvig. Slesvig-Ligaen (D.D.D.) 1946, s. 15-16.
11. Olav Kjems: Sydslesvig som folkeligt spørgsmål – af en demokrat. København 1945, s. 40.
12. Vilhelm la Cour: Et dansk Fredsmaal. København 1945, s. 29.

35. Se i øvrigt Martin Klatt: Flygtningene og Sydslesvigs danske bevægelse 1945-1955. Flensborg 2001, s. 51-76.
36. Erik Haunstrup Clemmensen: Slesvig Frit. København 1945 (upagineret).
37. Else Rybner: Er Sydslesvig dansk eller tysk? Toftlund 1946 (upagineret).
38. Tage Mortensen. Flygtningene i Sydslesvig. København 1946, s. 12.
39. Else Rybner: Ved De Besked om Sydslesvig, s. 21.
40. Tage Mortensen: Flygtningene i Sydslesvig, 11.
41. Se f.eks. Martin Klatt: Nazistinvasjon i det danske mindretal efter 1945? I: Lars N. Henningsen: Grænselandshistorie gennem 40 år. Flensborg 2003, s. 153.
42. O.M. Olesen: Hvad sker der i Sydslesvig, s. 79.
43. Sydslesvig frit. To taler holdt i København af Johannes Brøndsted og Lis Jacobsen. København 1947, s. 4.
44. Tage Mortensen: Flygtningene i Sydslesvig, s. 10.
45. O.M. Olesen: Sydslesvig i dag og i morgen, s. 22.
46. Poul Nørgaard: Imødegaelse af forskellige Paastande vedr. Sydslesvig, s. 4.
47. Lis Jacobsen: Danmarks Risiko i det sydslesviske Spørgsmål. København 1947, s. 22-23.
48. Se f.eks. Else Rybner: Er Sydslesvig dansk eller tysk?
49. Claus Eskildsen: Sydslesvig og det preussiske. Sorø 1946 (upagineret).
50. Claus Eskildsen: Skal Grænsen flyttes? s. 6.
51. Claus Eskildsen: Sydslesvig og det preussiske (upagineret).
52. Bjørn Svensson: Sydslesvig – ja eller nej? København 1948, s. 9.
53. K.A. Wieth-Knudsen: Sydslesvig – nu eller aldrig, s. 9-10.
54. Haunstrup Clemmensen: Slesvig frit! (upagineret).
55. O.M. Olesen. Sydslesvig i dag og i morgen, s. 34.
56. Harald Høgsbro 1945, s. 21.
57. Claus Eskildsen: Oplysning om Sydslesvig. Slesvig-Ligaen 1947, s. 16.

Mellem Slesvig og Slovenien

Subjektiv identitetsdannelse i et sammenlignende perspektiv

af PETER THALER

Den sønderjyske historie er et emne, som traditionelt har mødt stor interesse i offentligheden. Dette skyldes ikke mindst de nationale spændinger og grænsespørgsmålet, som optog sindene til langt op i efterkrigstiden. Den folkelige forankring har været den sønderjyske historieskrivnings store styrke. Med de seneste årtiers afspænding af de nationale modsætninger har den sønderjyske historieforskning mistet noget af fordums betydning. Lektor Peter Thaler giver i denne artikel svar på, hvad der er den sønderjyske historieskrivnings styrke i dag og i fremtiden. Vejen frem er at se den slesvigske erfaring i et større europæisk og teoretisk perspektiv.

Ved slutningen af Anden Verdenskrig omfattede Sydslesvigs centrale mindretalsforening ikke mere end 3000 medlemmer. I 1946 var dette tal vokset til over 10.000, og et par år senere var det mangedoblet til omtrent 70.000. Efter 1950 faldt medlemskabet mærkbart igen, indtil det stabiliseredes i underkanten af 20.000 nogle årtier senere. Denne usædvanligt store svingning er bemærkelsesværdig. Den viser, at den nationale identitetsdannelse i Slesvig langt fra var stabil. Folk bestemte selv, hvilken nationalitet de ville tilhøre.

Den subjektive identitetsdannelse, også kaldet sindelagsprincippet, udgør kernen af dette bidrag. Men før vi tager fat på situationen i Sydslesvig efter 1945, må vi vende blikket mod den historie, der gik forud.

Da de nationale tænkemåder nåede Sønderjylland i første halvdel af 1800-tallet, var hertugdømmets sydlige halvdel allerede helt overvejende tysktalende. Med hensyn til kirke- og skolesproget gjaldt dette i hele Sydslesvig. Som hverdagsprog var frisisk fortsat fremherskende langs vestkysten. Sønderjysk var ved at blive erstattet af plat-tysk i Angel, men blev fastholdt i midtlandet næsten ned til Dannevirke i en spids kile, som kun langsomt veg tilbage nordover.

Efter at den slesvig-holstenske opstand var blevet slået ned i 1850, forsøgte den danske regering aktivt at styrke og sprede dansk sprog og sindelag i det midterste Slesvig. Dansk fik officiel status i områder,

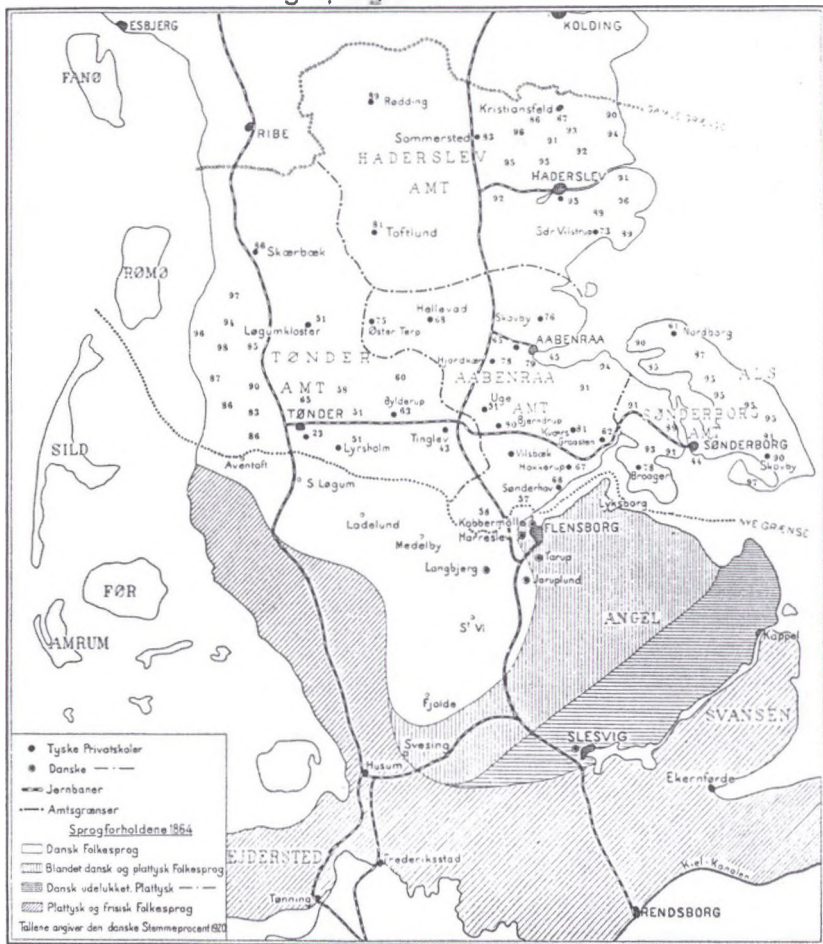
hvor det nogle år tidligere endnu havde været fremherskende som hverdagsprog. På grund af udbredt modstand i befolkningen og den korte tidsramme havde denne politik kun begrænset succes, og efter hertugdømmernes afståelse i 1864 blev den straks ophævet.

I de første valg efter indlemmelsen i Preussen var de danske stemmer fremherskende i det nordlige Slesvig ned til Flensborg. Også i selve byen og dens omegn lå danskerne foran, om end kun knebent. I en smal stribe vest og øst for byen udgjorde de fortsat en betragtelig faktor. Et par årtier senere var denne indflydelse gået stærkt tilbage. Uden for Flensborg var den blevet ret ubetydelig, men også inde i byen udgjorde den nu entydigt et mindretal. I de sidste førkrigsvalg var den danske stemmeandel i Flensborg og andre forhenværende højborge faldet til betydeligt under 10 procent.¹ Kun en lille del af disse stemmer kom fra de stadigt dansktalende egne i midtlandet. Området var tyndt befolket, og de fleste sønderjysktalende, der boede her, betragtede sig som tyskere. I Flensborg havde derimod tysk fremhersket helt siden senmiddelalderen, og det var i første række tilflytningen fra oplandet, som holdt det danske sprog i live. Følgelig betegnede de fleste dansktalende i Sydslesvig sig som tyskere, mens en betragtelig del af de dansksindede brugte tysk i hverdagen.²

Under det danske styre frem til 1864 udviste Flensborgs førende familier ofte en kongetro helstatsorientering, som også skyldtes økonomiske forbindelser nordpå. Disse historiske bindinger vedblev at gøre sig gældende i den tidlige prøjsertid, men blev i stigende grad ændret af de nye politiske og særligt de nye økonomiske realiteter. Det tysktalende storborgerskab forsonede sig med det tyske rige. Flensborg udviklede sig til et centrum for danske kulturaktiviteter, ikke mindst som redaktionssæde for *Flensborg Avis*, der blev mindretallets vigtigste publicistiske talerør. Bærerne af denne aktivisme måtte imidlertid oftest rekrutteres i andre dele af Sønderjylland.

Da Tysklands nederlag i Første Verdenskrig igen satte Slesvigsspørgsmålet på den internationale dagsorden, omfattede afstemningszone 2 i det store og hele de kommuner i det midterste Slesvig, som lå syd for H.V. Clausens sindelagsgrænse mellem dansk og tysk, men som havde opvist danske sympatier i tidligere årtier.³ Folkeafstemningen bragte højere danske stemmeprocenter end de forudgående parlamentsvalg. Alligevel var der tysk flertal i alle sogne. Det var lavere i Flensborg og omegn og højere fjernt fra byen, med undtagelse af enkelte frisiske ø-kommuner.⁴

OVERSIGT
 over
 Tyske Privatskoler i Nordslesvig . Danske Privatskoler i Sydslesvig
 og Sprogforholdene 1864

Dette kort fra begyndelsen af 1930'erne viser både en oversigt over mindretalsskoler i mellemkrigstiden og den forudgående sprogudvikling. Efter maj 1945 blev skoleforholdene vedt om. I sommeren 1947 var der lidt over 50 danske skoler i gang i Sydslesvig.

Afstemningsresultatet skuffede de danske aktivister syd for den nye grænse. De fleste havde ønsket tilslutning til Danmark. I stedet måtte de nu definere sig som et nationalt mindretal. Flensborg forblev midtpunktet for danske aktiviteter. Uden for denne kernekommune beboede mindretallet i begyndelsen kun en smal grænsestribe og gradvis fremvoksende sydlige forposter i byerne Slesvig og Tønning. Overalt befandt de danske grupper sig imidlertid klart i mindretal.

Et af de mest interessante aspekter af den moderne danske befolkningsgruppe i Sydslesvig viser sig allerede i mellemkrigstiden. Mindretallets talmæssige styrke skiftede, oftest i takt med den bredere samfundsmæssige udvikling i Tyskland. I kriseperioder steg interessen for danske institutioner. Når krisen var overstået, gik også det danske foreningsliv tilbage. Selvom denne bølgebevægelse er mest synlig i efterkrigstiden, kan den allerede spores i mellemkrigsårene. I skyggen af Tysklands militære nederlag og dets medfølgende belastninger stemte 20 procent af vælgerne for Danmark i 1920. Dette tal lå betydeligt over valgresultaterne, som danske kandidater havde opnået i årene før.⁵ Den efterfølgende nedgang vendte igen under inflationen. Mens Weimarrepublikken oplevede sin korte konsolideringsfase, gik det danske mindretal tilbage, indtil den verdensomspændende økonomiske krise gav ny vind i sejlerne. Hvis man viderefører dette mønster, forekommer den økonomiske konsolidering i midten af 1930'erne som en væsentlig faktor i mindretallets fornyede nedgang, selvom rammebetingelserne inden for et diktatur fremskyndte processen.

Denne ustabilitet optrådte i forskellige former. I Flensborg land-

Tabel 1

Medlemstal i Den slesvigske Forening i Flensborg

Nov./dec. 1920	4699
Juni/sept. 1924	5797
Aug./sept. 1929	3374
Jan./juni 1933	3493
Jan./juni 1936	3016
Juni/sept. 1939	2419
1944/1945	1882

Kilde: Johan Peter Noack, *Det danske mindretal i Sydslesvig 1920-1947* (Aabenraa, 1989), 2:307.

kreds opnåede danske kandidater 279 stemmer i rigsdagsvalget i 1921, 412 i maj-valget 1924, 151 i 1928, og 232 i november 1932. Efter samtidige opgørelser fulgte medlemstallene i Den slesvigske Forening i mellemkrigstidens Flensborg et lignende mønster (se tabel 1).⁶

Denne tilslutning afspejler en gruppeidentitet, som ikke hovedsageligt er grundet i sprog og kultur. Mindretallets organisation var bevidst om dette forhold og opfattede det derfor ikke som problematisk, at en del af mindretallets aktiviteter foregik på tysk, for eksempel gennem tysksprogede aviser. Man var opmærksom på, at der ikke måtte være store barrierer for tysksindede, som ønskede at deltage i mindretalsarbejdet. Omvendt accepterede man uden videre, når medlemmer meldte sig ud. Mindretal og flertal byttede bestandigt medlemmer.

Den nationalsocialistiske magtovertagelse stillede de danske institutioner over for nye udfordringer. Perifere medlemmer skiftede over på den tyske side, som også profiterede af det økonomiske opsving. Samtidig fandt hidtil tysksindede vej ind i mindretallet, hvor man kunne unddrage sig selv og sine børn ensretningen. Rigsregeringen forandrede ikke fuldstændigt kurs over for mindretallet; udenrigspolitiske overvejelser og hensyntagen til de tyske nordslesvigere talte imod dette. Lokale myndigheder forsøgte imidlertid gentagne gange at begrænse danske aktiviteter.

I første række var de danske sydslesvigere udsat for indirekte pres. Fortsat samarbejde med andre mindretal medførte fare om at blive trukket ind i den langt mere bitre tysk-polske konflikt. Endnu større var udfordringerne ved at leve under et diktatur. Hvordan burde det danske mindretal forholde sig til krav, som knyttede sociale støtteordninger og karrieremæssige fordele til medlemskab i partiinstitutioner? Danskernes forhold til masseforeninger såsom Tysk Arbejdsfront og Hitlerjugend førte til ophidsede diskussioner internt. Mod slutningen af krigen faldt medlemstallet i de danske institutioner til et lavpunkt. Det officielle mindretal var skrumpet ind til sin inderste kerne. Samtidig nærmede det tyske flertalssamfund sig sit totale sammenbrud.

1945: En ny begyndelse

I maj 1945 begyndte et nyt kapitel i den danske befolkningsgruppes historie i Sydslesvig. For en stund virkede det som om dens dage

som mindretal var ovre. Mange slesvigere havde mistet troen på Tyskland og tilsluttede sig de danske foreninger. I nogle kommuner, deriblandt Flensborg, valgtes danske kommunalbestyrelser.

Denne imponerende ydre styrke rummede imidlertid også strukturelle svagheder. Stort set alle nye medlemmer var opvokset som tyskere; deres omorientering beroede på en viljesakt, som når som helst kunne gøres om igen. For mange indebar en stemme på danske lister ikke nødvendigvis tilslutningen til et dansk mindretal, men udtrykte et ønske om en grænserevision, som man forventede ville give regionen politisk og økonomisk stabilitet. Andre støttede den danske bevægelse for at understrege deres frisiske eller tilmed deres særegne tysk-slesvigske identitet, ofte i afgrænsning til flygtningene fra de prøjsiske østprovinser.⁷ Mindretalspartiet blev belastet af dybe modsætninger mellem en dansk og en slesvigsk-regionalistisk fløj.⁸

Da det blev åbenlyst, at Sydslesvig ville forblive i Tyskland og flygtningene i landet, dalede tilslutningen til den danske bevægelse igen. Konsolideringen af den vesttyske økonomi bidrog videre til reintegrationen af midlertidigt fremmedgjorte tysksprogede i flertalssamfundet. Da truslen om grænserevision faldt bort, formindskedes også forsvarsholdningen på tysk side. Derfor lykkedes det mindretallet i 1950'erne at sikre sin retsstilling og sin offentlige forankring.

Mindretallets nøjagtige styrke er vanskelig at slå fast. Efterkrigstidens folketællinger i Tyskland indeholder ingen information om sprogbrug eller national orientering. Mindretallet selv har heller ikke noget centralt medlemskabsregister. Derfor har forskerne anvendt indirekte kriterier til at bedømme størrelsen af mindretallet. Disse forskellige kriterier udviklede sig imidlertid ikke altid parallelt. Dette vanskeliggjorde præcise styrkeoplysninger og understregede samtidigt det komplekse ved national selvidentifikation i Slesvig.

Aktivt medlemskab af danske foreninger udgør én målestok. Ved siden af de omtrent 15.000 medlemmer, som Sydslesvigsk Forening havde ved udgangen af det 20. århundrede, omfattede det danske foreningsliv også cirka 10.000 medlemmer af associerede organisationer. På grund af de mange dobbeltmedlemskaber kan disse to tal imidlertid ikke blot tælles sammen. I tillæg må der ikke ses bort fra, at idrætsforeninger og andre hovedsageligt sociale foreninger også tiltrækker folk, som ikke nødvendigvis opfatter sig som danskere.

En anden målestok er valgresultater. Siden 1948 har det danske

Efter maj 1945 oplevede det danske mindretal i Sydslesvig en eksplosionsagtig medlemsfremgang. I 1933 var der knap 4000 medlemmer af Den slesvigske Forening. I 1948 var medlemstallet knap 75.000. Sydslesvigere, som hidtil havde defineret sig selv som tyskere, bekendte sig nu til danskheden. Situation fra optøget i forbindelse med mindretallets årsmøde i Flensborg i foråret 1946. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

mindretal været repræsenteret ved Sydslesvigsk Vælgerforening (SSV). I mellemkrigstiden var mindretallet svagt og opnåede kun mellem 1500 og 7000 stemmer.⁹ Efter Anden Verdenskrig voksede tilslutningen derimod dramatisk. Dette opsving kulminerede ved landdagsvalget i 1947, hvor mindretallet fik 99.500 stemmer. Dette udgjorde omkring en tredjedel af alle stemmer i Sydslesvig, og endda flere af de hjemmehørende.¹⁰ I 1954 var stemmetallet igen faldet til 42.000, som fortsat svarede til 15 procent i Sydslesvig, men til mindre end 5 procent i den samlede delstat Slesvig-Holsten. Som en del af forsoningsprocessen i grænselandet blev SSV derfor undtaget fra 5% spærregrænsen i 1955. Partiet har siden hen altid haft mindst én repræsentant i landdagen i Kiel. Mens stemmetallet langsomt faldt til omkring 20.000 i 1970'erne, voksede det igen i løbet af de efterfølgende årtier. Dette skyldtes ikke mindst tiltagende tilslutning blandt tyske vælgere.

Denne valgtrend bekræfter det særprægede ved mindretalsidentiteten i det dansk-tyske grænseland. En stemme på SSV kan ikke uden videre opfattes som en national stillingtagen. Den store valgsejr i 2000, hvor SSV gik frem fra 38.285 til 60.286 stemmer, beroede nemlig ikke på øget opbakning i Sydslesvig. Faktisk tabte partiet stemmer der. Derimod opnåede SSV omtrent 25.000 stemmer i Holsten, som aldrig havde opvist et genuint dansk element. For at bevare sin beskyttede status som mindretalsparti undlod partiet at opstille kandidater og at drive valgkamp i Holsten. Da en ny valglov alligevel gjorde det muligt at stemme på SSV i hele forbundslandet, benyttede adskillige tyske holstenere sig af denne mulighed.

Derved har det danske mindretal i de sidste årtier fået stigende opbakning ved valgene, mens dets foreninger har mistet medlemmer. Længe udviklede disse to aspekter sig parallelt. I 1950'erne og 1960'erne lå medlemstallet i SSF tilmed lidt i overkanten af stemmetallet for SSV. Men siden hen skilte de to kurver sig fra hinanden i vælgerforeningens favør. Ved slutningen af det tyvende århundrede havde SSV dobbelt så stor tilslutning som SSF og havde tilmed ekspanderet til Holsten. Flertallet af SSV-vælgerne var ikke længere en del af det organiserede mindretal.

Tabel 2

Tilslutning til det danske mindretal i udvalgte efterkrigsår

År	Medlemskab i SSF	Stemmer på mindretalsparti
1947	68.317	99.500
1958	35.091	34.136
1967	25.731	23.577
1979	21.425	22.291
1988	18.690	26.646
1996	16.654	38.285
2000 ¹¹	15.150	60.286

Kilde: Jørgen Kühl, (red.), *En europæisk model?* (Aabenraa, 2002), 212.

Denne omskiftelighed og flertydighed i mindretalsidentiteten er karakteristisk for Sydslesvig. Men Sydslesvig er ikke det eneste sted i Europa, hvor disse fænomener kan observeres. I flere andre grænse-regioner har identitetsdannelsen fulgt et lignende mønster. Nogle af disse bruges til sammenligning her.

Grænsen mellem polsk og tysk

Langs den tysk-polske sprogrænse fra det sydlige Schlesien til det østlige Masuren eksisterede etniske kontakt- og overgangszoner, som kunne ligge i historisk tyske (Øvre Schlesien) eller polske (Poznań-regionen) områder. Etniske forbindelser kunne antage forskellige former. Mange steder boede tyskere og polakker side om side, og familier gik på tværs af de etniske skel. Der fandtes en gradvis tilpasning, hvor isolerede sproggrupper blev assimileret i en større gruppe. Der eksisterede imidlertid også overgangsbefolkninger, som bevarede stærke bånd til begge samfund.

Kasjuberne ved munden af floden Wisła/Weichsel er en af de befolkningsgrupper, som blev formet af lang tids samkvem med både polakker og tyskere. De udgør resterne af det tidligere vestslaviske folk pomeranierne, som blev germaniseret efter at deres hertugdømme blev indlemmet i Det tysk-romerske Rige i middelalderen. Under skiftende tysk og polsk overherredømme overtog nogle kasjuber en polsk identitet, andre en tysk, mens andre igen insisterede på at bibeholde en særpræget kasjubisk. Ved begyndelsen af det tyvende århundrede boede der mellem 100.000 og 200.000 kasjuber i distrikter-

ne omkring havnebyen Danzig/Gdańsk. Deres efterkommere lever der stadig i dag, selvom uddrivelsen af den tyske befolkning i tiden efter Anden Verdenskrig og den efterfølgende polske bosættelse har fremskyndet deres indlemmelse i den polske kultursfære.¹²

Af endnu større interesse for spørgsmålet om omskiftelige identiteter end den kasjubiske er de overgangsidentiteter, som var typiske for det kulturelle landskab i Øvre Schlesien og det sydøstlige hjørne af Østpreussen. I disse områder boede tysk- og polsktalende befolkningsgrupper side om side igennem flere århundreder under et tyskdomineret styre. Mens de to regioner lignede hinanden, så var der også tydelige forskelle. Denne blanding af ligheder og uligheder giver mulighed for at undersøge den relative betydning af individuelle sociale og kulturelle særpræg i dannelsen af national identitet.

Landsbyen Gwozdzice/Gwosdczütz ligger i Opole/Oppeln distriktet i Øvre Schlesien. I Schlesien var den germanske befolkning blevet erstattet af slaver i den tidlige middelalder. I 1100-tallet begyndte tyske kolonister at flytte til regionen. Efter at Schlesien var blevet indlemmet i Det tysk-romerske Rige i begyndelsen af 1300-tallet, blev store dele af provinsen tysksproget. Øvre Schlesien, den sydøstlige del af provinsen, forblev dog overvejende polsksproget. Efter Første Verdenskrig tillod de allierede lokalbefolkningen at stemme om deres politiske fremtid. Området blev delt, efter at 707.554 schlesiere havde stemt for Tyskland og 478.820 for Polen. Gwosdczütz forblev tysk indtil 1945, hvor de allierede overdrog næsten hele Schlesien til Polen.

I midten af 1920'erne erklærede et klart flertal på 71,5 procent af befolkningen i kommunen Rogau/Rogow, hvoraf Gwosdczütz var en del, at deres modersmål var polsk og tysk; 15,66 procent valgte polsk og 12,82 tysk.¹³ En undersøgelse af krigsmindesmærker fra de to verdenskrige i Gwosdczütz viser, at 75 procent af efternavnene er slaviske, hvilket bekræfter det stærke slaviske bidrag til den lokale befolkningsudvikling. Ved folkeafstemningen i 1921 tilkendegav 87,2 procent af befolkningen i Rogau imidlertid deres tyske orientering ved at stemme for en tilslutning til Tyskland. Rogauerne havde hovedsageligt slaviske navne, var tosprogede og definerede sig selv politisk som tyskere. Dette tyder på, at en stor andel af dem, som opfattede sig selv som tyskere, havde stærke slaviske tilknytninger.¹⁴

Øvre Schlesien påviste, at en betragtelig del af den slavisktalende befolkning i regionen identificerede sig med den tyske politiske sfære,

Hie Deutschland!

Hie Polen!

Tu Niemcy!

Tu Polska!

Gezeichnet von Bernitzek, Breslau

**Wiec prawdziwa kartka
głosowania jest następująca:
Also ist für jeden der folgende
Stimmzettel der richtige:**

Graphische Kunst-Anstalt, w. a. H. Breslau 18

Ligesom i Nordslesvig blev der efter Første Verdenskrig stemt om det nationale tilhørsforhold i Schlesien. Her boede tysk- og polsktalende befolkninger side om side med hinanden. På denne tyske plakate fra afstemningsåret 1921 agiteres der for, at der er store fordele ved at komme til Tyskland: orden i administrationen, arbejde og social sikkerhed.

men også, at denne identifikation ikke deltes af alle slavisktalende under tysk styre. Selvom Schlesien ikke havde været polsk siden middelalderen, fik den polske bevægelse dog betragtelig styrke. Fyrrer procent af alle vælgere i folkeafstemningszonen, og således et flertal af den slavisktalende befolkning, stemte for polsk politisk overherredømme. I Øvre Schlesien var holdningerne delte, og skillelinien gik tværs gennem landsbyer og familier.

I Østpreussen var national identitet mere ensartet, men bestemt ikke mindre interessant i forskningsøjemed. I starten af 1300-tallet tillod Den tyske Orden, som regerede over det senere Østpreussen, kolonister fra det polske nabo område Masovien at bosætte sig i den sydøstlige grænseregion. Denne kolonisering tog til i løbet af 1400-tallet. De masoviske kolonister smeltede sammen med de lokale tyskere og de indfødte baltiske preussere og blev den dominerende befolkningsgruppe i regionen, som efterfølgende fik navnet Masuren. Masurerne kom til at dele politisk skæbne og luthersk tro med deres tysktalende naboer. De beholdt imidlertid længe deres slaviske sprog. Det var først i løbet af 1800-tallet, at et større antal masurere begyndte at opgive deres gamle dialekt til fordel for tysk.

Selv de masurere, som bibeholdt sproget, var meget svære at nå for den polske nationalbevægelse, som det blev demonstreret af deres konsekvent preussisk-konservative vælgeradfærd. Gennem størstedelen af den wilhelminske tid havde amtet Gumbinnen, som inkluderede det meste af Masuren og Preussisk-Litauen, et af de mest konservative stemmemønstre i Tyskland. I tiden fra 1878 til 1907 fik konservative kandidater regelmæssigt mellem 55 og 80 procent af stemmerne; først i 1912 fik konkurrencen fra de national-liberale skubbet den konservative andel ned under 50 procent.¹⁵ Polsk-orienterede kandidater overskred kun én eneste gang 10%-grænsen. Dette skete ved valget i 1898, hvor 6000 stemmer gik til et parti med det noget tvetydige navn, Det masuriske Folkeparti. Støtten til dette parti faldt til 4699 stemmer i 1903 og til 1451 i 1907, hvorefter det gik svagt frem til 2698 ud af i alt cirka 70.000 stemmer ved det sidste førkrigsvalg i 1912.¹⁶

I typisk masuriske valgkredse var resultaterne ofte endnu tydeligere. Med dens 97% protestantiske og over 55% slavisktalende befolkning udgjorde valgkredsen Oletzko-Lyck-Johannisburg en af disse udpræget masuriske valgkredse.¹⁷ Bortset fra 1877, hvor det gik til en liberal kandidat, gik mandatet i denne valgkreds altid til en konserva-

tiv, og som regel med et stort flertal. For polske kandidater var det en håbløs valgkreds, som det kan ses af valgresultaterne fra 1903 og 1907.

Tabel 3

Valgresultater for valgkredsen Oletzko-Lyck-Johannisburg i 1903 og 1907

Partitilhørsforhold	Andel af stemmer i 1903	1907
Konservative	89	94,6
Socialdemokratiske	6,3	2,9
Liberale	3,9	3,8
Polske	0,7	0,2

Kilde: Kaiserliches Statistisches Amt (red.), *Statistik der Reichstagswahl von 1907* (Berlin, 1907), 4f.

Masurerne bibeholdt deres politiske orientering på trods af det tyske nederlag i 1918. I kredsen Sensburg (nu Mrągowo) udgjorde de tysktalende mindre end halvdelen af befolkningen. I folketællingen fra 1900 opgav 20.447 indbyggere i kredsen tysk som deres modersmål, mens 14.704 opgav masurisk, 9784 polsk og 3010 en kombination af tysk og en af de to slaviske valgmuligheder.¹⁸ Ud af en befolkning på i alt 48.403 opgav kun 42 procent tysk som deres eneste modersmål. Derfor krævede den polske regering Sensburg og andre masuriske områder indlemmet i den nye polske stat, da dette spørgsmål blev diskuteret under fredskonferencen ved Versailles. Da de allierede besluttede at løse spørgsmålet gennem en internationalt overvåget folkeafstemning, blev de overraskede af et resultat, hvor kun 25 vælgere i den overvejende polsktalende kreds Sensburg ønskede tilslutning til Polen, mens hele 34.334 foretrak at forblive en del af Tyskland.¹⁹

Resultaterne fra Sensburg er på linje med det samlede resultat af folkeafstemningen i 1920, hvor 363.209 stemmer faldt til fordel for det tyske Østpreussen og kun 7980 for Polen. Hvis man undersøger tallene nærmere, viser det sig, at de fleste stemmer til fordel for Polen ikke stammede fra Masuren, men fra den katolske region Ermland eller Warmien, hvis sydlige del indeholdt en meget polsk-orienteret befolkningsgruppe. Ud af de næsten 8000 stemmer til fordel for Polen stammede 6002, eller næsten tre fjerdedele, fra afstemningsområdet Warmien, hvor de udgjorde 6,7 procent af det samlede stemmeantal på 89.482. I det protestantiske Masuren udgjorde de 1984 polske stem-

mer derimod kun 0,7 procent. På trods af deres polske rødder identificerede masurerne sig politisk med Tyskland.

Erfaringerne fra Det habsburgske Monarki

Konkurrencen mellem den tyske og andre centraleuropæiske nationalbevægelser begrænsede sig ikke til preussiske egne. Habsburgrigets historie har været et klassisk eksempel på national konflikt, og mange fremtrædende teorier om nationalisme og national identitet har taget udgangspunkt i de habsburgske områder.²⁰

Ud over de bøhmiske kronlande, som var præget af langstrakte konflikter mellem tyskere og tjekkere, udviste også alpeprovinserne Steiermark, Kärnten og Kranjsko gnidninger mellem tyskere og slaver. Siden forholdet mellem tyskerne og sloverne ikke var helt så afgørende for Habsburgrigets fremtid som de tysk-tjekkiske relationer i det velstående og befolkningsrige Bøhmen, har det ikke tiltrukket sig den samme opmærksomhed.²¹ For de involverede befolkningsgrupper var denne konflikt dog ikke mindre vigtig. Samtidig giver den et fascinerende indblik i den nationale bevidsthedsdannelse blandt kulturelt og politisk ambivalente grænsebefolkninger.

Det kulturelle miljø i sydøstalperne var karakteriseret ved en gradvis homogeniseringsproces. I det overvejende tysktalende Steiermark faldt andelen af slovensktalende fra 32,74 procent i 1880 til 29,38 procent i 1910. Tendensen var endnu tydeligere i naboprovinzen Kärnten, hvor deres andel faldt fra 29,72 til 21,24 procent. I modsætning hertil steg antallet af slovensktalende fra 93,67 til 94,36 i Krajnsko, med en tilsvarende nedgang blandt de tysktalende fra 6,15 til 5,36 procent. Nedgangen var endnu tydeligere i hovedstaden Ljubljana, hvor den tyske andel faldt fra omkring 23 procent i 1880 til mindre end 15 procent i 1910.²²

Ud over denne overordnede tendens var der lokale modsætninger, som understregede nationalfølelsens potentielle omskiftelighed i grænseregioner. Det der gør denne omskiftelighed særlig interessant, er måden den kom til udtryk på i målinger. De østrigske folketællinger i den sene Habsburgperiode spurgte ikke til kulturel eller national identitet, men til *Umgangssprache*, som kan oversættes med hverdagsprog. Selvom dette spørgsmål på overfladen var rettet mod objektive kriterier, så fik det hurtigt politiske overtoner, og aktivister på alle sider forsøgte at vende en sprogtælling til en national afstemning.

Konsekvenserne af denne politisering kan ses i resultaterne fra de steieriske folketællinger fra slutningen af Habsburgmonarkiet.

Det senere Steiermark har en lang historie for tysk-slavisk sameksistens. De alpeslavere, som flyttede til området efter romernes tilbage- tog, var kommet under bayersk overherredømme i den tidlige mid- delalder og blev integreret i det frankiske og efterfølgende tysk-ro- merske rige. De østrigske Babenberg-hertuger og deres habsburgske efterfølgere bandt regionen stadig tættere til den østrigske sfære. I folketællingen fra 1880 opgav 794.841 steiere deres talesprog som tysk, mens 388.419 opgav slovensk. Det gjorde provinsen to tredjedele tysk- og en tredjedel slovensksproget. På lokalt plan var befolknings- grupperne dog ofte skarpt adskilte. De nordlige områder var næsten udelukkende tysktalende, mens de sydlige var overvejende slovensk- talende.

Mange byer i det sydlige Steiermark havde imidlertid tyske flertal, og mange af regionens etniske modsætninger opstod i områder, hvor en tysksproget by var omgivet af et slovensktalende opland. De de- mografiske forhold i det sydlige Steiermark medførte en vis forander- lighed i nationalitetskonflikten, hvilket udgør dens mest iøjnefalden- de aspekt. Sprogstatistikkerne fra den lille by Šoštanj/Schönstein vi- ser denne omskiftelighed særligt tydeligt. I Habsburgrigets sidste fire folketællinger fordelte den lokale andel af tysk- og slovensktalende sig på følgende måde:

Tabel 4

Hverdagssprog i Šoštanj/Schönstein 1880-1910

	I alt	tysk	slovensk
1880	734	118	615
1890	835	410	421
1900	1096	179	908
1910	1257	874	368

Selv hvis man tager den betydelige tilflytning, som kommer til udtryk i de voksende befolkningstal, med i overvejelserne, viser tallene en påfaldende omskiftelighed. Beboerne i Šoštanj/Schönstein anså tyde- ligvis spørgsmålet om deres hverdagssprog som værende rettet mod deres nationale identifikation, da deres daglige sprogbrug næppe kan have skiftet så meget som tallene antyder. De havde tilstrækkelige

kundskaber inden for de to sprog til at kunne betragte dem begge som potentielle hovedsprog. Folketællingen blev dermed en politisk erklæring. Mange indbyggere følte sig desuden tæt nok på begge nationale samfund til at skifte imellem dem. På et tidspunkt med konflikter mellem tyskere og slovenere i Østrigs alpeprovinser kunne indbyggerne i Šoštanj/Schönstein til tider findes på tyskernes side og til tider på slovenernes.

Konklusion

Den nationale selvopfattelse langs den dansk-tyske grænse udviser mange variationer. Ved siden af en klassisk nationsopfattelse, som beror på en politisering af kulturelle bånd, udformede sig også en udpræget subjektiv forståelse. Et mindretal af slesvigere formede deres selvidentifikation i modsætning til sin sproglige virkelighed og udfyldte derved den franske filosof og forfatter Ernest Renans aforisme om nationen som en daglig folkeafstemning med konkret indhold. For dem var forskellige politiske, økonomiske og intellektuelle tilknytningspunkter vigtigere end deres kommunikationsmiddel.

Disse ulige udtryksformer har eksisteret ved siden af hinanden. Den danske befolkning i 1800-tallets Sønderjylland bestod overvejende af en førnational regionalbefolkning, som gradvist omdannede sin lokale kulturtradition til en moderne masseidentitet. Samtidig omfattede den dog helt fra begyndelsen også tysksprogede, som bevidst valgte den danske side, ikke mindst i Flensborg. Ved Slesvigs deling i 1920 formindskedes sprogets betydning for den danske identitetsdannelse i Tyskland, og efter Anden Verdenskrig blev mindretallet næsten oversvømmet af tysktalende medlemmer. For nogle af disse var der tale om en gennemgribende omorientering. For andre forblev det nærmest en symbolsk akt.

Disse subjektive og fleksible identiteter er ikke begrænset til Slesvig, selvom de er specielt udprægede der. Undersøgelsen af andre centraleuropæiske grænseregioner viser, at kultur ikke alene udgøres af sprog, men også indbefatter et vidt spektrum af skikke, traditioner og holdninger. Sammen med de andre fremhævede eksempler viser Slesvigs historiske udvikling, hvor kompleks national identitet er. Det gamle hertugdømme gik i opløsning, fordi det i nationalstatens tidsalder ikke længere kunne mestre sin sproglig-kulturelle mangfoldighed. Men på begge sider af grænsen holdt sig mindretal, som ikke

afledte sin nationale selvforståelse fra modersproget. På den måde bidrager den slesvigske erfaring med en vigtig brik til vor forståelse af, hvad national identitet er.

NOTER

1. Se Hans Schultz Hansen, *Danskheden i Sydslesvig 1840-1918* (Flensburg, 1990), 306-309.
2. Se Paul Selk, *Die sprachlichen Verhältnisse im deutsch-dänischen Sprachgebiet südlich der Grenze* (Hamburg, 1986), 146f.
3. For Clausens forestillinger, se H. V. Clausen, *Før afgørelsen* (København, 1918).
4. En grafisk oversigt over afstemningsresultatet i Sydslesvig findes i Troels Fink, *Da Sønderjylland blev delt* (Aabenraa, 1979), 3:41.
5. For de danske valgresultater i Mellemlesvig i det tidlige 20. århundrede, se Hans Schultz Hansen, *Danskheden i Sydslesvig 1840-1918 som folkelig og national bevægelse* (Flensburg, 1990), 300-309.
6. Johan Peter Noacks egen analyse, som er baseret på bevarede medlemsregistre, når frem til lidt afvigende tal. Bortset fra de lavere tal for 1924, genspejler de imidlertid den trend, som er synlig i de samtidige redegørelser. Se Johan Peter Noack, *Det danske mindretal i Sydslesvig 1920-1947* (Aabenraa, 1989), 2:304-25.
7. For en grundig undersøgelse af forholdet mellem flygtningene og den danske bevægelse, se Martin Klatt, *Flygtningene og Sydslesvigs danske bevægelse 1945-1955* (Flensburg, 2001).
8. For en undersøgelse af den danske valgbevægelse i efterkrigstidens Sydslesvig, se Lars N. Henningsen, Martin Klatt, og Jørgen Kühl, (red.), *SSW: Dansksindet politik i Sydslesvig, 1945-1998* (Flensburg, 1998).
9. Franz von Jessen, *Haandbog i det slesvigske spørgsmaals historie 1900-1937* (København, 1938), 3:523. Tallet refererer til stemmer i Sydslesvig.
10. Se Gerhard Isbary, *Problemgebiete im Spiegel politischer Wahlen am Beispiel Schleswig* (Bad Godesberg, 1960).
11. Resultatet i 2000 inkluderede omtrent 25.000 stemmer i Holsten.
12. For en introduktion til kasjuberne, se Friedrich Lorentz, Adam Fischer og Tadeusz Lehr-Spławiński, *The Cassubian Civilization* (London, 1935); Brunon Synak, *Kaszubska tożsamość*, (Gdańsk, 1998); og Heinz Lingenberg, »Die Kaschuben« *Westpreußenjahrbuch* 35 (1985): 123-50.
13. I absolutte tal: 167 tysk; 204 polsk; 931 tysk og polsk. I tidligere årtier, havde der været flere polsktalende.
14. Selvom nogle observatører har prøvet at forklare resultaterne med bredere internationale spørgsmål, såsom Polens militære konflikt med Sovjetunionen, så tyder forskellen i resultaterne, som varierede fra 0,3 procent polske stemmer i Leobschütz/Głubczyce til 74 procent i Pless/Pszczyna, og lighederne i stemmemønstre ved parlamentetsvalg ikke på en ekstern forklaring. En god diskussion af disse spørgsmål i Øvre Schlesien findes i T. Hunt Tooley, *National Identity and Weimar Germany: Upper Silesia and the Eastern Border, 1918-1922* (Lincoln, Nebr., 1997).
15. For valgresultaterne, se Gerhard A. Ritter, *Wahlgeschichtliches Arbeitsbuch: Materialien zur Statistik des Kaiserreiches 1871-1918* (München,

- 1980), 67. De national-liberale var ikke mindre tysk-orienterede end de Konservative.
16. Hans-Ulrich Wehler, »Zur neueren Geschichte der Masuren«, *Zeitschrift für Ostforschung* 11 (1962): 159f. For den polske nationalbevægelses problemer i Masuren, se også Grzegorz Jasiński, *Mazury w drugiej połowie XIX wieku* (Olsztyn, 1994) og Heinrich Mrowka, »Die Anfänge einer polnischen nationalen Bewegung in Masuren«, in Hans Hecker og Silke Spiller (red.), *Deutsche, Slawen und Balten* (Lüneburg, 1989), 128-40.
  17. Religions- og sprogoplysninger er baseret på folketællingen fra 1900.
  18. Königliches Statistisches Bureau (red.), *Preussische Statistik* 177, bd. 3 (Berlin, 1902), 177. Adskillelsen af masurisk og polsk hos ikke bare de tyske myndigheder, men også hos mange masurere, bekræfter deres modvilje mod at identificere sig med Polen. Selvom masurisk indeholdt mange tyske ord og ikke havde gennemgået den samme homogeniseringsproces som det polske sprog, så havde det tydeligvis sine rødder i en polsk dialekt, og en del af masurerne anerkendte da også dette sprogfællesskab.
  19. Alle tal angående den østpreussiske folkeafstemning er hentet fra Sarah Wambaugh, *Plebiscites since the World War* (Washington, D.C., 1933), 1:134.
  20. Kendte eksempler er Otto Bauers *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* (Wien, 1907) og Karl Renners *Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen* (Wien, 1918).
  21. Det samlede antal slovensktalende i den østrigske halvdel af riget var ved folketællingen i 1880 omkring 1,1 million, mens der var 5,1 million tjekkisk- og slovakisktalende (slovakisk blev ikke talt separat, men var uden større betydning). For alle tal fra folketællingen i dette afsnit, se *Österreichische Statistik* for årene 1882, 1892, 1902 og 1912, udgivet af Statistische Zentralkommission i Wien, og oversigterne i Emil Brix, *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation* (Wien, 1982), 436-89, Gerhard Werner, *Sprache und Volkstum in der Untersteiermark* (Stuttgart, 1935), 204f., og Richard Pfaundler, »Die nationalen Verhältnisse in Steiermark am Ausgange des 19. Jahrhunderts«, *Statistische Monatschrift* 9 (1906): 401-30.
  22. Emil Brix, *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation* (Wien, 1982), 181.

De tyske undervandsbåde på bunden af Hørup Hav

2. Verdenskrigs vraggods

af ANTON MARCKMANN

Om morgenen den 5. maj 1945 skete der en række bemærkelsesværdige sænkninger af ubåde i farvandet ud for Høruphav på Als. Da kapitulationen var en kendsgerning, besluttede de tyske ubådschefer at selvsænke deres både. Ubådene i Hørup Hav udgjorde det største antal selvsænkede ubåde i danske farvande. I artiklen belyses bådenes historie fra krigsafslutningen til i dag. Forfatteren har samlet oplysninger om otte ubåde og sandsynliggør, at en enkelt af disse ikke er blevet tømt af vragskere.

Hørup Hav er den ca. 20 km lange, fjordlignende udløber fra Sønderborg bugt, der strækker sig ind mellem Sydals og Kegnæs for mod øst at ende ved Drejet, som er en af strømforholdene naturskabt tange mellem de to områder. Oprindeligt var de adskilte af en rivende smeltedlod, da isen trak sig tilbage efter sidste istid, hvilket forklarer de betragtelige vanddybder, som i dag har deres maksimum på 35 meter i den vestlige del.¹ Også på tværs er bugten anselig med en største bredde på godt 2 km mod vest og 1,5-2 km i den østligste del – den, der i folkemunde benævnes Lillehavet. Nærkontakten til havet har præget og præger stadig naturen og livet, både på Als – og på Kegnæssiden. Selve bysamfundet Høruphav er vokset op omkring et gammelt fiskerleje.

1. Verdenskrig og årene forinden satte sit mærkbare aftryk på Høruphav i form af torpedoindskydningsstationen på Hørup Klint (Klinten) og de aktiviteter, der udgik fra den.²

Også under 2. Verdenskrig blev området efter den tyske besættelse af Danmark inddraget i militært øjemed. Hørup Klint blev udbygget til en tysk forsøgsstation, hvor der bl.a. eksperimenteredes med radarpejlingssystemer, og farvandet blev øvelsesplads for tyske undervandsbåde.³

Da krigens udfald var uafvendeligt, befalede den tyske marineoverkommando den 30. april 1945, at alle tyske krigsskibe skulle sæn-

*To tyske ubåde (type VII) passerer hinanden tæt ved indsejlingen til Hørup Hav.
Foto: Tysk marinesoldat 1943, Lokalhistorisk arkiv i Hørup.*

kes ved modtagelsen af kodeordet Regenbogen. Den betingelsesløse kapitulation trådte i kraft den 5. maj kl. 8, hvorpå de tyske ubådschefer i de tyske og danske farvande og havne besluttede at selvsænke deres både, skønt kodeordet ikke var udsendt. De begrundede deres aktioner med, at kapitulationen og betingelserne var skrevet under tvang og uden underskrift af den øverste flådechef Karl Dönitz, der efter Hitlers selvmord den 30. april var udnævnt til midlertidig rigspræsident. I alt 216 ubåde sænkede ved egen hånd i dagene 4. og 5. maj, heraf ifølge opgørelserne hele 67 i Gelting bugt/Flensborg fjord og seks i Hørup Hav.⁴ De sidstnævnte udgjorde det største kontingent selvsænkede tyske ubåde i danske farvande. Herudover gik enkelte ned i Århusbugten og omkring Okseøerne i Flensborg Fjord.

Under morgenroture med seniorroerne i Høruphav roklub har vi ofte talt om de ubåde, hvis vrage vi rør henover, men som vi i virkeligheden ikke ved ret meget om. I hvert fald er der nedfældet meget lidt om de begivenheder, der dengang fandt sted i dette farvand. Dette gav inspirationen til denne artikel, som vil søge at belyse historien bag de sænkede ubåde fra tiden omkring krigsafslutningen til i dag.

Krigsaktiviteter i Hørup Hav i sidste del krigen

En række personer, som nævnes i det følgende, boede under besættelsen som drenge eller unge mænd tæt på Hørup Hav og sejlede ofte på havet i deres joller eller fiskede her sammen med deres fædre. De fortæller samstemmigt om en stigende aktivitet af tyske ubåde i farvandet, efterhånden som krigen skred frem. Såvel i Lillehavet som i den vestlige del udførtes der ned- og uddykningsmanøvrer og sejlad i neddykket tilstand som led i afprøvning af fartøjernes funktioner og oplæring af mandskaberne. Det var tydeligt, at der også fandt øvelser sted mellem ubådene og forsøgsstationen på Klinten. Nogle ubåde havde station i Sønderborg, andre lå i længere tid opankrede midt i strømmen. Besætningen bestod af ganske unge matroser, der undertiden roede i land på Kegnæs og tiltuskede sig friske madvarer. I farvandet befandt sig også to mindre vagtskibe eller minestrygere, der havde til opgave at spærre og kontrollere indsejlingen til Hørup Hav.⁵

Som krigsfronten i årene 1944 og 1945 nærmede sig, sporedes også krigens dramatik og alvor i det lille, fredelige samfund omkring Hørup Hav. Beboerne havde de allieredes bombetogter over Nordtyskland så at sige i første parket med hyppige overflyvninger, og om natten var de vidner til lyskasternes søgen efter de allieredes fly og til bragene og brandskæret efter bombardementerne, som blandt andet var rettet mod de tyske ubådsværfter på Germaniawerft i Kiel. Også ubådene i Hørup Hav tiltrak sig engelske og amerikanske jagerpiloters opmærksomhed. Der indtraf flere episoder, hvor jagere dykkede ned og beskød dem. I juni 1944 beskød en tysk ubåd i Lillehavet to lavtflyvende engelske fly uden dog at ramme,⁶ og i september samme år overværede den 17-årige Hans Mathiesen, Høruphav, en engelsk jagers angreb på en tysk ubåd i Lillehavet. Han var i færd med at plukke brombær fra et krat mellem det gamle Høruphav og det minerede område omkring forsøgsstationen på Hørup Klint, da jageren med tydelige R.A.F. kendemærker pludselig dukkede op fra vest og strøg henover havoverfladen i få meters højde, medens den affyrede en maskinkanonsalve mod en ret stor tysk ubåd, der opererede i farvandet midtvejs ude. Mandskabet blev fuldstændig overrumplet, nogle sprang i vandet, men intet yderligere skete. Kort efter satte ubåden kursen mod Sønderborg med flaget på halv – angrebet havde kostet menneskeliv.

Skibet »Oceana« med en kapacitet på 720 passagerer lå i Hørup Hav med et stort antal fordrevne tyske civile ombord, indtil disse kunne anbringes i flygtningelejren på Klinten. Skibet blev efter krigen først engelsk, senere russisk krigsbytte. Gengivet efter H. Schön: Hitlers Traumschiffe. Verlag Arndt, Kiel 2000.

Også på andre måder mærkedes krigens dønninger i Hørup Hav, således ankrede kort før krigsafslutningen to store værkstedspramme fra Stettin med flygtninge op ud for Mintebjerg, og et større passagerskib »Oceana«, et tidligere »Kraft durch Freude«-turistskib, lå i længere tid i farvandet med et stort antal fordrevne tyske civile ombord, indtil disse kunne anbringes i flygtningelejren på Klinten.

Hvad skete i Hørup Hav den 5. maj 1945 om morgenen?

Øjenvidneberetninger fra Sydalsiden

Følgende er baseret på et interview med Peter Christensen (Pæ Maler) i Mintebjerg på Sydals fra oktober 2005. Den 86-årige åndsfriske hjemmefødning og tidligere maler er i besiddelse af en glimrende hukommelse og et stort lokalkendskab, der, parret med hans interesse og indsigt i egnens geografi og historie samt de optegnelser, han i tidens løb har gjort, gør ham til en væsentlig og pålidelig kilde for den, der

vil søge oplysninger om, hvad der er sket og hændt her i lokalområdet.

Han boede under sidste del af krigen med sin familie i aftægten ved sine svigerforældres gård i Mintebjerg. Fra gårdens højtliggende marker, der skrånede fra 33 meters højde ned til havet, er der en storslået udsigt over Lillehavet til Kegnæs og endnu videre, hvilket bidrager til at gøre hans iagttagelser om hændelserne i farvandet yderst præcise.

Lørdag den 5. maj 1945, da budskabet om krigens afslutning og de tyske troppers kapitulation var blevet bekendt, overværede han ved 8-tiden selvsænkningen af to tyske ubåde i Lillehavet. Udsynet fra det mod havstokken skrånende terræn var ideelt med en afstand til begivenhederne på 1-1,5 km. Den ene ubåd blev sænket mellem Mintebjerghav/Ørhage og Hjortholm (max. dybde 17-18 m) hen mod Kegnæs rev. Denne båd er senere fundet af bjergningsmandskab, og Pæ Maler mener at have haft kontakt med båden under ålestangning i 1957. Den anden blev sænket lidt østligere mellem Mintebjerghav/Vibæk og Kongshoved på Kegnæs (max. dybde 14-15 m), nærmere Kegnæs end Als. Denne båd synes lokaliseret adskillige år senere.

Der var tale om ret små ubåde, formentlig af typen XXIII med en besætning på 14 mand. Sænkingsmandskabet åbnede for bundventilerne, hvorefter ubådene sank i løbet af et par minutter under samtidig afgang af en vand/luftstråle op gennem kommandotårnet. De forsvandt fra havoverfladen uden forudgående hørlige eller synlige eksplosioner, efter at sænkingsmandskabet forinden var blevet afhentet af en mindre båd.

Ejnar Valentin (E.V.), Høruphav, der som dreng boede på Toften i det gamle Høruphav, og som ofte fiskede fra robåd sammen med sin far, oplyser, at der i krigens sidste dage befandt sig hele 11 tyske ubåde i farvandet. Heraf lå fire mindre opankrede klods på kysten ved den østlige del af det gamle Høruphav, to og to på hver sin side af et fragtskib »Malaga« med hjemsted i le Havre. Skibet, der et par måneder tidligere havde transporteret tyske civilflygtninge til Sønderborg, var herefter sat på grund i Høruphav, da det var beskadiget, muligvis som følge af, at det i oktober 1943 under konvojsejlad med jernmalm fra Nordnorge til Tyskland var blevet beskudt og bombet af en amerikansk fly-eskadrille i farvandet ud for Bodø.⁸

Af de omtalte fire ubåde gik de to ned med åbne bundventiler om morgenen og op ad formiddagen den 5. maj 1945, begge sejlende med motoren slået til og uden mandskab ombord. Den ene over mod Keg-

Det beskadigede fragtskib »Malaga«, som transporterede tyske civilflygtninge til Sønderborg. Skibet blev sat på grund ud for Kløften, Høruphav, da det havde pådraget sig en skade, muligvis som følge af beskydning og bombing af en amerikansk eskadrille. Efter at være slæbt fri af Oceana afsejlede det natten mellem den 5. og 6. maj i retning Flensborg. Privat foto fra den 5. maj 1945, efter at ubådene var sænkede.

næs Færge, den anden tæt ved kosten ud for Kegnæs Rev. De to andre, som utvivlsomt er de samme, som Pæ Maler iagttog, blev sejlet om i Lillehavet og sænket her. Desuden har E.V. kendskab til endnu en sænket (og senere hævet) ubåd i Lillehavet. Yderligere kunne der på afstand gennem lysningen mellem Trilleskoven og gruppen af de karakteristiske fyrretræer iagttages, at der gik en ubåd ned længere mod vest i retning mod Stenholt. Mandskaberne på de mange ubåde var i god tid før sænkningerne blevet indkvarteret i den store sal på Hotel Baltic, hvor de den 4. maj om aftenen kunne overvære lokalbefolkningen fejre befrielsen i andre lokaler.

Et andet øjenvidne, dengang en stor skoledreng på 14 år, Henry Jessen, Høruphav, så samme formiddag fra Kløften på et lille højdedrag nær kysten i det gamle Høruphav også de to mindre ubåde gå ned over mod Kegnæs. Derimod havde han ikke observeret sænkningerne i Lillehavet. Næste dag drev nysgerrigheden ham i en lille sejljolle ud til sænkningssstedet, men han vendte hurtigt om, da han blev beskudt fra land, formentlig af frihedskæmpere eller englænderne.

Arne Jensen, Havbo, Høruphav, var 7 år gammel, da sænkningerne fandt sted. Han fiskede meget med sin far og kan berette, at der i lang tid efter den 5. maj 1945 observeredes en stor olieplet i Lillehavet i området mellem Vibæk og Kongshoved, utvivlsomt stammende fra den her sænkede ubåd. A. J. er selv erhvervsfisker og kender farvandet til bunds.

Til de yderligere ubådssænkninger i den vestlige del af Hørup Hav,

som vil blive omtalt i det følgende, har de her refererede meddelere ikke været øjenvidner.

Øjenvidneberetning fra Kegnæs

I den vestlige del af Hørup Hav (»æ gaf«), dvs. strækningen fra Kegnæs Færge/Trillen til en linje mellem Kegnæs ende og østligste del af Sønderskoven, fandt der også samtidigt en række ubådssænkninger sted, hvilket fremgår af følgende beretning af Viggo Høy, Grønmark 9, Kegnæs i interview i oktober 2005. Viggo Høy (V.H.) bor i sit barndomshjem på Kegnæs tæt på den vestlige del af Hørup Hav med en smuk udsigt over til Sønderskoven og Stenholt, og går man lidt op på marken, ligger Lambjerglund, Trillen og Høruphav i synsfeltet.

Som dreng legede han næsten daglig efter skolegang sammen med kammerater omkring den store sten, der ligger i strandkanten ved Grønmark. Ofte sejlede de ud i en jolle og fiskede. Han har et indgående og livslangt kendskab til farvandet og området.

Omkring den 1. maj 1945, da V.H. var knap 9 år gammel, var to større ubåde opankrede ud for den store sten, og i de følgende dage sluttede yderligere to sig til. De fire ubåde lå nu på rad og række midt i farvandet med stævnen mod V/SV og med ca. 100 meters mellemrum.

Lørdag den 5. maj, mens familien sad ved morgenbordet og inden V.H. skulle cykle i skole, hørtes kort før kl. 8 et brag, og der mærkedes en rystelse i huset. Familien løb straks ud på gårdspladsen. Her blev de vidne til, at den forreste ubåd (længst mod vest) var i færd med at synke, brækket midt over som følge af en eksplosion midtskibs. Herefter gik de tre andre ned én efter én, efter at bundventilerne var blevet åbnet af sænkingsmandskabet, der hastigt roede fra båd til båd.

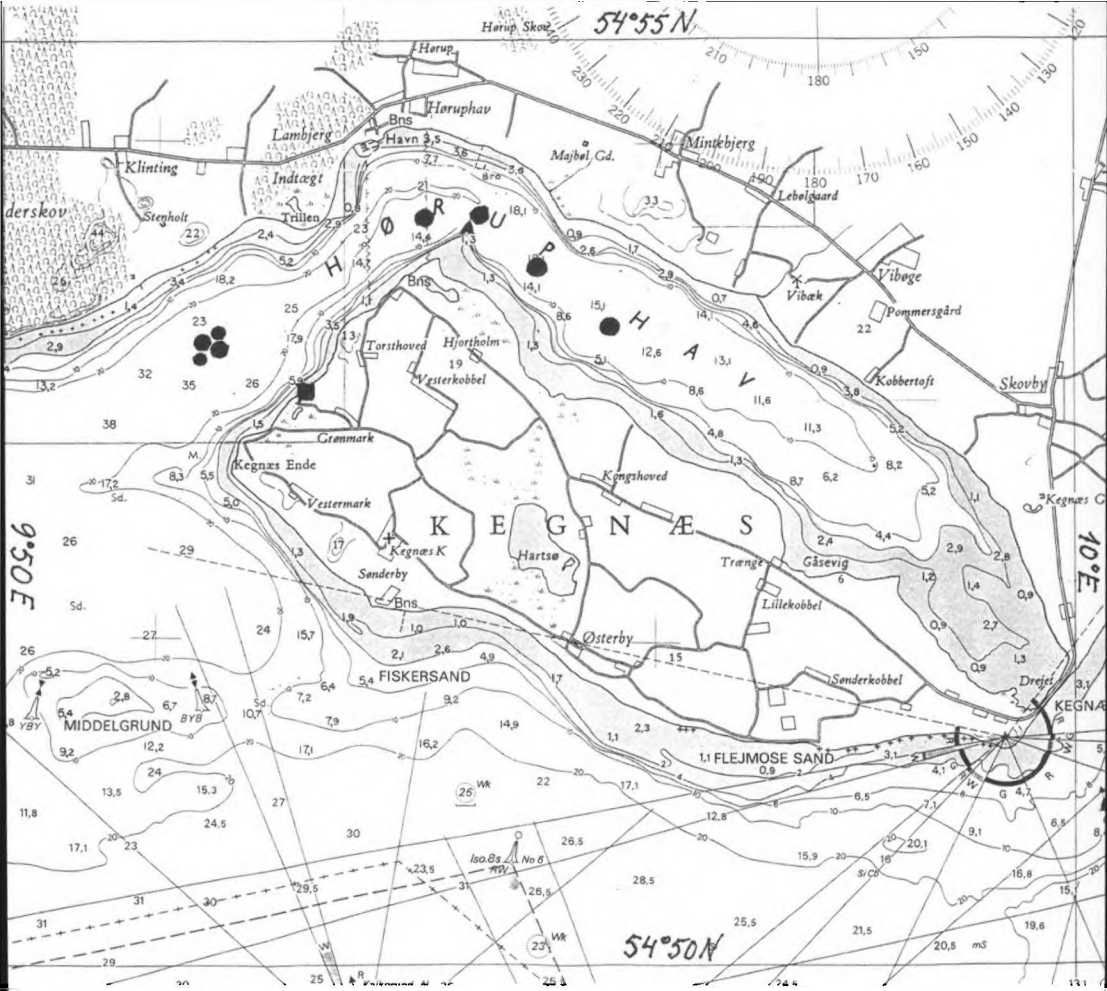
Den ubåd, som E.V. fra Toften i Høruphav så gå ned i den vestlige del af Hørup Hav, er utvivlsomt én af disse fire. At hr. Høy senior straks tog pejling af sænkingsstederne ved hjælp af faste punkter tæt på gården og på Als, skulle vise sig at blive til stor hjælp ved senere eftersøgning og lokalisation af vrage. Det siger sig selv, at V.H. ikke kom i skole den dag, og i øvrigt var skolegangen vel suspenderet »på grund af glæde«. I tiden herefter kunne man i stille vejr se brede oliepletter på havoverfladen, når dieselolien lækkede ud fra tankene i de sænkede ubåde, og olien kunne tydeligt lugtes under bestemte vindforhold.

*Den store sten ud for Grønmark på Kegnæs med Sønderskoven på den anden side af »æ gaf«. Ud for den store sten lå fire ubåde opankrede lørdag den 5. maj 1945. Kort før kl. 8 lød et brag, hvorefter ubåden længst mod vest sank, brækket midt over som følge af en eksplosion midtskibs. Herefter gik de tre andre ned én efter én, efter at bundventilerne var åbnet af sænkingsmandskabet, der hastigt roede fra båd til båd.
Foto: Anton Marckmann.*

V.H. har siden dyrket sin interesse for de sænkede ubåde (og ubåde i det hele taget), også om de senere bestræbelser på at lokalisere og bjerge dem. Ubådene var jo allieret krigsbytte og derfor urørlige, men nogen tid efter befrielsen blev V.H.'s far, Peter Høy, opsøgt af nogle befalingsmænd fra et dansk marinefartøj, der i flere dage havde sejlet søgende rundt i farvandet. De havde fået oplysning om, at han kendte til de sænkede ubådes placering, og efter hans anvisninger lykkedes det i løbet af kort tid ved hjælp af paravaner (flydere) at få hold i de eftersøgte ubåde. At det i alt væsentligt forholder sig, som V.H. her oplyser, vil senere blive bekræftet af kilder, som fastlægger tidspunktet for disse hændelser til oktober 1946.

Efter de her beskrevne øjenvidners udsagn synes der således at være sænket et sted mellem seks og ni ubåde i Hørup Hav den 5. maj 1945.

Kort over Hørup Hav og omgivelser. Med mørk cirkel er markeret de omtrentlige positioner for sænkede ubåde, baseret på oplyste koordinater fra dykkerrapporter og på øjenvidneskildringer. Den store sten ved Grønmark er aftegnet som en mørk firkant. Gengivet efter kort over Flensborg Fjord og Lillebælt. Farvandsdirektoratet 1986.

Hvad siger tyske og engelske kilder om de sænkede ubåde?

Tyske opgørelser over sænkede ubåde angiver, at der den 5. maj 1945 blev selvsænket fem eller seks ubåde i Hørup Hav, en engelsk kilde angiver antallet til seks.⁹ Disse opgørelser baserer sig på tyske myndigheders officielle arkiverede rapporter om samtlige ubådes skæbner, arkiver, som efter krigsafslutningen blev beslaglagt af de allieredes kontrolkommission, og som er tilgængelige og offentlige.¹⁰ Senere opdateringer har bragt en del korrektioner for dagen. Der er

Tysk ubåd, type VII C. Længde: 67 m, besætning: 44 mand, totalvægt: 1070 tons. Type IX C var større: længde 77 m, besætning 48-56 mand, totalvægt 1540 tons. To (måske tre) ubåde af disse typer sænkedes den 5. maj 1945 i Hørup Hav ud for Grønmark på Kegnæs. Gengivet efter E. Rössler: Die deutschen U-Boote und ihre Werften. Bernard & Graefe, Koblenz 1990.

således ikke fuld overensstemmelse mellem de forskellige kilders angivelser af bådenes sænkingssteder, og med hensyn til hvilke ubåds typer, det drejede sig om, er oplysningerne ligeledes noget divergerende. Men det skulle dreje sig om typerne XXI, VII C og IX C, alle store oceangående ubåde, desuden om typen XXIII, som er en mindre ubåd, der opererede i kystnære farvande.¹¹ Om typen XXI skal nævnes, at den var den mest moderne udgave af de tyske ubåde, som blev bygget i betydeligt antal under sidste del af krigen, og hvorom det hævdes, at den måske kunne have ændret udfaldet af slaget om Atlanten, hvis den var kommet i aktion. Det kom den imidlertid ikke. Efter en gennemgang af en opgørelse over samtlige tyske ubåds skæbne kan det dog ses, at der ikke blev sænket sådanne af type XXI i Hørup Hav. Derimod ligger der adskillige på bunden af Gelting bugt. Type VII, der udgjorde størsteparten af de opererende ubåde, var frygtet bl.a. for deres ulve-kobbel overfald på de allieredes konvojer i Atlanten. Type IX C ubåden var noget større end type VII C.¹² Det er dog yderst tvivlsomt, om nogen af de i Hørup Hav selvsænkede undervandsbåde nogensinde nåede at komme i aktion mod de allierede. De fleste figurerer som træningsfartøjer. For type XXIII-bådenes vedkommende havde de kun været i brug 1-3 måneder efter afgivelsen fra værfterne.¹³

De enkelte ubåde var ikke navngivne, men havde et nummer. Der ses således fra ovennævnte opgørelser, at der den 5. maj 1945 i Hørup Hav på positionen 54°53N/9°50E blev sænket en VII C ubåd med nummeret U-351 samt en type XXIII med nummeret 4704. Yderligere sænkedes i farvandet en IX C'er med nummer U-1234 og fire type XXIII ubåde med numrene U-4701, 4702, 4703 og 2352. På sænkningstidspunktet førtes ubådene af unge »Oberleutnanten«, som i oversig-

Tysk ubåd type XXIII. Længde: 34,7 m, besætning: 14 mand, totalvægt: 275 tons. En del ubåde af denne type gik ned i Hørup Hav den 5. maj 1945. De fleste i den østlige del (Lillehavet). Gengivet efter E. Rössler: *Die deutschen U-Boote und ihre Werften*. Bernard & Graefe, Koblenz 1990.

terne står opførte med navns nævnelse. For nogle af bådene er sænkingspositionen anført, men et blik på søkortet afslører imidlertid, at de opgivne koordinater for fx U-4701 må tages med forbehold, og at de ikke kan være korrekte, hvis denne ubåd, som anført, skal være sænket i Hørup Hav. Angivelsen af de sænkede ubådstyper taler imidlertid ikke imod de oplysninger, som de tidligere omtalte lokale meddelere har givet.

På basis af de her refererede tyske og engelske kilder er der dokumentation for, at der er selvsænket i hvert fald seks, måske syv ubåde i Hørup Hav den 5. maj 1945.

Hvad kan danske arkiver og kilder oplyse?

Søværnets undersøgelser

Søværnet og Fyrdirektoratet (nu underlagt Farvandsvæsenet) havde indlysende interesse i at få fastlagt lokaliseringen af de sænkede ubåde, dels af hensyn til besejlingsforholdene, men også for at få indblik i tekniske detaljer i bådenes konstruktion, undersøge installationer som snorkelanlæg og andet udstyr, indsamle kort, tegninger og kode-materiale og for eventuelt at hæve ubeskadigede vrage.

Med Forsvarskommandoens og Rigsarkivarens tilladelse til at benytte ikke umiddelbart tilgængeligt arkivmateriale kan følgende udtrages fra sagsmappen om de selvsænkede tyske ubåde i Hørup Hav:¹⁴ Da Marineministeriet var i besiddelse af oplysninger om, at der i Hørup Hav skulle findes 9-11 sænkede ubåde, heraf 5-6 i den vestlige del og 4-5 i den østlige del, blev der beordret en eftersøgning for at klarlægge deres placering og for evt. at typebestemme dem.

Resultatet af denne eftersøgning, der fandt sted i dagene 22.-24.

oktober 1946, foreligger i en rapport til ministeriet, dateret den 30. oktober 1946.

Undersøgelsesholdet bestod af en kaptajnløjtnant, en maskinmester samt en kvartermester – denne varetog dykkeropgaverne, og holdet arbejdede sammen med marinestationen i Sønderborg, der bl.a. stillede kuttere og en dykker til rådighed. Eftersøgningen foregik både med dræg og med søgewire, udspændt mellem to kuttere, men var hæmmet af, at den blev foretaget uden udstyr til ekkolodning. En professionel dykker fra Sønderborg bidrog med oplysninger om vrages placering ud fra den viden, han var i besiddelse af, efter at han i 1945 havde assisteret engelske styrker ved sprængninger af de sænkede ubåde i farvandet.

Eftersøgningen startede i den østlige del af Hørup Hav, men trods indhentede oplysninger om placering af vrage lykkedes det ikke at lokalisere sådanne, hvorefter man koncentrerede sig om den vestlige del ud for Grønmark, hvor dykkeren fik kontakt til to ubåde.

Den ene, med en anslået vægt på 700-740 tons, lå i 25 meters dybde, sunket dybt ned i muddret, så kun dækket ragede op. Den havde en sprængning i styrbords side bag broen. Den anden lå i 22 meters dybde med en anslået vægt på ca. 1200 tons og var tilsyneladende ubeskadiget. (Det kan dreje sig om en type VIIC og en type IXC ubåd). Deres positioner blev bestemt ved fikspunkter på land, som projiceret på søkortet nøje svarer til de koordinater, som andre dykkerhold senere fastlagde.

Rapporten omtaler, at lederen af eftersøgningen, kaptajnløjtnant E.W., den 24. oktober gik i land på Kegsnæs og opsøgte den tidligere omtalte Peter Høy, som gav følgende oplysninger: Om morgenen den 5. maj 1945 havde fire tyske ubåde selvstændigt sig i farvandet ud for hans marker. Han havde taget mærke på dem alle, og det viste sig, at hans to vestligste mærker gik ganske tæt på de bøjer, der var udlagt, hvor de to ubåde blev fundet. Han kunne endvidere meddele, at den vestligste og den østligste af bådene var af mindre typer, medens de to midterste var store både. De to store gik ned uden at være sprængt, medens de to mindre blev beskadiget ved eksplosion i forbindelse med sænkningen.

Eftersøgningen fortsatte efter de to andre både, der skulle ligge i nærheden af de fundne, men blev indstillet efter 2½ døgn forgæves forsøg, da bundforholdene gjorde området uoverskueligt.

Søværnets eftersøgning havde således kun kunnet finde to af de sænkede ubåde.

»Efterretninger for Søfarende«

Farvandsvæsenets publikation er gennemset for årene 1945-1952. I publikation nr. 22/1947 og nr. 1/1948 er under kategorien »Fortegnelse over Vrag« oplyst, at der på positionen 54°53,2N/9°52,6E skulle ligge 5-6 ubådsvrag på havbunden og 4-5 vrag på positionen 54°54,1N/9°54,9E. Begge sænkingsområder var markeret med en bøje, men vragesen dybdeplacering var ikke anført. Da disse vrag ikke figurerer i senere fortegnelser, må man gå ud fra, at de ikke længere var til hinder for sejladsen. De anførte koordinater svarer til punkter i farvandet ud for Grønmark og i farvandet mellem Høruphav og Kegsnæs.

Farvandsvæsenets angivelser af, at der skulle ligge helt op til 11 ubåde på bunden af Hørup Hav, virker umiddelbart overraskende og er ikke specifikt dokumenterede. De ses dog at være identiske med de oplysninger, som Marineministeriet var i besiddelse af. Hvad sænkingspositionerne angår, er de i overensstemmelse med andres oplysninger.

Hvad skete senere?

I efterkrigsårene var der mangel på metaller, og særlig ædle metaller og bly opnåede gode priser, især i Sverige. Da der på et vist tidspunkt blev givet tilladelse til bjergning fra de sænkede ubåde, stod bjergningsselskaberne på spring og klar til – efter indhentet tilladelse hos myndighederne – at ophente og afsætte deres værdifulde indhold, først og fremmest bly fra akkumulatorerne, bronze fra torpedorørene og legeret stål fra trykskrogene. Her var det ikke-minerede Hørup Hav velegnet med vanddybder ved vragesen fra 14 til 30 meter, rolige vandforhold og nærhed af losningshavn i Sønderborg.

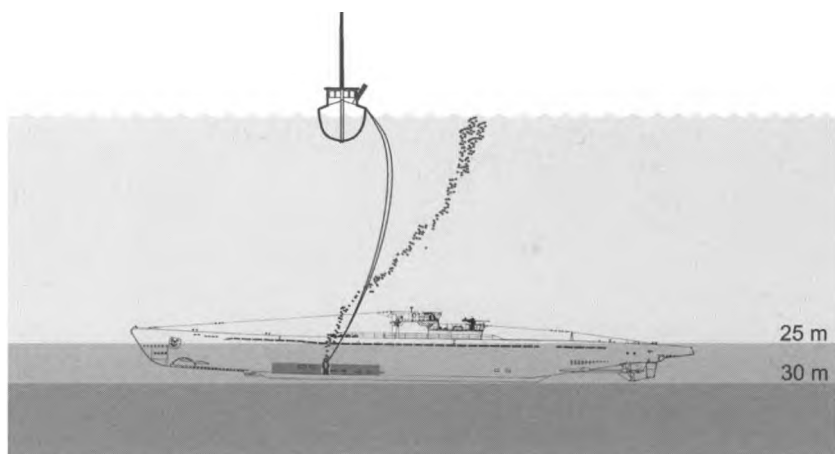
Var resultatet af Søværnets efterforskning ret beskedent, viste bjergningsselskabernes initiativer sig anderledes effektive med hensyn til opsporing af de sænkede vrag. Fyrdirektoratets og Marineministeriets bjergningstilladelse blev i juni 1948 overdraget til entreprenør Henry Andersen, Kastруп, således som det fremgår af kontrakten, der omtaler hæveretten til fem ubådsvrag, der ligger sunket i Hørup Hav på nøje angivne positioner: To ud for Grønmark på positionen 54°53,2N/9°52,5E, to mellem det gamle Høruphav og Kegsnæs på 54°54,1N/9°54,7E og ét i Lillehavet.¹⁵ Fra to stenfiskerfartøjer, »Elisa« og »Kirsten Jensen« (skipper Otto Olsen) blev der bjerget fra ubådsvragesen i

Dykning efter vraggods fra stenfiskerfartøjet »Elisa« i Hørup Hav 1949. Der blev bjerget fra ubådsvrage i Hørup Hav og i Flensborg Fjord i årene 1948 til 1951. Privat foto.

Hørup Hav og i Flensborg fjord i årene 1948 til 1951. Vragene var bl.a. lokaliseret ved hjælp af Viggo Høys fars angivelser, og deres positioner blev fastlagt af dykkere i årene 1949 til 1951. Af bjergningssselskabet »Switzer«s arkiver fremgår, at der med sikkerhed påvistes vrug på følgende positioner: $54^{\circ}53,4N/9^{\circ}52,5E$ - $54^{\circ}53,4N/9^{\circ}52,7E$ - $54^{\circ}53,4N/9^{\circ}52,8E$ - $54^{\circ}53,2N/9^{\circ}52,5E$, altså fire meget tætliggende vrug i den vestlige del af Hørup Hav og alle i god overensstemmelse med Peter Høys anvisninger og samstemmende med de positionsangivelser, der forelå fra 1948.¹⁶ Vragene lå i 20-26 meters dybde og bar præg af tidligere foretagne sprængning. Ét af vrage havde en anslået længde på 75 meter.

I kontrakterne mellem bjergningsentreprenøren og Fyrdirektoratet/Marineministeriet gives der Søværnet forkøbsret til ophentet materiel af militær interesse fra de sænkede ubåde i Hørup Hav, herunder ammunition, sprængstof, våben og regnemaskiner, og Søværnet betinger sig ret til i studieøjemed at besigtige bådene eller dele deraf samt militært udstyr, der bringes til overfladen. Indberetning herom skal ske til marinedistriktet i Sønderborg, hvortil også alle bjergede

Det var en vanskelig og farlig opgave at dykke efter vraggods. På skitsen ses placeringen af akkumulatorerne i ubåd type IX C. For at nå frem til akkumulatorerne i bunden af vrage, måtte dækket og øverste del af skroget med mandskabsrummene først klippes fri eller sprænges bort. Foto: Dykkehistorisk Tidsskrift 2004.

bøger, kort, planer og lignende skal afleveres. Såfremt der findes sprængstof i skroget, skal marinedistriktet underrettes.

Der foreligger interessante autentiske beskrivelser af dykkeaktiviteterne ved disse ubåde, idet dykkeren Harry Olsen, der dengang knap 30 år gammel arbejdede på de nævnte bjergningskibe, levende fortæller om sine oplevelser som erhvervsdykker i Hørup Hav. Ydermere førte han en minutløs dagbog over sine dykninger i farvandet i perioden 15. november 1950 til 13. marts 1951. Med hans tilladelse gengives her uddrag af denne spændende beretning, som i øvrigt er offentliggjort i sin helhed.¹⁷ Han og en kollega, Peter Christensen, var talrige gange ud for Grønmark nede ved vrage af to ubåde af type VII C (totalvægt 1.070 tons) og én af type IX C (totalvægt 1.540 tons), store oceangående ubåde med en besætning på 44-48 mand, samt én af typen XXIII. Kun en mindre del af bådene stak op over det 4-5 meter tykke lag af dynd, nogle lå med slagside. Bådene var alle beskadigede efter tidligere foretagne sprængninger af englænderne.

Af samtale med Harry Olsen og af hans dagbog fremgår det tydeligt, at dykningerne og bjergningen af materiale fra ubådene var vanskelige og risikofyldte, således som det skete i det kolde og mørke vand, hvor dykkeren ofte måtte føle sig frem inde i selve ubåden på grund af dyndet, der ikke tillod lyset at trænge igennem. Dykkerne

Viggo Høy på gårdspladsen i Grønmark på Kegnæs. Han står ved en bakelitkasse fra en akkumulator, samt med en kikkert og en stor suppeske, alt ophentet fra en sænket ubåd i farvandet, der anes bag ham. Foto: Anton Marckmann.

havde derfor i forvejen sat sig grundigt ind i bådenes konstruktion og indretning ved at studere skitser over disse. For at nå frem til akkumulatorerne i bunden af vrage, måtte dækket og øverste del af skroget med mandskabsrummene først klippes fri eller sprænges bort; i sidste tilfælde måtte man vente til næste dag med at dykke igen. For hver ny situation, der således ændrede på vraget, blev det indtegnet på skitsen, så begge dykkere, når de afløste hinanden, løbende var orienteret om de aktuelle forhold inde i skroget.

Akkumulatorerne, hvoraf der var talrige (60-100) i hver båd, var placeret i beholdere af bakelit eller tyk papmaché og omsluttet af en gummisæk, der skulle modvirke beskadigelser, når fartøjet bevægede sig uroligt i søen. Efter frigørelse af den 2-400 kg tunge akkumulator blev den omviklet med tov og hejst op af dykkerskibets kran, åbnet og tømt for syren, der gik udenbords, således som V.H., der flere gange fik lov til at følge arbejdet ombord på »Kirsten Jensen«, kan berette om. I hver af de store ubåde var der mellem 40 og 60 tons bly, og Harry Olsen nåede i de fire måneder i 1950/51 at medvirke ved opfiskningen af ca. 200 akkumulatorer.

Dykkeren beskriver besværlighederne ved at arbejde i dybet, hvor nedstyrtende metalelementer undertiden blokerede for dykkerens udstigning fra skroget, hvor skarpt og fremspringende stål rev hul i dykkerdragten, og hvor luftslangen kunne blive afklemmt under arbejdet. Hertil kommer en yderligere risiko i form af vrageses mulige indhold af ammunition og andre eksplosive emner, fx torpedoer. Også dykkersygen voldte kvaler med stærke smerter i arme og ben, trods nøje overholdelse af angivelserne for dykkesid og dekompresion i de da gældende tabeller i Søværnets lærebog i dykning. Disse tabeller er siden blevet reviderede. Dykkerne tog det imidlertid ikke altid særlig højtideligt med hvor lang tid, de arbejdede i vrageses, således kan man læse, at der blev dykket i op til fem timer i ét træk, »hvilket er for meget«, som der står i dagbogen. Harry Olsen mener, at dykkerne ændrede karakter i dybet, så de mistede den normale tidsfornemmelse. Selv efter en tur i tanken holdt der sig efter så lang tids dykning stærke smerter, hvorfor dykkerne tyede til alkohol som dulmende middel, men der måtte nogle gange hele 14 snaps til, før generne var til at holde ud.

Efter dagens dykkerarbejde blev det bjergede materiale sorteret under tilbageturen til havnen i Sønderborg. Det, der var værdiløst skrot blev kastet udenbords i Sønderborg bugt, så her må ligge en hel del.

Hen mod afslutningen af dykningsarbejdet på IXC båden og de to VII-C både blev mandskabet kontaktet af fritidsfisker og savskærer, Hans Valentin, Høruphav, som fortalte, at han ved fiskeri sammen med sin søn Ejnar længere inde i havbugten havde fået hold på, hvad han mente kunne være en ubåd. Det viste sig at være tilfældet. Der var tale om en mindre ubåd af typen XXIII, der fandtes liggende på positionen 54°53,8N/9°54,8E på 14 meters vanddybde. Det vil sige i Lillehavet, og faktisk i god overensstemmelse med Pæ Malers beskrivelse af stedet for den vestligste af de to, han så gå ned den 5. maj 1945. Vraget blev, efter indhentet bjergningstilladelse i juli 1951, slæbt ind på lavere vand, hvor det blev tømt for metal og bly. Som tak for sin medvirken fik savskæreren udbetalt en dusør på 2.000 kr.

Man kan håbe, at aflønningen stod mål med dykkernes anstrengelser. Og det gjorde den: Udover den faste hyre fik dykkerne en procentdel af værdien af det afsatte skrot. I starten af dykningerne blev det værdifulde bly og metallerne solgt til Sverige. Senere blev det påbudt at afsætte stålet til Stålvalseværket i Frederiksværk eller danske skrothandlere.

Akkumulatorer og torpedorør bjerget fra en ubåd. Dykker Harry Olsen til venstre, skipper Otto Olsen til højre. Efter dagens dykkerarbejde blev det bjergede materiale sorteret under tilbageturen til havnen i Sønderborg. Privat foto.

Ved at høre og læse om disse hændelser bliver man imponeret over dykkernes arbejdsindsats. Det må have krævet en stærk fysik, en god kondition, megen koldblodighed og en robust psyke for at klare strabadserne. At Harry Olsen kunne honorere disse krav ses af, at han i dag i en alder af 84 år lever i bedste velgående, stadig med interessen for dykning i behold, dog ikke længere som aktiv udøvende.

Det er værd at notere, at Direktoratet i november 1951 gav samme rederi tilladelse til bjergning af endnu et ubådsvrage, der lå lidt længere mod øst i Lillehavet, nemlig på positionen 54°53,3N/9°55,7E. Dette vrage er utvivlsomt den ubåd, som Pæ Maler så gå ned mellem Vibæk og Kongshoved. Bjergningsentreprenøren anfører i sin ansøgning, at ubåden »er en lille type, ca. 30 meter lang, ligger på ret køl i 13-14 meters dybde nedsunket i mudder til tårnet, og med stævnen ragende to meter over muddret. Midtskibs er der foretaget sprængninger«. Hvorvidt bjergningstilladelsen blev udnyttet, foreligger der ingen vidnesbyrd om.

Om de ved Kegnæs Rev sænkede to ubåde fortæller Ejnar Valentin, at den ene ca. 1951 af et tysk bjergningsselskab blev slæbt ind på lavere vand ved Klinten og her tømt for sit indhold. Endelig i 1953

udfoldede endnu et tysk bjergningsfartøj bestræbelser på at få yderligere skrot op fra de sunkne fartøjer ud for Grønmark. Christen Wolf, Høruphav, der senere blev fører af den lille færge mellem Høruphav og Kegnæs, beretter om en tragisk hændelse, der overgik én af de tyske sømænd, som, uset af de andre, faldt overbord fra færgen og druknede. Først flere måneder senere drev hans lig i land ved Lambjerglund.

Herefter sænkede der sig dyb tavshed over ubådsvragene i Hørup Hav. Bjergningen var ikke længere lønsom, og der skulle gå mange år, før der igen hørtes nyt.

Nutidig interesse for ubådsvragene

Sportsdykkere har jævnlig dykket på de anførte positioner i Hørup Hav, men uden at støde på vraggoods, der kunne identificeres som stammende fra de sænkede ubåde. I 2001 dykkede to amatørdykkere fra Sønderborg sportsdykkerklub ud for Grønmark og stødte her på et frag, som formodedes at være resterne af en ubåd, der i bredde og længde svarede til en type XXIII med det karakteristiske smalle for-dæk, men sigtbarheden var ringe (under 10 cm), og skroget forsvandt ind i en sandbanke.¹⁸ Senere dykninger har imidlertid vist, at disse vragrester snarere er en 15-20 meter lang pontonstrygemagnet (induktionsspole), som blev anvendt af minestrygere til aktivering (detonering) af nedkastede magnetminer.¹⁹

I juli 2002 var sportsdykkerne særlig aktive i farvandet. Der blev herunder taget adskillige fotografier af store, sprængte metalstykker, der lå spredte på bunden ud for Grønmark, men om de stammer fra en ubåd er tvivlsomt. Også medierne viste stor interesse i dykningerne med omtale herom i avisartikler og reportage i TV. Man luftede tanker om at gøre Hørup Hav til en turistattraktion, hvor dykkerne skulle tv-transmittere fra vragene til publikum på ledsagebåden – men det er hidtil blevet ved tanken. Til gengæld er havområdet, trods bundens tykke dynd- og mudderlag, blevet en attraktiv tumleplads for sportsdykkere.

Vragrester på bunden af Hørup Hav ud for Grønmark på positionen 54°53,21N/9°52,11E. I 2001 dykkede to amatørdivkere fra Sønderborg sportsdykkerklub ud for Grønmark og stødte her på et vrak, som formodedes at være resterne af en ubåd. Senere dykninger har imidlertid vist, at vragresterne snarere er en induktionsspole, som blev anvendt af minestrygere til detonering af nedkastede magnetminer. Fotos: Søren Hertz-Christensen, Høruphav.

Sammenfatning og perspektiv

Det er ved denne beretning lykkedes at sammenfatte væsentlige fakta om de turbulente begivenheder i Hørup Hav i maj 1945 og om de efterfølgende bestræbelser på at lokalisere og bjerge de sænkede ubåde, takket være øjenvidner, der i dag er højt oppe i årene. Ved hjælp af deres gode hukommelse og fortælleevne, suppleret med søgen på Internettet og i tilgængeligt arkivmateriale og litteratur om emnet, er ubådenes skæbne fulgt frem til i dag, og der er hermed ydet et bidrag til farvandetets historie. Selvom alt ikke er afdækket, er det dog forbløffende, så rimelig god overensstemmelse der er mellem de fleste (af hinanden uafhængige) kilders oplysninger om de her omtalte hændelser i Hørup Hav.

Det kan fastslås, at der er sikre beviser på, at der blev selvsænket seks tyske ubåde i farvandet mellem Als og Kegnæs den 5. maj 1945 om morgenen. Dog kan det reelle antal meget vel være otte, måske ni. Senere i 1945 blev vrage ne nedsprængt af engelske styrker, og i 1946 foranstaltede Søværnet en eftersøgning. I årene 1948 til 1953 blev de sænkede ubåde lokaliseret af bjergningsselskaber og tømt for deres indhold af værdifulde metaller.

Der siges, at havet sletter alle spor. Dette er kun en sandhed med modifikationer. Det gælder i hvert fald ikke for de her omtalte vrage. Sporene må stadig være der, om end de forekommer som sprængte metalstykker, der forsvinder dybere og dybere i mudder, som tiden går.

Tilbage står det uløste spørgsmål: Ligger der endnu på bunden af Lillehavet en (type XXIII?) ubåd, som ikke er tømt af vrage fiskere og som ikke er identificeret af danske sportsdykkere? Udfordringen gives hermed videre til de aktive amatørdykkere, som ved hjælp af moderne teknik måske kan løfte sløret for, hvad der skjuler sig i dyndet.

NOTER

1. Krag, E.: En ø bliver til. I: Huhle, R.: Bogen om Als. Åbenrå 1956, s. 9-31.
2. Tækker, H.: Træk fra Klintens hi-

- storie. Lokalhist. Foren. f. Hørup sogn, årsskrift 1968, s. 1-11.
3. Kristensen, H. Skov: Tyske militære anlæg på Als og Sundeved. I:

- Kristensen, H. Skov og Adriansen, I.: Als og Sundeved 1940-45. Hist. Samf. f. Als og Sundeved 1995, s. 189-190.
4. Miller, D.: Ubåde. Historien om Tysklands frygtede undervandsvåben. I dansk oversættelse. Billesø og Baltzer 2002, s. 168-169.
  5. Kristensen, H. Skov: Tyske militære anlæg på Als og Sundeved. I: Kristensen, H. Skov og Adriansen, I.: Als og Sundeved 1940-45. Hist. Samf. f. Als og Sundeved 1995, s. 179.
  6. Christensen, P. A.: En beretning om Hørup Klint. Lokalthist. Foren. f. Hørup sogn, årsskrift 1968, s. 17-28.
  7. *ibid.*
  8. <http://www.vrakdykning.com/rabat>
  9. Miller, D.: Ubåde. Historien om Tysklands frygtede undervandsvåben. Billesø og Baltzer 2002, s. 169. Das Schicksal der deutschen U-Boote. Heidenheimer Zeitung, Heidenheim 1950. Gröner, E.: Die deutschen Kriegsschiffe 1814-1945. Bd. 3. Gernard & Graefe verlag, Koblenz, 1985, s. 66-136. <http://uboat.net/boats>. Rössler, E.: U-bootyp XXIII. Bernard & Graefe, Bonn. 2002.
  10. Das Schicksal der deutschen U-Boote. Heidenheimer Zeitung, Heidenheim. 1950.
  11. Rössler, E.: Geschichte des deutschen U-Bootsbaus, bd. 1 & 2, Bonn. 1996.
  12. Rössler, E.: Die deutschen U-Boote und ihre Werften. Koblenz. 1990.
  13. Rössler, E.: U-Boot Typ XXIII. Bernard & Graefe, Bonn. 2002.
  14. Rigsarkivet, FOARK, Marinestaben, arkivnr. 301.007: journalsag 512/1946.
  15. Fyrdirektoratets journaler nr. 566/1948, nr. 592/1951 og nr. 622/1951.
  16. Fra »Switzer«s arkiver: i »Snorklen«, medl. blad f. Sønderborg dykkerklub, 2001.
  17. Olsen, H.: Vragdykker Olsens dagbog. Dykkehist. Tidsskr. 2004 (22), s. 8-22.
  18. Snorklen. Medl. blad for Sønderborg dykkerklub, 2001.
  19. Meyer, K.: Hochsee-Minensuchboote 1939-1945. Mittler & Sohn, Hamburg, Berlin, Bonn, 2004, s. 6-64.

Foruden de i artiklen nævnte personer takkes Sven E. Jørgensen, Sabro, samt Poul Erik Pedersen og Flemming Hansen, begge Fredericia, for at have stillet oplysninger og materiale til rådighed for dette arbejde.

Den tidlige industrialisering i hertugdømmet Slesvig 1830-1864

af HANS SCHULTZ HANSEN

2007 er Industrikturens År. Som optakt hertil bringer Sønderjyske Årbøger en artikel om den tidlige industrialisering i hertugdømmet Slesvig mellem 1830 og 1864. Den er skrevet af arkivar, forskningsleder, dr.phil. Hans Schultz Hansen, Landsarkivet for Sønderjylland. I denne periode af 1800-tallet var der en ikke ubetydelig industriel udvikling med afsæt først og fremmest i teglværkerne, jernstøberierne og tobaksfabrikkerne. Ved midten af 1850'erne blev højdepunktet nået med 250 industrivirksomheder med tilsammen 5.200 ansatte.

Indledning

Industrien i hertugdømmet Slesvig har rødder tilbage til 1600- og 1700-årene. Kobbermøllen ved Kruså blev udbygget til et kobberhammerværk i 1630'erne på grundlag af et ældre anlæg fra 1500-tallet. I Ascheffel i Hütten sogn anlagdes en papirfabrik i 1633, i Flensborg en i 1699. I anden halvdel af 1700-tallet blev der iværksat flere, tildels stort anlagte industriprojekter. I Slesvig by blev 1754-56 grundlagt en fajancefabrik, en kniplingstrådfabrik og en kammerdugsfabrik. I Egernførde oprettede den velhavende familie Otte i 1761 et uldmanufaktur og en fajancefabrik. Ved Haderslev blev »industrieventyret« i Christiansdal indledt i 1771 med grundlæggelsen af blikfabrikken »Godthåb«, ligesom brødremenighedskolonien Christiansfeld fra 1773 hurtigt skabte flere fabrikker: et linned- og bomuldsvæveri, et uldtøjsvæveri, et strømpevæveri, et garveri, et lysestøberi og sæbesyderi, en amidam- og pudderfabrik, en båndfabrik og en segllakfabrik.¹

Adskillige af disse 1700-tals fabrikker fik kun kort levetid. Ofte var de mere baseret på privilegier fra statsmagten, der ønskede monarkiets nationaløkonomi styrket ved egenproduktion af industrivarer, end på en konkurrencedygtig produktion til et købedygtigt marked. Der-

Kobbermøllen ved Kruså hørte til hertugdømmet Slesvigs ældste industrier. Værket blev grundlagt af Christian IV i 1630'erne. I perioden 1811-1863 havde Kobbermøllen mellem 30 og 60 medarbejdere. Den hørte ikke længere til blandt de største industri-virksomheder. Maleri fra tiden ca. 1855-1869 i privateje, her gengivet efter Slesvig-land 1998.

for kom de sjældent til at øve indflydelse på 1800-tallets mere udbredte industrialisering, men må snarere betragtes som en industri før denne, med andre ord som en protoindustri. Anderledes gik det inden for teglfremstillingen. Omkring Flensborg fjord udviklede en række »bondeteglværker« sig i løbet af 1700-tallet til en permanent og omfattende industri, hvis betydning rækker frem til i dag.

Det er imidlertid først omkring 1830, at den industrialisering begyndte, som siden har formået at sætte sit afgørende præg på den dansk-tyske grænseregion. Her skal de første tre-fire årtier af denne proces – *den tidlige industrialisering* – følges frem til 1864. Først fra 1870'erne satte den bredere og dyberegående *industrialisering* ind, som grundlæggende forandrede samfundet. Dennes forløb i provinsen Slesvig-Holsten er nu grundigt beskrevet med særligt henblik på Nordslesvig af Leif Hansen Nielsen.²

Den tidlige industrialisering af Slesvig er ligeledes behandlet af den industrihistoriske forskning.³ Gerd Vaagt har beskrevet *Die frühe Industrialisierung im Herzogtum Schleswig* i festskriftet *Flensburg 700 Jahre Stadt* (1984), mens Lars N. Henningsen har skildret *Sønderjyllands tidligste industrialisering før 1864 – personer og konjunkturer* (Industrihistorisk Selskab for Sønderjyllands skrift nr. 1 fra 1992). Disse to korte oversigter beskæftiger sig begge særlig med jernindustrien og dens iværksættere. For tiden indtil 1845 er industrien bredt skildret af Nicolai Haase i bogen *Das Aufkommen des gewerblichen Grossbetriebes in Schleswig-Holstein* (1925), men også her uden noget samlet statistisk udtryk for industrialiseringen. Det forsøges til gengæld for Nordsles-

vigs vedkommende i Vibeke Harsberg bog *Træk af den sønderjyske industris udvikling 1850-1864* (1988), men afhandlingens geografiske afgrænsning alene til området nord for 1920-grænsen skaber problemer. Begge bøger bygger på de bevarede fabrikslister. Det gør tillige Ulrike Albrechts *Das Gewerbe Flensburgs von 1770 bis 1870* (1993), der dog medtager de helt små virksomheder med en håndværksmæssig produktion, uden at de industrielle foretagender kan udsondres. I bogen *Frühindustrialisierung in Schleswig-Holstein, anderen norddeutschen Ländern und Dänemark*, redigeret af Jürgen Brockstedt (1983), findes dels redaktørens grundige indledende oversigt, dels en række solide branche- og lokalstudier, hvoraf skal nævnes Lars N. Henningsens bidrag om jernstøberier og maskinfabrikker i Nordslesvig 1840-1920 (på dansk i *Sønderjyske Årbøger* 1982), Gerd Vaagts om jernindustriens start i Flensborg, Henrik Fangels om industriens begyndelse i Haderslev 1840-1870 samt Peter Wulfs om M.H. Holler og grundlæggelsen af den store jernvirksomhed Carlshütte i Büdelsdorf nord for Rendsborg. Wulf har skrevet om andre tidlige foretagere i artiklen *Frühe schleswig-holsteinische Unternehmer* i antologien *Schleswig-Holsteins Weg in die Moderne* (1988). Derudover findes adskillige arbejder om enkelte virksomheder, bl.a. Jens-Uwe Lemburgs bog *Arbeit auf der Hütte* (1990) om jernstøberiet og maskinfabrikken Carlshütte.

Den hidtidige forskning behandler således nok enkelte brancher, lokaliteter eller perioder, men giver intet samlet statistisk overblik over industrialiseringen i hertugdømmet Slesvig 1830-64 omfattende samtlige brancher og lokaliteter. Et sådant overblik tilsigtes med denne undersøgelse, der til gengæld vil begrænse sig til at belyse den tidlige industri alene ved antallet af virksomheder og beskæftigede arbejdere og kun i hovedtræk belyse udviklingen i de enkelte brancher. Artiklen er således mere et supplement til den eksisterende forskning end en sammenfatning af denne.

Fabrikslisterne

Kildegrundlaget for den følgende redegørelse er de såkaldte fabrikslister med indberetninger om industrivirksomhederne, deres ejere, medarbejderstab, råvareforbrug og produktion. Disse lister blev indsamlet årligt fra 1774 (i udbygget form fra 1809) og indtil 1863.⁴

Listerne er desværre ikke konsekvent bevaret. For adskillige år mangler de helt, og for andre år er bevaringen ukomplet, idet der

savnes lister fra enkelte byer og amter. Det er dog muligt at opnå en tilnærmelsesvis fuldstændig dækning for en række af år, der ligger med en 6-8 års mellemrum. Det drejer sig om årene 1830, 1837, 1845, 1851, 1857 og 1863. Til sammenligning bringes endvidere tal fra 1811. Om nødvendigt er mangler i listerne udfyldt med tal fra lister fra de nærmest omkringliggende år. Listernes opbevaringssteder, deres eventuelle mangler og mulighederne for at kompensere for disse fremgår af fortegnelsen i slutningen af denne artikel. Om listen for 1863 bemærkes, at oplysningerne først blev indsamlet i begyndelsen af 1865. Lægges hertil turbulensen som følge af krigen i 1864 og Slesvigs afståelse til Preussen og Østrig, må det formodes, at adskillige virksomheder, som var i drift i 1863, er forsvundet og dermed udgået af datamaterialet. Derfor er tilbagegangen i antallet af virksomheder og ansatte muligvis større end i virkelighedens verden. At der var tilbagegang, er dog indiskutabelt.⁵

Selv på de mest velbevarede fabrikslister kan oplysningerne ikke uden videre antages som fuldgældige. Dels kan antallet af medarbejdere være underdrevet af ejeren ved indberetningen for ikke at bibringe myndighederne indtrykket af en større indkomst og dermed et rigere skattegrundlag end strengt nødvendigt. Dels kan det konstateres, at enkelte virksomheder mangler af grunde, som er mere eller mindre gennemskuelige. Således optræder skibsværfterne kun sporadisk i listerne, skønt det kunne dreje sig om ret så betydelige virksomheder, særligt set fra en lokal synsvinkel. Formentlig er de udelukket, fordi der her trods størrelsen var tale om en håndværksmæssig produktion udført på bestilling.⁶ Der fandtes særlige lister over skibsbyggeriet; men de tog nok så meget udgangspunkt i de producerede skibe som i skibsværfterne, og de blev hverken så konsekvent udfyldt eller er så godt bevaret som fabrikslisterne. Derfor er det kun muligt til sidst at give spredte tal for skibsværfterne.

Listerne medtog i henhold til datidens almindelige opfattelse af fabrikker kun virksomheder, der producerede varer gennem forarbejdning af råstoffer.⁷ Imidlertid findes der ofte i den første tid på listerne virksomheder, der falder udenfor en mere moderne definition af industri. Ifølge denne forstås ved industri fremstillingsvirksomheder, der i produktionen anvender maskiner drevet ved mekanisk kraft. Disse maskiner bestemmer rytmen i produktionen og forudsætter en vidtgående arbejdsdeling mellem medarbejderne, der alle varetager deres særlige led i processen. Endelig masseproducerer indu-

Den slesvigske tobaksindustri voksede i takt med velstandsudviklingen op gennem 1800-tallet. Det var en industri, hvor den menneskelige arbejdskraft, ikke mindst kvinder og børn, vedblev at spille en stor rolle i produktionen. Maskiner vandt kun til dels indpas. Billedet viser fabriksstempler fra kendte slesvigske tobaksfabrikker fra tiden ca. 1820-1856. De skulle stemples på varerne for at forhindre bedragerier med tolden. Efter Sønderjysk Månedsskrift 1978 s. 135.

strien efter den moderne forståelse varer til et anonymt marked.⁸ I modsætning til denne definition rummer fabrikslisterne mange helt små virksomheder, som ikke kan have haft nogen vidtgående arbejdsdeling, men en håndværksmæssig produktion. For at udelukke dem er undergrænsen for industri i det følgende sat ved seks arbejdere, svarende til den moderne industristatistik. Derudover har fabrikslisterne foretagender, som nok havde mange medarbejdere, men som på andre punkter ikke levede op til den ovenstående moderne defini-

tion af industri. En udpræget forlagsindustri uden arbejdsdeling i selve produktionen var således den vestslesvigske kniplingsfremstilling, hvor kniplingshandleren forsynede de mange kniplepiger med råvarer i form af kniplingstråd, som pigerne så derhjemme forarbejdede til færdige kniplinger, der blev indsamlet af kniplingshandleren og af ham afsat på markedet. I andre tilfælde drejer det sig om manufakturer, hvor medarbejderne nok var samlet på ét sted og underlagt en vis arbejdsdeling, men hvor der kun var en meget begrænset anvendelse af maskiner. Dette gælder sandsynligvis nogle af de ældre spinnerier, hvor motivet nok så meget synes at have været beskæftigelse og disciplinering af de fattige som produktionen i sig selv.⁹ Da forlagsindustrien og manufakturerne må betragtes som protoindustri, d.v.s. som tilløb til en mere moderne industri, er de medtaget i de følgende opgørelser.

De her benyttede fabrikslister omfatter hertugdømmet Slesvig efter dets afgrænsning fra før 1864. Ærø og »de otte sogne« syd for Kolding samt det slesvigske territorium omkring Ribe er således medtaget, mens de kongerigske enklaver nordvest for Tønder og på vesterhavsøerne ikke indgår. Til sidst skal der dog bringes et par oplysninger om enklavernes industri.

Antallet af industrivirksomheder og industriarbejdere

I tabel 1 opgøres antallet af industrivirksomheder med seks eller flere ansatte. Opdelingen i brancher og fabrikstyper følger så vidt muligt Leif Hansen Nielsens opstilling.¹⁰ Virksomheder, der griber over flere brancher, placeres i den, der nævnes først. Tabellen viser, at der efter en lang tid med stagnation skete en betydelig vækst i antallet af industrivirksomheder i de to årtier mellem 1837 og 1857. Derefter satte en vis tilbagegang ind. Omtrent halvdelen af industrivirksomhederne var teglværker.

Tabel 1. Antal industrivirksomheder

Branche og fabrikstype	1811	1830	1837	1845	1851	1857	1863
<i>Sten-, jord- og glasindustri</i>							
Teglværker og kalkbrænderier (ofte begge dele)	17	39	45	61	73	143	110
Glasfabrikker	-	2	2	4	5	4	3
Spejlsliberi, sodafabrik, teglværk, træsliberi*	-	-	-	-	1	1	1
Fajancefabrikker og pottemagerier	1	-	-	-	-	-	1
<i>Metalindustri</i>							
Jernstøberier og maskinfabrikker	-	1	1	4	6	12	15
Kobber- og messingfabrikker	1	1	1	1	1	1	1
Nagel- og skruefabrikker	-	-	-	-	3	1	1
Vognfabrikker	-	1	1	-	-	-	-
<i>Kemisk industri</i>							
Tændstikfabrikker	-	-	-	-	-	5	4
Oliemøller	2	2	2	3	8	10	7
Saltsyderier	-	-	2	3	1	2	1
Amidamfabrikker (stivelsesfabrikker)	-	-	-	1	-	1	-
Lys- og sæbefabrikker	1	1	1	2	-	-	-
<i>Tekstilindustri</i>							
Farverier	1	1	1	1	-	1	-
Hørfabrikker	2	-	-	1	2	5	5
Spinde-/karterier, kradsuld- og uldtøjsfabrikker	5	4	2	2	5	9	1
Væverier og klædefabrikker	3	1	1	8	4	10	7
Hårdugs-, voksdugs-, posamentfabrikker	-	-	-	-	2	3	1
Kniplingsfabrikanter	14	2	1	1	1	1	-
<i>Papir- og læderindustri</i>							
Papirfabrikker	2	2	1	2	3	3	5
Tapetfabrikker	-	-	-	-	-	2	1
Garverier og læderfabrikker	1	3	3	3	3	2	5
Handskefabrikker	-	1	-	-	-	-	-
<i>Træindustri</i>							
Møbelfabrikker	1	1	1	-	-	-	-
Hjulfabrikker	1	-	-	-	-	-	-
Savværk	-	-	-	-	-	-	1

Tabel 1 fortsat

Branche og fabrikstype	1811	1830	1837	1845	1851	1857	1863
<i>Nærings- og nydelsesmiddelindustri</i>							
Damp-, vand- og vindmøller	1	–	–	3	1	3	5
Slagterier	–	–	–	–	1	2	–
Ølbryggerier	–	–	–	–	–	1	2
Brændevinsbrænderier	–	–	–	1	6	6	7
Sukkerraffinaderier	–	8	3	8	6	3	–
Cikoriefabrikker	–	2	1	1	1	2	1
(kaffeerstatningsfabrikker)							
Tobaks- og cigarfabrikker	3	3	5	18	20	22	23
<i>Andre industrier</i>							
Korkfabrikker	–	–	–	–	–	1	–
Rebslagerier	–	1	–	–	–	–	–
Industrivirksomheder i alt	56	76	74	128	153	256	208

* Christiansdal ved Haderslev.

I tabel 2 bringes efter den samme branche- og typeopdeling tal på det samlede antal arbejdere i virksomhederne. Hvor der i listerne er angivet et interval for beskæftigelsen, f.eks. 20-25, angives gennemsnittallet, i eksemplet 22½, afrundet til 23. Derved foregives en nøjagtighed, der ikke helt er hold for i virkeligheden. Spændvidden i intervallerne er dog aldrig mere end 10, og problemet er derfor overskueligt. Alvorligere er det, at flere erhverv havde udpræget sæsonbeskæftigelse. Det gælder først og fremmest den store teglværksindustri, men f.eks. også hør- og cikoriefabrikkerne. De tal, der anføres i listerne, er efter alt at dømme beskæftigelsen i sæsonen, og antallet af arbejdere har været markant lavere udenfor denne. En korrektion herfor i form af en omregning til antal »helårsarbejdere« er ikke mulig, da sæsonens længde afhang af vind og vejr og kunne afkortes eller strækkes alt efter ordrebeholdningen. I sammenligning med andre fabrikstyper med en mere stabil beskæftigelse hen over året som f.eks. jernstøberierne kommer teglværkerne derfor let til at veje tungere end i virkelighedens verden. Da teglværkerne udgjorde en meget stor del af den samlede slesvigske industri, fører sæsonudsvingene i teglfremstillingen til en ikke ringe grad af usikkerhed i de totale tal for hertugdømmets fabriksvæsen.

Ved travlhed i teglværksindustrien kunne kvinder og børn fungere som en arbejdskraftreserve. I andre brancher og fabrikstyper var børnearbejdet et permanent fænomen. Det gælder især i den betydelige

Målt efter det antal medarbejdere, som blev angivet i fabrikslisterne, var teglindustrien ubestridt hertugdømmet Slesvigs største branche. På højden i 1857 beskæftigede den over 2.100 mand. Tallene angiver imidlertid beskæftigelsen i sæsonen – om vinteren var teglværksarbejderne oftest arbejdsløse. Billedet viser Cathrinesminde teglværk ved Mølmark på Broagerland omkring 1860. Som det ses, var mekaniseringen endnu ikke fremskreden her, idet leret blev æltet ved hestekraft. Endvidere ses tørreladerner og ovenbygningen. Foto på Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot efter maleri i privateje.

slesvigske tobaksindustri. Fabrikslisterne specificerer oftest arbejdskraften på de forskellige kategorier af arbejdere, daglejere, kvinder og børn, og det fremgår heraf, at børn nemt kunne udgøre halvdelen af arbejdsstyrken ved tobaksfremstillingen. Andre fabrikker med meget børnearbejde var cikorie- og tændstikfabrikkerne og i et mindre omfang nogle af klædefabrikkerne. I tabellen er alle medarbejdere talt som én beskæftiget, uanset at børnene formentlig ofte »kun« har arbejdet en halv dag. Ved branchesammenligninger fører dette til en vis skævhed f.eks. i forhold til jernstøberierne, der aldeles overvejende beskæftigede voksne mænd.

De fleste fabrikstyper benyttede daglejere som en arbejdskraft, der kunne tilkaldes og sendes bort efter virksomhedens øjeblikkelige behov. Også de er her talt som én arbejder, selv om de ikke har været fast beskæftiget i fabrikkerne. Listerne oplyser kun undtagelsesvis, hvor mange dage, de har været antaget, så en omregning til helårsarbejdere er også umulig her.

Samlet betyder de nævnte forbehold, at tabellens total for arbejdere i den slesvigske industri repræsenterer et noget overdrevet billede af

industriarbejdelsen – i hvert fald for de fabrikker, som indgår i opgørelserne; som nævnt er listerne ikke komplette, hvilket trækker i modsat retning. Den betydelige usikkerhed, som tallene således er behæftet med, betyder, at beskæftigelsen som helhed og i hvert fald i teglværksindustrien retteligt bør angives som omtrentlige tal rundet ned til hele hundreder.

Tabel 2. *Antal industriarbejdere*

Branche og fabrikstype	1811	1830	1837	1845	1851	1857	1863
<i>Sten-, jord- og glasindustri</i>							
Teglværker og kalkbrænderier (ofte begge dele)	135	588	680	884	1114	2177	1640
Glasfabrikker	–	53	81	108	143	126	151
Spejlsliberi, sodafabrik, teglværk, træsliberi	–	–	–	–	6	50	30
Fajancefabrikker og pottemagerier	7	–	–	–	–	–	6
<i>Metalindustri</i>							
Jernstøberier og maskinfabrikker	–	98	125	386	648	998	837
Kobber- og messingfabrikker	60	54	44	44	30	38	60
Nagel- og skruefabrikker	–	–	–	–	41	6	24
Vognfabrikker	–	20	32	–	–	–	–
<i>Kemisk industri</i>							
Tændstikfabrikker	–	–	–	–	–	161	125
Oliemøller (adskillige tillige kornmøller)	13	33	24	52	118	113	60
Saltsyderier	–	–	14	24	9	17	6
Amidamfabrikker (stivelsesfabrikker)	–	–	–	6	–	11	–
Lys- og sæbefabrikker	11	6	6	12	–	–	–
<i>Tekstilindustri</i>							
Farverier	20	11	12	13	–	14	–
Hørfabrikker	43	–	–	22	50	66	74
Spinde-/karterier, kradsulds- og uldtøjfabrikker	172	144	121	49	94	128	6
Væverier og klædefabrikker	27	6	7	99	78	178	109
Hårdugs-, voksdugs-, posamentfabrikker	–	–	–	–	24	37	12
Kniplingsfabrikanter	1060	260	500	250	70	80	–
<i>Papir- og læderindustri</i>							
Papirfabrikker	17	17	13	32	121	178	123
Tapetfabrikker	–	–	–	–	–	32	16
Garverier og læderfabrikker	6	33	22	57	38	58	106
Handskefabrikker	–	59	–	–	–	–	–

Tabel 2 fortsat

Branche og fabrikstype	1811	1830	1837	1845	1851	1857	1863
<i>Træindustri</i>							
Møbelfabrikker	16	12	10	–	–	–	–
Hjulmagerier	12	–	–	–	–	–	–
Savværker	–	–	–	–	–	–	10
<i>Nærings- og nydelsesmiddelindustri</i>							
Damp-, vand- og vindmøller	6	–	–	29	6	23	47
Slagterier	–	–	–	–	10	20	–
Ølbryggerier	–	–	–	–	–	6	21
Brændevinsbrænderier	–	–	–	11	46	48	78
Sukkerraffinaderier	–	58	21	76	50	27	–
Cikoriefabrikker	–	27	10	10	12	26	12
(kaffeerstatningsfabrikker)							
Tobaks- og cigarfabrikker	25	27	89	359	554	655	609
<i>Andre industrier</i>							
Korkfabrikker	–	–	–	–	–	8	–
Rebslugerier	–	19	–	–	–	–	–
Industriarbejdere i alt	1630	1525	1811	2523	3262	5281	4162
Omtrentlige, afrundede tal	1600	1500	1800	2500	3200	5200	4100

Tabel 3 viser »top ti« over hertugdømmets største virksomheder, med datidens brede definition af industri og uanset arten af beskæftigede. Tabellen viser, hvorledes traditionelle forlagsvirksomheder og manufakturerveg til fordel for moderne fabrikker i toppen af den slesvigske industri.

Tabel 3. De ti største virksomheder målt i medarbejderantal

Nr.	1811	1830	1845	1857	1863
1	Hanquist, Tønder, 200 kniplepiger	Hanquist, Tønder, 250 kniplepiger	Hanquist, Tønder, 250 kniplepiger	Carlshütte, jernstøberi, 588	Carlshütte, jernstøberi, 487
2	Hansen, Tønder, 200 kniplepiger	Carlshütte, jernstøberi, 98	Carlshütte, jernstøberi, 250	Walther, Flensborg, papirfabrik, 160	Dithmer, Rendbjerg, teglværk, 120
3	Jensen, Tønder, 100 kniplepiger	Altstädter Armenkollegium Slesvig, spinderi, 72	Christiansfeld, menigheden, tobaksfabrik, 76	Dithmer, Rendbjerg, teglværk, 120	Spielweg & Co., Christiansfeld, tobaksfabrik, 100

Tabel 3 fortsat

Nr.	1811	1830	1845	1857	1863
4	Hertug af Augustenborgs spinderi i Gråsten, 72 spindersker	Hansen, Aabenraa, handskefabrik, 59	Dittmann & Jensen, Flensborg, jernstøberi, 70	Hinze, Slesvig, tændstikfabrik, 112	A. Jensen jr., Flensborg, glasfabrik, 97
5	Kobbermøllen, 60	Dithmer, Rendbjerg, teglværk, 55	Dithmer, Rendbjerg, teglværk, 70	Ohlsen, Flensborg, tobaksfabrik, 110	Ohlsen, Flensborg, tobaksfabrik, 90 J.P. Schmidt jr., Flensborg, tobaksfabrik, 90
6	Flensborg bys spinderi, 45	Kobbermøllen, 54	Jacobsens enke, Flensborg, tobaksfabrik, 50	Petersen & Bonnichsen, Haderslev, jernstøberi, 104	C.F. Walther, Flensborg, papirfabrik, 84
7	Boysen, Højer, 34 kniplepiger	Peter St. Petersen, Friedrichsfeld, glasfabrik, 34	Spethmann, Flensborg, tobaksfabrik, 49	Spielweg & Co., tobaksfabrik, Christiansfeld, 100	Witzke, Flensborg, tændstikfabrik, 80
8	IS i Tønder, 34 kniplepiger	Schordan, Christiansfeld, uldspinderi, 32	J.P. Schmidt, Flensborg, tobaksfabrik, 48	J.P. Schmidt, Flensborg, tobaksfabrik, 95	Wiengreen & Firjahn, Slesvig, læderfabrik, 75
9	Møller, Tønder, 50 kniplepiger	Heide, Iller, teglværk, 30	Peter St. Petersen, Friedrichsfeld, glasfabrik, 46	Hanquist, Tønder, 80 kniplepiger	Dittmann & Brix, Flensborg, jernstøberi, 70
10	Tønder by, uldhatte og strømper, 30	Schlaikier, Egernsund, teglværk, 28	Kobbermøllen, 44	Dittmann & Jensen, Flensborg, jernstøberi, 75	H.C. Hansen, Haderslev, tobaksfabrik, 67

Endelig kan totaltallene fra tabel 1 og 2 grafisk fremstilles således:

Diagrammet viser, at udviklingen i den slesvigske industri 1811-1863 overordnet set afspejlede det generelle konjunkturforløb i hertugdømmerne: Stagnation indtil 1830, derefter en betydelig vækst indtil 1857, hvorefter en afmatning med en vis tilbagegang satte ind.¹¹

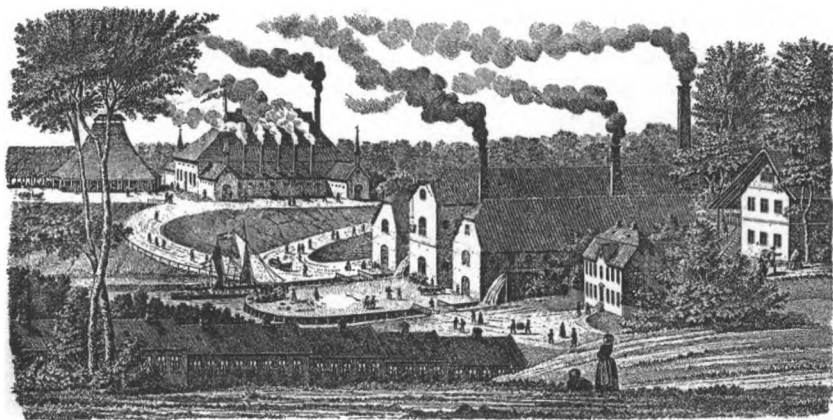
1811-1830 – kvantitativ stagnation, men kvalitativ vækst

I 1811 tilspidsedes de turbulente økonomiske forhold, som var en følge af det danske monarkis uheldige involvering i Napoleonskrigen siden 1807, til en egentlig krise. At 1811 var et krisear, fremgår således direkte af fabrikslisten for dette år. Ved mange teglværker er beskæftigelsen »i gode tider« anført; denne lå 144 over det aktuelle niveau på 135. For Flensborgs vedkommende var der tale om en tilbagegang i beskæftigelsen fra 137 i 1810 til 112. Den økonomiske krise fortsatte i det væsentligste frem til ca. 1830. Følgerne af statsbankerotten og

valutasammenbruddet i 1813, flere dårlige høstår og landbrugskrisen 1819-25 prægede konjunkturerne i hertugdømmerne til midten af 1820'erne. Først derefter begyndte en langsom fremgang. I hele perioden var den slesvigske industri – så vidt vi kan tillade os konklusioner ud fra de to isolerede talopgørelser fra 1811 og 1830 – præget af stagnation.

En nærmere betragtning af udviklingen indenfor de enkelte brancher afslører imidlertid store forandringer, hvor de gammeldags industrityper veg for mere moderne fabrikker. Først og fremmest ses dette af kniplingsproduktionens stærke tilbagegang mellem 1811 og 1830: Fra 14 til kun 2 fabrikker og fra 1060 til blot 260 kniplepiger. Også manufakturer anlagt med henblik på at skabe beskæftigelse for fattige gik tilbage. I 1811 havde Flensborg by således et spinderi med 45 ansatte, og i Slesvig by havde fattigkollegiet i bydelen Friedrichsberg et hørspinderi med 25 spindere, mens Tønder by havde en fabrik med produktion af uldhatte og -strømper med 30 arbejdere. Hertugen af Augustenborg havde i Gråsten et spinderi med 72 spindersker, der var oprettet i 1787 som en spindeskole med et socialt sigte.¹² I 1830 havde i Slesvig by Altstadt og Friedrichsbergs fattigkollegier henholdsvis 72 og 13 ansat i deres spindierier, mens hertugen havde 27 i sit i Gråsten. I 1837 figurerede ingen af de her nævnte socialt begrundede spindierier mere på fabrikslisten.

Blandt de traditionelle industrier var der til gengæld stor fremgang for teglfremstillingen, der godt og vel fordoblede antallet af virksomheder og mere end firedoblede antallet af arbejdere. Men der kom også nye fabrikker til. Ligesom teglværkerne var lokaliseret, hvor det gode ler var let tilgængeligt, blev der anlagt glasfabrikker ved Friedrichsfeld og Prinzenmoor nord for Rendsborg, hvor den tørv fandtes, som skulle levere brændsel til smeltningen. Her åbnedes fabrikker af Pederstamme-Petersen i 1811 og af Plöhn i 1824, som opnåede en pæn størrelse, mens en tredje fabrik grundlagt i 1822 af Heintze var ret ustabil og ikke med på fabrikslisten fra 1830.¹³ Nye virksomheder var desuden nogle sukkerraffinaderier og et par cikoriefabrikker, men først og fremmest indvarsledes den nye tid af en enkelt nygrundlagt fabrik: jernstøberiet Carlshütte ved Búdelsdorf nord for Rendsborg. Værket blev grundlagt i 1827 af tømmerhandler Marcus Hartwig Holler i Rendsborg. Det havde juridisk form af et aktieselskab, der hovedsagelig var ejet af Holler selv og hans familie og et par andre købmænd i Rendsborg, men også den kongelige statholder, prins Carl af

Et industrikonglomerat med mange op- og nedture var Christiansdal ved Hammelev. I tiden mellem de slesvigske krige, hvorfra dette billede stammer (ca. 1856), produceres her soda, spejle, almindeligt vinduesglas, træmasse, papir, teglsten m.m. Museum Sønderjylland – Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Hessen var aktionær. Han gav navn til foretagendet og som beslægtet med kongehuset tillige protektion og glans.¹⁴ Allerede i 1830 var Carlshütte hertugdømmets næststørste virksomhed – efter en nutidig definition af industri den største – og frem til 1857 blev medarbejder-tallet seksdoblet.

1830-1857 – den tidlige industrialisering tager fart

Fra omkring 1830 kunne man anse krisen i hertugdømmernes erhvervsliv for overvundet. Derefter indledtes en periode med økonomisk vækst i de tre næste årtier, som klart aftegnes i det voksende antal af virksomheder og beskæftigede i den slesvigske industri, navnlig efter 1837. Treårskrigen 1848-50 betød næppe nogen generel økonomisk tilbagegang, og den var i alle tilfælde hurtigt overvundet for den slesvigske industri. Her havde det en særlig betydning, at toldgrænsen fra august 1850 til juli 1853 lå langs Ejderen og skærmede af for konkurrencen fra den stærkere holstenske industri.¹⁵ De følgende år indtil 1857 gav et sandt boom for hertugdømmernes økonomi, som medførte en accelereret vækst i den slesvigske industri.

Carlshütte fik efter nogle år følgeskab af en række andre jernstøberier, som tilsammen blev den tidlige industrialiserings spydspids i hertugdømmerne. Ganske vist fandtes de nødvendige råstoffer ikke

her – Hollers forsøg med at udvinde jern af den hjemlige myremalm viste sig snart urentable – men der var ikke mindst i landbruget og i husholdningerne et stigende behov for jernredskaber og -maskiner, som skabte et marked for talrige former for jernprodukter. I løbet af 1840'erne og 1850'erne fik næsten alle købstæder og et par af flækkerne mindst ét jernstøberi. Foruden Carlshütte fik to af disse, Bonnichsens & Petersens støberi i Haderslev og Dittmann & Jensens i Flensborg, plads blandt hertugdømmets 10 største fabrikker:

Tabel 4. *Jernstøberier i Slesvig med grundlæggelsesår og antal arbejdere*¹⁶

Sted	Grundlægger(e)	År	Arbejdere 1857
Büdeltsdorf	Carlshütte (M.H. Holler)	1827	588
Haderslev	Josua Petersen & A.P. Bonnichsen	1841	104
Flensborg	Nikolaus Jepsen	1842	33
Flensborg	Dittmann & Jensen	1842	75
Haderslev	Wolfgang Petersen	1847	60
Sønderborg	Peter Petersen	1850	25 (1861)
Husum	J.F. Christiansen	1852	28
Aabenraa	A.T. Stallknecht	1852	20
Højer	Niels Petersen & J.Th.H. Hansen	1852	12
Haderslev	Frederiks Støberi (I/S med 6 deltagere)	1855	12
Slesvig	H.C. Nagel	1856	24
Kappel	H.C. Claussen	1856	20
Sønderborg	J.A. Detlefsen & B. Stein	1857	22
Tønder	Nis P. Lorenzen	1857	18 (1861)

Da jernindustrien allerede er fyldigt behandlet af Gerd Vaagt og Lars N. Henningsen, skal der ikke her gås dybere ind i denne branche, der på sin højde i 1857 beskæftigede ca. 1000 medarbejdere og indtog pladsen som Slesvigs andenstørste industri.¹⁷ Til metalindustrien hørte også kobber- og messingfabrikationen, som Kobbermøllen ved Flensborg var ene om at repræsentere. Målt ud fra antallet af medarbejdere prægedes Kobbermøllen af tilbagegang frem til 1851, hvorefter en fornyet vækst satte ind, så den i 1863 var tilbage til udgangspunktet i 1811 med 60 arbejdere. De øvrige dele af metalindustrien, nagel- og skruefabrikker samt vognfabrikker, besad kun en ringe grad af kontinuitet.

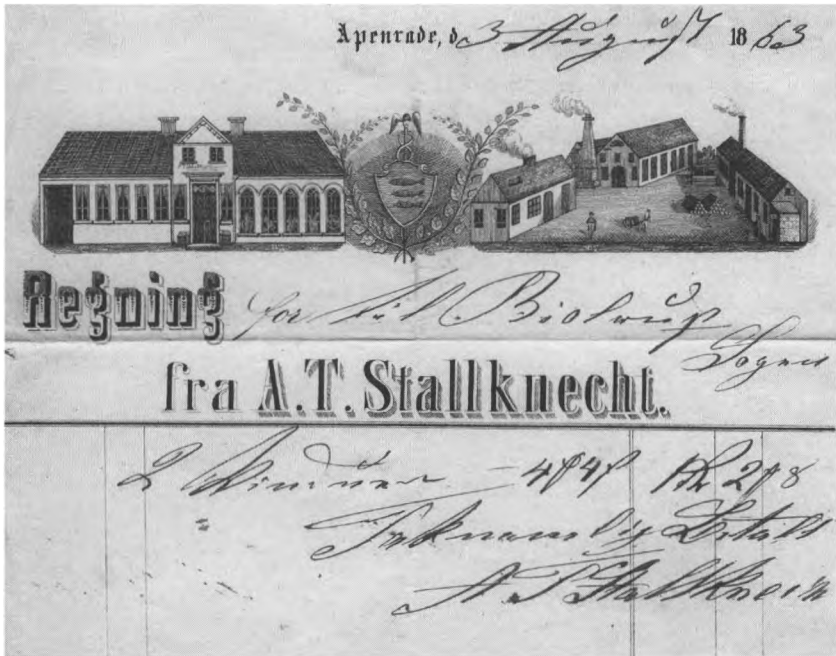
Teglfabrikationen forblev gennem hele perioden den største branche i den slesvigske industri – også selvom dens medarbejdertal som nævnt sandsynligvis kun gjaldt for sæsonen. Fra 1830 til 1857 blev beskæfti-

gelsen her stærkt forøget i takt med velstandsudviklingen, som for en stor del blev omsat i et betydeligt nybyggeri af stuehuse, stalde og lader indenfor landbruget samt beboelseshuse i byerne. De største teglværker fandtes gennem hele perioden i Nybøl herred, hvor der var nem adgang både til rigelige råstofmængder og afsætning af de tunge produkter ad søvejen, men væksten skete ikke mindst ved en spredning af teglindustrien ud over hele hertugdømmet, forudsat der på stedet var ler til rådighed. Alene Dithmers teglværk Rendbjerg ved Egersund hørte til blandt hertugdømmets 10 største fabrikker i 1830, 1845 og 1857. Det, som gav teglværksindustrien i Nybøl herred dens styrke, var nok så meget de mange mellemstore værker. I 1857 havde her 17 teglværker 10-19 arbejdere, mens 13 havde 20-29, 3 30-39, 2 40-49 og et enkelt – Dithmers – 120. En tilsvarende mellemstørrelse havde de fleste andre værker omkring Flensborg fjord, mens de andre steder i hertugdømmet ofte var noget mindre.

Til sten-, jord- og glasindustrien hørte også glasfabrikkerne, som også ekspanderede. I moseområdet nord for Rendsborg anlagdes yderligere et par glasfabrikker, tildels ud fra de eksisterende, og i Flensborg grundlagde Stahnke & Jensen i 1852 en glasfabrik, der i 1863 havde 97 medarbejdere. Et spejlsliberi fandtes på Christiansdal ved Hammelev, hvor der også var en sodafabrik, et teglværk og et træsliberi. Fabrikskonglomeratet var længe ret småt kørende målt ud fra antallet af medarbejdere, men var i en noget ustabil fremgang efter 1850, hvor brødrene Weber overtog driften.¹⁸

Velstandsstigningen betød også et øget forbrug af nydelsesmidler og var således drivkraften i den stærke vækst, som kendetegnede den tredjestørste industrigren i Slesvig, tobaksfremstillingen. Tobaksfabrikkerne fandtes især i købstæderne; enhver købstad med nogenlunde respekt for sig selv havde mindst én tobaksfabrik. De største tobaksfabrikker var i 1857 C.F. Ohlsen i Flensborg med 110 ansatte, Spielweg & Co. i Christiansfeld med 100, J.P. Schmidt jr. i Flensborg med 95, F.D. Spethmann i Egernførde med 72, Nic. Nielsen i Flensborg med 63, H.C. Hansen i Haderslev med 49 og H.W. Marxen i Slesvig med 26. Resten havde under 20 ansatte. Imidlertid betød som nævnt børne- og kvindearbejdet meget i tobaksfabrikationen. Spielweg & Co. og F.D. Spethmann havde f.eks. hver 50 drenge, H.C. Hansen 28 drenge foruden 10 kvinder. Formentlig udgjorde børn tæt ved halvdelen af tobaksfabrikernes arbejdsstyrke.

For tekstilbranchens vedkommende er billedet temmelig sammen-

Som de andre købstæder fik også Aabenraa sit jernstøberi. Det skete i 1852, da A.T. Stallknecht grundlagde sit støberi i Slotsgade. På regningen fra 1863 på to støbejernsvinduer ses til venstre det endnu eksisterende forhus med fabrikkens egne jernvinduer, i midten Aabenraas byvåben og til højre fabriksbygningerne, der til dels endnu er bevaret. Museum Sønderjylland – Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

sat. Kniplingsfabrikationen fortsatte sin tilbagegang, som ved periodens slutning nærmest var fuldbyrdet til forsvinden. Johan og O.C. Hanquist i Tønder holdt længst ud. For hørfabrikker og spindierier, karterier, kradsulds- og uldtøjsfabrikker er billedet noget sløret; en nedgang i begyndelsen af perioden synes afløst af fremgang i 1850'erne. Blandt de større spindierier var Ths. Tychsen Hansens bomuldsspindier i Tønder med 36 ansatte i 1857. Den samme tendens gælder for klædefabrikker og væverier, hvor væksten dog synes større. Der var imidlertid ingen, som blev særlig store – konkurrencen fra den stærke holstenske tekstilindustri i Neumünster syntes at have været for stærk. I Egernførde fandtes W.A. Mortensens stoutsvæveri med 36 medarbejdere i 1850, i 1857 Hs. Chr. Langes Söhnes væveri med 28 og H.W. Mundus' klædefabrik med 24 ansatte. I Frederiksstad havde Wiesenfeldts væveri i 1857 36 medarbejdere, mens i Slesvig

Schultz' og Schmidts væveri samme år havde 26 og Sehlmachers klædefabrik 21. I Flensborg havde C.W. Krackes klædefabrik i 1845 26 arbejdere. Resten havde under 20 ansatte, således alle i Nordlesvig, hvor dog Peter Nissens klædefabrik i Rens og A. Schaus i Sønderborg havde 10 eller derover i deres brød. Farverierne var nærmest uden industriel betydning.

Blandt læder- og papirfabrikkerne opnåede af de førstnævnte alene Wiengreen & Firjahns garveri i Slesvig en nævneværdig størrelse (52 medarbejdere i 1857). Af større og voksende betydning var den slesvigske papirfabrikation. De to gamle fabrikker i Ascheffel og Flensborg blev i begyndelsen af 1800-tallet begge drevet af familien Walther. Møllen i Ascheffel gik dog i 1837 efter en konkurs over i Wilh. Robberts eje. Mens sidstnævnte aldrig voksede sig særlig stor, ekspanderede fabrikken i Flensborg kraftigt efter 1845 for i 1856/57 at være hertugdømmets næststørste industrivirksomhed (18 medarbejdere i 1845, 100 i 1853, 160 i 1856). Langt nyere og mindre var J.J. Zieglers papirmølle i Fredsted ved Haderslev, hvor der i 1850'erne var en 8-9 ansatte. Til papirbranchen hørte endvidere i 1857 to tapetfabrikker i Flensborg med 10 og 22 arbejdere.

I den kemiske industri fik oliemøller og tændstikfabrikker efterhånden en vis betydning. I 1857 var der seks oliemøller i Flensborg, to i Sønderborg, en i Frederikstad og en på landet ved Lundsgård Vester-skov i Flensborg amt. Flest – nemlig 27 – beskæftigede F.N. Friedrichsen i Flensborg. Tændstikfabrikkerne fandtes hovedsagelig i Slesvig by, hvor den største af de i alt fire var Hinzes med 112 ansatte i 1857 og en plads som hertugdømmets fjerdestørste fabrik.

1857-1863 – stagnation og tilbagegang

Toppunktet for den tidlige industrialisering af hertugdømmet Slesvig blev nået i 1857. Dette år ramte den internationale krise hertugdømmernes handel og industri, mens landbruget mestendels blev forskånet. For den samlede slesvigske økonomi udgjorde krisen ikke nogen katastrofe, men betød en udvikling på et jævner niveau i de følgende år. For industrien udmøntede krisen sig imidlertid i en mærkbar tilbagegang, som det fremgår af tallene for 1863. Måske var den næppe helt så stor i virkeligheden (jfr. ovenfor). I hvert fald lå tallene for året 1861 noget højere i de områder, hvorfra listen fra dette år er bevaret.¹⁹ Men den mulighed foreligger selvfølgelig også, at tilbagegangen er

fortsat efter 1861. Under alle omstændigheder lå antallet af industri-virksomheder og de deri beskæftigede i 1863 stadig langt over tallene fra 1850'ernes begyndelse.

Tilbagegangen ramte alle de store brancher, især den altid konjunkturfølsomme teglfremstilling, tekstil og jern, mens tobak slap nådigt. Fremgang var der kun i glasfremstillingen, kobber- og messingfabrikation samt læderfabrikker; i alle tre tilfælde takket være en enkelt virksomheds heldige udvikling (Stahnke & Jensen i Flensborg, Kobbermøllen og Wiengreen & Firjahn i Slesvig).

Der foreligger desværre ikke fabrikslister, som giver mulighed for at følge udviklingen efter krigen og hertugdømmernes afståelse til Østrig og Preussen 1864 og deres indlemmelse i sidstnævnte stat i 1867. Hertugdømmernes økonomi i almindelighed prægedes ikke så stærkt af krigen i 1864 i sig selv som af de stærkt forandrede forhold, overgangstiden og indlemmelsen i Preussen og siden i Det tyske Rige i 1870 førte med sig. Den nye dansk-tyske grænse blev også toldgrænse og afskar de slesvigske producenter fra deres traditionelle afsætning til Kongeriget. Først langsomt kunne disse forbindelser genetableres og aldrig blot tilnærmelsesvis i deres gamle omfang. Især den nordlige del og Flensborg led herunder, men i det hele taget skiftede Slesvig nu status fra at have været en forholdsvis industrielt udbygget del af det danske monarki til at være en tilbagestående landsdel i det store Tyskland.²⁰ Der er adskillige vidnesbyrd om, at de forandrede forhold betød en voldsom rystelse for store dele af den slesvigske industri. I Flensborg rantes navnlig tobaks- og sukkerfremstillingen hårdt og varigt, men også de andre brancher måtte notere tilbagegang.²¹ I Haderslev gik to ud af byens tre jernstøberier konkurs, og samme skæbne overgik fabrikkerne ved Christiansdal, mens M. Hansens tobaksfabrik alene overlevede ved at lægge om til udelukkende at producere skråtobak.²²

For hele Slesvig foreligger der først nye fabrikslister fra 1876. De viste en tilbagegang i antallet af virksomheder fra 208 i 1863 til 53 og i antallet af arbejdere fra 4100 til knap 2700 (ekskl. skibsbyggeri).²³ Med alle forbehold for eventuelle forskellige optagelseskriterier i den slesvigske og preussiske administrations industristatistik kan tallene kun udtrykke en stærk tilbagegang i forhold til tiden før 1864. De ændrede statsretslige forhold satte med andre ord den slesvigske industri i en helt ny og vanskeligere situation.

Industriens lokalisering 1830-1863

I tabel 5 og 6 anføres den geografiske spredning af den slesvigske industri 1830-1863. Tabellerne viser industriens fordeling på Flensborg by, de øvrige købstæder og flækkerne, Nybøl herred med Broagerland i Sundeved og de øvrige landområder.

Tabel 5. *Industriens lokalisering – absolutte tal*

Lokalisering	Antal virksomheder				Antal medarbejdere			
	1830	1845	1857	1863	1830	1845	1857	1863
Flensborg	15	29	40	32	158	516	1009	897
Øvrige købstæder* samt flækker	14	34	65	57	522	760	1297	1039
Nybøl herred**	19	24	37	32	379	509	866	755
Øvrige landområder	28	41	114	87	466	738	2109	1471
I alt	76	128	256	208	1525	2523	5281	4162

* Inkl. piger beskæftiget af kniplingskræmmere i Tønder (h.h.v. 2, 1, 1 og 0). Pigerne (h.h.v. 260, 250, 80 og 0) burde rettelig regnes under landdistrikterne, da de var bosat her.

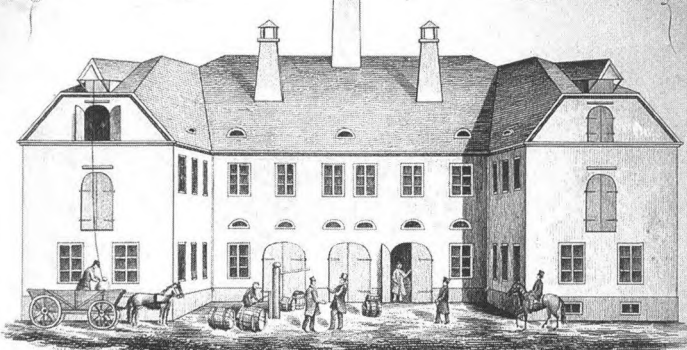
** Udstrækning efter 1850.

Tabel 6. *Industriens lokalisering – procent*

Lokalisering	Antal virksomheder				Antal medarbejdere			
	1830	1845	1857	1863	1830	1845	1857	1863
Flensborg	20	23	16	15	10	20	19	22
Øvrige købstæder samt flækker	18	27	25	27	34	30	25	25
Nybøl herred	25	19	14	15	25	20	16	18
Øvrige landområder	37	32	45	42	31	29	40	35
I alt	100	100	100	100	100	100	100	100

Flensborg by opnåede efter 1830 hurtigt status som hertugdømmernes dominerende industriby. Ganske vist faldt byens andel af virksomhederne, men andelen af medarbejderne lå ret fast omkring en femtedel af samtlige – et udtryk for, at byens fabrikker blev stadig større fra gennemsnitligt godt 10 medarbejdere i 1830 til 28 i 1863. De andre købstæder og flækker husede en faldende andel af medarbejderne, men tilsammen dog flere end Flensborg. Næst efter Flensborg fandtes de fleste industriarbejdere i 1857 i Slesvig by med 392,

Bayerisch Bierbrauerei

V D H

P. PETERSEN

in

SONDERBURG.

*Empfehl't seine neu erbaute nach der neuesten bayeri-
schen Construction eingerichteten Brauerei unter Zusich-
erung reeller und billiger Bedienung.*

Steindr. v. D. Winter, H. Müller's Buchf. Flensburg.

Peter Petersens ølbryggeri i Sønderborg blev grundlagt i 1853. Det var det eneste større bryggeri, som forekommer i de slesvigske fabrikslister før 1864. Den store ekspansion i denne branche skete først efter 1864 – Fuglsangs bryggeri i Haderslev er således fra 1865. Reklame for bajersk øl fra Sønderborg, formentlig fra bryggeriets første år. Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot.

fulgt af Haderslev med 262, Tønder med 151 (heraf 80 ved kniplingsfremstilling) og Egernførde med 132. Resten havde under 100 – Aabenraa dog flere, når skibsværfterne tælles med (se nedenfor). Over halvdelen af den slesvigske industri var placeret i landområderne,

med en særlig, om end faldende koncentration, i Nybøl herred, som var centrum for teglstensproduktionen. Men også en række andre virksomheder lå, i det mindste i administrativ henseende, udenfor købstæderne. I 1857 var det Carlshütte og Kobbermøllen, som dog begge lå i tilknytning til henholdsvis til Rendsborg og Flensborg, derudover glasfabrikkerne ved moserne i Hütten amt, papirfabrikkerne i Ascheffel og Fredsted, klædefabrikkerne i Rens og Læk, hørfabrikkerne i Broager, Lundsgård og Gettorf, dertil nogle møller samt fabrikkerne i Christiansdal. I flækkerne lå tobaksfabrikken i Christiansfeld samt jernstøberierne i Kappel og Højer. Både by og land havde dermed nydt godt af den tidlige industrialisering i Slesvig.

Enklavernes industri

I de kongerigske enklaver nordvest for Tønder eksisterede en betydelig tekstilindustri. I 1847 fandtes her tre kniplingskræmmere med ca. 650 kniplepiger, et håndstrikkeri med 80 arbejdere og et uld- og bomuldsvæveri i Brede tilhørende kniplingskræmmer Jens Wulff og sønner med 60 arbejdere.²⁴ Dette væveri ekspanderede efter 1850 og havde 90 arbejdere i 1851 og 114 i 1855. En klædefabrik i Ballum havde i 1851 6 ansatte, men siden færre. Kniplingsindustrien talte i 1855 i sognene Ballum, Brede, Daler og Møgeltønder otte kniplingsfabrikanter med tilsammen 1195 kniplepiger.²⁵

Skibsværfterne

Som nævnt giver fabrikslisterne kun sporadiske oplysninger om det slesvigske skibsbyggeri. De skal dog anføres her for at give en fornemmelse for denne branches betydning i sammenligning med den ovenfor omtalte industri.

I 1837 nævner fabrikslisterne et lille skibsbyggeri i Frederikstad med 4-8 mand, to værfter i Aabenraa med henholdsvis 90-100 og 30-40 mand samt et mindre værft i Kappel med 10-14 mand. I 1850 og 1851 nævner listerne alene Jørgen Bruhns skibsværft på Kalvø med henholdsvis 38 og 60 mand.

Først i 1856/57 giver listerne mulighed for et bredere vue over det slesvigske skibsbyggeri. Der var da i Nübbel ved Rendsborg fire værfter: Bocks med 7-8 ansatte, Detlef Sievers' med 12, Rohwers med 14-16 og Peter Sievers' med ca. 30. Ved Rendsborgs Vorwerk fandtes

Blandt de fabrikker, som havde fremgang trods nedgangen i konjunkturerne efter 1857, var Stahnke & Jensens glasfabrik i Flensborg fra 1852, der i 1863 havde tæt ved 100 medarbejdere. Her ses fabrikken fra Aabenraagade. Foto formentlig fra 1860'erne på Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot.

Paaps skibsbyggeri med 8 og Hartwig Holler & Co.s værft med 58 mand. I alt var der således ved Ejderen seks værfter med 131 arbejdere (1861 var det øget til syv værfter med 137 arbejdere). I Egernførde fandtes 1856/57 tre skibs- eller måske snarere bådebygningspladser, der beskæftigede i alt 10-20 mand. Arnæs havde to værfter tilhørende Johannsen og Jürgensen med henholdsvis 14 og 8 mand i deres brød. I 1856/57 havde Aabenraa den største koncentration: Terkel Andersens værft havde da 70, J. Paulsens 80, Mads Michelsens 38-44 og Peter Lunds 16 arbejdere, tilsammen ca. 207 (1861 var det stort set uændret med 206). Bruhns værft på Kalvø havde i 1856/57 32 mand (1861: 21). På vestkysten fandtes Lorenzen & Petersens bådebyggeri i Wyk med 10 mand (1861: 12).

Desværre rummer listerne fra 1856/57 ikke oplysninger fra Flensborg; de findes først i 1863, hvor der var tre værfter i denne by: Weedermanns med 20, Johan Hansen jr.s med 23 og J.P. Christiansens med 30 mand. Derudover nævner listen fra 1863 kun Bruhns værft på Kalvø med 36 mand, bådebyggeriet i Wyk med 10 og Hollers ved Vorwerk med 40. Tal fra Sønderborg savnes helt. Lægges tallene fra 1856/57 sammen med oplysningerne om Flensborg fra 1863, fås en samlet beskæftigelse i den slesvigske skibsbygningsindustri omkring 1860 på tæt ved 500 mand. Det rakte til en fjerdeplads efter teglværkerne, jernstøberierne og tobaksfabrikkerne.

Jernstøberiernes centrale rolle i den tidlige industrialisering skyldtes ikke mindst, at de leverede maskiner til de andre brancher. På dette regningshoved fra Nicolaus Jepsen Sohns støberi og maskinfabrik Margarethenhof i Flensborg fra 1860 nævnes bl.a. dampmaskiner. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig P 192-3.

Konklusion

Den tidlige industrialisering i hertugdømmet Slesvig foregik i nøje overensstemmelse med de internationale konjunkturer med væksten koncentreret i årene 1830-1857. Dels skete der en kvalitativ udvikling i retning af en mere moderne industri, som så småt var begyndt i 1820'erne og som afviklede protoindustrielle manufakturer og forlagsindustrier som kniplingsproduktionen til fordel navnlig for bl.a. en række nyanlagte jernstøberier. Dels var der en betydelig kvantitativ vækst i antallet af industrivirksomheder med mindst seks ansatte fra ca. 80 i 1830 til ca. 260 i 1857 og i samme periode en forøgelse i antallet af industriarbejdere fra ca. 1500 til ca. 5200. Udover den nye jernindustri kom væksten ikke mindst den traditionelle teglproduktion, som blev landsdelens største enkelte industribranche, til gode. Næst efter teglværkerne og jernstøberierne beskæftigede tobaksfabrikkerne mange, og her var der ligeledes en betydelig vækst. På fjerdepladsen kom efter alt at dømme skibsværfterne. Væksten blev afbrudt af den internationale krise i 1857, som bevirkede et mærkbart, men ikke katastrofalt tilbageslag. Dette kom efter alt at dømme først efter hertugdømmets indlemmelse i Tyskland i 1864, der krævede en hård omstilling, som langt fra alle industrier kunne klare.

Fabrikslister

1811: RA, Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet. Industri- og fabriksfagenes sekretariat, nr. 1565, Fabrikliste for hertugdømmerne 1811; nr. 1562, do. 1808-09

- (Aabenraa og Løgumkloster 1809); nr. 1564, do. 1810 (Slogs herred); nr. 1566, do. 1812-16 (Flensborg amt 1812).
- 1830:** RA, Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet 1816-48. Industri- og fabrikskontoret nr. 2625, Industritabel for Slesvig 1830; nr. 2626, do. 1831 (Flensborg amt) og nr. 2627, do. 1832 (Haderslev amt, men tal for 1831). Carlshütte mangler, da virksomheden indsendte særskilt beretning, som ikke er fundet, i stedet arbejdsdotal for 1830 fra Haase s. 241.
- 1837:** RA, Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet 1816-48. Industri- og fabrikskontoret nr. 2632, Industritabel for Slesvig 1837. Arbejdsdotal for Carlshütte 1837 fra Haase s. 241.
- 1845:** RA, Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet 1816-48. Industri- og fabrikskontoret, nr. 2636, Industritabeller for Slesvig 1844-45 (S 16/2220-2221). Arbejdsdotal for Carlshütte 1845 fra Haase s. 241.
- 1851:** RA, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, 1. Dept. B nr. 130, Lister over fabrikker og næringsdrivende i hertugdømmet Slesvig 1848-1851 (Aabenraa amt 1851, Flensborg, Husum og Bredsted amter 1850, Ejdersted landskab og Hütten amt 1851, Gottorp amt og 1. Angler godsdistrikter 1850, Gråstenske godser 1851, Tønder og Aabenraa 1851, Friedrichstadt og Slesvig 1850). Sst. 2. Dept. B nr. 389, Industri- og fabriksager 1852-53 (Egernførde 1850 og Augustenborgske distrikt 1851), LAÅ, Haderslev amtsarkiv, journalsag 280/1853 (Haderslev by og amt 1851), LAÅ, Aabenraa amtsarkiv, journalsag 1853 IX nr. 2 (Sønderborg amt 1851), LAÅ, Tønder amtsarkiv T 39, Industri, alm. sager (Tønder amt 1852), LAÅ, Sønderborg byarkiv nr. 128 (Sønderborg 1847). Stadtarchiv Flensburg A 423 (Flensborg 1853). Arbejdsdotal for Carlshütte 1851 fra Lemburg s. 44. Tal mangler fra Husum og Tønning.
- 1857:** RA, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, 2. Dept. B nr. 401A, Fabrikker etc. 1856-1858. Arbejdsdotal for Walthers papirfabrik i Flensborg og kniplingefabrikant Hanquist i Tønder fra listen for 1856. Arbejdsdotal for Christiansdal (spejlsliberi m.m.) fra listen for 1860 (Sst. nr. 400, se 1861).
- 1861:** RA, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, 1. Dept. B nr. 105, Fabrikker m.m. 1861-62. Sst. nr. 400, Forskellige sager, fortegnelser over industri og fabriksanlæg i landdistrikterne og byerne 1860-62. Tal for Tønder by fra J. P. Trap: Statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig, Kbh. 1864, Speciel Del s. 137. Tal mangler fra Flensborg.
- 1863:** LASH Abt. 62.1., Schleswigsche Regierung zu Schleswig, Nr. 232 I-II: Die bis zum 6. Febr. (1865) bei der Regierung eingegangenen Verzeichnisse der Fabriken und Industrieanlagen im Hzgt. Schleswig 1865; Abt. 61, Schleswig-Holsteinische Landesregierung in Schleswig, Nr. 99: Betr. Fabriken und Industrieanlagen 1865. Jernstøberiet i Tønder: Tal for 1861, se ovenfor.

LITTERATUR

- Albrecht, Ulrike: Das Gewerbe Flensburgs von 1770 bis 1870. Eine wirtschaftsgeschichtliche Untersuchung auf der Grundlage von Fabriksberichten. SWSGSH Band 24, Neumünster 1993.
- Andersen, Poul: Graasten – et slot og et sogn, Graasten 1986.
- Brockstedt, Jürgen (red.): Frühindustri-

alisierung in Schleswig-Holstein, anderen norddeutschen Ländern und Dänemark. SWSGSH Band 5, Neumünster 1983.

- Brockstedt, Jürgen (red.): Wirtschaftliche Wechsellagen in Schleswig-Holstein vom Mittelalter bis zur Gegenwart. SWSGSH Band 20, Neumünster 1991.

- Fangel, Henrik: Haderslev bys historie I, Haderslev 1975; II, Haderslev og Aabenraa 1996.
- Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt, Flensburg 1966.
- Haase, Nicolai: Das Aufkommen des gewerblichen Grossbetriebes in Schleswig-Holstein (bis zum Jahre 1845). Kiel 1925.
- Hansen, Sv.Aa.: Økonomisk vækst i Danmark, I, Kbh. 1976.
- Harsberg, Vibeke: Træk af den sønderjyske industris udvikling 1850-1864. Aabenraa 1988.
- Henningsen, Lars N.: Fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder 1736-1841, Aabenraa 1978.
- Henningsen, Lars N.: Jernstøberier og maskinfabrikker i Nordslesvig indtil ca. 1900 (Sønderjyske Årbøger 1982, s. 137-162).
- Henningsen, Lars N.: Sønderjyllands tidligste industrialisering før 1864 – personer og konjunkturer (Industrihistorisk Selskab for Sønderjyllands skrift nr. 1, 1992).
- Johansen, H.C.: Industri (Den Store Danske Encyklopædi bd. 9, Kbh. 1997, s. 359-361).
- Lemburg, Jens-Uwe: Arbeit auf der Hütte. Zur wirtschaftlichen und sozialen Entwicklung Rendsburgs 1850-1914 unter besonderer Berücksichtigung der Arbeiterschaft der Carls-hütte. SWSGSH Band 18, Neumünster 1990.
- Momsen, Ingwer E. (red.): Schleswig-Holsteins Weg in die Moderne. SWSGSH Band 15, Neumünster 1988.
- Nielsen, Leif Hansen: Ad industriens vej. Studier i den slesvig-holstenske industri 1864-1914 med særlig henblik på udviklingen i Nordslesvig. Ph.d. afhandling. Syddansk Universitet 2005.
- Rawert, O.J.: Kongeriget Danmarks industrielle Forhold fra de ældste Tider indtil Begyndelsen af 1848. København 1850/Skippershoved u. år.
- Rheinheimer, Martin: Bibliographie zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins. SWSGSH Band 27, Neumünster 1997.
- Svensson, Bjørn: Industrieventyret i Kristiansdal (Sønderjysk Månedsskrift 1971, s. 332-343).

Vaagt, Gerd: Die frühe Industrialisierung im Herzogtum Schleswig (Flensburg 700 Jahre Stadt, I, Flensburg 1984, s. 297-320).

NOTER OG HENVISNINGER

1. Om den ældste industri, se Haase.
2. Leif Hansen Nielsen: Ad industriens vej. Studier i den slesvig-holstenske industri 1864-1914 med særlig henblik på Nordslesvig. Under udgivelse.
3. En fuldstændig oversigt over den industrihistoriske litteratur findes hos Rheinheimer s. 198-248.
4. Listernes tilblivelse og kildeværdi analyseres indgående hos Albrecht s. 24-53.
5. Feks. var der en tilbagegang på 16% i beskæftigelsen i jernstøberier og maskinfabrikker, skønt antallet af virksomheder her var øget. Tilsvarende ses ved papirfabrikkerne og tobaksfabrikkerne. Se tabel 1 og 2.
6. Hvilket formentlig også er grunden til, at Marcussens berømte orgelfabrik i Aabenraa ikke findes på listerne.
7. En »Blumenfabrik« i Slesvig er undtagelsen, som bekræfter denne regel. Den er ikke medtaget i tabellerne.
8. Definition fra Hans Chr. Johansen anf. leksikonartikel.
9. Se herom Lars N. Henningsen: Fattigvæsenet s. 98-111.
10. Leif Hansen Nielsen anf. afh. s. 34.
11. Herom Jürgen Brockstedt: Konjunkturen in der Wirtschaftsentwicklung Schleswig-Holsteins 1864-1913, mit einem Überblick der Periode 1773-1864 (i samme (red.): Wirtschaftliche Wechsellaagen s. 221-263, om tiden indtil 1864, se s. 230-236).
12. Jfr. note 7. Poul Andersen s. 52.
13. Haase s. 203-206.
14. Se generelt Peter Wulffs afhandling i Brockstedt: Frühindustrialisierung.
15. Harsberg s. 19f.

16. Gerd Vaagt: Die frühe Industrialisierung im Herzogtum Schleswig; Lars N. Henningsen: Jernstøberier og maskinfabrikker; Fabriksliste 1857. Do. 1861 (Peter Petersen i Sønderborg, da H. English). Trap I s. 137 (Lorenzen i Tønder).
17. Vaagt anf. afh. og Henningsen: Jernstøberier og maskinfabrikker.
18. Se herom Bjørn Svensson.
19. Tallene fra Flensborg mangler. For Slesvig uden Flensborg var de: 1857 216 fabrikker med 4272 arbejdere, 1861 190 fabrikker med 3643 arbejdere og 1863 176 fabrikker med 3265 arbejdere.
20. Antallet af industriarbejdere i Slesvig 1857 udgjorde 1,31% af befolkningen i 1855, mens de næppe mere end 20.000 industriarbejdere i Kongeriget (Sv. Aa. Hansen I s. 150) udgjorde 1,33% - heri indbefattet tallene for København.
21. Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt s. 356f.
22. Fangel: Haderslev bys historie I s. 549-552 og II s. 80f.
23. Beregning på grundlag af Leif Hansen Nielsen anf. afh., bilagstabel A1.
24. Rawert s. 794. På s. 617 nævnes fire kniplingskræmmere i enklaverne: Mads Madsen og Dines Hansen i Møgeltønder, Wulff og A. M. Winther i Brede med tilsammen mindst 900 kniplepiger!
25. Harsberg s. 84f, 90-92.

Nekrolog

Hans Valdemar Gregersen 1920-2006

I sin sidste bog, *Sønderjyden Laurids Skaus Livsroman* fra 1992, skrev Hans Valdemar Gregersen med tydeligt udgangspunkt i sin personlige overbevisning: »Dåben og begravelsen er de to ydre begivenheder, der indleder og afslutter et kristenmenneskes færden gennem livet«. Bogen indledes og afsluttes derfor med kirkebogens optegnelser om Skaus dåb og begravelse. Gregersens egen dåb indførtes som den første efter Genforeningen i 1920 i Bjolderup kirkebog på dansk. Dåben fandt sted den 27. juli 1920, godt tre uger efter fødslen den 3. juli. Derfor var Gregersen, som han yndede at fortælle, »født«, hvor hans forgængere var »geboren«. Navnet Valdemar fik han som minde om Valdemars- og Genforeningsdagen den 15. juni. Det synes næsten forudbestemt, at drengens senere livsgerning skulle blive den sønderjyske landsdels fortid! En stor del af denne livsgerning udspandt sig inden for Historisk Samfund for Sønderjylland.

Gregersen blev student fra Aabenraa Statsskole i 1939 og cand.mag. i historie, geografi og tysk fra Københavns Universitet i 1946. Han var timelærer

*Hans Valdemar Gregersen.
Foto fra midten af
1970'erne. Museum
Sønderjylland.
ISL – Lokalhistorie.*

ved sit gamle gymnasium 1947-51, derpå adjunkt ved gymnasiet i Struer fra 1951, indtil han i 1959 fandt blivende beskæftigelse ved Haderslev Statseminarium som adjunkt, fra 1964 som lektor. 1972-86 var han tillige central studielektor for faget historie.

H.V. Gregersens medarbejderskab i Historisk Samfund begyndte med en artikel i *Sønderjysk Månedsskrift* i 1947 om salthandelens historie. Den blev den første i en meget lang række. Med 130 bidrag blev Gregersen månedsskriftets flittigste skribent nogensinde. Den sidste artikel fik han udgivet i år 2000; den handlede om Reformationen i Sønderjylland. Også til *Sønderjyske Årbøger* skrev Gregersen talrige bidrag. Over 40 artikler og anmeldelser blev det til, begyndende med *Bidrag til Åbenrås økonomiske historie indtil ca. 1730* i 1949, der indbragte ham Dansk Historisk Fællesforenings årbogspris, og sluttende med redegørelsen *Mit livslange arbejde med Sønderjyllands historie* i 2000 i anledning af, at han i 1998 fuldt fortjent fik overrakt Christian Paulsen-prisen for sin indsats. Denne beretning blev ikke skrevet uden berettiget stolthed og opregner hele Gregersens produktion.

Det fremgår heraf, at Gregersen også var forfatter til adskillige af foreningens skrifter. Han begyndte i 1957 med bogen om præsten og almanakudgiveren *Niels Helvad*, siden kom i 1962 *Den Lüneburgske Saltoktroi. Bidrag til salthandelens historie i hertugdømmet Slesvig*, i 1986 *Reformationen i Sønderjylland* og til sidst i 1990 *Det skæve Sønderjylland*, der handlede om den omfattende ødelægning af dyrket jord i senmiddelalderen. Dertil kom de mange kildeudgivelser, først og fremmest *Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i København* og tilsvarende med *Skaus politiske venner i Sønderjylland*, men også pastor Mouritz Mørk Hansens *Livs-Erindringer* og en lille bog med *Gotiske skriftprøver fra sønderjyske arkivalier*. Endvidere har han bidraget til *Aabenraa bys historie*, *Ensted sogns historie* og *Løjt sogns historie*.

Med denne flid kan det ikke undre, at der fra Historisk Samfund blev kaldt på Gregersen som redaktør af skriftrækken og medlem af styrelsen. Her sad han gennem 10 år, fra 1961 til 1970, indtil uoverensstemmelser en tid fik ham til at søge andre veje. To af hans bøger fra 1970'erne udgav han således hos Folkeligt Forlag i Haderslev: *Andenudgaven af Messe og marked. Fra det gamle Klipleve sogn og Søgård gods* (1974) samt *Toldsted ved Hærvejen* (1978), mens Gregersens videnskabelige hovedværk, disputatsen *Plattysk i Sønderjylland. En undersøgelse af fortyskningens historie indtil 1600-årene* (1974), udkom hos Odense Universitetsforlag. *Egnen omkring Vojens. En sønderjysk kommunes historie. Tiden indtil 1864* (1977) blev udgivet af opdragsgiveren, P.J. Schmidts Bogtrykkeri i Vojens.

Lokalhistorien, herunder fødebyen Bolderslevs og hjemsoget Bjolderups historie, fylder meget i Gregersens produktion, men han magtede også den samlende fremstilling af hele landsdelens historie. Da Politikens Forlag i 1980'erne i forlængelse af sin Danmarkshistorie udgav en serie *Danmarks historie – udenfor Danmark*, skrev Gregersen bindet om *Slesvig og Holsten før 1830* (1981), mens Lorenz Rerup i sit bind tog sig af tiden derefter. De to bind er stadig – efter 25 år – den seneste samlede fremstilling af landsdelens brogede historie.

Gregersens omfattende historiske produktion bærer præg af hans trang til

at skrive således, at resultaterne kunne forstås både af forskere og lægmænd. Formidling var lige så stor en ledestjerne for hans virke som forskning. De utallige foredrag, han holdt rundt om i Sønderjylland både nord og syd for grænsen, gav hans videnskabelige resultater gennemslagskraft. Hans joviale facon bragte ham let i kontakt med tilhørerne, og han stod i personlig kontakt med mange af landsdelens lokalhistorikere.

Gregersens historiesyn var konservativt. Han var overbevist om og søgte og fandt derfor gerne »det kontinuerlige i vor historie«, som han kaldte sammenhængene på tværs af århundreder, hvad enten det gjaldt gamle veje og stier på Urnehovedbanken, hjemmetyskhedens baggrund i gottorpertiden eller 1920-grænsens rod i senmiddelalderens sproglige udvikling. I så stor en produktion som hans kan senere generationer af historikere velsagtens finde resultater, som ikke kan opretholdes efter en nærmere prøvelse, men størstedelen har faglig tyngde og vil blive stående. Gregersens samlede livsværk vil aftvinge stor respekt også hos fremtidens sønderjyske historikere og forblive en vigtig del af Historisk Samfund for Sønderjylland. Hans Valdemar Gregersen døde den 7. januar 2006.

Hans Schultz Hansen

Forfatterliste

Jens Andersen, forfatter, litteraturkritiker, ph.d., Berlingske Tidende, Pilestræde 34, 1147 København K, tlf. 33 75 75 75, e-mail: jea@berlingske.dk

Thorsten Borring Olesen, lektor, Jean Monnet Professor, lic.phil., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet, Bygning 410, lok. 235, tlf. 89 42 20 53, e-mail: histbo@hum.au.dk

Claus Bryld, professor emeritus, dr. phil., Roskilde Universitetscenter, hus 03.2.1, Postboks 260, 4000 Roskilde, tlf. 46 74 20 60, e-mail: bryld@ruc.dk

Karin Conradsen, arkivar, Vejle Byhistoriske Arkiv og Stadsarkiv, Enghavevej 2, 7100 Vejle, tlf. 76 81 20 00, e-mail: karco@vejle.dk

Peter Dragsbo, overinspektør, mag.art. Museum Sønderjylland, Sønderborg Slot, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 25 39, e-mail: pd@sonderborgslot.dk

Steen Haarløv, pastor, Friedrichstal 40, D-24939 Flensburg, tlf. 0049 461 411 33, e-mail: stenh@foni.net

Lars N. Henningsen, arkivar, dr.phil., Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, postboks 528, 6330 Padborg, tlf. 0049 461 86 97 190, e-mail: lh@dcbib.dk

Axel Johnsen, forskningsstipendiat, ph.d., Landsarkivet for Sønderjylland, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 58, e-mail: axj@laa.sa.dk

Martin Klatt, lektor, ph.d., Institut for grænseregionsforskning, Persillegade 6, 6200 Aabenraa, tlf. 65 50 17 50, e-mail: mk@sam.sdu.dk

Bent A. Koch, redaktør, Carl Plougs Vænge 6, 5230 Odense M, tlf. 66 19 09 88, e-mail: bak@fyens.dk

Frank Lubowitz, arkiv- og forskningsleder, M.A., Archiv / Historische Forschungsstelle der deutschen Minderheit in Dänemark, Vestergade 30, 6200 Aabenraa, e-mail: lubowitz.archiv@hagn.dk

Anton Marckmann, pens. overlæge, dr.med., Vesterbakken 45, 6470 Sydals, tlf. 74 41 53 32, e-mail: anmarck@privat.dk

- Linda Nikolajsen, cand.mag., Rolighedsvej 3, 4293 Dianalund, tlf. 61 30 90 48,
e-mail: linda@l-nikolajsen.dk
- Sissel F. Plathe, museumsinspektør, Nationalmuseet, Frederiksholms Kanal 12, 1220 København K,
e-mail: sissel.f.plathe@natmus.dk
- René Rasmussen, forsker, cand.mag., Nygade 36, 6270 Tønder, tlf. 73 72 00 06,
e-mail: pugeldal9@mail.dk
- Gerret Liebing Schlaber, arkivar, ph.d., Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, postboks 528, 6330 Padborg, tlf. 0049 461 86 97 190, e-mail: gls@dcbib.dk
- Hans Schultz Hansen, arkivar og forskningschef, dr.phil., Landsarkivet for Sønderjylland, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 58, e-mail: hsh@laa.sa.dk
- H.E. Sørensen, forfatter, Melbyvej 27, 6780 Skærbæk
- Preben Sørensen, lektor, Bjergholt 13, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 37 90
- Peter Thaler, lektor, dr.jur., Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Niels Bohrs Vej 9-10, 6700 Esbjerg, e-mail: thaler@hist.sdu.dk
- Günter Weitling, dr.theol., Ringgade 27, 6330 Padborg, tlf. 74 67 23 25
- Lars Aagaard, bibliotekar, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, postboks 528, 6330 Padborg, 0049 461 86 970,
e-mail: laa@dcbib.dk

Anmeldelser

600 spørgsmål om grænselandet

Grænseforeningen i samarbejde med Trivial Pursuit. Danmark 2005, 100 kort, 1 terning.

Paratviden er godt, men den er ikke til megen nytte, hvis den ikke luftes i ny og næ. Nutidens børn og unge og efterhånden også voksne vil ikke se passivt til, de vil være direkte involverede. Et spil med temaet »grænselandet« er et helt oplagt valg. Grænseforeningen har elegant lagt sig på en befærdet bane med god plads: Det er en god idé at knytte an til det populære og internationalt udbredte spil, som er kommet i et utal af versioner, siden Chris Haney og Scott Abbott opfandt det i 1979. Mere end 75 millioner eksemplarer verden over er det blevet til; i Danmark kom første version i 1985.

Trivial Pursuit spilles normalt på en spilleplade à la Ludo og Matador. Det kan indholdet i denne lille smukt forarbejdede æske også bruges til. Men det kan også anvendes uafhængigt af alt tilbehør som en underholdende quiz-leg. Hvert af de 100 kort har 6 spørgsmål, ét fra hver af kategorierne geografi, natur, personer og begreber, historie indtil 1920, historie efter 1920 og den mere blandede afdeling: kultur og fritid.

Trivial Pursuit har naturligvis egen hjemmeside på syv sprog og kan spilles i udvalgte på nettet. I Danmark indgår spillet i den internationale concern Hasbros' repertoire, hvis spil kan købes overalt. Den særlige grænselandsversion må man derimod til den danske Grænseforening for at erhverve, enten gennem den lokale kreds eller via hovedkontoret i København. Hvis man da ikke vælger at spille spillet med en computer, der er koblet til www.graenseforeningen.dk. Her findes spillet tæt forbundet med hjemmesidens leksikonafdeling.

Lars Aagaard

Adriansen, Inge og Matthias Scharl: Erindringssteder nord og syd for grænsen / Erinnerungsorte nördlich und südlich der Grenze
Museum Sønderjylland og Kulturstiftung des Kreises Schleswig-Flensburg. Søndeborg 2006, 60 sider.

Den foreliggende lille bog er den første guide, der præsenterer de vigtigste erindringssteder i det gamle hertugdømme Slesvig både nord og syd for grænsen. Den giver kortfattede oplysninger om i alt 26 mindesteder og mindesmærker. Hvert sted bliver behandlet på en meget velillustreret, tosproget dobbeltside. Der er ikke megen plads til udførlige beskrivelser, men det er lykkedes forfatterne at formidle de vigtigste informationer om den historiske baggrund, motiverne bag oprettelsen af mindestederne og disses historie til i dag.

Efter det korte forord kommer 13 nordslesvigske og så 13 sydslesvigske bidrag. Den beskrivende del afsluttes med en dobbeltside, der har emnet

»strid om mindesmærker«, belyst ved Isted-Løvens mærkelige skæbne og ødelæggelsen af det preussiske monument på Dybbøl kort efter Anden Verdenskrig. På to enkle kort over henholdsvis Nord- og Sydslesvig kan læseren nogenlunde orientere sig om stedernes placering.

Rækkefølgen i de to hovedafsnit følger i grove træk kronologien efter de historiske begivenheder, der danner baggrunden for de pågældende steders funktioner som mindesteder. Men dette koncept følges ikke konsekvent, ligesom man heller ikke kan genkende en topografisk ordning. Dette kompromis skyldes formentlig den kendsgerning, at enkelte mindesteder hentyder til flere historiske begivenheder. Det gælder for eksempel Rendsborg, hvor der findes monumenter for Uwe Jens Lornsen og begge de slesvigske krige, eller Dannevirke, der ikke kun har betydning som oldtidsminde, men også som nationalt-mytologisk mindested fra 1864. Måske kunne det have gavnet bogen, hvis forfatterne alligevel havde forsøgt at opbygge værket så vidt muligt kronologisk, også på tværs af grænsen. På denne måde ville det have været lettere for læseren at sammenligne danske og tyske betragtninger om de samme historiske begivenheder eller sammenhænge.

Det må have været en vanskelig opgave at udvælge de mest repræsentative mindesteder (og fravælge andre), men det lykkes forfatterne fint. Læseren får informationer om oldtids- og middelaldersteder som Dannevirke og Dusenddüwelswarf (mindestedet om krigen i Ditmarsken 1500), kendte mindesteder om 1800-tallets konflikter, som Dybbøl Banke, Isted-hallen og monumenterne ved Fredericia, Sankelmark, Eckernførde, Frederiksstad og Rendsborg, summariske betragtninger om mindesmærker for de faldne under Første Verdenskrig, de i lang tid glemte rester af Sicherungsstelle Nord, kz-mindestederne Svesing og Frøslev (inklusive sidstnævntes efterkrigshistorie som Fårhuslejr), nationale mødesteder som Skamlingsbanken og Knivsbjerg, dobbeltegetræer og ikke mindst de første mindesmærker for dansk-tysk samarbejde i 1900-tallet. Anmelderen savner dog blandt andet det veludbyggede kz-mindested i Ladelund (kun nævnt meget kort på side 56/57), det manende mindesmærke for hitlertidens justitsvæsens ofre (foran Overlandsretten i Slesvig), de talrige minder om britiske luftangreb og faldne under Anden Verdenskrig (i Nordslesvig) og krigsfangelejren fra Første Verdenskrig i Draved skov.

Det ville have gavnet bogen, hvis forfatterne havde givet en lidt udførligere overordnet indledning om problematikken omkring (nationale) historiske mindesteder. Også de afsluttende bidrag om stridigheder om mindesmærker er alt for korte og forekommer lidt påsat. Bogens værdi som guide kunne øges ved mere præcise oplysninger om monumenternes beliggenhed (kun ved museer og lignende institutioner nævnes adresser), så de let kan findes af ikke stedkendte besøgende. Endvidere burde der også være billedtekster. Desuden fremmer det ikke bogens grænseoverskridende budskab, at forfatterne konsekvent bruger de officielle stednavne – endog ved de største byer.

Selvom man kunne have gjort en række småting lidt bedre, kan man med glæde fastslå, at det foreliggende skrift har udfyldt et betydeligt hul i landsdelens historiefremstilling. For første gang har vi en guide, der på en let forståelig

måde sætter fokus på de nationale mindsteder på begge sider af grænsen og på denne måde gør dem lettere tilgængelige for både danskere og tyskere.

Gerret Liebing Schlaber

Buch, Jørn: Synnejysk historie. Sønderjyllands historie fortalt for børn og voksne

Æ Synnejysk Forening. Tønder 2005, 157 sider.

Det er en vældig god bog om Sønderjyllands historie, som seminarielektor Jørn Buch har skrevet på foranledning af Æ Synnejysk Forening. Forfatteren meddeler i bogens forord, at den handler om, »hvordan Sønderjylland blev en rugkasse for forskellige nationaliteter, og stadig er præget af forholdet mellem dansk og tysk. Der er specielt lagt vægt på sprogets betydning for identiteten og den særlige synnejyske udvikling i 1800-årene.« Det vil sige, at en masse andre forhold i Sønderjyllands lange historie ikke bliver behandlet, for eksempel erhvervshistorien, socialhistorien med meget mere. Valget forekommer rimeligt i betragtning af ovennævnte formål, og resultatet er som nævnt vellykket.

Bogen er bygget op omkring 75 kapitler fra jyder, daner og angler og til i dag. Hvert kapitel består af en større del på rigsdansk og en mindre forkortet del på synnejysk. Sidstnævnte del er særlig beregnet til de unge, »som særligt har behov for en præsentation af Sønderjyllands historie på synnejysk«. Fremstillingens disponering er den traditionelle og velprøvede kronologiske.

De enkelte kapitler kan læses hver for sig, men læst ud i ét kommer bogens velskrevne sprog og forfatterens redegørelse for de ofte indviklede forhold i landsdelens historie bedst til sin ret. Læseren møder en velafvejet skildring af det dansk-tyske forhold med mange anekdoter og lune bemærkninger spredt rundt om i teksten, der lives op af »galt gemytle« tegninger af Peter Heydenreich.

Det er første gang, at hele Sønderjyllands historie beskrives på dialekten, og forsøget hilses velkommen, fordi de indviklede forhold bliver gjort overkommelige og meget vedkommende, uden at det egentlige forsvinder. Det er en skam, at disse afsnit ikke er indtalt som lydbog, da lydskrift som bekendt er vanskelig at tyde – også for »indfødte«. Bogen kan varmt anbefales til alle, store som små.

Preben Sørensen

Bünsche, Bernd: Das Goschhof-Retabel in Schleswig. Ein Werk des Hans Brüggemann

Schleswig-Holsteinische Schriften zur Kunstgeschichte, Band 8. Kiel 2005, 363 sider.

Goschhof-altertavlen har længe været genstand for interesse både af ikonografiske og kunsthistoriske grunde, ikke mindst fordi man har tilskrevet det Hans Brüggemann og hans værksted. Dens lidenhed til trods har der været mange ubesvarede spørgsmål, som nu i forlængelse af omhyggelige undersøgelser

foretaget i 1997 har resulteret i en særdeles grundig og omfattende gennemgang af dens historie, håndværksmæssige udførelse, ikonografi og tilskrivningsproblemer. Bogen er opdelt i oversigtlige kapitler, der i deres underopdeling har to lag, som gør det meget nemt at orientere sig i teksten.

Blandt andet ved hjælp af dendrokronologiske undersøgelser, der samtidig har vist, at det anvendte egetræ både var importeret fra Baltikum og af lokal herkomst, er tavlen dateret til 1512-1517. Interessant er også rekonstruktionsforsøget med højt topskab – specielt fordi altertavler med topskab er forholdsvis sjældne i det nordtyske og skandinaviske område. De findes dog både på Brüggemanns tavle i Slesvig Domkirke og på den cirka 40 år ældre tavle i Århus Domkirke. Forfatteren har fået oplyst, at sidstnævnte tavle er den eneste med topskab i Danmark. Der findes imidlertid flere mindre tavler med topskabe, der dog ikke er af samme konstruktion, men fortrinsvis udført som forhøjelse af midterskabet. Bedst kendt er to antwerpentavler henholdsvis i Viborg Søndre Sogns kirke og i Ulkebøl kirke på Als, som forfatteren også nævner, desuden i Taps, Egvad og Øster Løgum kirker, samt en tavle, der nu er i museet i Flensborg og angiveligt stammer fra Haderslev Domkirke.

Undersøgelserne af tavlens sekundære farver fra 1656 og dokumentationen for mangel af oprindelig staffing samt inddragelsen af analoge detaljer i tavlen i Slesvig Domkirke sandsynliggør, at begge tavler er udført i samme værksted. Gennem dendrokronologiske undersøgelser af predellaen, der har kunnet verificere, at den er jævngammel med resten af tavlen, har forfatteren også dokumenteret slægten Ahlefeldts engagement ved dens tilblivelse og senere anvendelse. Diskussionen om, hvorvidt tavlen oprindelig har været fremstillet til Mariakapellet i Haderslev Domkirke, er overbevisende lige som argumentationen for ændringerne i de ikonografiske tolkninger. Inddragelsen af personernes hovedbeklædning i vurderingerne synes overbevisende. Ved alle tolkninger og øvrige udsagn er inddraget ældre litteratur såvel som skriftlige kilder. Predellaens udvidede Nødhjælpergruppe med 15 mod sædvanlige 14 helgener er omhyggeligt beskrevet – både deres anvendelse som gruppe, men også de enkeltes særkende og egenskaber. Da der er forholdsvis mange Nødhjælpergrupper de danske altertavler, heraf flere med 15 helgener, er identifikationen af de enkelte og deres attributter, specielt Pantaleons, der kan genfindes blandt andet på altertavlen i Hviding, meget velkommen i dansk sammenhæng. Det er kun synd, at illustrationen hertil, 89 på side 230, fejlagtig har givet Margaretha med dragen navnet Magdalena. Bagerst i bogen findes et stort noteapparat og en indholdsrig litteraturliste samt nyttige person-, sted- og sagsregistre.

Sissel F. Plathe

Bøytler, Jørgen og Jørgen Toft Jessen: Christiansfeld. Livet og husene
Det danske Idéselskab. Søborg 2005, 200 sider.

Christiansfeld er et helt unikt bymiljø, på én gang en enklave med sin helt egen ånd og logik og et nedslag af en tysk religiøs bevægelse, der blev international, og hvis virke kan spores i tilsvarende kolonier og udposter overalt i verden, fra Grønland til USA, Tanzania og Indien. Den religiøse bevægelse

var »herrnhutterne«, også kaldet De mähriske Brødre, Brødremenigheden eller, som i den her anmeldte bog, Brødrekirken. Bevægelsens rødder kan søges i 1600-tallets reformationsopgør, men den egentlige begyndelse fandt sted i 1720'erne med grundlæggelsen af Herrnhut i Sachsen under ledelse af den bekendte grev N.L. von Zinzendorf. Der er enighed om, at bevægelsen – som pietismen i det hele taget – betød et nyt, mere personligt forhold mellem den enkelte og Kristus, men samtidig en virkeliggørelse af utopier om det kristne fællesskab i levende praksis. På den måde har Brødremenigheden både været tolket af for eksempel P.O. Enquist som et led i oplysningstiden og af Jørgen Bøytler som en opposition til de religionskritiske oplysningsfolk. Men også Jørgen Bøytler konkluderer, at bevægelsen indeholdt en fin og særegen kombination af »fromhed og konstruktiv aktivitet«, af tro i »rationelt virke og fornuftige omgivelser«.

Ikke uden grund er der skrevet meget om »herrnhutterne« både i udlandet og herhjemme. Christiansfelds åndelige og kulturelle betydning i Danmark og Sønderjylland blev blandt andet grundigt gennemgået i det af Anders Pontoppidan Thyssen redigerede lærde værk, som blev udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland i 1984. Men også byen som arkitektur- og kulturmiljø har været beskrevet, fra Det særlige Bygningssyns bevaringsplan fra 1966 til Kulturmiljørådets skrift om »Christiansfeld – en international by i Sønderjylland« i 2000. I 2004 udvalgte Fonden Realdania Christiansfeld til et af fondens store satsningsområder for restaurering og genopretning af dansk arkitektur og bymiljø, og resultaterne heraf kan allerede ses i flere reddede bygninger, blandt andet det traditionsrige hotel.

Det er formentlig i denne forbindelse, at Brødrekirkens præst sammen med restaureringsprojektets hovedarkitekt, Jørgen Toft Jessen, Haderslev, har taget initiativ til en ny bog om Christiansfeld, *Christiansfeld – Livet og husene*. Bogen er da også netop en fremlæggelse af bysamfundet, hvor forfatterne på forbillig vis søger at vise logikken og sammenhængen mellem Brødrekirkens idé, dens fælles- og dagligliv og de miljøer, den har skabt og bruger. På den måde føres vi hele tiden fra det religiøse grundlag via årets kirkelige begivenheder, menighedens fællesskaber og »liturgier« til de enkelte bygninger og kulturelementer. Fra »kosmos« i centrum med kirken, kirkepladsen og springvandet til »kaos« – verden udenom.

Der er altså først og fremmest tale om et forsøg på at skabe en dybere forståelse af et kulturmiljø, der for udenforstående har forekommet lukket og uforståeligt – eller bare smukt og særpræget. Hvad dette angår, er bogen vellykket, så meget desto mere som den er både meget fornemt grafisk tilrettelagt og ledsaget af Jørgen Toft Jessens smukke fotografier, der også sætter fokus på de små detaljer: haver og lysthuse, skjulte kroge, beslag og dørhåndtag, interiører og inventar. Derimod er der ikke tale om et analyserende værk; Jørgen Bøytlers tekst giver ifølge sagens natur udtryk for Brødrekirkens selvforståelse i dag, hvilket i sig selv er interessant nok. Det internationale aspekt med den ydre mission betones fint, mens forholdet til det dansk-tyske og den danske statskirke og dens bevægelser nok er noget idylliseret. Hvad der imidlertid undrede anmelderen var, at Jørgen Toft Jessen i værket ikke er kommet ind på hverken Realdania-projektet eller på problemer og strategier

i bevaringen af Christiansfeld, herunder tankerne om at få Christiansfeld registreret som UNESCO World Heritage eller problemerne med en politik for sammenhængen mellem den fredede kerne og det øvrige bysamfund, som lige nu er aktualiseret af et konkret byggeprojekt. Man må håbe, at Realdania og Toft Jessen vender stærkt tilbage med et skrift om netop dette.

Peter Dragsbo

Dansk-tyske spor i det gamle hertugdømme Slesvig.

Et grænseoverskridende skoleprojekt

Udgivet af formanden for den slesvig-holstenske landdag. Husum 2005, 128 sider.

Tre historiehold fra tre gymnasier i grænselandet gennemførte i 2004-2005 et historisk projekt om dansk-tyske spor i det gamle hertugdømme Slesvig. Projektet blev gennemført under protektorat af Marie Alix, hertuginde af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Glücksburg, og kan regnes som den slesvig-holstenske landdags bidrag til 50-året for København-Bonn Erklæringerne. De tre deltagende skoler er de to mindretalsgymnasier Duborg-Skolen i Flensborg og Deutsches Gymnasium i Aabenraa samt kostskolen Louisenlund ved Slesvig. De tre skoler har hver bidraget med et delprojekt til bogen. Resultaterne er offentliggjort i et illustreret hæfte, der udkom både på dansk og tysk.

Eleverne fra Louisenlund har undersøgt dansk-tyske spor mellem Eckernførde og Slesvig. De fokuserer på statholderen, landgreve Carl af Hessen-Kassel, hvis kone Louise gav navn til det slot, der nu er deres skole, på fabrikant- og rederfamilien Otte fra Egerførde, på slottet Louisenlund, på tre kampsteder og gravsteder fra de slesvigske krige, på Dannevirke, Bismarcktårnet på Askbjerg, offentlig arkitektur til markering af nationalt tilhørsforhold og til sidst på Oksevejen som gammelt bindeled mellem det tyske område og Norden. »Sporene« bliver præsenteret meget traditionelt i korte afsnit med illustrationer. Afsnittet om 1848 genfortæller slesvig-holstenernes fortælling om de onde ejerdanskere, og ved søslaget ved Eckernførde er der forekommet en svipser i oversættelsen. Her hedder det, at »rutebåden« *Christian VIII* blev sprængt i luften.

Eleverne fra det tyske gymnasium har valgt at præsentere historiske spor dér, hvor de institutionelt bliver samlet, nemlig på museerne. Dertil præsenterer de andre mindesmærker i Nordslesvig, fra både 1864 og første og anden verdenskrig. Der er afsnit om Museet på Sønderborg Slot og Deutsches Museum Nordschleswig, om folkeafstemningen og skanserne på Dybbøl. Os så præsenteres logoet for det tyske museum i Nordslesvig, der noget uhistorisk fremstiller det tyske mindretals nutidige selvopfattelse af Sønderjylland som tvestrummet dansk-tysk region, symboliserende det forenede Europa. Eleverne fortæller også historien om modstandsmanden P.W. Nørgaards armbind, som han lagde på den tyske modstandskæmper Jens Jessens grav den 20. juli 1994 (50-årsdagen for Stauffenbergs attentatsforsøg mod Hitler), som de fortolker ret vidtgående til en gestus af dansk-tysk forsoning og et møde mellem de to politiske kulturer.

Eleverne fra Duborg-Skolen er gået en helt anden vej. De har brugt deres

afsnit til at illustrere dagligdagen i Flensborg omkring 1800 gennem en fortællende rekonstruktion af en dag i Flensborg-drengen Jens Dues liv. Ret realistisk får vi meget at vide om en almindelig families daglige liv i søfartsbyen Flensborg, om de sociale skel, sejladserne på Dansk Vestindien, og en rundtur i byen inklusive Kobbermølle.

Bogen er, hvad den er: Udarbejdet af gymnasieelever, der har taget et historisk projekt op, som de så har gennemført på hver deres egen måde. Klicheer om forskelle i dansk og tysk pædagogik bliver bekræftet, når man ser, hvordan Louisenlund og Deutsches Gymnasium Nordschleswig fulgte den nøgterne vej ved at fremstille, hvad de mener, er historiske kendsgerninger, mens Duborg-eleverne vælger en folkelig fortælling, hvor nutidige teenagere ganske levende får noget at vide om unge menneskers liv i 1800-tallet. Episoden om armbindet i de hjemmetyske elevers beretning fortæller vist også mere om det tyske mindretal og dets vanskelige forhold til dets egen fortid, end om dansk-tysk forsoning, fordi Nørgaard og Jessen også i samtiden kæmpede for en fælles sag, nemlig mod nazisme.

Det forbliver desværre lidt uklart, hvori det egentlige samarbejde bestod, fordi det umiddelbart ser ud som om, hver skole gennemførte sit eget projekt. Det skal dog konstateres her, at initiativet til grænseoverskridende historieprojekter er prisværdigt og skal fortsættes. Næste gang måske med nogle ganske almindelige skoler uden tilknytning til mindretallene?

Martin Klatt

Det Nationale Portrætgalleri på Folkehjem

Redaktion: Hans Schultz Hansen og Ingolf Haase. Fotos: Helge Krempin. Sprogforeningen og Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa 2005. 286 sider.

Der findes næppe en region i Danmark, hvor den nationale bevidsthed er så fremherskende som i Sønderjylland. Selv ikke »Kongens København(ere)« når sønderjyderne til sokkeholderne, og det er denne flot illustrerede udgivelse et strålende eksempel på. De fleste danskere – også sønderjyder – af i dag tager vel forholdene i grænselandet for givet, men en kendsgerning er det, at danskerne har måttet slås for Sønderjylland – både bogstaveligt og mentalt. Og den del af Danmarks historie er ikke ældre, end at bogen her så absolut har sin berettigelse.

Værket er blevet til i forbindelse med Sprogforeningens 125 års jubilæum, og for den dygtige hovedregner vil det hurtigt stå klart, at foreningen må have set dagens lys i 1880. 16 år tidligere var krigen i 1864 tabt, men de dansksindede sønderjyder kunne – med reference til §5 i Pragfreden – endnu gøre sig forhåbning om en tilbagevenden til Danmark. §5 bestemte nemlig, at de nordlige distrikter af Slesvig, såfremt der ved en fri afstemning var flertal for det, kunne blive forenet med Danmark. I 1878 ophævedes §5 og hermed også det juridiske grundlag for en mulig genforening af Nordslesvig med Danmark. Preussen var på ingen måde interesseret i at afgive landsdele til Danmark – tværtimod kunne sønderjyderne sandsynligvis se frem til en tiltagende fortydskning af landsdelen. Sønderjyderne – og vel også resten af Dan-

mark – var rystede, og lokalt svarede man igen ved at organisere sig i diverse foreninger. I 1880 blev det så til dannelsen af *Foreningen til det danske Sprogs Bevarelse i Nordslesvig*, den senere Sprogforeningen.

Der er en direkte forbindelse mellem Folkehjem og Sprogforeningen. Efter at have modtaget en større pengegave købte foreningen i 1900 forlystelsesstedet Schweizerhalle i Aabenraa og omdannede stedet til bibliotek og forsamlingshus. Stedet blev døbt Folkehjem, og som sådan er det jo stadig kendt. I Folkehjems billedsal hænger portrætter af mænd og kvinder (flest mænd) side om side. Fælles for dem alle er, at de i høj grad har engageret sig i det danske Sønderjylland. De fleste politisk, men enkelte ud fra helt andre bevæggrunde. Man finder for eksempel også et portræt af Dronning Ingrid, hvis hjerte altid bankede for Sønderjylland.

Formålet med bogen er egentlig helt enkelt, som den nuværende formand for foreningen, Ove Nissen, gør klart i sit forord: Den skal »samle, sikre og bevare danskhedens forkæmpere i såvel billed- som bogform for således at muliggøre en samlet studiebaggrund af den sønderjyske nationale grænse-landskamp«. Forordet følges op af en introduktion til »Den danske bevægelse i Sønderjylland«, skrevet af Hans Schultz Hansen. Som altid formår Hans Schultz Hansen at ridse de vigtigste linier og problemstillinger i et værk som dette op. Blandt andet fremhæver han, at man ikke har haft en overordnet plan i etableringen af portrætgalleriet. Den er noget tilfældig og har således resulteret i en overrepræsentation af Aabenraafolkene. Så hvis man ønsker et fuldstændigt og mere nuanceret billede af danskhedens udvikling i Sønderjylland, er det nødvendigt at ty til supplerende kilder. Men når det er sagt, vil portræterne altid fremstå som et billede på de ledende danske kredses selvforståelse. Og det er jo næsten en studie værd i sig selv!

Problemerne i samlingen gøres der således klart rede for, hvorefter der følger en kronologisk gennemgang af de vigtigste sammenhænge mellem de forskellige politiske fløje i kampen for danskheden. Den bliver tydeligst i det, Schultz Hansen kalder »danskhedens organisering« fra 1880 og frem til Genforeningen. Også den er vigtig at få med, hvis man vil have fuldt udbytte af den biografiske del af værket. For det er jo primært det, der her er tale om. Fra side 25 begynder det, som de fleste vel nok vil synes er mest interessant, nemlig en beskrivelse af personerne bag galleriet. Redaktionen har valgt at præsentere de portrætterede alfabetisk (efter efternavn), og det virker helt fornuftigt. Det er oplagt at bruge bogen som opslagsværk, og så ville det have været besværligt at finde rundt i en tematisk opdeling.

Og hvem er det så, man kan finde omtalt? Ja, det nemmeste ville være at sige: Ingen nævnt, ingen glemt. Men jeg vil alligevel fremhæve et par stykker. Man finder i alt 58 biografiske artikler. Af disse er kun de fem kvinder. Det kan jo ikke komme bag på nogen, men det er dog så påfaldende, at man er nødt til at finde ud af, hvorledes disse kvinder kunne gøre sig bemærket i en ellers meget mandsdomineret verden. Herudover finder man naturligvis *Hejmdals* H.P. Hanssen og dennes politiske modstander, redaktør af *Flensborg Avis*, Jens Jessen. Rigsarkivar A.D. Jørgensen vil være kendt af de fleste.

Forfatterne til de enkelte artikler kender man fra andre sønderjyske udgivelser. Hans Schulz Hansen er allerede nævnt, men navne som Inge Adrian-

sen, Kim Furdal, Jørgen Witte og Jørn Buch har man stiftet bekendtskab med før, og generelt gør alle forfatterne det rigtig godt. Det har været en god idé at dele artiklerne ud på mange forskellige skribenter. Det giver variation i skriftsproget, og de fleste artikler er ganske underholdende læsning – og i hvert fald altid meget informative.

Bogens sluttet med en kunsthistorisk indføring til portrætterne, skrevet af Birgit Jenvold. En flot afslutning på en flot bog.

Karen Conradsen

Gram-Skjoldager, Karen: Grænsen ligger fast! Det sønderjyske spørgsmål i dansk udenrigs- og indenrigspolitik 1920-1940

Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa 2006, 167 sider.

Grænsen mellem Danmark og Tyskland var den eneste af Versailles-grænserne, som Hitler ikke rokkede ved. Det er en kendsgerning, som fremhæves igen og igen. Men hvordan gik det til, at grænsen ikke blev flyttet i de tolv år, hvor Hitler havde magten i Tyskland? Det spørgsmål har historieforskningen siden maj 1945 givet flere forklaringer på. Det sidste skud på stammen er den foreliggende bog, som er en omarbejdet og udvidet udgave af forfatterens speciale i historie.

Det er en stor opgave, forfatteren har sat sig for. Udgangspunktet er den tyske ikke-ankendelse af grænsen i 1920. I de følgende år blev der fra hjemmetysk og fra mere eller mindre officielt rigstysk hold lagt pres på grænsen. Det skabte et sikkerhedsbehov i dansk udenrigspolitik – et behov som det viste sig umuligt at få dækket gennem internationale alliancer. Månederne efter den nazistiske magtovertagelse i januar 1933 var et absolut højdepunkt på kurven over tysk pres på grænsen. På dansk side frygtede man, at paramilitære korps ville overskride grænsen for at få forbindelse med hjemmetyskerne.

Det er det officielle Danmarks håndtering af problemet, der er bogens emne. Forfatteren dokumenterer med overbevisende styrke, at grænsespørgsmålet faktisk spillede en stor rolle i dansk udenrigspolitik i mellemkrigstiden – og det vel at mærke på trods af, at den danske regering igennem hele perioden udadtil hårdnakket benægtede, at man overhovedet skænkede grænsens sikkerhed en tanke. Grænsen var et tabubelagt emne, som kun blev drøftet bag nedrullede gardiner i udenrigspolitik nævn og på P. Munchs kontor. For hvis tyskerne opdagede, at danskerne var nervøse for deres sydgrense, kunne de blive fornærmede og aggressive. Men selv om spørgsmålet officielt ikke eksisterede, var det et omdrejningspunkt – hvis ikke ligefrem omdrejningspunktet – i dansk udenrigspolitik efter 1933. Det er rigtigt set. Forfatteren tegner også et omrids af, hvordan spørgsmålet kom til at præge dele af dansk *indenrigs* politik i 1930'erne, naturligvis først og fremmest i Nordslesvig, hvor man skulle forholde sig til det stærkt provokerende tyske mindretal. Denne del af bogen er særlig værdifuld, fordi den synliggør udenrigsministeriets ellers usynlige grænsepolitik.

Forfatteren er faldet for den fristelse at give sin konklusion overskriften: »Hvorfor lå grænsen fast?«. Det er skam, for det er i grunden ikke det spørgs-

mål, hendes undersøgelse giver svar på. En forklaring på, hvorfor grænsen lå fast, skal vel snarere søges i tyske arkiver end i danske? I forbifarten nævner forfatteren ganske vist, at Tyskland slet ikke nærrede noget *ønske* om at flytte grænsen; men denne nok så væsentlige præmis vejer ikke særlig tungt i forfatterens hovedkonklusion om, at det var Stauning-Munchs udenrigspolitik, der var årsagen til, at grænsen ikke blev flyttet. Den konklusion kan diskuteres – netop fordi tyskerne faktisk slet ikke *ville* have Nordslesvig tilbage.

Det må også vække opsigt, når forfatteren nævner, at 1920-grænsen i sig selv havde en »høj moralsk legitimitet«, som gjorde, at Tyskland ikke ville røre ved Nordslesvig. Her er forfatteren på vej ud på et skråplan. Hvordan måler man moralsk legitimitet? Havde f.eks. Tjekkiet og Polen *lavere* moralsk legitimitet, eftersom disse lande blev slugt af Tyskland? Styrede Hitler sin erobringspolitik efter moralske principper?

Karen Gram-Skjoldagers væsentligste konklusion er, at grænselandet spillede en central rolle i den danske udenrigspolitik i mellemkrigstiden. Med denne pointe peger hun på en blind vinkel i forskningen i dansk udenrigspolitik i mellemkrigstiden. Det fortjener stor anerkendelse. Man kan ikke bebrejde hende, at hun slutter sin fremstilling den 9. april 1940. Men hun er for beskedne, når hun i indledningen begrundet denne afgrænsning med, at den tyske besættelse »på afgørende vis ændrede forudsætningerne for den danske politik i grænsespørgsmålet«. Hun kunne roligt have skrevet det modsatte, nemlig at hendes konklusion om grænsespørgsmålets betydning i 1930'ernes udenrigspolitik i virkeligheden også peger på en overset facet af det dansk-tyske besættelsesarrangement efter 9. april. Det hvilede jo på tyskernes løfte om, at Danmarks territoriale integritet ville blive respekteret. De mekanismer, hun har beskrevet, havde fortsat gyldighed.

Axel Johnsen

Henningsen, Lars N. og Johan De Mylius: Hver elsker sin farve / Jeder liebt seine Farbe: hertugdømmerne og H.C. Andersen. Die Herzogtümer und Hans Christian Andersen

Sydslesvigsk Forening og Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Flensborg 2005, 283 sider.

En af de gode ting ved H.C. Andersen-året 2005 var de mange bogudgivelser relateret til digter Andersens liv og værk. Her er endnu én af dem – fra Lars N. Henningsen og H.C. Andersen-eksperten Johan de Mylius' hænder: En bog om H.C. Andersens forhold til hertugdømmerne. Den vil stå som et nyttigt værktøj i mange år.

Gennem flittige klip i H.C. Andersens breve og dagbøger fortæller Johan de Mylius' tekst om den tyskglade digters mange besøg i Slesvig og Holsten 1840-73, mens Lars N. Henningsens glimrende introduktion til tidens og stedets politiske situation giver dybden. Bogens store og glædelige overraskelser er dog de mange – rigtig mange – fine illustrationer, der i samtidige stik, akvareller og kort følger digteren på rejse gennem grænselandet. At alle bogens tekster findes på både dansk og tysk, er et scoop.

Jens Andersen

Holm, Gretelise: Under fuld bedøvelse
 Aschehoug, København 2005, 270 sider.

Vi er tilbage i foråret 1945. Dort liegt nämlich der Hund begraben, solidt forankret til Anden Verdenskrigs slutning og Østpreussens: Store hjemløse skarer flygter mod Danzig og Gotenhafen for at undslippe de fremstormende sovjetiske tropper. Herfra bliver de sejlet til Nordtyskland og Danmark. Bag dem brænder byerne, langs vejene ligger gamle mennesker, børn og soldater, heste, dræbt af allierede fly eller udmarvet af flugtens strabadser. Forfatteren lader os mærke krigens gru, og fortælleren Gertrud, der under flugten er sammen med sin gravide svigerdatter, skildrer begivenhederne i chokerende billeder. Det er overbevisende og ægte.

Det er det ene spor i bogen. Det andet trækkes til Irakkrigen i 2004 med visse svinkeærinder til USA og DDR. Journalist Karin Sommer, en midaldrende kvinde, dækker kriminalstoffet i et provinsblad på Sjælland. Hun bliver ringet op af en ukendt mand og får tilbudt en fantastisk historie om, hvordan personalet i Horsens Statsfængsel smugler narkotika ind i bygningen. Hun fatter heldigvis mistanke til den anonyme markeder. En dag, da en kollega er på vej ud ad døren i regnfuldt vejr, låner Karin hende sin røde regnfrakke. Og det bliver ved en fejltagelse venindens død; hun myrdes med koldt blod. I det kriminelle miljø er der nemlig udsat en hemmelig pris på Karins hoved, og en lejemor ved navn Michael er nu i hælene på Karin for at opspore sine egne bagmænd, som har snydt ham læsterligt for penge – og værre endnu: De har molesteret hans hoved til ukendelighed ved hjælp af sprængstof. Men Karin undgår ham ikke; han er bortvist fra krigstjeneste i Irak – på grund af fangemishandling. Han lever nu af lejemor og søger optagelse som livvagt i Politiets Efterretningstjeneste. Her lykkes det ham at blive beskyttet for ingen andre end – Karin Sommer.

Sporet føres nu tilbage til tiden efter flugten i 1945: Gertrud ankommer til en sønderjysk by, hvor der er skabt et lille, kristent samfund. Hun har sit nyfødte barnebarn med sig. Svigerdatteren døde under fødslen, og bedstemor og barn bliver indkvarteret hos Karin Sommers gravide mor, der tager sig af de to flygtninge. Der udvikler sig et nært venskab mellem de to kvinder, og da Karin bliver født kort tid efter Gertruds ankomst, er fru Sommer i stand til også at amme den lille tyske pige. Men fredsslutningen sætter en stopper for det gode samvær: De tyske flygtninge skal samles på ét sted, og det bliver Oksbøllejren.

Disse kapitler om flugt, om livet i den lille by og den skæbne, der bliver de tyske flygtninge til del, er for mig det bærende i bogen. Nuvel, man gribes af spændingen gennem alle bogens sider; jeg lagde den ikke gerne fra mig, men da jeg som læser omsider blev forløst, følte denne jagt på Karin Sommers liv at være noget konstrueret – og meget lang. Men forfatteren holder mange bolde i luften. Flot.

Bogen starter med faktuelle oplysninger om flygtningenes rejse til Nordtyskland og Danmark. De kom, de var mange. Cirka 245.000 blev indkvarteret i skoler, forsamlingshuse, sportshaller og andre primitive steder. Og dødeligheden blandt de spæde, tyske flygtningebørn var stor i 1945. Men havde bør-

nene ikke haft døden med sig under og efter flugten? Som den er beskrevet, forekommer det troværdigt, at spædbørn ikke var i stand til at klare sygdomme under de udfordringer.

I foråret 1945 herskede der kaos i Danmark. Større end nogensinde. Krigen havde kun én mulig udgang, men den fortsatte alligevel ufortrødent: Henrettelser, clearingmord og schalburgtage var efterhånden en daglig foreteelse for os danske. Stemningen var pisket op, vore modstandsfolk måtte gå under jorden, og i mit hjem ventede vi besøg af Gestapo hver dag. Men jeg mindes ikke et oppisket had til tyske flygtninge. De var der, som et led i dagligdagen; som de tyske soldater i 1940, og som de russiske og polske krigsfanger, der boede i skolens gymnastiksal. Vi følte medlidenhed. Efter krigen blev flygtningene samlet i Oksbøllejren. Syd for landegrænsen sultede man, herom kan man læse i Karin Johannsen-Bojsens erindringsbog *Sydslesvigpige*. Mon der ikke trods alt blev reddet menneskeliv i Danmark?

Forfatteren Gretelise Holm angiver Kirsten Lylloffs artikel: »Kan lægeløftet gradbøjes« som kilde. Lylloff kalder behandlingen af de tyske flygtninge for hadefuld, de sultede og fik utilstrækkelig lægehjælp. Arne Gammelgaards nylig udsendte bog *På Hitlers befaling* sætter en anden vinkel på dette udsagn. Han har modtaget et omfangsrigt materiale fra flygtninge som svar på udsendte spørgeskemaer, og mange udtrykker taknemmelighed over de vilkår, som de fik i Danmark. Men de led af hjemlængsel, for de måtte i årevis vente på en indrejsetilladelse til Tyskland fra de allierede; de sidste flygtninge kunne først forlade Danmark i 1949.

Jeg brugte ordet kaos. Det forsvandt ikke efter 5. maj 1945, da Danmark stod over for et alvorligt retsopgør mod landets egne frafaldne borgere. Medløberne stod i centrum og skulle dømmes. Det var en ny situation, og den var yderst pinefuld for os. For den rettergang gjaldt også slægt og venner.

Arne Gammelgaard bog *På Hitlers befaling* blev anmeldt i *Ugeskrift for læger* den 6. marts 2006 af Johannes Mosbech og Sten Madsen. De hævder, at ovennævnte angreb på lægerne og de faktiske forhold i lejrene »punkteres effektivt i denne informative, velskrevne bog, og vi, der oplevede lejrene, kan tilslutte os forfatterens vurdering«. Siger de. Og vi, der kender den tids følelser og den barske stemning, der herskede i Danmark i maj 1945, genkender Arne Gammelgaards beskrivelse af tiden. Sådan var det. Aber das ist ein weites Feld.

Birte Blønd

Jordt Jørgensen, Peter: Christian 2. Mellem middelalder og renaissance
Museet på Sønderborg Slot 2004, 48 sider.

Et kristeligt, kongeligt, fyrsteligt fangenskab. Regnskaber fra Sønderborg Slot fra Christian 2.s tid

Udgivet af Inge Adriansen og Birgit Christensen. Historisk Samfund for Als og Sundeved og Museet på Sønderborg Slot 2004, 144 sider.

Museet på Sønderborg Slot har historien om Christian II's fangenskab som en af sine hovedattraktioner. I mange danskeres bevidsthed forbindes slottet med

den rastløse og uheldige konge, som i 17 år vandrede rundt om stenbordet i sit mørke og kolde tårnværelse.

Denne myte er udgangspunktet for to bøger, som Museet på Sønderborg Slot udgav i forbindelse med nyopstillingen af museets udstilling om Christian II. Der er tale om overskuelige og let tilgængelige udgivelser med adresse til et bredt publikum. Peter Jordt Jørgensens bog er et prisværdigt forsøg på at sætte historien om Christian II's liv, fangenskab og død ind i en større ramme og gøre den appetitlig for folk, der ellers ikke læser historiebøger. Vi hører om de tanker og ideer, der var i spil i renæssancen, om Danmarks økonomiske, sociale og politiske struktur, om Christian II's kærlighedsliv og personlighed, hans religiøsitet, og ikke mindst hans ambitiøse udenrigspolitik. Det er en ordentlig mundfuld, men forfatteren kan gabe over den. Alle elementer understøtter på én eller anden måde historien om, hvordan det kunne gå Christian II så galt, som det gjorde. Bogen afsluttes af et kapitel om den tid, der kom efter Christian II, hans eftermæle, myten om hans urimeligt hårde fangenskab, hans plads i skønlitteraturen. Alt i alt et vellykket stykke formidlingsarbejde.

Museets anden udgivelse er snævrere i sit sigte. Den har alene til formål at punktere myten om det forfærdeligt hårde fangenskab. Dette gøres effektivt ved at aftrykke væsentlige dele af amtsregnskaberne fra Sønderborg i den periode, hvor Christian II var fange på slottet. Regnskaberne er oversat fra plattysk til nudansk og aftrykt med visse udeladelser og forklarende kommentarer. Af disse regnskaber fremgår, at fangen levede et overordentligt luksuriøst liv med masser af god mad og drikke, kostbare importvarer og med god mulighed for at bevæge sig rundt i og omkring Sønderborg. Beviserne er så overvældende, at det for fremtiden ikke vil være muligt at fortælle eller skrive historien om Christian II's fangenskab på Sønderborg Slot uden at vinkle historien som en aflivning af myten. Myten står i skærende kontrast til det billede af fyrstelig luksus og rigdom, der tegnes af amtsregnskaberne. Forfatterne gør derfor vel i at gå relativt skånselsløst til værks i deres mytejagt. Enkelte steder går de imidlertid for vidt, for eksempel på side 36, hvor de gør rede for Christian II's forbrug af øl. I en billedtekst nævnes, at ordet »kakebilleøl« forekommer hele 235 gange i regnskaberne. Det lyder jo ganske rigtigt af meget, selvom vi jo strengt taget ikke kan kontrollere, hvor mange der sad til øls. Men ikke desto mindre har forfatterne fremhævet sensationen ved at dublere et tekstudsnit fra de håndskrevne regnskaber 13 gange, således at der står »kakebille« over hele sidens højde. Så er det også skåret ud i pap!

Mytens bogstavelige omdrejningspunkt er det runde stenbord, i hvilket kongen angiveligt trak en fure med tommelfingeren. Var der et sådant bord i Christian II's fangegemakker eller ej? Det ville have været et scoop, hvis regnskaberne beviste, at der *ikke* var et sådant bord. Det gør de bare ikke, og derfor virker det lidt søgt, når forfatterne på side 27 med tilfredshed fremhæver, at regnskaberne omtaler et bord *af brædder!* Efter som forfatterne selv nævner, at fangen havde flere værelser til sin rådighed, er oplysningen om bræddebordet et svagt indicium. Mon ikke der stod et bord i flere af værelserne?

Det er imidlertid detaljer, som ikke skæmmer helhedsindtrykket af en nyt-

tig og interessant bog. Og så er den oven i købet underholdende. Det er usædvanligt for en kildeudgivelse.

Axel Johnsen

København-Bonn Erklæringerne 1955-2005. De dansk-tyske mindretalserklærings baggrund, tilblivelse og virkning

Redigeret af Jørgen Kühl. Institut for Grænseregionsforskning, Aabenraa 2005, 668 sider.

50-året i 2005 for afgivelsen af København-Bonn Erklæringerne blev blandt andet fejret med udgivelsen af denne mastodont af en bog (antologi) på 668 sider. Der skulle naturligvis også noget ekstraordinært til for at markere jubilæet for »Grænselandets Grundlov« eller endog den mindretalenes »Magna Carta«, som Erklæringerne ved højtidelige lejligheder er blevet kaldt. Der skal heller ikke herske tvivl om, som bogen detaljeret og overbevisende dokumenterer, at Erklæringerne var resultatet af en meget fremsynet politik, der har bidraget afgørende til at mindske de nationale spændinger i grænselandet, afdramatiskere naborelationerne mellem Danmark og Tyskland og yderligere har haft kraft og levedygtighed til at fungere som inspiration for reguleringen af mindretalsproblemer andre steder.

Som undertitlen antyder, behandler bogens 11 artikelbidrag både Erklæringernes baggrund, tilblivelse og virkning, dog ofte i sammenblandet form. Redaktør Jørgen Kühl præsenterer selv alle elementerne i sin glimrende og oversigtlige indledningsartikel. Baggrunden og optakten til erklærings-løsningen i 1955 leveres i artikler om mindretalenes historie før Anden Verdenskrig (Frank Lubowitz), forholdene mellem flertal og mindretal i Sønderjylland (Nordslesvig) i perioden 1945-1955 (Hans Schultz Hansen og Henrik Skov Kristensen) og mindretalsproblematikken i Sydslesvig i samme periode (Martin Klatt). Historien om Erklæringernes liv og indflydelse efter deres afgivelse behandles i to artikler om mindretallene nord og syd for grænsen fra 1955 og frem til i dag (henholdsvis Frank Lubowitz og Lars N. Henningsen) samt i en overordnet analyse af Erklæringernes generelle virkningshistorie (Jørgen Kühl). Herudover er der to bidrag, som skærer henover 1955-snittet, nemlig et artikel om sprog og identitet før og efter København-Bonn Erklæringerne (Karen Margrethe Pedersen) og om de nationale mindretal i det grænseoverskridende samarbejde (Martin Klatt). I sidstnævnte artikel ligger trykket dog klart på perioden efter 1955, hvor det blandt andet med henvisning til den såkaldte Region Sønderjylland-Schleswig-affære dokumenteres, at det nationale spørgsmål endnu i 1997 kunne fremkalde stærke følelser i grænseregionen.

Herudover er der i bogen yderligere to artikler. En, og det vil sige den eneste, der direkte beskæftiger sig med tilblivelsen af København-Bonn Erklæringerne (Jørgen Witte), og en om det tredje mindretal i grænseområdet, nemlig nordfriserne – en artikel der tematisk falder lidt udenfor, men alligevel på interessant vis er med til at belyse såvel mindretalsproblematikken og Erklæringernes betydning i grænseområdet (Thomas Steensen). Ydermere har bogen en nyttig historisk-kronologisk oversigt samt et optryk af et lille udvalg

af de vigtigste dokumenter i forbindelse med indgåelsen af Erklæringerne fra den såkaldte Kiel-erklæring fra september 1949 til de to separate erklæringer i 1955. De fleste af disse er dog allerede optrykt i Troels Finks fyldige kildeudgivelse: *Forhandlingerne mellem Danmark og Tyskland i 1955 om de slesvigske mindretal*, der først (1959) blev lanceret som kildesamling til fortroligt brug i Udenrigsministeriet og senere (2001) blev publiceret af Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie. Man får med andre ord meget for pengene i denne bog, også selv om der er et betydeligt overlap mellem flere af artiklerne – et forhold der givetvis er forårsaget af, at de alle sammen på den ene eller måde søger at relatere sig til København-Bonn Erklæringerne og skærrsåret 1955.

Overordnet set er der ved læsningen af bogen to forhold, som denne læser har hæftet sig ved. For det første, at det er lykkedes at mindske de nationale spændinger mellem tysk og dansk i grænseområdet så grundlæggende, at det med Jørgen Kühls ord endog kan være vanskeligt i dag at fastslå, »hvor mindretallene slutter, og hvor flertallene begynder« (side 31). En sådan skelnen har i øvrigt aldrig været helt let, fordi mindretallene har fluktueret med de internationale konjunkturer og de nationale og politiske forhold. Mod slutningen af 1930'erne var Slesvigs Forening således svundet ind til knap 3.000 medlemmer, mens medlemstallet af den nye Sydslesvigs Forening i 1947 nåede op på 75.000 medlemmer. I nyere tid har størrelsen af mindretallene dog ligget relativt stabilt og udgør skønsmæssigt omkring 20.000 personer for det tyske mindretal i Danmark og 50.000 for det danske i Tyskland.

Pointen i Kühls bemærkning er imidlertid ikke at påpege det vanskelige i denne skelnen, men derimod at fastslå forskellen på før og nu. Når det er vanskeligt at skelne i dag, er det fordi mindretallene i meget højere grad har forsonet sig med deres »værtssater« og ofte fungerer i overlappende nationale sammenhænge, ligesom det er blevet almindeligt i fællesskab at fejre og højtideligholde nationale mærkedage. Det skete ikke lige efter Anden Verdenskrig, som det blandt andet dokumenteres i Hans Schultz Hansens og Henrik Skov Kristensens spændende artikel om mindretal og flertal i Nordslesvig i perioden 1945-55. Historien om retsopgøret med »hjemmetyskerne«, og om hvordan Frøslevlejren blev til Fårhuslejren, er i sig selv en påmindelse om, hvordan konjunkturerne i den nationale kamp har skiftet, og at kampen har været ført med ret så kontante midler. Det er naturligvis ikke mindst i dette lys, at København-Bonn Erklæringernes betydning for den nationale forsoning, der har fundet sted i grænselandet de seneste 50 år, påkalder sig interesse.

Nu er det i sagens natur vanskeligt sort-på-hvidt at påvise, hvilken betydning Erklæringerne har haft for forsoningen som for den afdramatisering af de dansk-tyske statsrelationer, som ligeledes har fundet sted i efterkrigstiden. Andre forhold – store og internationale, og mindre og mere lokale – har spillet ind, hvilket også tages op til diskussion flere steder i bogen. Men at Erklæringerne har været et særdeles vigtigt element i disse processer, påviser bogens artikler overbevisende. Hermed er det andet hovedforhold, som står markant i bogen, introduceret, nemlig betydningen af Erklæringernes særegne form og status. Erklæringerne er nemlig ikke nogen gensidig traktat, eller et stykke jura i traditionel forstand. Hvad den danske og den tyske regering blev enige om efter gan-

ske komplicerede forhandlinger i 1954-55, var afgivelsen af to selvstændige, men meget identiske erklæringer bekræftet over de to landes parlamenter, der opregnede, hvilke frihedsrettigheder og mindretalssikringer mindretallene på hver sin side af statsgrænsen nød og kunne gøre krav på. Hertil kom så et fælles forhandlingsdokument, »Resultatet«/»Das Ergebnis«, som fik dette noget ejendommelige navn, fordi den danske regering ikke engang ville acceptere at benævne det »protokol«. Heri opregnedes de mere specifikke sider af aftalen, eksempelvis den tyske regerings pligt til at arbejde for, at det danske mindretal fik dispensation fra 5%-spærrereglen, som var indført til landdagsvalgene i Slesvig-Holsten, og for Danmarks vedkommende forpligtelsen til at give tyske privatskoler ret til at afholde statsanerkendte eksaminer. Det var Danmark, der insisterede på denne meget uformelle aftaleform, fordi de danske politikere på baggrund af den historiske erfaring ikke ønskede at give nabostaten den mindste ret til indblanding i indre danske forhold.

På dette område er der dog lidt slinger i tolkningerne mellem bogens forfattere. I sit bidrag hævder Jørgen Witte, at den danske regering ganske vist stod fast på, at der ikke måtte komme en traktat ud af forhandlingerne, men »reelt var resultatet en traktat ud fra fremgangsmåde, form og indhold« (side 265). Det virker som en noget selvmodsigende konklusion. Vedrørende det indholdsmæssige holder vurderingen langt hen, men det er jo nærmest at underkende kernen og originaliteten ved Erklæringerne at påstå, at de også i fremgangsmåde og form »reelt« var en traktat. Der er derfor betydeligt mere ræson i Jørgen Kühls analyse, der netop fastslår, at det særegne og det originale ved 1955-ordningen lå i formen med bindende erklæringer, der ikke var folkeretsligt bindende i bilateral forstand. Kühl går endda skridtet videre, idet han fastslår, at det forhold, at mindretalsreguleringen kom til at foregå ved en ensidig forpligtelse for hver stat, »efter alt at dømme« har givet mindretalsordningen langt større politisk-moralsk betydning, end en bilateral traktatsikring ville have gjort. Dermed er ordningen i højere grad udtryk for mindretalspolitik end mindretalsjura, og det bærende i ordningen er dermed den »ånd«, som besjælede den (side 29).

Det er denne ånd, som har sikret, at ordningen ikke kun har virket på statsplanet, men også på inddæmningen af nationale konflikter i grænseområdet. Men omvendt er det også den dansk-tyske ordnings særlige form, som har betydet, at den ikke uden videre har kunnet eksporteres til andre spændte nationalitetsområder rundt om i verden. Som bogen slår fast, er formen aldrig blevet direkte kopieret andetsteds. Det er derfor ikke kun en fødselar, men også en »mindretalsoriginal«, der fortjent fejres med denne udgivelse

Thorsten Borring Olesen

Rasmussen, René: Front og Bro. Flensborg Avis i spil mellem Danmark og Tyskland 1930-1945

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Flensborg 2005. 2 bind, 1053 sider.

Begrebet Front og Bro har to gange spillet en rolle i grænselandets brogede historie. Sidst var for 50 år siden, da Foreningen af Sydslesvigs Studerende

udgav et tidsskrift, som de kaldte *Front og Bro*. Begrebet var samtidig et slogan for de unge nydanske akademikere og en kreds af unge rigsdanske, der var optaget af grænsekampen. Ud fra en fælles opfattelse af de udfordringer, der efter Anden Verdenskrigs afslutning blev stillet til det danske grænsearbejde, erklærede de, at grænsekampen befandt sig i en ny fase – hvad der førte til en langvarig og temmelig bitter strid. Påstanden grundede sig blandt andet på, at der nu var et tysk demokrati, og på Europa-tanken, der var ved at tage form. De vendte sig med skarphed mod de mere nationalistiske kredse nord og syd for grænsen.

I 1930'erne var begrebet knyttet til *Flensborg Avis*, eller rettere til Ernst Christiansen, avisens sagnospundne redaktør i årene 1906-1940. Hans ledetråd for avisen var, at den som grænselandet skulle være både front og bro, og lige som de unge tyve år senere var han inspireret af de såkaldte ny-nordiske tanker, som en flok unge Askov-lærere med C.P.O. Christiansen og Jørgen Bukdahl i spidsen gjorde gældende. Kun ved at de enkelte nordiske folk blev sig deres nationale kultur bevidst, var det muligt at bygge et sandt samarbejde. Forholdet mellem det folkelige og det mellemfolkelige var som mellem en bro og dens piller. Det ene var forudsætning for det andet. På samme måde skulle de danske sydslesvigere forstå Tyskland, samtidig med at de kæmpede for deres danskhed.

Ellers var der ikke så meget, der forbandt de unge i efterkrigstiden med Ernst Christiansen. Først og fremmest var *tiden* en anden. Det var mildt sagt ikke et spirende tysk demokrati, Ernst Christiansen var oppe imod. Og modsat de unge var det den politiske selvbestemmelsesret – drømmen om et Danmark til Dannevirke – der optog ham, mens de unge havde sagt farvel til genforeningshåbet og talte om den kulturelle selvbestemmelsesret. Sagt kort var de i slægt med Aabenraabevægelsen, medens Ernst Christiansen var Flensborgmand – mindst. Som man vil se, er der tråde til diskussionen i 2006 om genforeningshåbet, som blev startet af Søren Krarup. René Rasmussens mammutværk lægger *Flensborg Avis* under lup i årene 1930 til 1945, hvor avisen med Ernst Christiansen (fra 1940 med L.P. Christensen) som kaptajn skulle foretage den vanskeligste sejlads, nogen dansk avis før eller siden har været ude på – og tilmed gøre det under en så idealistisk ledestjerne som Front og Bro. Skibet måtte næsten gå på grund. At udgive en dansk avis, der blot nogenlunde kunne bevare respekten for sig selv, i Hitlers Tyskland, var noget nær en håbløs opgave. *Flensborg Avis* bevarede skruen i vandet. Men Ernst Christiansen måtte betale en høj pris. Han blev tvunget væk i 1940 og døde året efter, nedbrudt på sjæl og legeme.

Front og Bro er en bog med mange emner: Sønderjyllands historie, herunder pressehistorie i femten bevægede år. Helt naturligt specielt *Flensborg Avis'* historie efter at Ernst Christiansen 29 år gammel skulle løfte den tunge arv efter Jens Jessen, der var redaktør 1882-1906. Den belyser forholdet mellem et svagt og eftergivende Danmark og en aggressiv nabo i syd. Vi får et indblik i udenrigsministeriets korridorer, både det danske og det tyske, herunder den betydelige rolle, som det danske generalkonsulat i Flensborg spillede, og det bliver pinligt klart, hvor svært det under spændte forhold kan være at bevare

den redaktionelle frihed, både når man forfølges, og når man som *Flensborg Avis* støttes af den danske statskasse.

Ikke mindst giver René Rasmussens bog et bidrag om Danmark i trediverne. Tiåret er blevet belyst i adskillige værker i de sidste år, herunder i Axel Johnsens fremragende *Dannevirkemænd og Ejderfolk*, som Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig udsendte i 2005. René Rasmussen gør det endnu engang klart, hvor svagt det parlamentariske demokratis aktier stod i nationale kredse. Kaj Munks sværmerier i tiden op til 1937 og Valdemar Rørdams fald i 1941 var ikke enestående. Ernst Christiansen og ikke mindst bogens anden hovedperson, Jacob Kronika, gennemskuede først sent nazismen. Det kan forekomme ejendommeligt i dag, og forargelsen over »det brune Danmark« er det da heller ikke skortet på i de senere år. Myten om, at alle i Danmark var mod nazismen, og at der under besættelsen først var en samlet passiv modstand og så en aktiv, er grundigt blevet aflivet. Men at mange specielt i de nationale kredse ikke straks afviste Hitler, jævnfør Axel Johnsens bog, er ikke så underligt endda. Nutiden glemmer, at det parlamentariske demokrati først under besættelsen fik en sakral karakter, og at det først herefter har været som at synde mod Helligånden ikke at bekende sig til det. Ernst Christiansen og Jacob Kronika følte som langt de fleste af for eksempel Grænseforeningens ledende folk, at tredivernes danske samfund var ved at falde fra hinanden som følge af partiernes indbyrdes kævl, og at gamle Danmark var truet af en militant arbejderklasse, der var manipuleret af bolsjevismen, tidens virkelige pest. Det var de røde i øst, ikke i de brune i syd, der truede gamle Danmark. Var det ikke bedre at skabe en ny national socialisme end en international? Forsvarsviljen skulle mobiliseres, folkesjælen vækkes.

Flensborg Avis afviste ikke grænsedragningen i 1920, men den var en stor skuffelse, for sydslesvigerne var jo *egentlig* danske. De skulle blot – lige som den danske folkesjæl – vækkes. Derfor var *Flensborg Avis* ikke afvisende over for tredivernes mange danske genrejserbevægelser. Skellet gik for avisen ikke mellem demokrati og diktatur, men mellem dansk og tysk. Ernst Christiansen håbede på en dansk vækkelse i Sydslesvig og arbejdede i det stille for det. I det stille, for i København sad en socialdemokratisk-radikal regering, der for alt i verden ikke ville provokere Tyskland, og i Nordslesvig sad blandt andet Thorvald Staunings sønderjyske vagthund, folketingsmand og redaktør I.P. Nielsen, der var kritisk over for alle genrejsere. I Sydslesvig var der aktivistiske grænsetyske kredse, der nøje vogtede på *Flensborg Avis*, og i Berlin sad Hitler og hans regering. *Flensborg Avis* skulle således ikke blot sejle mellem Skylla og Karybdis – der var mange andre skær. For at avisen overhovedet kunne udkomme, måtte Ernst Christiansen gang på gang gå på akkord og rette sig efter henstillinger fra snart dansk snart tysk side. Hans dilemma var det samme som samarbejdspolitikere: Han og avisen måtte bøje af for at overleve, men hvor længe og hvor meget?

Heldigvis sad ikke alene nazisternes top i Berlin, men også Jacob Kronika. Han var avisens korrespondent i de afgørende år, men også mindretallets talsmand. Samtidig virkede han som det konservative københavnerblad *Nationaltidendes* og det *Svenska Dagbladets* korrespondent, hvad der viste sig at være en fremragende kombination, fordi Berlin ydede udlandskorrespon-

ter visse rettigheder, blandt andet let adgang til koryfæerne, hvad Jacob Kronika vidste at benytte sig af, når han skulle tale mindretallets sag. Blotlægningen af Jacob Kronikas arbejde i Berlin og hans samspil med Ernst Christiansen hører til blandt bogens bedste.

Bogens styrke er i det hele taget den dokumentation, den fremlægger. Der ligger år 9 års forskning og dermed myreflittigt arbejde bag. Det vrimler med citater og henvisninger, som var det en doktordisputats, hvad bogen også godt kunne være, om end der mangler en syntese. Myldret af detaljer er samtidig bogens handicap. Hvem orker at læse 1053 sider, tilmeldt tæt trykt på glittet papir, der ikke fremmer læsbarheden? Samtidig med, at man imponeres over, at René Rasmussen har vendt hver tue og glæder sig over den neutrale fremlæggelse, savner man nogle overordnede analyser og nogle personlige vurderinger. Lidt mere lidenskab! Man savner også nogle egentlige portrætter – skildringer af de personligheder, der optræder så ofte, at deres navne bevidst ikke er anført i personregistret. Vi får mange utallige streger til portrætter af Ernst Christiansen og Jacob Kronika men ikke de samlede portrætter. De var begge spændende – og meget forskellige. Navnlig Jacob Kronika meget sammensat.

Det skal ikke forklejne, at René Rasmussens bog et betydeligt værk, uundværlig for alle, der vil studere grænselandets historie. Den vejer tungt, 3 kg! Men navnlig tungtvejende i overført forstand. Den tjener den flittige forfatter, men også Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig til megen ære.

Bent A. Koch

Rønne, Bent Vedsted: Mellem to fronter. Arbejderbevægelsens historie i Haderslev 1873-1940

Haderslev Byhistoriske Arkiv. Haderslev 2005, 319 sider.

Bogen udgør første bind i serien Studier i Haderslevs historie fra Haderslev Byhistoriske Arkiv og skal lukke et hul i beskrivelsen af fortiden i Haderslev, nemlig arbejderbevægelsen. Den er kun perifert beskrevet i Henrik Fangels og Thomas Otto Achelis publikationer om byens historie.

Styrken i Bent Rønnes fremstilling er de mange fakta, der er fremdraget både fra den tidligere litteratur, men især fra arkiverne, blandt andet Haderslevs eget arkiv og Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv i København. Bogen er meget faktamættet og virker for nogle deles vedkommende mere som en håndbog end som en fortløbende historisk fortælling. Rønne beskriver arbejderbevægelsens opståen omkring 1870, og hvordan forskellige svendeforeninger og læseselskaber udvikler sig i det små i Haderslev fra 1870'erne. Inspirationen kom fra Ferdinand Lassalles Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein (ADAV), men en egentlig partitilslutning skete først i 1906 med SPD. Det var dog ikke ensbetydende med, at arbejderbevægelsen ikke for størstepartens vedkommende forstod sig selv som socialdemokratisk (også i forhold til marxismen). Det gjorde den tidligt. Interessant er her, at svenskeren August Palm, der regnes for den svenske arbejderbevægelses fader, arbejdede i byen i 1870'erne og var meget politisk og fagligt aktiv. Han indså snart, at de sociale

og klassemæssige forhold ikke blev afspejlet tydeligt i arbejdernes bevidsthed. Det afgørende for byens borgere var det nationale tilhørsforhold, det vil sige om man var tysk eller dansk, uanset hvilken social position man havde. Det var dog ikke derfor, at Palm forlod byen – han blev simpelthen udvist af de tyske myndigheder i 1877.

Rønne skildrer videre udviklingen under Bismarcks socialistlov 1878-90, perioden fra 1890 til 1914, der blev den egentlige konstitueringsperiode for den socialdemokratiske bevægelse, forholdene under Første Verdenskrig, den »revolutionære« tid 1918-20 med arbejder- og bonderåd og naturligvis genforeningen med Danmark og endelig udviklingen i mellemkrigstiden indtil besættelsen i 1940.

Centralt i byens arbejderbevægelse stod fra 1890'ernes slutning Fagforeningernes Kartel, der senere blev til Arbejdernes Fællesorganisation. Her var en stor del af byens arbejdere fagligt organiseret, og kartellet spillede også en politisk rolle. Det betød dog ikke, at det politiske arbejderparti var betydningsløst. SPD organiserede både danske og tyske arbejdere, men var hæmmet af hovedmodsatningen mellem dansk og tysk, der bestemte den politiske stillingtagen. Tyskerne fik de fleste stemmer både ved rigsdags- og lokalvalg. Den nationale modsætning fik også sit udtryk i dannelsen af Dansk Arbejderforening for Nordslesvig (efter 1918 Sønderjysk Arbejderforening), der satsede på danskheden blandt arbejderne. SPD var derimod konsekvent internationalistisk og så hovedmodsatningen som en modsætning mellem lønarbejde og kapital – uanset nationalt tilhørsforhold. Efter krigen fik splittelsen en vis betydning, men på langt sigt blev de haderslevske arbejdere politisk organiseret i det danske Socialdemokrati, dog ikke uden gnidninger på grund af det danske partis stærke centralisme. Også fagorganisationerne kom efter 1920 ind under De samvirkende Fagforbund, og et af bogens interessanteste afsnit skildrer, hvor svær denne overgang var, fordi den danske fagbevægelse med sin mere tilbagestående struktur i fag og ikke i industriområder skabte problemer for den faglige kamp samt grænsestridigheder om, i hvilken fagforening de enkelte grupper skulle organiseres. I mellemkrigstiden kom også modsætningen til kommunisterne, der dog aldrig blev talrige i Nordslesvig, og til nazismen hos det tyske mindretal.

Rønnes bog er altså en faktamættet oversigt med overvejende fokus på organisationernes historie (der er lidt social- og kulturhistorie, men ikke rigtigt integreret i fortællingen). Men heri ligger også dens svaghed. Den fungerer nemlig ikke særlig godt som fortælling. Der er for mange opremsninger af organisationer og personnavne, der hele tiden bryder den fortløbende beretning og minder om traditionel lokalhistorie. Der mangler også sammenfatninger og mere overblikskabende afsnit, som kunne samle de talrige enkeltinformationer op og ordne dem i nogle hovedlinjer. For nogle emners vedkommende mangler bogen ligeledes uddybende forklaringer; det gælder for eksempel det for en ikke-sønderjyde som denne anmelder mærkelige, at byen udvikler sig fra at være en tysk domineret by før Første Verdenskrig til at være overvejende dansk efter. Var det tysk tilvandring efter 1864 og/eller først og fremmest krigen og den efterfølgende krise, der gjorde dette? Spørgs-

målet er måske dumt, og forskellige svar er nok givet andre steder, men jeg har ikke kunnet finde en forklaring hos Bent Rønne.

Med sin bog har forfatteren dog fået dækket det hul, han satte sig for. En mængde viden om den haderslevske arbejderbevægelse er akkumuleret, og dermed vil bogen også være et godt grundlag for fremtidig forskning, samtidig med at den vil kunne medvirke til bedre at integrere denne del af Sønderjyllands historie i den danske arbejderbevægelses historie. Den kan dog ikke erstatte Gerd Callesens arbejder, hvad den heller ikke prætenderer.

Bogen er smukt trykt og overdådigt illustreret. På det punkt er formidlingen lykkedes. Den kan samlet set anbefales til alle, der interesserer sig for tysk og dansk arbejderbevægelses historie, og naturligvis for Haderslevs historie.

Claus Bryld

Schlaber, Gerret Liebig: Sozialpolitik im Schleswiger Land 1840-1880

Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins, Band 39, Wachholtz Verlag, Neumünster 2005, 432 sider.

Denne voluminøse bog er arkivar og forsker ved Studiefællesskabet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Gerret Liebig Schlabers, ph.d.-afhandling, der blev antaget af Syddansk Universitet i 2002. Afhandlingen er affattet på tysk, men indeholder en sammenfattende konklusion på dansk på 8 sider. Stil og layout følger tysk skik for videnskabelige værker med en detaljeret disposition, videnskabelig nøjagtighed, til dels lange fodnoter og ingen illustrationer til at forstyrre læserens opmærksomhed på tekstens renhed og grundighed.

Men så får læseren altså også noget for møjen. Det er især prisværdigt, at forfatteren har valgt en periodisering, der afviger fra den sædvanlige, nationalhistoriske periodisering i forskningen om Sønderjyllands historie, men som derimod svarer til problemstillingen. Udgangspunkt er den generelle udvikling i Europa i 1800-tallet, hvor befolkningstallet steg og økonomiske systemer var under radikal forandring, med tilsvarende påvirkninger på de sociale forhold i samfundet.

Bogen behandler udviklingen af socialpolitikken forstået som samlebegreb for alle initiativer og foranstaltninger til at forbedre de lavere samfundslags livsvilkår. Socialpolitik er her et nutidens begreb, der bliver historiseret. Dærende aktører i feltet så sig ikke som socialpolitikere, men derimod som embedsmænd, entreprenører eller kirkelige velgørere. Tidligst med de tyske sociallove i slutningen af 1870'erne blev begrebet »socialpolitik« brugt. Bogen beskriver således socialpolitikken, før den blev indført som begreb i Tyskland og i Danmark. Metodisk rekonstruerer den noget fra et senere perspektiv: Forfatteren vil undersøge, hvorvidt tidligere initiativer støttede udviklingen mod dét, som senere eksisterede, og hvilke værdier der stod bag. Forfatteren henviser udtrykkeligt til hensigten om at gøre afhandlingen relevant for den samtidige debat om velfærdsstaten og dens fremtid. Denne hensigt bliver også tydelig gentagne gange i bogens forløb, hvor forfatteren tager moralsk stilling og fordømmer manglende aktivitet i den »rigtige« retning, hvilket han

bedømmer som »liberalistisk tankegang«, minimalstats-ideer eller simpelthen som gerrighed.

Bogens problemstilling er at undersøge, i hvilket omfang socialpolitikken gennemgik en modernisering i den behandlede tidsperiode. Under samfundets modernisering forstår forfatteren en trinvis frigørelse af menneskene fra gamle traditioners, autoriteternes og faste samfundsstrukturers tvangsregimente. Socialpolitikken modernisering definerer han så med en humanisering af socialpolitikken, hvor de fattiges behov rykker i centrum, således at de kan deltage i samfundets modernisering – altså en politik der gør det muligt for de fattige at deltage i samfundet som frie mennesker i stedet for at blive underlagt statslig eller kommunal tvang som modydelse mod forsørgelse. Denne problemstilling har forfatteren undersøgt gennem et flittigt studium af utallige samtidige kilder af slesvigsk herkomst. Resultaterne af forfatterens empiriske undersøgelse er disponeret i forskellige emner, som efter forfatterens mening hører under socialpolitik. Han begynder fra oven og arbejder sig nedad: Efter en skildring af socialpolitikken i Danmark, Preussen inden 1864 og Storbritannien behandles den gottorpske regering i hertugdømmerne inden 1848, det slesvigske ministerium fra mellemkrigstiden og så centralforvaltningen efter 1864. Herefter følger de lokale instanser med stænderforsamlingen, hvor socialpolitikken ikke nød høj prioritet, fattigvæsenet på landet og i købstæderne. Udviklingen af frivilligt socialt arbejde, kirken, skolelærerne og lægerne følger. Forfatterens konklusion er, at socialpolitisk aktion var domineret af egne interesser i stedet for ønsket om en grundlæggende forbedring henholdsvis »modernisering« af socialpolitikken.

Socialpolitikken var kendetegnet af ønsket om at bevare samfundet, ejendomsforholdene, den herskende klasses rolle, den indre orden. Fortrængning og adskillelse af de fattige fra det øvrige samfund var kendetegnende for fattiggårdene, hvor beboerne blev underlagt tvang. Det åbent udtalte motiv var at opdrage de fattige til selvansvar og selvhjælp. Forfatteren nævner da også eksempler, hvor det var lykkedes at få nogle »på rette spor« i arbejdshusene, så de blev i stand til at forsørge sig selv. Generelt mener han dog, at socialpolitikken savnede initiativer, der virkelig forbedrede de lavere samfundslags livsvilkår, og at den i hvert fald ikke var præget af modernisering. Målet var at holde udgifterne til de fattige så lavt som muligt.

Kendetegnende for moderniseringen var, at den kom oppefra. Det var staten, der gennem lovgivning forpligtede de lavere enheder at gøre noget for at forbedre vilkårene. Pengene fulgte dog ikke med, og det havde den konsekvens, at de lokale prøvede at undgå implementering af påkrævede foranstaltninger. Mangfoldigheden i den lokale slesvigske forvaltning hindrede opbygningen af en effektiv socialpolitik; her skete der først forbedringer, da Preussen ensrettede den lokale forvaltning efter 1867. Inden da var det som regel kun de store katastrofer og epidemier, der så bagefter førte til handling.

Bogen er garneret med talrige eksempler, der belyser, hvor stor fattigdommen faktisk var for bare 150 år siden. De til dels katastrofale vilkår i fattiggårdene, på de kommunale folkeskoler og i de fattiges boliger bliver anskueliggjort. Samtidig fordømmer forfatteren de daværende aktørers manglende vilje

til at drive moderne socialpolitik, selvom ideer og viden i princippet var til stede.

Martin Klatt

Danker, Uwe og Astrid Schwabe: Schleswig-Holstein und der Nationalsozialismus

Wachholtz Verlag. Neumünster 2005, 224 sider.

Fra tidligere tiders fokus på det politiske topniveau og siden på anonyme strukturer har udforskningen af Hitlers Tyskland og i særdeleshed udryddelsen af de europæiske jøder fra 1990'erne flyttet sig til tætte lokal- og regionalhistoriske studier. Uwe Danker og Astrid Schwabe, der begge er tilknyttet Institut für schleswig-holsteinische Zeit- und Regionalgeschichte (IZRG), skriver sig med deres fremstilling af Slesvig-Holsten og nationalsocialismen ind i denne retning. Der er tale om en »håndbog, lærebog og læsebog«, der er tænkt til både undervisningsbrug, og som bred, almen introduktion, som trækker på den nyeste forskning i det nazistiske Tyskland og på de efterhånden mange detailstudier i Slesvig-Holstens historie 1933-45.

Således indledes bogen med kapitler om Weimarrepublikkens skibbrud og dernæst med en redegørelse for baggrunden for nazisternes stærke position lige syd for grænsen. Ved rigsdagsvalget juli 1932 opnåede NSDAP kun hér, i Slesvig-Holsten, et absolut stemmeflertal. De følgende kapitler tematiserer en lang række aspekter af landsdelens historie 1933-45 fra det nazistiske »folkefællesskab« over økonomi, undertrykkelsesapparatet, kunst og kultur til hverdagen under Anden Verdenskrig og forholdene ved Nazitysklands sammenbrud. Også efterkrigstiden med et enormt antal flygtninge fra Østpreussen (befolkningstallet i regionen blev forøget fra ca. 1,6 mio. til 2,7 mio.) og demokratiseringen belyses. Endelig tages afnazificeringen og *Vergangenheitsbewältigung* på slesvig-holstensk op med det ikke ligefrem tilbundsgående opgør med landsdelens gerningsmænd bag nazistiske forbrydelser – ligesom Slesvig-Holsten var nazistisk kerneland i begyndelsen omkring 1930, var regionen lidt af en »pioner« i det manglende retsopgør. Bogen afsluttes med en tidslinje og en omfattende bibliografi.

Undervejs kan man trække på en god billedside, hvor illustrationerne i modsætning til praksis i så mange andre udgivelser ofte analyseres. Desuden er bogen forsynet med uddybende leksikalske opslag, ligesom der i marginen er anbragt noter, der for eksempel giver indsigt i forskningsdebatteerne. Det er lærebogs-ambitionen, der slår igennem her. Endvidere er der – også i marginen – citater, der i lighed med illustrationerne skal perspektivere hovedteksten. En række temaopslag har en lignende funktion i form af biografier og konkrete nedslag: Når Gestapos aktiviteter og metoder i Slesvig-Holsten er omtalt i hovedteksten, belyses de for eksempel yderligere gennem et temaopslag om en broderfejde i Bredstedt, der endte med angiveri og en familietragedie. Sådan bringes generelle træk af landsdelens historie under tolv års nazisme i øjenhøjde. En anden af bogens klare styrker er dens ambition om at fastholde den større udvikling, som den konkret blev afspejlet i landsdelen. Samtidig er de geografiske grænser ikke snævre: Gauleiter og Oberpräsident

Hinrich Lohse, Slesvig-Holstens stærke mand 1933-45, blev 1941 udnævnt til rigskommissær Ostland, det vil sige til øverste politiske chef i de baltiske lande inklusive en stor bid af Hviderusland. Lohse tog en stor gruppe af sine medarbejdere med østpå. Samtidig blev nogle af regionens i øvrigt fåtallige jøder deporteret til Riga, hvor de om ikke direkte så i hvert fald indirekte blev myrdet af deres slesvig-holstenske landsmænd. Dermed integreres Holocaust meget direkte og relevant i regionalhistorien.

Der er nogle selvmodsigelser mellem hovedtekst og temaopslag, ligesom der synes at være et par faktuelle fejl, eksempelvis er der i et leksikonopslag om *Reichssicherheitshauptamt*, hvorunder blandt andet Gestapo hørte, tilsyneladende tale om en sammenblanding med SS' opbygning. Forbløffende er den temmelig stedmoderlige behandling af det danske mindretal, ja faktisk optager et opslag om Frøslevlejren (!) næsten lige så meget spaltepads som opslaget om det danske mindretal. Med omkring 4.000 medlemmer (1933) udgjorde det heller ikke engang 1% af Slesvig-Holstens befolkning. Men politisk fyldte mindretallet væsentligt mere i landskabet. Også 1920-grænsen kunne have været behandlet mere udførligt, for tyske forhåbninger om en grænserevision og Hitlers angreb på Versailles-systemet turde være oplagte delforklaringer på NSDAP's relativt store vælgertilslutning lige på den anden side af grænsen – under alle omstændigheder havde temaet fortjent at blive diskuteret mere uddybende i bogen.

Opslagene er for få og bogens opbygning for tidskrævende til at fungere som egentlig håndbog. Derimod vil den sikkert udgøre et godt undervisningsredskab, ligesom den alment interesserede læser får en bred introduktion og et godt overblik over udviklingstræk, væsentlige temaer og centrale aktører i det nazistiske Slesvig-Holsten med konstant øje på den nyeste forskning og udviklingen i hele Det tredje Rige.

Henrik Lundtofte

Schultz Hansen, Hans: Hjemmetyskheden i Nordslesvig 1840-1867.

Den slesvig-holstenske bevægelse

Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa 2009, 2 bind, 1030 sider.

Hans Schultz Hansen er vel den største specialist i 1800- og 1900-tallets sønderjyske og slesvig-holstenske historie. Hans omfangsrige artikel »Demokratie und Nationalismus – Politische Geschichte Schleswig-Holstein 1830-1918« i *Geschichte Schleswig-Holsteins*, som er udgivet af Ulrich Lange i 1996, er den grundigste oversigt over grænselandets historie, som både danske og tyske historikere ubetinget kan tilslutte sig, og den enighed er en nyskabelse i forhold til tidligere årtiers nationale historieskrivning. Derfor kan man anse hans nyeste udgivelse, der med noter, litteraturfortegnelse og register fylder mere end 1000 sider i to bind, for at være standardværket om den slesvig-holstenske-tyske bevægelse i Nordslesvig. Bøgerne ligger i ennemæssig forlængelse af hans bog *Danskheden i Sydslesvig 1840-1918* fra 1990.

Den slesvig-holstenske historiker, Erich Hoffmann, som døde for nylig, har ofte fremhævet, at den slesvig-holstenske historie aldrig foregik isoleret, men altid skulle sættes ind i en europæisk sammenhæng. Hans Schultz Hansen

retter også blikket mod den europæiske scene, idet den politiske og nationale udvikling i hertugdømmet Slesvig ikke forgik i et begrænset nationalt område, men i høj grad var del af en omfattende historisk proces, ligesom Slesvig også blev en del af den europæiske politik. For den nordlige del af hertugdømmet, altså Nordslesvig, var især hjemmetyskernes nationale opvågningen af særlig stor betydning, både for den slesvig-holstenske bevægelse, idet hjemmetyskerne var den slesvig-holstenske bevægelses nordlige forposter, og for den ejerdanske bevægelse, som den stod i et uovervindeligt modsætningsforhold til. Begge bevægelser var i overvejende grad liberale og demokratiske. Hans Schultz Hansen har fundet begrebet *hjemmetysker* anvendt for første gang i avisen *Dannevirke* i 1848, og her anvendes det om en tysksindet sønderjyde i modsætning til en sydfra kommende, tysktalende indvandrer. Herved træder den daglige anvendelse af det tyske sprog i baggrunden. Den hjemmetyske sprogpolitik var defensiv: I 1838/1840 protesterede man mod indførelse af dansk rets- og administrationssprog i Nordslesvig og efter 1850 mod de danske reskripter om skole- og kirkesprog i Mellemslesvig.

Hjemmetyskheden i Nordslesvig byggede på den slesvig-holstenske identitet, som begyndte med en akademisk fremhævnning af den retslige sammenhørighed af Slesvig og Holsten i Ribe-privilegiet fra 1460. Katalysator for efterfølgende udvikling blev de rådgivende stænderforsamlinger i Itzehoe for Holsten og i Slesvig by for hertugdømmet Slesvig. Striden om anvendelsen af dansk i stænderforsamlingen for Slesvig i 1842 og fire år senere Christian VIII's åbne brev om hertugdømmernes statsretslige og arvelige stilling bevirkede, at der i løbet af 1840'erne opstod en bred politisk bevægelse, som i yderste konsekvens tilstræbte løsrivelse fra den danske helstat og deltagelse som en selvstændig slesvig-holstensk stat i den tyske enheds- og frihedsbevægelse.

Grundlæggelse af selskabelige, patriotiske foreninger, kor og sangforeninger, gennemførelse af identitetsskabende folke- og sangerfester, ligesom udbredelsen af nationale symboler som for eksempel faner, våbenskjolde, sange samt en aktiv presse fremmede udviklingen og gav den slesvig-holstenske bevægelse støtte – også der, hvor den ellers stod svagt, som for eksempel i Nordslesvig.

Hans Schultz Hansen belyser grundigt den hjemmetyske bevægelses sociale sammensætning og geografiske tyngdepunkter. Hans konklusion er, at arbejdere var underrepræsenteret, mens skibsredere, købmænd, fabrikanter, kroejere, håndværksmestre og embedsmænd udgjorde det bærende element i Nordslesvigs slesvig-holstenske bevægelse. Det geografiske tyngdepunkt lå i det sydvestlige område omkring Tønder og på østkysten i byerne Aabenraa og Haderslev. Endvidere viser Hans Schultz Hansen på basis af underskriftsindsamlinger, at selv i erhvervsmæssigt mindre betydende byer som Løgumkloster og Augustenborg var der slesvig-holstensk aktivitet. Her skelner han mellem de liberale og demokratiske kræfter i byerne og bevægelsen på landet, som var konservativ og modstander af indførelse af dansk som administrationssprog og for bevarelse af den særlige slesvigiske identitet, og som knyttede sig til hertugen af Augustenborgs parti. Forløbet og resultatet af den slesvig-holstenske rejssning eller borgerkrigen 1848-1850 i den danske helstat brag-

te hjemmetyskerne i en vanskelig situation, som ikke sjældent tvang dem til at forlade deres hjemstavn. Ganske vist fik de fleste, som ønskede at vende tilbage, amnesti, men den gjaldt ikke for »oprørets« hovedpersoner, som for eksempel den augustenburgske hertugfamilie.

I løbet af 1850'erne brød den borgerlige slesvig-holstenske forenings- og forsamlingsbevægelse, som før 1848 havde været meget aktiv, ikke sammen, men under indtryk af den danske politik blev den kraftigt svækket. Imidlertid gav de danske forandringer i Nordslesvigs kirke- og skolesproglige traditioner anledning til protester. Dermed blev sprogsprogsmålet, lige som på den danske side i 1838/40 og med Peter Hiort Lorenzens aktion i stænderforsamlingen i Slesvig i 1842, et middel til at fastholde det hjemmetyske sammenhold samt fremhæve de nationale forskelle mellem den slesvig-holstensk-tyske og den danske bevægelse. Situationen blev skærpet med den danske forfatning i 1863, og igen var et udelt Slesvig forbundet med Holsten og adskilt fra Danmark under den augustenburgske hertug det krav, som blev slået stort op i medierne. På baggrund af begivenhederne i 1840'erne og 1850'erne fik disse krav stor opbakning blandt hjemmetyskere i Nordslesvig. Selvom Bismarck ikke tænkte på Slesvig-Holstens selvstændighed, kunne den augustenburgske hertug Friedrich (»der Achte«) glæde sig over stor opbakning især blandt tyske nordslesvigere, da han forekom mere lokal end det fjerne Preussen. Hans Schultz Hansen fremhæver, at både hertug Christian August af Augustenborg og Friedrich af Augustenborg forstod at benytte sig af en finansielt stærk propagandamaskine.

Med Slesvig-Holstens inkorporation i Preussen i 1867 sluttede de augustenburgske ambitioner, og indbyggerne i hertugdømmerne måtte indstille sig på en fremtid som borgere i den preussiske provins Slesvig-Holsten. Hjemmetyskerne og »up ewig ungedeelt«-slesvig-holstenerne havde kæmpet mod en deling af hertugdømmet Slesvig, som en kort overgang havde været på tale i § 5 i Prag-Freden fra 1866, men alligevel viste valgresultatet til Den nordtyske Forbundsraad i 1867, at hjemmetyskheden i Nordslesvig kun var et mindretal ved siden af det eksisterende danske flertal. Hjemmetyskheden var koncentreret omkring Tønder, Løgumkloster, på Tinglev-egnen og i byerne Haderslev, Aabenraa og Sønderborg, hvorimod den hjemmetyske bevidsthed i andre dele af Nordslesvig var af et beskedent omfang.

Man kan kort beskrive Hans Schultz Hansens store værk som metodisk grundig, afbalanceret i fremstillingen og klar i de sproglige formuleringer. Imponerende er den klare redegørelse for de generelle grundlæggende teorier om nationale bevægelser, som straks bliver anvendt på en række detailstudier i Nordslesvig. Denne fremstilling er både et standardværk om den slesvig-holstenske bevægelses historie for de tre årtier omkring borgerkrigen 1848-1850 og et standardværk om den slesvig-holstensk-tyske identitets oprindelse, og hermed det tyske mindretal i Nordslesvig.

Frank Lubowitz (oversættelse: Jesper Bolund Nielsen)

**Skov Kristensen, Henrik: Det tyske mindretal og Fårhuslejren.
Retsopgøret på museum**

Jysk Selskab for Historie. Århus 2005, 152 sider.

I en yderst læseværdig afhandling giver museumsinspektør Henrik Skov Kristensen fra Frøslevlejrens Museum udtryk for, at kravet til en Fårhusudstilling må være »at lægge historien frem så nøgternt og ærligt som muligt«. Det er værd at understrege ordene »som muligt«, fordi historiografien af retsopgøret og Fårhuslejren må tage hensyn til vidt forskellige vurderinger vedrørende dette afsnit af det tyske mindretals historie. Forfatteren har ret i, at der afspændingen mellem flertals- og mindretalsbefolkningen til trods »langt hen ad vejen« findes forskellige opfattelser af historien. Endvidere har der under retsopgøret efter Anden Verdenskrig dannet sig forskellige myter, der i modsætning til de historiske facts for en dels vedkommende stadig præsenterer sig som den historiske sandhed. Til myterne hører blandt mange andre den opfattelse, at de frontfrivillige ikke blev rehabiliteret. Hårdnakket har også den påstand formålet at holde sig, at nogle frontfrivilliges familier – med hjemmel i § 10 i lov nr. 500 af 9. oktober 1945 – ligesom den frontfrivillige selv skulle tilbagebetale den modtagne ydelse til Finansministeriet. Dette har dog ikke gjort krav på sådanne indbetalinger, og BdN har på sin side ikke formålet at henvise til et eneste konkret tilfælde. Først efter 1964 forsvandt sagen fra de officielle dagsordener. Der var tale om en myte.

Mindretallet har under og efter retsopgøret udnyttet denne periodes hændelser politisk og måske derfor i 1953 »overhørt« det politiske budskab, som regeringen forbandt med sin rehabiliterende amnestilovgivning (side 20). Ligeledes påstanden om, at retsopgøret var et udelukkende juridisk anliggende, må omvurderes. Henrik Skov Kristensen gør dette med et citat af historikeren Henning Poulsen. Han karakteriserer retsopgøret som »gengældelse«. I stedet for at anvende et så følelsesladet udtryk kunne man sige, at der var tale om et politisk anliggende, der med sine omdiskuterede love med tilbagevirkende kraft kun var af »ringe historisk interesse«. Det må derfor i betragtning af disse og andre omstridte forhold være historiografiens mål at afmytologisere retsopgøret med mindretallet og komme så tæt på historien »som muligt« i erkendelse af, at den i sidste ende ikke kan skildres »som den egentligt har været«.

Frøslevlejren blev til i 1944 på et forslag fra dansk side og var med til at forhindre, at endnu flere internerede danskere blev deporteret til koncentrationslejre i Tyskland. Efter den tyske kapitulation blev lejren omdannet til en interneringslejr for folk fra mindretallet, hvis forhold under besættelsen skulle undersøges. Da de første domme var faldet, blev lejren i stigende grad omdannet til en fangelejr og fungerede som sådan indtil 1949. Hverken omtalen af »det tyske mindretal« i titlen eller bemærkningen på side 5 om, at opgøret med landssvigerne i Sønderjylland blev et opgør med »en hel befolkningsgruppe, nemlig det tyske mindretal,« må forstås, som om mindretallet blev idømt en kollektiv straf. Der blev lagt vægt på, at dommene faldt på grundlag af individuelle retssager, og at retsopgøret med mindretallet var et led i et landsdækkende opgør. Det ville ej heller være korrekt at betragte lovene gene-

relt, idet muligheden for at tage individuelle hensyn var til stede. Dette var således tilfældet, hvis det kunne påvises, at regeringen havde givet tilladelse til handlingen.

Anledning til afhandlingens offentliggørelse i tidsskriftet *Historie* 2005/1 og som særtryk var debatten om oprettelse af et permanent »udstillingsvindue« om Fårhuslejren og retsopgøret med mindretallet i Frøslevlejrens Museum. Museets bestyrelse havde i 2003 vedtaget en principbeslutning om etablering af en sådan udstilling, som i flere år var blevet krævet af kredse i mindretallet. Der kan både argumenteres for og imod en sådan udstilling. Den turde dog ingenlunde dispensere mindretallet fra at problematisere netop denne vigtige del af historien såvel i undersøgelser på videnskabeligt niveau som i forbindelse med fremstillingen af den nationalsocialistiske tid i det tyske museum i Sønderborg.

Det må i høj grad regnes Henrik Skov Kristensen til gode, at han ikke fejler noget under gulvtæppet – hverken på dansk eller tysk side (side 10). Indledningsvis beskrives emnerne Frøslevlejr, retsopgør og Fårhuslejr kort, men særdeles kompetent. Retsopgøret forstås som et kompromis mellem modstandsbevægelsens hårde linje og nogle indflydelsesrige, gamle, danske sønderjyske kredses mere forsonlige kurs.

I princippet har forfatteren ret i, at mindretallets beskæftigelse og opgør med sin historie fra 1933-1945 kan ligge på et særdeles lille sted. I nogle af de analyserede værker savnes den kritiske distance ganske. At datere begyndelsen af mindretallets opgør med sin nationalsocialistiske fortid til mindretals-formandens Dybbøl-tale i 1995 turde dog være 15-20 år for sent. Såvel talerne i anledning af Dronningens besøg i 1986, forbundspræsident von Weizäckers i 1989 og ved tidligere lejligheder gav udtryk for medansvar for en udvikling, der løb af sporet. Afhandlingen indeholder en grundig gennemgang af debatten udløst i 1994 af spørgsmålet om en inddragelse af Fårhusproblematikken i Frøslevlejrens Museum og om danske og tyske kredses holdning til »Fårhusmentaliteten«, som plejer en »Fårhus-myte« præget af bitterhed mod det danske samfund.

Henrik Skov Kristensen gør det klart, at et »Fårhus-vindue« ikke er et »mindested«, men en udstilling med ansvar overfor en tidssvarende, videnskabelig funderet historiografi, der tager sit udgangspunkt i en bred informerende kontekst. Historikken gælder i dette tilfælde spørgsmålet om, hvordan udstillingskonceptet opfatter den pågældende tids historie, og hvordan fremstillings pointe kan synliggøres. Afhandlingen er et væsentligt skridt på vejen mod det endelige resultat. Det kan man kun være spændt på!

Günter Weiting

Steenen, Thomas: Im Zeichen einer neuen Zeit. Nordfriesland 1800-1918
Geschichte Nordfrieslands, bind 4, Udgivet af Nordfriisk Instituut i samarbejde
med Stiftung Nordfriesland. Braist/Bredstedt 2005, 224 sider.

I serien om Nordfrieslands historie fra oldtid til nutid har lederen af Nordfriisk Instituut i Braist/Bredstedt/Bredsted, Thomas Steensen, skrevet fjerde bind, der omfatter tidsrummet 1800-1918. Og det har han gjort på fremragende vis. Thomas Steensen er den fremmeste kender af Nordfrieslands historie og sammenfatter i denne bog sin omfattende viden. Det er forbløffende, så mange fakta om så mange emner inden for demografi, sprog, økonomisk, politisk, forvaltnings-, social- og kulturhistorie, han får proppet ind på de kun 224 meget velillustrerede sider (ca. 300 illustrationer). Det er oversigtshistorie, når det er allerbedst. Steensen fører desuden en letflydende og kortfattet pen og formår trods den afmålte plads at krydre fremstillingen med gode historier og illustrative eksempler, hvilket forøger læseværdigheden.

Nordfriesland strækker sig Tønning i syd til Tønder i nord. Det er et område med stor mangfoldighed og store forskelle. Alene sprogligt tales der i Nordfriesland plattysk, højtysk, sønderjysk foruden naturligvis de 11 nordfrieske dialekter, der til dels er så forskellige, at man indbyrdes har svært ved at forstå hinanden. Økonomisk er forskellene endnu større: Rige kvægbønder på den gode græsning i marsken, socialdemokratiske værftsarbejdere i Tønning; daglejere og tjenestefolk – og alumner på fattiggården. Også erhvervsudviklingen gik stærkt fra landbrug, søfart, hvalfangst i første halvdel af århundredet til industri og turisme hen imod århundredeskiftet. Administrativt har Nordfriesland været stærkt opdelt med både det delvist selvstyrende Ejdersted og de kongerigske enklaver på øerne. Alle disse forskelle og hele denne rivede udvikling fremlægger Steensen med et suverænt overblik.

Den nationale vækkelse og de nationale modsætninger mellem dansk, slesvig-holstensk, frisisk og preussisk bliver behandlet forbilledligt. Friseren Uwe Jens Lornsen, der skulle blive et slesvig-holstensk nationalt ikon, bliver grundigt afmytologiseret, og Thomas Steensen anlægger i det hele taget en befriende kritisk vinkel på både slesvig-holstenerne, preussere, danskere – og såmænd også på frisere. Naturligt nok beskæftiger Thomas Steensen sig navnlig med ansatserne til en egentlig frisisk bevægelse. Slesvig-holstenerne var langt fra tilfredse med den frisiske »partikularisme« og gjorde sig ihærdige anstrengelser for at vinde frisere for slesvig-holstenismen, hvilket også lykkedes – måske navnlig takket være truslen fra »ejder-danskerne« i København. Efter rigsgrundlæggelsen i 1870 blev også frisere grebet af den tysk-nationale tanke og gik for flertallets vedkommende med tiden op i den tyske nation. Antallet af stemmer på de danske kandidater i de egentlig frisiske områder var heretter forsvindende lille.

Store dele af Nordfriesland hørte efter 1867 under Tønder Landkreds, og også før den tid var der stærke administrative og økonomiske bånd mod nord. For læsere med interesse for navnlig Vestslesvigs og Tønderegnens historie er der derfor også meget at hente i denne fortrinlige bog. Den eneste alvorlige mangel – udover at bogen er for kort – er fraværet af et

register. Der er ganske vist planlagt et registerbind til hele værket, men det ville nu nok have været mere praktisk med et register i hvert bind.

René Rasmussen

Stoltz, Gerd: Unter dem Doppeladler für Schleswig-Holstein

Husum 2004, 144 sider.

Når der er fodboldlandskamp mellem Danmark og Tyskland i fjernsynet, kan der være god mening i at skifte over på den tyske kanal for at få en mere nuanceret vurdering af de danske spilleres præstation. Sådan kan man også gøre, når man vil læse om de slesvigske krige. Den foreliggende bog skildrer krigen 1864 set fra tysk og i særdeleshed fra østrig-ungarsk side. Det er en spændende vinkel – ikke mindst fordi den blotlægger den storpolitiske og europæiske sammenhæng, som krigen 1864 hører til i, og som vi i Danmark har en tendens til at overse.

Derudover giver den østrig-ungarske vinkel mulighed for at blive klog på andre sider af krigen end dem, der udspillede sig på Dybbøl fra februar til april 1864. Vi hører udførligt om de østrig-ungarske troppers sammenstød med den danske bagtrop ved Oversø den 6. februar 1864. Forfatteren har i vidt omfang krydret sin beretning med citater fra ældre fremstillinger, der delvis bygger på erindringer. Derfor må vi danskere lægge ører til, at begivenheden udlægges som en stor tysk sejr – den slags alternative fortolkninger må man leve med, hvis man vil høre historien fra modstanderens side. Nuvel, vi følger de østrig-ungarske tropper op igennem Jylland, og vi hører om, at de østrig-ungarske soldater under deres march gennem Haderslev blev modtaget med hurraråb og kindkys af lokalbefolkningen. Også her må vi – og ikke mindst indfødte haderslever! – uvægerligt løfte et øjenbryn eller to. Vi iler videre nordpå: Vi hører om kampene ved Vejle den 8. marts, om bombningen af Fredericia den 21. marts, om østrigernes indtog i samme by den 29. april og om, hvordan Den tapre Landsoldat nær havde fået samme skæbne som Istedløven. Vi følger østrigerne helt til Nordjylland og får desuden en sjov sidehistorie om, hvordan danske soldater i krigsfangenskab i Wien blev beundret af byens indbyggere, nærmest som eksotiske dyr, der er hjembragt fra junglen.

Vi får naturligvis også en udførlig beretning om bataljen ved Helgoland mellem den østrigske og danske flåde – en kamp, der som bekendt endte med et sønderskudt østrigsk flagskib og en ubrugelig dansk sejr. Men trods alt en sejr. At østrigerne åbenbart *også* så slaget som en sejr, fordi det var lykkedes at bryde den danske blokade af de nordtyske havne, er endnu en af de fortolkninger, man som dansker må værne sig til. Det gælder også skildringen af begivenhederne i Vadehavet. Kaptajnløjtnant Hammers månedlange legen kispus med de østrigske besættelsestropper på de frisiske øer omtales udførligt, men munder ud et skulderklap til østrigerne, fordi det til sidst lykkedes dem at fange Hammer. Det var godt gjort, for østrigere havde jo den ulempe, at de ikke kendte til den type farvand, som de havde med at gøre! Som nævnt må man lære at leve med den slags, hvis man vil høre modstanderens version.

Endelig hører vi om våbenstilstanden, om den for Danmark så ydmygende

fredsslutning i Wien og om de østrig-ungarske troppers lange hjemrejse. Til sidst får vi en interessant oversigt over, hvordan begivenhederne i krigen 1864 siden hen er blevet mindet i henholdsvis Slesvig-Holsten og Østrig. Bogen afsluttes med en oversigt over østrigske krigergrave i Tyskland og Danmark.

Forfatteren har leveret en velskrevet og sober fremstilling af krigen 1864 – og med en vinkel, der virker forfriskende. Udgivelsen er tydeligvis resultatet af en stor arbejdsindsats. Det kommer også til udtryk på billedsiden. Bogen er særdeles rigt illustreret og indeholder gengivelser af mange malerier og stik, som man ellers ikke ser. Blot en skam, at der ikke har været råd til at give bogen et flottere udstyr. Det havde den i grunden fortjent.

Axel Johnsen

Vadehavet. Portrætter af et kulturlandskab. En kulturhistorisk rejse langs Vadehavskysten i Danmark, Tyskland og Holland

Redigeret af Jan Abrahamse, Marieke Bemelman, Martin Hillenga, John Frederiksen og Morten Hahn-Pedersen. Udgivet af Amternes Vadehavssamarbejde. 352 sider.

Den meget smukke og statelige bog byder, som undertitlen siger, på en række kulturhistoriske vandringer langs Vadehavskysten. I et indledende kapitel redegøres for de naturmæssige betingelser for dette unikke områdes tilblivelse og udvikling og den betydning, naturforholdene har haft for dets kulturelle og historiske udvikling.

Derefter følger atten kapitler om de enkelte afsnit af kysten og de lokaliteter, man finder der. Der er to kapitler om det danske, elleve om det tyske og fem om det hollandske område, hvilket vel meget godt afspejler den geografiske fordeling af Vadehavsområdet. Kapitlerne er meget uens i opbygning og struktur, men i de fleste tilfælde redegøres der med større eller mindre engagement og dybde for historie, erhvervsforhold og kunstneriske minder.

Desværre forbliver det meste af bogen på »strejftogsplanet«, og forfatterne går sjældent i dybden. Der skøjtes i alt for store dele af bogen hen over landskaber og kulturspor, uden at fortælleren giver sig tid til en ordentlig behandling af sit emne og område. Retfærdigvis skal det nævnes, at der er stor forskel mellem de enkelte afsnit. Det danske vadehavsområde beskrives acceptabelt af Finn Krageskov, mens man kan undre sig over, at de særdeles kompetente redaktører har kunnet godkende afsnittene om de nordfrisiske marskegne. Ludwig Fischer spiser således Halligerne af med en flyvetur – »der ligger ditten, og der ligger datten« – og Ejdersted med lidt løs busturssnak. Og billedet side 130 har intet med en haubarg at gøre.

Området mellem Elben og den hollandske grænse er bogens kvalitative tyngdepunkt. Norbert Fischer, Fiedemann Rast og Klaus Dede skriver med både humor og engagement og leverer en grundig indføring i egnen og dens historie og kultur. Eneste flop er kapitlet om øerne, hvoraf flere knap nok nævnes, og beskrivelsen som helhed er meget tynd.

De hollandske kapitler er ret ujævne. Et af dem består således kun af et tyndt interview med en gammel rejefisker. Andre har betydeligt mere substans. Men man savner en omtale af Zeudersødæmningen (Afsluitedijk) og

dens afgørende betydning for det hollandske vadehavs- og marskområde, blandt andet gennem Lelyplanen, som på afgørende vis ændrede hele landets struktur. Heller ikke her er øerne genstand for nogen særlig grundig omtale, bortset fra Texel.

I det hele taget synes øerne at være bogens svage punkt. De bliver stedmoderligt behandlet, sammenlignet med fastlandet, selvom logikken har store dage (side 304): »Det er ikke så meget isolationen, der gør øboen til øbo, men mere tilstedeværelsen af det omkringliggende hav«! Ja.

Bogens absolutte force er den overdådige mængde af fine fotografier, ofte gengivet i stort format – adskillige på dobbeltopslag. Ikke noget med frimærkeillustrationer her. De dækker emnet bredt og fyldestgørende – der er stemningsfulde landskaber, nærbilleder og flyoptagelser, huse, byer og mennesker, både og vadernes mægtige flader. Høj himmel og drivende skyer. De gør bogen til en flot æstetisk oplevelse. Billederne er fotograferet af Svend Tougaard (Danmark), Hartmut Schwartzbach og Martin Stromann (Tyskland) samt Bent Nienhuis (Holland).

Bogens atten afsnit er leveret af tretten forfattere, og ud over de fem redaktører har en redaktionskomité på seks medlemmer været i virksomhed. Alle kompetente folk. Man skulle således mene, at sagen havde været i gode hænder, men desværre ser det ud til – også i dette tilfælde – at mange kokke fordærver maden.

H.E. Sørensen

Weitling, Günter: Fra Ansgar til Kaftan; Sydslesvig i dansk kirkehistorie 800-1920

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Flensborg 2005, 440 sider.

Det nuværende Sydslesvig er en uadskillelig del af den danske historie. Derfor giver det også særdeles god mening at skrive en bog om Sydslesvig i dansk kirkehistorie 800-1920.

I 1949 udsendte Haderslev Stift festskriftet *Slesvigs delte Bispedømme* i anledning af tusindåret for Slesvig Stifts oprettelse. Skriftet var med forord af biskop C.W. Noack og vægtige bidrag af bl.a. J. Skovgaard, H. Hejselbjerg Paulsen, A. Malling og H.F. Petersen. Med titlen »det delte bispedømme« blev der hentydet til landsdelen Slesvigs mange administrative inddelinger, som også har gjort sig gældende inden for kirken. Slesvig Stift grænsede således i sin nordvestlige del op til Ribe Stift, hvis sydlige forpost lige siden middelalderen har omfattet Tønder.

Men også Slesvig Stift selv har været præget af inddelinger. Groft sagt kan man sige, at den nordlige del af stiftet har stået under langt kraftigere dansk påvirkning end stiftets sydlige del. Dette hang blandt andet sammen med stiftets to gejstlige uddannelsessteder i byerne Haderslev og Slesvig. I Haderslev uddannedes præsterne på dansk og latin ved det såkaldte kollegiatkapitel, som var et slags anneks til domkapitlet i Slesvig. I Slesvig gennemgik præsterne deres uddannelse ved domkapitlet på plattysk og latin. Af kapitlernes statutter i 1300-tallet fremgår, at de præster, der skulle virke inden for

Haderslev Provsti (som dengang hed Barved sysselsprovsti), skulle tage en del af deres uddannelse ved kollegiatkapitlet i Haderslev, mens de præster, som blev ansat i det øvrige stift, fra Løjt og Ravsted i nord til Ejderen i syd, blev indskrevet i Slesvig. Dette forhold betød samtidig, at kirkesproget i Nordslesvig uden for købstæderne overvejende blev dansk, mens kirkesproget i stiftets sydlige del, det vil sige domkapitlets direkte indflydelsesområde, blev plattysk og senere tysk. Resultatet blev, at der opstod en grænse mellem sogne med dansk og sogne med tysk kirkesprog. Denne kirkesprogsgrænse er næsten identisk med den senere afstemningsgrænse i 1920.

De to kirkelige centre i stiftet fik – som det ofte er fremhævet – stor betydning for Sønderjyllands folkelige og kirkelige udvikling. De har i høj grad bidraget til, at man har kunnet tale om et kulturskel tværs over landsdelen, hvor for eksempel det plattyske skriftsprog var dominerende i domkapitlets indflydelsesområde, mens det danske skriftsprog havde en tilsvarende plads i de sogne, der hørte til Haderslev Provsti.

En anden bestemmende faktor for Slesvig Stifts særlige status inden for det danske kongerige hænger nøje sammen med reformationens indførelse.

Med oprettelsen af ærkebispedømmet i Lund i 1104 var Slesvig Stift formelt blevet indføjet som det sydligste led af den danske kirkeprovins. Herved opstod en naturlig samhørighed med den danske kirke. Med reformationen overgik ledelsen af kirken til landsherren eller fyrsten, det vil sige Christian III. Han lod udfærdige den nye grundlov for den danske kirke, den såkaldte Kirkeordinans af 1537/39, som kom til at gælde til Kongeågrænsen. Hertugdømmerne fik få år senere en egen separat udgave, den slesvig-holstenske kirkeordning, der vedtoges på landdagen i Rendsborg i 1542. Denne var i alt væsentligt identisk med den kongeriske, dog tilpasset de specielle forhold i hertugdømmerne og udfærdiget på latin med plattysk oversættelse. Begge kirkeforordninger havde Luthers nære fortrolige Johann Bugenhagen som medarbejder. Både nord og syd for Kongeåen etableres altså på dette tidspunkt en landskirke, hvor den siddende fyrste havde overmyndigheden, i området Slesvig blev stiftets kirkeledelse dog spredt på flere verdslige herskere. Denne særlige kirkeordning for Slesvig-Holsten medførte tillige en større uafhængighed af den kongeriske kirke.

Såvel i Danmark som i hertugdømmerne var der således tale om en reformation efter »den wittenbergske model«. Dette indholdsmæssige aspekt fremhæves af Günter Weitling. Det er således en gennemgående synsvinkel i Günter Weitlings kirkehistoriske fremstilling, at han i lighed med flere af sine forgængere, for eksempel Ernst Feddersen og H.V. Gregersen, betoner den kirkelige og teologiske faktor i mange af de kirkehistoriske tildragelser og afgørelser i Slesvig. »Indholdsmæssigt var reformationens indførelse i Danmark og hertugdømmerne intet tysk anliggende, men udtryk for inspirationen fra Wittenberg,« skriver Günter Weitling side 153. Christian III, som selv var en overbevist lutheraner, gik simpelt hen efter at få de bedste teologiske medarbejdere til sit område, og de var nu engang at finde i Wittenberg. Her lå det åndelige centrum, som den danske kirke var helt afhængig af. Denne tankegang er også bærende for den slesvig-holstenske kirkeordning. Weitling forlader altså definitivt den betragtning, der gør det nationale til den bestem-

mende faktor i fremstillingen af Slesvigs kirkehistorie. Med Günter Weitlings egne ord: »Siden 1830'erne er kirkehistorien mest blevet betragtet gennem nationalpolitiske briller. Det har medført, at kirkelige indfaldsvinkler er skudt i baggrunden. I stedet er kirken i alle tidsperioder set som udtryk for skiftende nationalpolitiske forhold. Spørgsmålet har for kirkehistorikerne været, om kirken på det givne tidspunkt bidrog til germaniserings- eller daniseringsbestræbelser. Selv middelalderlige begivenheder blev anakronistisk vurderet ud fra modsætningen dansk-tysk i 19. århundredes forstand. De kirkehistoriske fremstillinger blev i kraft af denne tendens vigtige redskaber i det 19. og 20. århundredes nationale kamp.« (side 16).

Günter Weitling finder sin synsvinkel bekræftet, når han forklarer skiftet inden for kirke- og administrationssprog i Sydslesvig i løbet af 1600-tallet, fra plattysk til højtysk. At gudstjenestesproget i Sydslesvig med få undtagelser i denne periode overgik til højtysk havde sine teologiske årsager, nemlig at kirkens daværende ledere regnede Luthers (højtyske) for at være det »hellige sprog«, som var bedst egnet til at udtrykke »livets store spørgsmål og forlene gudstjenestens liturgi og prædiken med den passende værdighed« (side 184). Sprogskiftet ses altså ikke først og fremmest som en følge af en bevidst fortyskning eller som et udslag af ringeagt for det danske folkesprog (C.F. Allen).

Det er ikke svært at begrunde, at Günter Weitlings fremstilling af netop *Sydslesvigs kirkehistorie* er et oplagt og godt valg. Dels kan man pege på det allerede nævnte kirkelige og teologiske tyngdepunkt i dette område, Slesvigs bispesæde og kirkesprogsgrænsen, dels udgår en række af de afgørende kirkehistoriske impulser ganske simpelt fra landet mellem Skelbækken og Ejderen. Man kan blot nævne i kronologisk opremsning kristendommens vej til Danmark via Hedeby/Slesvig med missionsbiskoppen Ansgar, Harald Blåtands dåb ved Helligbæk nord for Isted, den danske reformations arnested og »ideelle hjørne«, Husum med Hermann Tast og Matthias Knutzen i spidsen. Günter Weitling har desuden en spændende omtale af den økumenisk og humanistisk indstillede personlighed, Georg Calixt (1586-1656), som søgte et fælles kirkeligt trosgrundlag mellem tidens stridende kristne kirker. Han var opvokset i Medelby (daværende Tønder Provsti) og blev siden professor i teologi ved universitetet i Helmstedt (cirka 40 km øst for Braunschweig). Han betegnes af Günter Weitling som »den største og måske mest indflydelsesrige teolog, Sydslesvig nogensinde har fostret« (side 163). Fra den lutherske ortodoks tid skildrer Günter Weitling endvidere meget oplysende de markante gottorpske generalsuperintendentens betydning (blandt andet Jacob Fabricius den Ældre og Stephan Klotz).

I den efterfølgende pietisme i 1700-tallet omtales blandt andet nye forskningsresultater, der peger på pietismens vandringer til hertugdømmerne fra både Halle og København, de herrnhutiske kredse i Sydslesvig (blandt andet Flensborg, Ladelund, Brarup, Humtrup og Sild) og grev N.L. Zinzendorfs besøg i Rendsborg (1731) samt dennes ikke udførte planer om oprettelse af et missionsuniversitet i Flensborg og en brødrekoloni i Fartoft. Desuden berettes om de vakte i de nordfrisiske menigheder omkring Bredsted, Bordelum og Bargum og om faderen til den kendte statsminister, generalsuperintendenten

Adam Struense (1760-1791), der satte hensynet til kristendommens fremgang højere end en rigoristisk sprogpolitik.

Under oplysningstiden karakteriseres blandt andet tidens rationalistiske salmebogsudgivelser og kirkelige reformarbejde, for eksempel den indflydelsesrige *Allgemeines Gesangbuch* (1780) af teologiprofessoren i Kiel, Johann Cramer, og det kongeligt godkendte, men omstridte kirkeritual for hertugdømmerne (*Kirke-Agende*, 1797), affattet af generalsuperintendenten Jacob Georg Adler. Også kirken og det nationale spørgsmål i 1800-tallet får selvsagt en udførlig omtale, desuden karakteriseres Kiel-provsten Claus Harms og dennes forhold til den danske N.F.S. Grundtvig, herunder grundtvigianismens begrænsede indflydelse i Sydslesvig.

Af andre emner kan nævnes den danske regerings (forgæves) bestræbelser på at overtale den markante københavnske professor i teologi (og tidligere Flensborgdreng) H.L. Martensen til at indtage bispestolen i Slesvig i begyndelsen af 1850'erne og kaldelsen af den nordslesvigske og danske, ikke-grundtvigske præst U.S. Boesen til Slesvigs biskop i stedet for (1854-1864).

Endvidere beretter Günter Weitling levende og grundigt om tiden under det præjssiske styre, om presset på det danske kirkeliv, som endte med de danske gudstjenesters fuldstændige afskaffelse i Mellemslesvig i 1911. Godt udført er også Günter Weitlings nuancerede portræt af de to centralt placerede generalsuperintendenter for Slesvig Stift under fremmedherredømmet B. P. Godt (1864-85) og Th. Kaftan (1886-1917). Bogen slutter med at fremstille den betydelige missionske vækkelsesbevægelse med centrum i Breklum og diakonissestiftelsen i Flensborg med forbindelse til den nordslesvigske vækkelsesbevægelse (Indre Mission). Dog ledsaget af den nøgterne konstatering, at »den kirkelige vækkelse, der prægede Nordslesvig og nåede et højdepunkt i årtierne omkring århundredskiftet, formåede ikke at trænge over sproggrænsen« (side 387).

Günter Weitlings *Fra Ansgar til Kafka* når vidt omkring, og meget andet kunne nævnes. Det er et særdeles velkomment bogværk, som foruden en rig stofmængde udmærker sig ved hele vejen igennem at have blik for sammenhænge og vekselvirkning mellem dansk og tysk kirkeliv. Der er med andre ord al mulig grund til at ønske Studieafdelingen og alle interesserede læsere et stort tillykke med denne kirkehistorie. Og den aktuelle danske kirke i Sydslesvig har tilmed fået beskrevet sit åndelige og historisk-kulturelle rodnet. Dermed bekræfter bogen, at dansk kirkeliv i Sydslesvig i dag også i et historisk perspektiv er et spændende »særområde i dansk kirkehistorie«.

Fra Ansgar til Kaftan foreligger i et indbydende lay-out og med et godt billedstof, herunder nogle fine fotografiske illustrationer af Helge Krempin.

Sten Haarløv

Arkiver, museer og forskningsinstitutioner 2005

Archiv/Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe

Året 2005 var præget af udgivelsesarbejde. Det skyldes de mange jubilæer, som skulle fejres. Der blev bl.a. udgivet et festskrift i anledning 100 års jubilæet for Nordschleswigscher Volkshochschulverein. Redaktionen lagde en bog på bordet, som på 314 sider beskriver de mange facetter af Volkshochschule Tingleff og Deutsche Nachschule Tingleff. Den 20. maj blev festskriftet præsenteret ved en højtidelighed arrangeret af Nordschleswigscher Volkshochschulverein. Ved samme lejlighed udkom også det 80. hæfte af *Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft*.

Andre artikler, som blev udgivet i 2005, vedrørte 50 års jubilæet for Bonn-København Erklæringerne. Det gjaldt f.eks. et bidrag om »Fortidens skygger. Mindretallene 1920-1945« og en artikel om det tyske mindretal 1955-2005. Begge artikler blev trykt i en antologi udgivet af Institut for Grænseregionsforskning. Til *Nordschleswig-Buch*, der ligeledes blev udgivet i anledning af Bonn-København-jubilæet, bidrog arkivet med redaktionen af to artikler og med en selvstændig artikel, som beskriver det tyske mindretals historiske arbejde inden for forskning og formidling. Denne bogs karakter af »læsebog« afsløres af titlen: *Geschichte mal dänisch, mal deutsch – typisch Grenzlandgeschichte*. Endnu en artikel kan læses i temahæftet *Sønderjysk Kulturarv*, som blev udgivet i skriftrækken *Sønderjyske Museer*. Artiklen tegner en skitse af den tyske kulturarv i Nordslesvig.

Et andet jubilæum var 60 året for grundlæggelsen af Bund Deutscher Nordschleswiger (BDN) i november 2005. I anledning af dette jubilæum offentliggjorde arkivet en artikel om BDN fra 1945 til i dag i det tillæg, som *Der Nordschleswiger* offentliggjorde i anledning af mindretallets årlige festdag. Artiklen blev endvidere bragt i en forkortet version i *Grenzland 2005*. Derudover blev der forfattet en række anmeldelser, som blev trykt dels i *Der Nordschleswiger*, dels i *Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft*, *Grenzfriedenshefte*, *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* og *Sønderjyske Årbøger*.

Mindretallets foreninger bestilte en række historiske foredrag, og der blev afholdt en række arrangementer, der skulle oplyse om mindretallet i fortid og nutid. Deltagere i disse arrangementer var forskellige grupper fra Slesvig-Holsten, herunder Landesgeschichtlicher Ausschuss under Schleswig-Holsteinischer Heimatbund (SHHB), en gruppe etnologistuderende fra universitetet i Wien, en gruppe geografistuderende fra universitetet i Flensborg, medarbejderne ved Nordelbisches Kirchenarchiv samt en delegation af seks medlemmer af landdagen i Kiel.

Af arkivets nyerehverdager bør følgende nævnes: Arkivet modtog en samling af korrespondance, protokoller og avisudklip vedrørende folketingsvalget i 1979 og det tyske mindretals fejlslagne forsøg på opstilling af folke-

tingkandidat sammen med Centrumdemokraterne. Dette materiale, som er samlet af Uwe Möller i 1998, giver et særdeles detaljeret billede af begivenhederne dengang. Den største tilgang af arkivalier kom fra den nu nedlagte tyske skole i Uge. Afleveringen omfatter 26 enheder, først og fremmest sager fra 1980-1995, men også en beretning, der rækker tilbage til 1941. Materialet belyser et nyt og vigtigt aspekt af mindretallets skolearbejde.

I øvrigt deltog arkivet i arbejdet med at opbygge en gæstestilling om det tyske mindretal i fortid og nutid på Aabenraa Museum. Udstillingen blev tilrettelagt i 2005 og vist i vinteren 2006. Derudover deltog arkivet i tilrettelæggelsen i dette års udgave af foredragsrækken »Schleswigsche Gespräche – deutsch-dänische Begegnungen«. Arrangementet, som i år fandt sted for 13. gang, afholdes skiftevis på den danske og den tyske side af grænsen. Dette kan give problemer. Vi er som regel tilfredse med et deltagerantal mellem 20 og 30, men i 2005 gang nåede vi end ikke så langt op. Arrangementet, der skulle have fundet sted i marts, måtte desværre aflyses på grund af ringe tilmelding, men et erstatningsarrangement med titlen »Gamle og nye mindretal« havde til gengæld over 60 deltagere.

Frank Lubowitz

Danevirke Museum – Sydslesvigsk Forening

Den 2. april 2005 var H.C. Andersens 200 års fødselsdag. På Danevirke Museum blev dagen fejret med en særudstilling og en præsentation af en bog om digteren – begge dele med titlen: *Hver elsker sin farve – Hertugdømmerne og H.C. Andersen*. Bogen er forfattet af arkivar Lars N. Henningsen den danske H.C. Andersen-ekspert Johan de Mylius. En række slesvigske museer og institutioner både nord og syd for grænsen var behjælpelige med udstillingen, som blev tilrettelagt af Anne Jonassen, studerende ved Institut for Æstetiske Fag og Center For Museologi ved Aarhus Universitet.

Postkontor på Danevirke Museum

I forbindelse museets markering af H.C. Andersen-jubilæet blev der udgivet et tysk førstedagsstempel. Det tosprogede stempel viste H.C. Andersens kontrafej, bynavnet Dannewerk/Dannevirke og indskriften »Werbeschau im Dannevirke Museum – Hans Christian Andersen (1805-1875)«. Stemplet kunne sammen H.C. Andersen-særmærkerne fra Deutsche Post erhverves på det tyske postkontor, der den 4. april var blevet indrettet på museet. Også det danske postvæsen solgte danske mærker. Bag arrangementet stod den slesvigholstenske frimærkesamlerforening og arkivleder Reimer Witt.

Undersøgelser og udgravninger

Museet tog initiativ til et samarbejde mellem Archäologisches Landesamt og Jaruplund Højskoles vinterhold, der skulle sætte de unge højskoleelever ind i arkæologien. Der blev foretaget prøveboringer på en varft i Hattstedmarsk. Selvom der har været foretaget mange undersøgelser og udgravninger på Slesvigs vestkyst, er Hattstedmarsken stadig en hvid plet på kortet. Universitetet i Kiel har i sommerens løb foretaget de første geofysiske undersøgel-

ser ved Valdemarsmuren, blandt andet med jordradar. Formålet var at afprøve, om de videnskabelige undersøgelser, som tidligere har afsløret Hedeby »underjordiske bybillede«, også lod sig anvende på Danevirkes volde. Det synes at være tilfældet. Sammen med Dr. W. Kramer har museumsinspektøren stået for flere undersøgelser ved Thyraborg og i den tørlagte Danevirke Sø og en mindre udgravning vest for skanse 14. Resultaterne vil blive offentliggjort senere. I forbindelse med undersøgelserne har Dr. Kramer lovet, at alle arkæologiske undersøgelser ved Danevirke fremover vil blive foretaget i samarbejde med Danevirke Museum.

Skoletjeneste og museumspædagogik

Godt og vel 200 skoleklasser har til dags dato besøgt museet i år, herunder gæster fra det høje nord. En 8. klasse fra det nordligste hjørne af Island, der var på besøg på Gustav Johansen Skolen i Flensborg, fik set museet og volden. Eleverne var optaget af vikingetiden, men også skanse 14 fra 1864 havde deres interesse. Både museet og Den arkæologiske Park har fortsat både danske såvel som tyske skolars interesse. Vi kan med tilfredshed konstatere, at flere og flere klasser fra vore egne skoler i Sydslesvig kommer til os – som f.eks. en 8. klasse fra Jens Jessen Skolen, der trak en hjemmelavet kanon med hjem til Flensborg. Tilbagetøget foregik dog i sommervarmen. Desværre kan Kreis Schleswig-Flensburg ikke finde penge til den gratis elevtransport til Danevirke i år. Men vi håber, at det kan lykkes igen til næste år. Til gengæld er vi gået sammen med Naturschutzverein Obere Treenelandschaft og Ochsenweg e.V. omkring et tilbud til skoler under titlen »Mit dem Rucksack unterwegs! Erforschen – Erleben – Verstehen«.

Folkefest og tantefjas

Mindretallet fejrede Bonn-København Erklæringerne med en folkefest ved Danevirke Museum den 20. august. Sydslesvigs Vælgerforenings tidligere formand, Gerda Eichhorn, bød velkommen. Flere danske organisationer havde sat telte og informationsboder op i museets gård. Denne fest var arrangeret af Samrådet, og det praktiske stod SSF for. Til succesen bidrog i særdeleshed den slesvigske vikingeforening Opinn Skjold, som museet i flere år har haft på besøg. Foreningen havde slået et farverigt vikingemarked op langs med volden. »Vikingerne« viste og falbød deres fine håndværksprodukter. Det var museumsformidling højest plan. Tante Andante og musik sørgede for, at det blev oplevelse for både børn og voksne. SSF havde lejet sig ind på hærvejskroen Røde kro, der havde stillet deres friluftscene til rådighed for de optrædende og i øvrigt også sørgede for, at festens aktører og gæster ikke gik sultne og tørstige hjem.

Historiens Dag

Danmarkshistories vugge er ikke mindst Sydslesvig. Det var derfor glædeligt, at det lykkedes SSF at få koblet Danevirke Museum på Kulturarvstyrelsens initiativ »Historiens Dag«. »Sorte Margrethe på Danevirke vold« var titlen på inspektørens 1/2 times lange sagnfortælling ved Valdemarsmuren. Til

trods for, at der var oprettet en elektronisk arrangementskalender, så børn og forældre kunne finde frem til arrangementerne, fandt besøgende kun ved tilfælde hen til fortælleren. Alligevel nåede omkring 40 videbegærlige at høre de gamle sagn om Danevirke.

Den arkæologiske Park

I tidsrummet fra den 23. maj til den 3. juni var der igen soldater på Danevirke. Efter 10 dages hårdt arbejde var jordarbejdet på den gamle danske skanse 14 afsluttet. Både de danske og tyske ingeniørsoldater har lovet at komme igen, såfremt vi har opgaver til dem. Og det har vi! I næste omgang vil vi reetablere stormpalisaderne og barriereporten på kanonrampen. Siden skal der stilles kanoner op. Det skal derfor nævnes, at bestyrelsen for Den arkæologiske Parks støtteforening med Kresten Philipsen i spidsen er gået i gang med det forberedende arbejde. Inspektøren er med i en arbejdsgruppe, der står for at udarbejde en brochure, der blandt andet skal bruges til i forbindelse med fondsansøgninger. Sidst på sommeren blev der bygget kørestolsramper, så også bevægelseshæmmede museumsgæster har mulighed for at nyde udsigten fra skansens brystværn.

Stavkirke og Thorshammervej

Selv om den lille bygning bevidst var opført uden fast fundament, lykkedes det ikke at overtale byggemyndighederne til at vi kunne beholde det lille trækapel i parken, som spejderne og produktionsskolen i Hørning byggede til Slesvigs 1200-års jubilæum. Det har nu fået et varigt ståsted på spejdercentret i Tydal.

Med lyn og torden blev »Thorshammervejen«, den nye cykelrute der forbinder Hedeby Museum med Danevirke Museum, indviet. Museet tog den 4. juni imod det første cyklehold, der fulgte skiltene med hammersymbolet fra Hedeby til Dannevirke. Busdorfs borgmester Ralf Feddersen og Danevirkes borgmester Hermann Büll førte an og Bernd Zich fra den tyske hærvejsforening viste vej fra de nyopførte hedebyhuse indenfor halvkredsvolden, forbi runesten og krigergrave til Danevirke Museum. Cykelruten er oprettet på initiativ af Ochsenweg e.V., der ønsker at ruten skal videreføres langs volden til Hollingsted. En vejledende brochure er på trapperne.

En sten til Dannevirke

113 lokaliteter verden over bærer navnet Dannevirke. Et af stederne ligger i Nebraska USA, hvor danske emigranter slog sig ned i slutningen af 1800-tallet. I deres nye hjemstavn byggede de en lille kirke og et forsamlingshus af træ, der står på den amerikanske fredningsliste. »Dannevirke« står der på gavlen med røde bogstaver på de falmede grå brædder. Her mødte Jaruplund Højskoles rejsehold den lokale befolkning af tredje- og fjerdegenerationsdanskere. Museumsinspektøren, der var med på studietur, benyttede sig af lejligheden til at overdrage en hilsen fra Dannevirkes borgmester H. Büll og overrække en mursten fra Valdemarsmuren. Stenen vil blive udstillet i kommunens lille udstilling i kirken sammen med billeder og navne på de første danskere, der slog sig ned i det lille danske samfund.

I 2005 deltog museet i en studietur, hvor et af indslagene var et besøg i byen Dannevirke i Nebraska USA. Byen blev grundlagt af danske emigranter rejste i slutningen af 1800-tallet. Et vidnesbyrd om denne tid er dette fredede forsamlingshus fra 1901. Foto: www.nebraskahistory.org.

Dannevirke, UNESCO og verdens kulturarv

Efter at Sydslesvigs Vælgerforening har opfordret den slesvig-holstenske landdag til at anmelde Dannevirke til UNESCO som verdens kulturarv, og efter at de første møder har fundet sted, har Archäologisches Landesamt overtaget styringen. Der er udarbejdet en undersøgelse af mulighederne for at komme på UNESCOs liste. Undersøgelsen anbefaler et samarbejde de nordiske lande – og måske Canadas – vigtigste vikingetidsmindesmærker, f.eks. Jellinge og Birkam, i projektet. I den sammenhæng spiller Nordic World Heritage Foundation i Oslo en afgørende rolle. Mange møder og samtaler ligger forude, men vi er nået godt på vej.

Museet har været en af de drivende kræfter bag oprettelsen af Den arkæologiske Park. Vi kan derfor være tilfredse med, at de tyske institutioner accepterer os som en kompetent partner. Har det tyske Landsmuseum fortrinsvis sat fokus på Hedeby og området inden for halvkredsvolden, vil man nu fra offentlig side også skulle gøre en indsats for det godt 20 km lange voldforløb. Meget er allerede sat i værk, og SSF's eget museum har været med til at vise vejen. Efter mange års ihærdigt arbejde er der endelig kommet et skilt op ved motorvejen med henvisning til Dannevirke. Det tosprogede skilt er betalt af Sydslesvigsk Forening.

Afslutningsvis skal det nævnes, at Dannevirke museum har fået ny brochure. Den er layoutet af Helge Krempin, der aldrig er bleg for at gøre en frivillig

indsats for museet. Vores trykkeri har færdiggjort den farvestrålende tosprogede folder, der omhandler museets og voldens seværdigheder i parken.

Nis Hardt

Deutsche Museen Nordschleswig

Deutsches Schulmuseum Nordschleswig

Læsere af årsberetningerne om mindretallets museum vil have bemærket, at der både i 2003 og 2004 var tale om et tysk skolemuseum i Nordslesvig. I denne årsberetning skal der berettes mere udførligt om denne nye institution i det tyske museumsvesen i Nordslesvig.

Deutsches Schulmuseum Nordschleswig begyndte beskedent i november 2001 med en skolehistorisk udstilling i kælderens under det tyske gymnasium i Aabenraa. Bag initiativet stod en lille arbejdsgruppe under ledelse af Hans Jürgen Nissen og Immo Doege, der havde sat sig som mål at etablere et tysk skolemuseum for Nordslesvig.

Museet blev støttet af en særlig forening, og efter en række vedtægtsændringer i denne forenings vedtægter blev museet optaget i »Trägerverein Deutsche Museen Nordschleswig«. Omtrent samtidigt stillede den tyske skoleforening seks værelser (cirka 150 m²) i en villa på Jørgensgård 5 i Aabenraa til rådighed for museet. Stueetagen har i de sidste 50 år huset en af de to tyske børnehaver i Aabenraa. Efter en omfattende renovering åbnede Deutsches Schulmuseum i 2003. Leder af museet blev pensioneret gymnasielektor Immo Doege, Aabenraa. I foråret 2004 blev skolemuseet anerkendt af amtsmuseumsrådet som såkaldt associeret museum. Museet bestyres af fire ulønnede pensionerede lærere. Det er åbent tirsdag og torsdag 15.00-18.00. Uden for disse tidspunkter kan museet kun besøges efter aftale.

Siden åbningen er museets udstillinger flere gange blevet nyordnet. For tiden arbejdes der på at oversætte alle udstillingstekster til dansk. I sine bestræbelser på at beskrive det nordslesvigske skolevesen så alsidigt som muligt arbejder museet sammen med Sønderjysk Skolemuseum i Over Lerte.

Deutsches Museum Nordslesvig (Sønderborg)

I februar 2004 blev lederen af Deutsches Schulmuseum Nordschleswig udnævnt til midlertidig leder også af det tyske museum i Sønderborg. Dette skete efter at den hidtidige leder af museet, Frank Lubowitz, havde fratrukket stillingen. Immo Doege ledede museet frem til januar 2005, hvor ledelsen blev overdraget til den museumsuddannede Ruth E. Clausen.

I de knap to år, hvor museet stod under Immo Doeges ledelse, blev udstillingerne i Sønderborg nyopstillet. Flere af rummene blev renoveret og indrettet efter moderne museumsfaglige principper. I den forbindelse modtog museet faglig hjælp fra kollegerne på Museet på Sønderborg Slot, fra en videnskabelig medarbejder fra Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland i Bonn og fra to historikere fra Kiel. På grund af arbejdet med nyopstillingen var museet helt lukket i januar og februar. Men allerede i marts åbnede museet igen dørene, efter at det havde vist sig, at publikum gerne ville besøge et museum under opbygning. Den officielle genåbning af museet fandt sted i november 2004.

Ved en lille højtidelighed i januar 2005 overdrog den konstituerede museumsleder Immo Doege nøglen til det tyske mindretalsmuseum i Sønderborg til museets nye leder Ruth Clausen. Nøglen var i dagens anledning lavet af kage og glasur. Foto: Immo Doege.

En af nyskabelserne er et såkaldt ikonrum, som er helliget pastor Johannes Schmidt-Vodder. Af andre nye emner kan nævnes udstillingsafsnittet om østtyske flygtninge i Nordslesvig 1944/45, et afsnit om billedstormen mod tyske erindringssteder efter 1945 samt et afsnit om nordslesvigske skikke, som stammer fra tiden under preussisk styre. Den historiske del af udstillingen slutter med genstande fra 2005, f.eks. en af Slesvigsk Partis valgplakater fra kommunal- og regionsvalget, samt genstande vedrørende festlighederne i anledning af 50-året for København-Bonn Erklæringerne fra 1955.

I forbindelse med genåbningen havde den nyudnævnte museumsleder Ruth Clausen arrangeret en lille særudstilling med værker af den nordslesvigske maler A.G. Nissen, Rinkenæs. Udstillingen kunne ses indtil marts 2006. I det kommende år vil museet lægge mange kræfter i en omfattende revision af samlingerne, som fremover skal registreres elektronisk.

Immo Doege

Frøslevlejrens Museum

Museet blev i 2005 besøgt af 30.616 gæster. Det er en tilbagegang i forhold til 2004 på ca. 800 besøgende. Der blev afholdt 219 foredrags- og omvisningsarrangementer for større grupper i museet mod 244 i 2004. Året – ikke mindst tiden omkring den 4. og 5. maj – var præget af markeringen af 60-året for

befrielsen, og museet fik en god eksponering i den forbindelse, både i den skrevne og den elektroniske presse. Eksponeringen skete i forbindelse med, at pressen trak på museets faglige ekspertise, således f.eks. i TV Syd (om befrielsen i Frøslevlejren og Frøslevlejren i forhold til samarbejdspolitikken, i DK4 (om retsopgøret med det tyske mindretal og Fårhuslejren) og i NDRs Kulturmagasin (Frøslevlejren sammenlignet med tyske kz-lejre). God presse-dækning i de landsdækkende tv-stationer fik Frøslevlejren også i forbindelse med en markering i lejren af 60-året for Grev Folke Bernadottes besøg i Frøslevlejren. Som bekendt spillede Frøslevlejren en vigtig rolle i forbindelse med evakueringen af de nordiske kz-fanger fra Tyskland til Sverige i foråret 1945, og i den forbindelse inspicerede den svenske greve fra Svensk Røde Kors lejren. En slægtning, nemlig Hans Kongelige Højhed prins Joachim, deltog i markeringen og blev vist rundt i museet af museumsinspektøren.

Det gav også anledning til en del presseomtale, at museet offentliggjorde planer om at etablere en permanent udstilling om Fårhuslejren 1945-49, da lejren fungerede som først interneringslejr og siden straffeanstalt for landssvigere under retsopgøret efter besættelsen. Inspektøren udgav en afhandling, *Det tyske mindretal og Fårhuslejren. Retsopgøret på museum*, om den påtænkte udstilling. Dette var således temaet for en udsendelse i Radio Syds »Grænse-landsmagasinet«, hvor inspektøren diskuterede spørgsmålet med Günter Weiting fra det tyske mindretal.

Desuden publicerede inspektøren en dobbeltkronik i *Flensborg Avis* om den 9. april 1940, grænsespørgsmålet og samarbejdspolitikken samt en artikel i *Jyllandsposten* om et dramatisk luftangreb i Århus Bugten den 4. maj 1945. Artiklen bragtes i forbindelse med forhåndsomtale af en bog om Århus under besættelsen, som inspektøren var medforfatter til. Årbogen *Sønderjyske Museer* var et temanummer om kulturarven. Hertil leverede inspektøren en artikel om Frøslevlejren og Fårhuslejren og disses forskellige symbolværdier for henholdsvis den danske flertalsbefolkning og det tyske mindretal. Forholdet mellem flertals- og mindretalsbefolkning i Nordslesvig fra 1945 til 1955 var emnet for et 70 siders bidrag (sammen med Hans Schultz Hansen) til en omfattende antologi *København-Bonn Erklæringerne 1955-2005*, som blev udgivet af Institut for Grænseregionsforskning/Syddansk Universitet i anledning af 50-året for København-Bonn Erklæringerne. I 1995 udgav inspektøren sammen med Inge Adriansen fra Museet på Sønderborg Slot Als og Sundeved 1940-1945. Bogen var hurtigt udsolgt og har siden været efterspurgt. Derfor blev bogen genudgivet i maj 2005. Inspektøren er endvidere forfatter til 29 artikler i Gads nye biografiske leksikon *Hvem var hvem under besættelsen*, som udkom i 2005, og endelig publicerede han en artikel med titlen »En politik med rækkevidde. Samarbejdspolitikken og de danske kz-fanger« i tidsskriftet *Magasin fra Det Kgl. Bibliotek* (september).

Udover de skriftlige arbejder har inspektøren holdt 11 foredrag rundt om i landet, ligesom han har virket som beskikket censor i faget historie ved universiteterne. Inspektørens altoverskyggende arbejdsopgave i 2005 har dog været forberedelsen af Nationalmuseets store udstilling *Spærretid. Hverdag under besættelsen 1940-45*, som åbnede den 6. oktober i Nationalmuseets Egmon-

thal. Udstillingen på ca. 1000 m² blev tilrettelagt og lavet af inspektørerne fra Frihedsmuseet og Frøslevlejrens Museum.

Parallelt med åbningen af udstillingen, som kan ses frem til april 2006, publiceredes et 270 sideres katalog med samme titel som udstillingen. Kataloget, som måske snarere er en følgebog til udstillingen, er udarbejdet af de udstillende inspektører. Arbejdet med udstilling og katalog har medført, at inspektøren har været meget fraværende på museet i 2005. Han må derfor love for et engageret og dygtigt personale, som har taget et ekstra nap.

Henrik Skov Kristensen

Haderslev Byhistoriske Arkiv

Haderslev Byhistoriske Arkiv kunne i 2005 se frem til, at arkivets arbejde med de kommunale arkiver ville blive større. I forbindelse med strukturreformen blev der nedsat en arbejdsgruppe bestående af medarbejdere fra Gram, Haderslev og Vojens. Dens arbejde med at klarlægge, hvorledes de tre kommuner har håndteret de kommunale arkivforpligtigelser dannede efterfølgende grundlag for et forslag til, hvorledes arbejdet med de kommunale arkiver kunne ske.

Byhistorisk Arkiv har i 2005 afsluttet en række udgivelser, der udover at formidle kommunens historie bredt også viste, at arkivet forskningsmæssigt kunne frembringe ny viden. Der er også i 2005 sat flere projekter i gang i samarbejde med en række af kommunens erhvervsorganisationer.

To nye hjemmesider

I maj 2005 kunne Byhistorisk Arkiv præsentere to nye hjemmesider, nemlig www.harkiv.dk og www.haderslevshistorie.dk. De er udviklet i samarbejde med konsulent Charlotte Carlsson fra IT-firmaet Athena. Ændringen af Byhistorisk Arkivs tidligere hjemmeside er en udløber af Haderslev Kommunes Kulturplan. På www.harkiv.dk kan brugerne af arkivet før et besøg i Achelisalen finde de centrale og relevante hjælpemidler til at finde informationer i samlingerne. Denne hjemmeside blev opdateret to gange i 2005 med blandt andet »Kender Du?«, efterlysninger og publikationer. Udviklingen af Byhistorisk Arkivs nye hjemmeside www.haderslevshistorie.dk, hvis målgruppe er arkivets brugere, borgerne i kommunen samt skoleelever og studerende, er det første forsøg på at formidle en række af de artikler, biografier og andre historiske fakta, som arkivets medarbejder har skrevet. Fra maj til december besøgte 22.800 www.harkiv.dk og 4.301 www.haderslevshistorie.dk.

Forskning og publikationer

Byhistorisk Arkiv har i 2005 udsendt årsskriftet for 2004 og derudover medvirket som forfatter eller redaktører ved fem udgivelser. I januar kunne Teknik & Miljø præsentere *Den gamle Katedralskole – Gåskærgade 28. Hvis vægge kunne tale*. Hæftet blev udgivet i samarbejde med Byhistorisk Arkiv i forbindelse med 100-året for den officielle indvielse af vestfløjen. Hæftet er skrevet af Bent Vedsted Rønne. 2005 var også året, hvor en af byens kulturelle vartegn, Kløften Festivalen, fyldte 25 år. Støtteforeningen markerede dette ved udgivel-

sen af *Kløften Festivalen 25 år. 1980-2005*, ligeledes skrevet af Bent Vedsted Rønne. Den 11. november 2005 udkom første bind i en ny serie om Haderslevs historie. Bogen *Mellem to fronter – Arbejderbevægelsens historie i Haderslev 1873-1945* er skrevet af Bent Vedsted Rønne. Det er en bred fremstilling af den sønderjyske arbejderbevægelse i Haderslev. Den beskriver især arbejdernes opbygning af fagforeninger og kulturforeninger, først og fremmest som en modvægt til de tyske foreninger, men også som konkurrent til de danske nationale foreninger. *Haderslev Kalenderen 2006* havde som den forrige kalender intet gennemgående tema. Det har vist sig, at Haderslev Kalenderen er lettere for de lokalhistoriske foreninger at sælge, når der er et emne fra deres lokalområde. *Haderslev Kalenderen* udkommer i et oplag på 1.000, hvoraf hoveddelen sælges af de lokalhistoriske foreninger. For Forlaget Gammelting har Bent Vedsted Rønne redigeret Kurt Haurvig Juhls *Haderslev – min barndomsby*. Hans erindringer fra Haderslev fra 1930'erne til begyndelsen af 1950'erne var også årets medlemsbog for Haderslev Arkiv- og Museumsforening. Uffe Barsballe Thyssen kunne i november aflevere manuskriptet til Haderslev Fodboldklub i forbindelse med klubbens 100 års jubilæum i 2006. Byhistorisk Arkiv står for udgivelsen af jubilæumsskriftet i juli 2006. Derudover har Bent Vedsted Rønne bidraget til *Sønderjysk Månedsskrift* med artiklen »Småskibsfarten fra østkysten«.

Samlingerne

I juni 2005 fik Byhistorisk Arkiv igen en medarbejder på kort- og tegningssamlingen. Ved udgangen af året var alle kort og tegninger modtaget fra private og arkitekter færdigregistreret. Arkivmedhjælper Anders Roed Hansen har påbegyndt registreringen af arkitekterne Peder og Hans Grams store arkiv af byggesager. Når dette er færdiggjort, mangler henimod 5.000 bygningstegninger m.m. fra Teknik & Miljø. Til plakatsamlingen er der i 2005 tilgået godt 200 plakater, hvoraf størstedelen er nye. Der er registreret godt 2.000 plakater, og samlingen benyttes nu oftere ved udstillinger og i bogproduktioner. Emnesamlingen, der indeholder artikler og udklip fra de lokale dag- og ugeblade samt tidsskrifter, omfatter fra 2005 også Gram og Vojens kommuner. Der er dog fortsat problemer med at finde de nødvendige arbejdsressourcer til klipning og registrering af avisudklippene. Til arkivsamlingen er der modtaget 157 afleveringer, hvilket har medført en forøgelse af samlingerne på godt 25 meter, hvoraf de største afleveringer blandt andet vedrørte UCH, Buch & Bøje, Børnehaven Kløften og De grå pantere. Derudover blev der modtaget en stor bogsamling efter arkivets stifter Olav Christensen. Af større arkiver kan nævnes, at Haderslev Rotary Club, Lions Club Haderslev, Sct. Georgs Gilde, redaktør Axel Søchting og Sønderjyllands Kreditforening er blevet registreret. Billedsamlingen modtog i 2005 en enestående samling, da pressefotograf Jørgen Kølle valgte Byhistorisk Arkiv som modtager af hans fotosamling med mere end 100.000 negativer. Blandt de mange billeder findes en lang række optagelser af kongehuset og dets besøg i Sønderjylland gennem årene.

Stadsarkivet

Arbejdet med de kommunale arkivalier har i løbet af året været fokuseret på registreringen af de tekniske arkiver samt skolearkiverne. Det har dog vist sig, at arkivet for De kommunale Værker skal nyregistreres efter tilgangen af en række sager fra ESS. Sideløbende hermed har arkivet bistået med afhjælpning af de problemstillinger, der er opstået i forbindelse elektronisk dokumenthåndtering. Fra fjernarkivet blev der i årets løb ekspederet 221 sager fordelt på 101 rekvisitioner; hertil kommer påpladslægning af 550 skattesager uden rekvisition. Således er sammenlagt 771 sager blevet ekspederet. Endelig har Byhistorisk Arkiv i årets løb fungeret som rådgiver for Aabenraa Kommune i forbindelse med oprydning af kommunens ældre sager og indretning af arkivrum. Derudover har arkivarerne rådgivet en række kommuner vedr. oprettelsen af §7-arkiv.

Statistik

Byhistorisk arkivs læsesal blev benyttet af i alt 1.625 personer i 2005. Dertil kommer kontakten gennem forespørgelser via brev, e-mail eller telefon samt kontakten til Haderslev Kommunes administration og institutioner. Byhistorisk Arkiv vejleder og betjener godt 5.000 personer om året. Til læsesalen ekspederedes 1.725 enheder og 771 sager til de kommunale forvaltningsområder. Der er indlånt en række arkiver fra Statens Arkiver til forsknings- og studieopgaver, og samtidig har Byhistorisk Arkiv udlånt arkiver til slægtsforskere og historiestuderende ved Syddansk Universitet og Århus Universitet. Fra billedsamlingen udlåntes 523 billeder, blandt andet til udstillinger og bogudgivelser. Derudover har forskellige foreninger og skoleklasser fået en præsentation og fremvisning af Byhistorisk Arkiv.

Bent Vedsted Rønne

Haderslev Museum, Ehlers Lertøjssamling, Slesvigske Vognsamling, Konserveringsværkstedet i Gram og Museet i Hjemsted Oldtidspark

En stor del af arbejdstiden i 2005 er gået med at forberede museumsfusionen. Alle faggrupper har deltaget i en eller flere arbejdsgrupper, som har til formål at anvise nye arbejdsgange, når Museum Sønderjylland er dannet.

Arkæologien og administrationen af museumsloven fylder mere og mere af museets hverdag. I såvel 2003 og 2004 mærkede vi lovens følgevirkninger, idet begge år endte med anseelige økonomiske underskud. Disse skyldtes, at museet måtte betale en meget stor del af undersøgelserne selv. Resultatet for 2005 blev meget pænere. Vi hentede underskuddene fra 2003 og 2004 og fik rettet skuden op. Omsætningen for hele museet blev ca. 20 mio. kr., og i perioder var den samlede medarbejderstyrke tæt på 50. Da en stor del af museets arkæologer har været ansat her uden afbrydelse – for nogles vedkommende i over 10 år –, fastansatte vi dem som museumsinspektører fra sommeren 2005. De fleste er aflønnede af eksterne midler.

Vi har gennem nogen tid observeret, at metaloldsagerne i vores udstilling og på magasinet i betydeligt omfang korroderede. Korrosionen skyldtes, at det klimaanlæg, museet havde haft siden indvielsen i 1977, ikke fungerede

optimalt. Takket være en bevilling fra Sønderjyllands Amt og Haderslev Kommune vil et nyt anlæg til ca. tre millioner blive bygget i 2006.

Arkæologien

Museet har gennemført 28 egenfinansierede forundersøgelser i 2005 mod 54 i 2004, mens antallet af bygherrefinansierede forundersøgelser er nogenlunde uforandret – 57 i 2005 mod 51 i 2004. Omsætningen på arkæologiens område er steget fra 6,7 mio. kr. i 2004 til 11,6 mio. kr. i 2005. Med færre forundersøgelser må vi i de kommende år forvente, at antallet af udgravninger vil blive reduceret og dermed også den samlede omsætning. I takt med den øgede aktivitet er der sket en stigning i antallet af årsværk som er medgået til den arkæologiske virksomhed. I 2004 var antallet af årsværk 14,08, mens det i 2005 steg til 15,33 – en udvidelse med 1,25 årsværk. Udvidelsen er primært sket omkring forskningsaktiviteten og er udelukkende eksternt finansieret. En analyse af forholdene kan ses på www.haderslev-museum.dk.

I det følgende gives en række glimt fra museets arkæologiske arbejde i 2005:

Ved Bønstrup Sø nord for Lunderskov afslørede en forundersøgelse en velbevaret boplads fra jægerstenalderens maglemosekultur (8.300-6.500 f.Kr.). Boplads fra jægerstenalder bliver sjældent fundet i forbindelse med det moderne samfunds arealdispositioner. Vejle Amt besluttede at friholde bopladsområdet for anlægsaktivitet. En boplads med et stort videnskabeligt potentiale er således bevaret for eftertiden.

Der er gjort sporadiske fund fra bondestenalderen (4.100-1.800 f.Kr.). De væsentligste er fremkommet som en sidegevinst ved større bopladsudgravninger fra jernalder og vikingetid. Ved Søndergård øst for Hammelev er fundet en grube med lerkarskår fra enkeltgravskulturen (2.800-2.400 f.Kr.). Blandt skårene skal fremhæves et par stykker, som stammer fra kar af østdansk type, såvel som grov husholdningskeramik med pålagte vulster. Vest for Hammelev Kirke fremkom en offergrube, ligeledes fra enkeltgravskulturen. Skårene stammer fra mindst fem forskellige kar og omfatter udover kar af den østdanske type også grovere forrådskar med fingerindtryk i randene. Der er tale om det hidtil største, samlede fund af bopladskeramik fra enkeltgravskulturen i Sønderjylland.

Bronzealder (1.800-500 f.Kr.): Ved Dybbøl Vesten i den nordlige udkant af Dybbøl er udgravet en husklynge med spor efter tre, treskibede langhuse. Husklyngen kan ud fra hustyperne og ¹⁴C-dateringer dateres til ældre bronzealder. Husene adskiller sig på flere måder fra, hvad vi kender fra områderne i det centrale og vestlige Sønderjylland og aktualiserer således diskussionen om regionale forskelle i byggeskikken i ældre bronzealder. Mens husene i vest er tømmerbyggede, fremtræder husene mod øst som mere spinkle, idet der ikke fandtes jordgravede stolper i væglinjen. Det eneste som røber væglinjen er indgangsstolperne. I området vest for husklyngen fandtes en stor godt mandslang, Ø/V-orienteret nedgravning, som blev tolket som en jordfæstegrav. Efterfølgende viste udgravningen, at det drejer sig om en såkaldt kældergrube. Gruben må være samtidig med husklyngen mod øst. Den slags gruber er sjældne.

Jernalder (500 f.Kr.-800 e.Kr.): Ved Søndergård øst for motorvejen ved Hammelev er udgravet et område på knap 5.000 m². Her fandtes fem særdeles velbevarede treskibede langhuse og fem firstolpeanlæg. Langhusene har været indrettet med stald i den ene ende og beboelse i den anden, mens firstolpeanlæggene må betragtes som økonomibygninger el. lign. Langhusene og firstolpeanlæggene har tilhørt to gårdanlæg, som kan følges kontinuerligt gennem flere faser fra grundlæggelsen ca. 300/250 f.Kr. til bebyggelsen opgives omkring 100/50 f.Kr. på overgangen til ældre romersk jernalder. Der er tale om et fund med et stort videnskabeligt potentiale. Det er første gang, der inden for Haderslev Museums ansvarsområde er dokumenteret stalde med båseskillerum fra denne del af jernalderen.

Sønderjyllands Amt har netop anlagt en cykelsti mellem Agerskov og Geestrup. Det gav flere fine fund. Nord for Agerskov viste et større fyldskifte sig at være en meget fin jordfæstegrav fra omkring år 200 e.Kr. Graven indeholdt to elegante lerkar samt rester af en jernkniv. I samme område blev der ved forundersøgelsen optaget en lidt ældre urne, så måske ligger der her en lille familieggravplads. Fundet viser berettigelsen af at gennemføre en omhyggelig antikvarisk registrering – også i forbindelse med anlægsarbejder af mere begrænset omfang. Ved Stødager i Ulkebøl i den vestlige udkant af Sønderborg er på en mindre industrigrund udgravet et velbevaret gårdanlæg bestående af et treskibet langhus og en indhegning. Rundt om huset fandtes flere materialegruber, hvor man dels har taget ler til klining af husene og dels til fremstilling af husgeråd. Nogle af disse gruber er efterfølgende fyldt op med affald fra dagligdagen. Mod vest fandtes spor af endnu et gårdanlæg, som strækker sig uden for grundstykket. Gårdanlægget kan dateres til perioden 200-450 e.Kr. Muligvis repræsenterer gården den østligste del af en mindre landsby. Nyligt gennemførte 14C-dateringer har indskrænket dateringsrammen til 300-tallet. Det er første gang, at det er lykkedes at finde og udgrave et alsik gårdanlæg, som stammer fra yngre romersk eller ældre germansk jernalder.

Vikingetid og middelalder (800-1536): Ved Grønbækgård vest for Jels er byggefeltet i forbindelse med opførelsen af en ny stald udgravet. Ud over et par huse fra ældre romersk jernalder skilte to huse sig ud. Det ene bestod af blot seks sæt tagbærende stolper. Selv om der ikke fandtes vægstolper, viser de tagbærende stolper, at langvæggene må have været buede og tagrygningen krum. Antagelig har det yderste sæt tagstolper stået i gavlene. Huse, der er bygget på denne måde, kendes kun fra slutningen af yngre germansk jernalder og vikingetid (700-1000 e.Kr.). Nyligt gennemførte 14C-dateringer daterer husene til 800-tallet. Det vil sige første halvdel af vikingetiden.

Ved Wostoft ved Løjt Kirkeby er afdækket en for Sønderjylland meget sjælden gårdstruktur fra vikingetid og tidlig middelalder. Øjensynligt er der tale om en enkeltgård, som bliver grundlagt i løbet af vikingetiden, hvorefter den med jævne mellemrum flytter rundt på områdets fladtoppede bakker. I vikingetiden består gården af et stort, treskibet langhus, et mindre hus og et grubehus. Grubehusene er for de fleste vedkommende af en ganske usædvanlig størrelse og konstruktion. De er kvadratiske eller svagt rektangulære, måler 5-6×5-6 m og er neddybet til ca. 1 m under feltfladeniveau. Væggene har været tømmerbyggede, enten med vandretliggende eller lodretstående plan-

ker. I det ene hjørne findes en solid, stenbygget ovn, som viser, at disse huse, der normalt opfattes som værkstedshuse, også har tjent som boliger. I grubehusene er der fundet vævevægte og tenvægte, som viser, at de primært har tjent som vævehytter.

Udgravninger ved Klosterbakken syd for Hellevadvej i den vestlige udkant af Rødekro frembragte et fornemt fund fra middelalderen. Det drejer sig om en unik smedje, som kan dateres til 1200-tallet. Smedjen var stor og velbevaret med mange indretningsmæssige detaljer. Der har været to arbejdspladser/esser, mens der udenfor er dokumenteret to hesteskonningspladser og en trækulsmile. Der er nok tale om Danmark hidtil bedst bevarede landsmedje fra middelalderen.

Nyere tid (efter 1536): Ved Søndergård øst for Hammelev er udgravet et unikt bevaret teglværk. Inden for et område på ca. 2.500 m² fandtes store mængder gule teglsten af den såkaldte »Flensborg«-type, som viste, at der her engang lå et teglværk. Ved undersøgelsen blev der dokumenteret to tørrelader og en såkaldt periodisk ovn. Omkring ovnen var rejst et ottekantet anlæg med et tværmål på ca. 30 m. Skriftlige kilder fra området viser, at teglværket er anlagt før 1830 og nedlagt omkring 1900. Ved Havneby på Rømø er undersøgt et stort klitområde. Her påvistes matrikler, hvor husene var bygget på kunstigt anlagte plateauer, mens de lavere liggende områder var anvendt til husdyrhold og haver bl.a. kålhaver. Haverne var beskyttet af diger, som radikalt har bidraget til forandringen af områdets topografi. Husene og haverne er via fund og skriftlige kilder dateret til 1600- og 1800-tallet. De var en del af den landsby, som var Havnebys forgænger.

De to udgravninger af anlæg fra nyere tid viser, at et fortidsminde ikke behøver at være ret gammelt, før end en arkæologisk udgravning kan frembringe væsentlig ny viden, som ikke umiddelbart fremgår af de historiske kilder.

Arkæologi og naturvidenskab

Da den nye museumslov trådte i kraft i 2002, blev det muligt at opprioritere det naturvidenskabelige aspekt. Som følge heraf er der taget initiativ til to projekter. Det ene drejer sig om en systematisk fosfatkartering af huse og gårdsanlæg fra bronzealder til middelalder. Herved opnår vi en helt ny indsigt i husenes indretning og funktion. Det andet projekt går ud på systematisk udtagning af prøver til 14C-datering af hustomter fra stenalder til middelalder. Det har vist sig, at især i jernalderen er der store uoverensstemmelser mellem den etablerede hustypologi og de få resultater, der hidtil er fremkommet af huse, som er blevet 14C-daterede. Projekterne befinder sig endnu i indsamlingsfasen, men allerede nu kan det konstateres, at der er fremkommet en række store videnskabelige resultater.

Nyere tid

Som i de tidligere år er museet blevet betænkt med en lang række genstande til belysning af nyere tids kulturarv i Haderslev, Christiansfeld og Vojens kommuner. Disse spænder meget vidt i såvel tid som anvendelse fra f.eks.

indsamlingsbøsser fra det tyske mindretals Wohlfahrtsdienst Nordschleswig over et klaver fremstillet af klaverbygger J. Jacobsen i Haderslev mellem 1860 og 1899 til en torpedoformet cykelanhænger af krydsfiner fra omkring 1950 – en virkelig sjældenhed, der sikkert efter endt restaurering vil blive udstillet i Slesvigske Vognsamling.

Forskning

I 2005 lykkedes det at finde finansiering til to forskningsprojekter med frikøb af museumsinspektører. Det ene projekt vedrører de nyeste undersøgelser fra Ejsbøl Mose. Her har museet fået et års løn til Hans Chr. Andersen samt midler til illustrationsfremstilling fra et fælles projekt finansieret af Carlsberg-fondet og styret af Moesgård Museum og Nationalmuseet. Det andet projekt vedrører Østergård-udgravningen, hvortil bl.a. Velux-Fonden har bevilget et års løn til udarbejdelse af et manuskript om de omfattende middelaldergravninger her. Opgaven varetages af Anne Birgitte Sørensen.

I forbindelse med oprettelsen af Museum Sønderjylland blev museets seneste fem års arkæologiske forskning kvalitetsvurderet af tre uafhængige forskere. Generelt fik museet stor ros for de resultater, der var nået i årene 2000 til 2005. Her er et solidt grundlag at bygge videre på i den nye museumskonstruktion.

I efteråret i 2005 fremkom en smuk bog fra Historisk samfund fra Sønderjylland. Bogen er første forsøg på en samlet beskrivelse af de sønderjyske hertuger. Fra Haderslev Museum har Lennart S. Madsen skrevet om Hertug Hans den Ældre. Lennart Madseen deltog også i redaktionen bogen. Layoutet, opsætningen og billederne skyldes museets tegnestue ved Jørgen Andersen og Egil Søbye.

Udstillinger og anden formidling

I november vistes udstillingen *Bamser – Teddyer og Plysbjørne*, som var et orgie af bamser. Den ældste bamse på udstillingen var fra 1906, det vil sige kun et par år yngre end begrebet teddybjørn. Fra marts til april viste Haderslev Kunstforening udstillingen *Lige et skud fra hoften – malerier af Jørgen Mikael Andersen og skulpturer af Thomas G. Andersson*. Haderslev Kunstforening havde 80-års jubilæum, og i april og maj fejredes jubilæet med en udstilling af værker, som havde været væsentlige for kunstudviklingen i den lange periode. Fra juni til august fulgte en udstilling af Haderslev Katedralskoles værdifulde bibliotek. Den var tilrettelagt i samarbejde med katedralskolens bibliotekar lektor Helge Wiingård, og udstillingens åbnedes den. 6. juni af Kulturminister Brian Mikkelsen. Derefter var det igen tid til en af Haderslev Kunstforenings udstillinger, nemlig *En del af »Nordkysten«*, med udvalgte værker af Eli Ponsaing, Olga Tesch, Karen Gabel Madsen og Ada Scheller. Herefter blev salen overdraget til eventyrets verden med udstillingen *Warhammer – krig i bordhøjde* lånt af Lollands-Falsters Stiftsmuseum. Udstillingen omhandlede leg og spil med strategi, krig modeller o.s.v., og over et par weekender fik museet hjælp af rollespilsgruppen Niflheim fra Haderslev, som demonstrerede rollespil i en del af udstillingen. I december viste Haderslev Kunstforening udstillingen

I juni åbnede museet en udstillingen Bogskatte, som viste højdepunkterne af Haderslev Katedralskoles værdifulde bibliotek. Udstillingen blev åbnet af kulturminister Brian Mikkelsen. Foto: Haderslev Museum.

Den iboende kraft med værker af John Olsen. I en del af særudstillingslokalet opbyggedes udstillingen *Julegaver før og nu* med et udvalg af julegaver fra gamle dage overfor eksemplere fra 2005. Det hele blev præsenteret af museets nisser.

De sønderjyske museer slog fælles fodslag på Historiens dag den 22. maj. Emnet var industrihistorien. På Haderslev Museum lavede vi en guidet tur til fods for både børn og voksne til steder, hvor industrihistorien havde sat sig spor – det blev bl.a. til besøg på Fuglsang-bryggerierne – der har rødder tilbage til slutningen af 1800-tallet. I efterårsferien deltog museet i det fælles-amtslige formidlingsprojekt om håndens arbejde. Masser af børn mødte op og snittede nyttige og smukke ting af træ og flettede med pilekviste.

Haderslev Bymuseum

Arbejdet med indretningen af Haderslev Bymuseum i Slotsgade 22 skred roligt fremad. Ved en højtidelighed den 29. oktober markeredes, at restaureringen af huset var færdig. Det var nu ikke helt tilfældet, men arkitekt Jørgen Overby og de dygtige håndværkere var nået så langt, at huset kunne præsenteres for offentligheden. Huset er ikke stort, men dets karakter og detaljerigdom betyder, at vi skal være yderst varsomme, når det indrettes. Huset er nemlig den bedste museumsgenstand, og det stiller store krav til udstillerne. Desværre må vi erkende, at det IT-projekt, der skulle følge museet, strandede i 2005. Vi kunne ikke skaffe de godt 2 millioner kr. der skulle til for at samkøre de databaser, vi gerne ville. Vi har dog ikke opgivet projektet.

Hjemsted Oldtidspark

Museets mangeårige inspektør i oldtidsparken, cand.mag. Ole Nielsen, tiltrådte den 1. september 2005 stillingen som direktør for Holstebro Museum. Vi ønsker alt det bedste for ham. Igen i 2005 svigtede gæsterne museet, og i juli meddeltes det, at Skærbæk byråd ville opsigte kontrakten om driften. Sidst på året anmodede Skærbæk Kommune dog alligevel om, at museumsaftalen

blev opretholdt – om end i meget reduceret form, der betyder, at vi ikke kan genopslå inspektørstillingen i Oldtidsparken. Museet har stadig sin udstilling stående i Hjemsted, og der føres fortsat tilsyn med både den og parkens øvrige tilbud. Bestyrelsen for Hjemsted Oldtidspark vil i det kommende år lave en ny handlingsplan for hele parken. Vi håber, at det lykkes at skabe grobund for at parken kan fortsætte. Kombinationen af museum og »learning by doing« er nærmest unik i Danmark.

Slesvigske Vognsamling

Igen i 2005 gjorde Slesvigske Vognsamlings Venner en stor indsats i museets værksted. En mælkevogn fra Refsøgård og en engelsk jagtvogn fra udstillingen har været en tur igennem de dygtige restauratorers hænder. Værkstedet har desuden fremstillet en tro kopi af en vogn fra 1300-årene. Den skal bruges i et nyt undervisningskoncept finansieret af I.P. Nielsen Fondet, som Vognsamlingen tager fat på i 2006. I løbet af året vistes to særudstillinger. Den 1. marts åbnede udstillingen »I tørklæder til halsen«, som viste tekstile arbejder af lokale skolebørn og studerende. Den var arrangeret af Danmarks Håndarbejdsforening og Foreningen af Seminarernes Håndarbejdsfolk. Sommerens udstilling handlede om violinbygning, primært belyst ved effekter lånt af Bjarne Bodum, Sdr. Vilstrup. I efterårsferien fulgte vognsamlingen de øvrige sønderjyske museers fælles arrangement omkring »Håndens arbejde«, hvor emneugen udmøntedes i en billedskåret frise med 10 af samlingens vogne. Frisen pryder nu billetsalget. For anden gang afholdtes et julemarked i Vognsamlingen.

Ehlers Lertøjssamling

Igen i 2005 har dele af museets samling været på gæstepoptræden rundt omkring i forskellige udstillingssammenhænge – enten i følgeskab med samlingens medarbejdere eller alene. Samlingen deltog således i messen »Kolding Kunstdage« med adskillige stykker lertøj af Th. Bindesbøll. Desuden er der vist lertøj fra samlingen på Museet på Sønderborg Slot, Varde Museum, Bornholms Museum, i New York og i Paris. Hjemme i samlingen er der ofte besøg fra almindeligt interesserede gæster, men i stigende grad også af elever fra højskoler, kunsthåndværkerskoler, designskoler og lignende. Formålet med disse besøg er at give eleverne inspiration til egne arbejder.

Konserveringsværkstedet

Ved siden af de kontinuerligt indkommende arkæologiske sager har medarbejderne i konserveringsværkstedet i høj grad været beskæftiget med nykonservering af metallerne fra Ejsbøl. Konserveringen af genstande herfra fylder meget i værkstedet, og vi vil benytte lejligheden ved dannelsen af Museum Sønderjylland til at forsøge at få ansat endnu en konservator til varetagelsen af dette område.

Orla Madsen

Institut for Grænseregionsforskning – Syddansk Universitet

Institut for Grænseregionsforskning er et institut under Det Samfundsvidenskabelige Fakultet ved Syddansk Universitet. Dets kerneopgaver omfatter: 1. Problemstillinger vedrørende den dansk-tyske grænseregion inden for samfundsvidenskab og humaniora. 2. Problemstillinger vedrørende de europæiske grænseregioner, herunder de europæiske integrations- og samarbejdsbestræbelser. Institutet varetager og opfylder endvidere for Danmarks vedkommende forpligtelserne i Europarådets rammekonvention om beskyttelse af nationale mindretal fra 1995, specielt dennes art. 12, stk. 1 om forskningsaspektet, og forskningsforpligtelserne i Europarådets pagt om beskyttelse af mindretalssprog og regionale sprog (sprogpagten) fra 1992. Det er et tværvidenskabeligt forskningsinstitut, der både påsker inden for samfundsvidenskabelige og humanistiske problemstillinger af betydning for den dansk-tyske og andre europæiske grænseregioner. I 2005 var der ansat i alt otte forskere og tre teknisk-administrative medarbejdere ved instituttet. Desuden var der i andet halvår tilknyttet en tysk historiker som gæsteforsker.

Forskning

Også i 2005 gennemførtes en række forskningsprojekter ved instituttet. I foråret blev arbejdet med en grænseoverskridende erhvervsstrategi for den dansk-tyske grænseregion afsluttet. Det resulterede i en tosproget publikation, der blev udgivet i samarbejde med Region Sønderjylland-Schleswig. Et samarbejdsprojekt med det hamborgske forskningsinstitut HWWA om grænseregioner i Europa blev ligeledes gennemført. Twinning-projektet, der fokuserede på grænseoverskridende samarbejde mellem Ungarn og Kroatien med udgangspunkt i den sydungarske by Pécs, blev afsluttet i maj 2005. Institutet spillede desuden en fremtrædende rolle i forbindelse med markeringen af 50-året for København-Bonn Erklæringerne. Samarbejde med forskellige partnere resulterede i tre antologier på henholdsvis dansk, engelsk og tysk. I de tre publikationer blev der i alt trykt 42 bidrag af 24 forskellige forfattere fra Danmark, Tyskland, Italien, Storbritannien og Australien. Endvidere blev der afholdt et dansk-tysk seminar i Flensborg samt en international konference på Christiansborg om mindretalserklæringerne. Endelig har instituttet bidraget til både det danske og tyske udenrigsministeriums særlige hjemmesider på internettet om erklæringerne.

En række andre flerårige forskningsprojekter blev fortsat i 2005. Det gælder bl.a. et større arbejde om forbrugere i europæiske grænseregioner, et projekt om unge og europæisk identitet, et projekt om sprog og kulturmøder i grænselandet, et følgeforskningsprojekt om det grænseoverskridende gymnasiesamarbejde mellem Tønder og Niebüll og en beskrivelse af udviklingen af det grænseoverskridende samarbejde i tidsrummet 1945-2005. I 2005 fortsatte det store forskningsrådsstøttede projekt Tyskland i Europa efter 1945, hvor instituttet samarbejder med kolleger ved universiteterne i Esbjerg, Århus og København. Institutet påbegyndte i 2005 bl.a. et nyt projekt, der skal resultere i en socioøkonomisk analyse af den nye Region Syddanmark som grænseregion. Desuden påtog det sig for Sønderjyllands Amt at udarbejde en regionaløkonomisk analyse af effekterne af 500 nye sommerhuse i Sønderjylland. Det-

Et af højdepunkterne i 2005 for Institut for Grænseregionsforskning var udgivelsen af jublæumsantologien om København-Bonn Erklæringerne 1955-2005. Bogen var på 668 sider og indeholdt artikler skrevet af repræsentanter for en række af de sønderjyske forskningsinstitutioner. Her ses redaktøren Jørgen Kühl under præsentationen på Museet på Sønderborg Slot i marts. Foto: Flensborg Avis.

te projekt blev afsluttet med en publikation, der udkom i januar 2006. I alt pågik der i 2005 flere end 25 forskellige projekter ved instituttet, deraf en del i samarbejde med forskere i Danmark og i udlandet.

Instituttets forskere har i 2005 haft en betydelig faglig produktion. I alt har medarbejderne i årets løb publiceret 33 forskningspublikationer, 7 videnskabelige anmeldelser, 15 konferencebidrag, 2 videnskabelige rapporter og 2 arbejdspapirer. Desuden har instituttets forskere i årets løb deltaget i 37 seminarer og konferencer, hyppigt et eller flere oplæg/foredrag eller videnskabelige papers.

Pluk

2005-årgangen af det populærvideenskabelige tidsskrift *Pluk* fra forskning i Sønderjylland nåede i alt op på 152 sider. Den bød på 12 artikler skrevet af 13 forskellige forfattere. Alle tre numre var temanumre: *Pluk 1* fokuserede på København-Bonn Erklæringerne, *Pluk 2* omhandlede den regionaløkonomiske udvikling i den dansk-tyske grænseregion i et historisk og aktuelt perspektiv, mens *Pluk 3* bød på tre bidrag om andre europæiske grænseregioner samt et tillæg om valg i den dansk-tyske grænseregion i 2005.

Uddannelse

I sommeren 2005 fik instituttet ansvaret for at færdiggøre ansøgningen om nye bachelor- og kandidatuddannelser i Europæiske Studier, som Syddansk Universitet udbyder fra september 2006. Uddannelserne blev udviklet i samarbejde med Universität Flensburg og støttes økonomisk af INTERREG III A-projektet for Sønderjylland-Schleswig. Ved Syddansk Universitet er de Europæiske Studier fagligt forankret ved Institut for Grænseregionsforskning, men bacheloruddannelsen udbydes på universitetets campus i Sønderborg, mens kandidatuddannelsen hovedsageligt læses i Flensburg. Mens adskillige af instituttets medarbejdere har betydelig erfaring med undervisning og forelæsningsopstillinger på universiteter i Danmark og udlandet, er det første gang, at instituttet som helhed bliver aktivt involveret i en universitetsuddannelse. De Europæiske Studier er en stor satsning, der vil komme til at præge instituttets arbejde i de kommende år.

Formidling

Instituttets medarbejdere fortsatte også i 2005 traditionen med omfattende og bred formidling af forskningsresultater. Forskerne har således bidraget med en stribe artikler til populære publikationer og aviskronikker. Medarbejderne har desuden holdt i alt 61 formidlende foredrag i Danmark og udlandet. Endelig har forskerne medvirket i en lang række indslag i danske og udenlandske medier.

Jørgen Kühl

Landsarkivet for Sønderjylland

Efter nogle år med faldende besøgstal stabiliserede dette sig i 2005, hvor der faktisk blev tale om en lille stigning. Tallet forventes at stige yderligere som følge af, at der i slutningen af 2005 blev bevilget midler til, at læsesalene ved Statens Arkiver kunne øge åbningstiden og vejledningen fra foråret 2006.

Landsarkivets største publikumsnyhed blev nyindretningen af læsesalen. Dels blev der opstillet en ny skranke, dels blev læsesalen senere på året malet, ligesom der blev lagt nye tæpper. Med indkøb af nye reoler til læsesalen blev det desuden muligt at nyopstille dele af håndbogssamlingen og manuskript-samlingen. Sidstnævnte er desuden i løbet af året blevet nyrevideret, og en ny fortegnelse er udarbejdet. Samtidig blev et af de hidtidige forskerrum indrettet, så det også kan benyttes som grupperum. I selve læsesalen blev et af bordene ombygget, så det kan bruges som kortbord. Endelig er der i årets løb taget en række initiativer, som yderligere skal sikre arkivalierne mod misbrug, tyveri m.m.

Formidling og vejledning

På vejledningsområdet kan nævnes, at daisy.sa.dk i årets løb blev udbygget, så man nu også kan søge og få vist arkivserier i de enkelte arkivfonds, såfremt de er indtastet i DAISY, Statens Arkivers elektroniske arkivdatabase. I det hele taget var det på det elektroniske område, at der skete mest i 2005. Landsarkivets emneark blev lagt ud på nettet, hvorfra de kan hentes og udskrives.

Den elektroniske arkivguide *Landsarkivet for Sønderjylland: En arkivoversigt*, blev opdateret, så den var aktuel med de seneste afleveringer fra myndigheder og private. Endelig blev der lavet en lille film, så man hjemmefra via nettet kan se, hvordan Landsarkivet fungerer og dér blive præsenteret for de vigtigste forhold, man som gæst på læsesalen bør være bekendt med før et besøg. Videoen henvender sig da også først og fremmest til førstegangsbesøgende.

Landsarkivets web-klub øgede antallet af medlemmer med ca. 50%, så tallet nu er oppe på 175. De kunne glæde sig over et pænt antal nyhedsbreve, som fra 2005 også er tilgængelige via hjemmesiden. Tilmelding til klubben kan i øvrigt ske ved at sende en mail til Landsarkivet eller ved at skrive sig på en liste ved vejledningsskranken på læsesalen. Der er desuden, som det blev varslet i beretningen fra 2004, blevet lavet en funktion, så man kan tilmelde sig direkte ved tryk på en »knap« på hjemmesiden.

På hjemmesiden, der i det hele taget blev frisket op og aktualiseret, blev desuden arrangeret en udstilling om 1. Verdenskrig og sønderjydernes rolle heri. Web-udstillingen knyttede sig til en traditionel udstilling, som Landsarkivet satte op i foyeren i tilslutning til en foredragsrække, Historisk Samfund for Sønderjylland gennemførte i 2005. Endelig leverede Landsarkivet en række oplæg, der senere blev omsat til film. De blev udsendt af DK4, der i 2005 lavede en julekalender, der tog udgangspunkt i samlingerne i Statens Arkiver og derunder bl.a. også Landsarkivet for Sønderjylland.

Brugerkontakt

Den gode dialog med arkivets gæster er fortsat i 2005 på det årlige brugermøde og ved møderne med Landsarkivets brugerråd. Brugerrådet mødes to gange årligt. Vedtægterne blev ændret i 2004, og det samme gjorde brugerrådets sammensætning. Brugerrådet bestod i 2005 af seks medlemmer: Svend Aage Mikkelsen, udpeget af Haderslev Slægtshistoriske Forening; Henning Mathiesen, Historisk Samfund for Sønderjylland; Hanne Christensen, Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland; Nicolai Johannsen, Slægtshistorisk Forening Sønderjylland samt Holger Madsen valgt på årets brugermøde samt den læsesalsansvarlige på Landsarkivet, Mai-Brit Lauritsen, der er formand for brugerrådet.

Øvrig formidling

Landsarkivets virksomhed udmønter sig naturligvis også i andre aktiviteter end dem, der umiddelbart er synlige fra læsesalen. Der indlånes og udlånes arkivalier til andre arkivinstitutioner over hele landet, og Landsarkivet besvarer en række skriftlige forespørgsler fra myndigheder og private, i visse tilfælde mod betaling. Desuden behandles et ret stort antal ansøgninger om at måtte benytte arkivalier, der i henhold til lovgivningen ikke er almindeligt tilgængelige. I den forbindelse lægger Landsarkivet vægt på at kunne svare dækkende og hurtigt, og på basis af vore opgørelser over såkaldte sagsbehandlingstider kan vi konstatere, at hovedparten af alle henvendelser og anmodninger er blevet besvaret eller ekspederet inden for få dage.

Tilgængeliggørelse af arkivalier

Landsarkivets største enkeltprojekt i disse år er at få indtastet så mange oplysninger om arkivskabere og arkivalierne, at brugerne kan sidde hjemme ved computeren og orientere sig i, hvad Landsarkivet rummer i sine samlinger. På blot nogle års sigt er det også meningen, at man skal kunne bestille arkivalier til fremtagning på læsesalen hjemmefra. I 2005 tastede Landsarkivet oplysninger om knap 2 km arkivalier ind i Daisy og havde dermed ved udgangen af 2005 12% af arkivalierne registreret i dette nye system. Der er ikke blot tale om en simpel indtastning. Gamle registraturer bliver gennemgået og holdt op mod samlingernes faktiske indhold, ligesom der for mange arkivaliers vedkommende reelt er tale om en nyregistrering. I tilknytning hertil gennemgås samlingerne, således at alle arkivalier og protokoller gradvist bliver emballeret i papæsker og stregkodet. Knap halvdelen af samlingerne er nu ompakket bl.a. takket været ekstraordinær arbejdskraft. Efterhånden som arkivalierne bliver indtastet og korrekturlæsning afsluttet, bliver oplysningerne tilgængelige via nettet. Status er, at næsten alle amts- og amtsrådsarkiverne samt landsrådsarkiverne fra den preussiske tid, en betydelig del af politimesterarkiverne og en lang række privat- og foreningsarkiver var indtastet ved udgangen af 2005.

Indsamling – bevaring og kassation

På indsamlingsområdet afsluttede Landsarkivet i 2005 det store folkekirkeprojekt, dvs. indsamling af arkivalier, der er mere end 20 år gamle, fra alle Folkekirkens mange instanser på det lokale og regionale plan. I 2005 drejede det sig især om provstiernes arkiver samt de sidste rester fra pastorater og menighedsråd. Hermed har Landsarkivet indhentet det afleveringsefterslæb, der fra 1950'erne havde hobet sig op hos mange myndigheder. Alle statslige myndigheder har derfor nu afleveret alt bevaringsværdigt arkivmateriale fra før ca. 1985.

I forlængelse af kommunalreformen har Landsarkivet forhandlet med en række kommuner og Sønderjyllands Amt om ordning og aflevering af arkivalier frem til 1992. Der er på dette grundlag i 2006 indgået flere aftaler herom.

Endelig blev 2005 året, hvor en række politimesterarkiver kom tilbage fra udstationering ved Landsarkivet for Fyn.

Forskning

Forskningsaktiviteten har i 2005 som sædvanlig været høj. Således erhvervede arkivar og forskningsleder ved Statens Arkiver, Hans Schultz Hansen doktorgraden ved Syddansk Universitet med sin afhandling om hjemmetyskhedens opståen i Nordslesvig 1840-1867. Afhandlingen på to siddelstørke bind udsendtes af Historisk Samfund for Sønderjylland. Arkivar, forsker Leif Hansen Nielsen, erhvervede ph.d.-graden ved Syddansk Universitet for en afhandling om sønderjysk industri 1864-1920. Afhandlingen er under forberedelse til udgivelse. Forskningsstipendiat Morten Andersen fortsatte i 2005 planmæssigt sit ph.d.-stipendium med et projekt om de regionaløkonomiske virkninger af grænsedragningen i 1920 i Nord- og Sydslesvig frem til 1939.

Arkivar og forskningsleder ved Statens Arkiver Hans Schultz Hansen erhvervede i 2005 doktorgaden på en afhandling om hjemmetyskheden i Nordslesvig 1840-1867. På billedet ses en af illustrationerne fra bogen: et pibehoved fra 1840 med den slesvig-holstenske pioner Uwe Jens Lornsen. Indskriften lyder: »Dein Name kann nimmer mehr verlöschen in Schleswig-Holstein, In der Fremde ist dein Grab! Hier im Vaterlande ist dein Leben«. Foto: Tønder Museum.

Post doc. stipendiat Gerret Schlaber udsendte i året sin afhandling om sociopolitikken i hertugdømmet Slesvig i 1800-tallet. Han afsluttede desuden i november 2005 sine undersøgelser af de administrative forhold i hertugdømmet Slesvig 1460-1864 og sine undersøgelser af embedsmændene i hertugdømmerne 1713-1864. Et større bogværk er undervejs. Hans ansættelse ved Landsarkivet udløb i året.

Landsarkivets forskere gennemførte endelig i april 2005 i samarbejde med Arbeitskreis für Wirtschafts- und Socialgeschichte Schleswig-Holsteins forskningsseminaret Regionaløkonomisk udvikling i Sønderjylland/Schleswig i det 19.-20. århundrede med deltagelse af et større antal forskere nord og syd for grænsen. Alle fire forskere har desuden bidraget med et betydeligt antal artikler til videnskabelige tidsskrifter og samleværker. En fuldstændig oversigt fås i *Forskningen i Statens Arkiver, Årsberetning for 2005*, der er udarbejdet af Hans Schultz Hansen i dennes egenskab af forskningsleder ved Statens Arkiver.

Lidt statistik

	2003	2004	2005
Antal gæster	5.291	4.846	5.336
Fremtagne enheder	11.825	7.024*	4.221
Skriftlige forespørgsler	393	325	339
Tilgængelighedssager	120	165	144
Modtagne arkiver, hylde meter	94	370	54

* Landsarkivet indrettede i 2004 selvbetjeningsmagasin for de mest benyttede arkivalier.

Læs mere på www.sa.dk

Steen Ousager

Midtsønderjyllands Museum

Den 1. januar 2005 ændrede Midtsønderjyllands Museum status fra at være et amtsligt drevet museum til at blive et kommunalt museum drevet af Gram Kommune. Dette var et resultat af amtets sparerunde i 2002. Dengang besluttede kommunerne Gram, Rødding og Nørre Rangstrup, at museet skulle videreføres i en ny bygning ved Gram Lergrav. I februar 2005 stod denne bygning færdig, og museets personale kunne derefter gå i gang med indretningen og opbygningen af nye og tidssvarende udstillinger af de 8 millioner år gamle fossiler fra Gram Lergrav. Arkitektonisk set var det en spændende bygning museet fik overdraget. Den består af fire pavilloner, der halvt dækkes af et 600 m² stort »flyvende« tag, der bæres af høje pyloner. Mellem pavillonerne ligger det store udstillingslokale, men taget dækker også over et stort udendørsareal med atriumgård, hvor der vokser planter, der også kendes fra den Miocæne Periode, hvorfra Gram-leret stammer. Springet fra de statelige lokaler på Gram Slot, hvor museet har haft til huse i 27 år, til et pavillonbyggeri var stort, men nu har Midtsønderjyllands Museum fået egnede lokaler, der

tillader opbygning af tidssvarende og pædagogiske naturhistoriske udstillinger.

Museet blev indviet den 8. maj af borgmester H.P. Geil og amtsborgmester Carl Holst i overværelse af flere hundrede mennesker, der deltog i den efterfølgende reception med mange lækkerier, der var doneret af Gram Kommune. Kulturminister Brian Mikkelsen kom på besøg den 6. juni, hvor han, efter at have set udstillingerne, var i lergraven for at grave efter fossiler.

Museet har i en årrække i samarbejde med danske og udenlandske forskere arbejdet på en beskrivelse af de mange forskellige fossiler, som man kan finde i Gram-leret. Dette resulterede i publiceringen af de første resultater i det belgiske tidsskrift *Palaeontos*: »The marine Gram Formation at Gram, Denmark: Late Miocene geology and palaeontology«. Andet bind forventes udgivet i 2007. Desuden udkom tidsskriftet *Naturens Verden* med et nummer, der udelukkende omhandlede museet og lergravens fossiler, der her beskrives på en mere populær måde.

Den 1. august begyndte Wilhelm Fabricius sit arbejde på museet. Han var gratis stillet til rådighed af Sønderjyllands Amt, og han har sammen med museets øvrige medarbejdere udarbejdet et koncept for et virtuelt museum – et museum uden genstande, men med billeder og forklaringer om den sønderjyske natur, der bliver lagt ud på nettet (www.virnatmus.dk). Foreløbig udarbejdes der en demomodel, der vil vise de sønderjyske rovfugle samt Abkær Mose, men det er hensigten, at det virtuelle museum skal dække al natur i det sydlige Danmark. Kulturministeriet og amtet har givet flotte bevillinger til udarbejdelsen af demomodellen, og det har givet museet mulighed for at ansætte yderligere medarbejdere til dette projekt, hvori også frivillige deltager. Gennem dette projekt har museet i betydelig grad udvidet sit arbejdsområde.

Museet deltager i et dansk-tysk samarbejde om fremstilling af en udstilling om geologien i det tidligere hertugdømme Slesvig (Geo Schleswig-projektet). Projektet administreres af det tyske generalsekretariat i Aabenraa, og foruden museet deltager det naturvidenskabelige museum i Flensborg.

Flemming Roth

Museet på Sønderborg Slot

Museet overtog pr. 1. januar 2005 driften af Dybbøl Mølle efter aftale med møllens selvejende institution. Dette skete i forlængelse af overtagelsen af driften af Historiecenter Dybbøl Banke i 2004 – og hermed er Dybbøl-fortællingen på slot og banke endelig vokset sammen til en naturlig helhed. I det daglige blev driften af møllen overgivet til historiecenteret. Dermed er meget blevet lettere i hverdagen med billetfællesskab, fælles formidling, fælles PR, fælles vareindkøb osv.

Byhistorie, hertuger og kulturarv

En milepæl for museet var udgivelsen en ny Sønderborg-byhistorie *Sønderborg i 750 år – tværsnit og perspektiver*. Bogen, som er fælles årbog for Historisk Samfund for Als og Sundeved og museet, er det første større byhistoriske

værk siden tobindsværket *Sønderborg bys Historie* fra 1960-66. Den nye byhistorie opsamler megen ny viden, bl.a. om de sønderjyske byer i middelalderen, den nationale udvikling, byggeskik og arkitektur mv. Gennem en særbevilling på 300.000 kr. fra Sønderborg Kommune sikredes dels trykningen, dels at der kunne købes eksterne forfattere til to af bogens kapitler. Bogen blev trykt i 3000 eksemplarer og var udsolgt efter 14 dage. Med ekstra bistand fra Historisk Samfund for Als og Sundeved lykkedes det at få 2. oplag på gaden i midten af februar.

Et andet værk, hvori museet har været dybt involveret, er værket *De slesvigske hertuger*, som i 2005 blev udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland. Inge Adriansen deltog i redaktionen og bidrog ligesom Peter Dragsbo med artikler. Desuden stod museet for årbogen for de sønderjyske museer 2003-04, som udkom 2005 med temaet »Sønderjysk kulturarv«. Antologien, der var redigeret af Peter Dragsbo og Inge Adriansen, havde som mål at sætte kulturarvsbegrebet til debat, set i lyset af grænselandets erfaring med mødet mellem flere kulturer og nationer. Endnu et tysk-dansk bogprojekt var *Nicht nur Sauerkraut und Smørrebrød*, som blev udgivet i forbindelse med et udstillingsprojekt, fælles mellem Lübeck og Storstrøms Amt. Hertil leverede Inge Adriansen, Peter Dragsbo og Heinrich Mehl kapitler.

Bondegårde og erindringssteder

I dagene fra 7.-8. marts afholdtes i fortsættelse af Peter Dragsbos arbejde med sønderjysk byggeskik et internationalt seminar om »Den slesvigske gård – nordeuropæiske gårdtyper og husformer fra oldtid til nutid«. Her skulle den nyeste viden og gamle og nye teorier diskuteres mellem danske etnologer, forhistoriske og middelalder-arkæologer samt museumsfolk og arkitekter fra tysk og hollandsk »Hausforschung«.

I 2005 arbejdede Inge Adriansen videre med temaet »erindringssteder« som forberedelse af det tredje værk i serien om *Nationale symboler i det danske rige*. I sommeren 2005 kom den glædelige meddelelse, at Farumgaardfonden havde bevilget 560.000 kr. til frikøb af Inge Adriansen hele 2006. I forbindelse med erindringssted-projektet har Inge Adriansen bl.a. deltaget med bidrag i et internationalt kollokvium i Leipzig om »Europäische Nationaldenkmäler im 21. Jahrhundert«, med en forelæsning om mindesmærker for 1. Verdenskrig i Danmark på Lunds Universitet samt flere foredrag om temaet for Historisk Samfund for Sønderjylland. Endvidere har Inge Adriansen været involveret i et projekt om Sønderjylland under 1. Verdenskrig, hvortil hun bidrog til en foredragsrække, afholdt af Historisk Samfund for Sønderjylland. Desuden har hun i 2005 sammen med Henrik Skov Kristensen, Frøslevlejrens Museum, stået for genudgivelsen af *Als og Sundeved 1940-1945*. I 2005 har Inge Adriansen fortsat sit arbejde med national symbolik og identitet og i den forbindelse bl.a. holdt forelæsninger om H.C. Andersen og det nationale (Amtscentret for Sønderjylland), om religion og politik (Københavns Universitet) og om Slesvigs udskillelse og deling (Sveriges Riksdag, Stockholm).

Endelig har museet været med til at starte et undersøgelses- og dokumentationsprojekt om »Folkekunst i det moderne samfund«, med museumsinspektør Helle Ravn, Langelands Museum, som projektleder. Helle Ravn har

i 2005 gennemført en lang række interviews og museumsbesøg i Danmark, mens Heinrich Mehl for Museet på Sønderborg Slot har gennemført tilsvarende undersøgelser i Slesvig-Holsten. Projektet udmøntes dels i en udstilling, som åbnede i juni 2006 på Langelands Museum (12. oktober på Sønderborg Slot), dels i en bog, som udkommer november 2006.

Storpolitik og dronningekunst – nationalt og internationalt

Årets første særudstilling var *København-Bonn Erklæringerne 1955*. Anledningen var det dansk-tyske topmøde mellem forbundskansler Gerhard Schröder og statsminister Anders Fogh Rasmussen på Sønderborg Slot den 29. marts i anledning af 50-års-dagen for de to landes vedtagelse af erklæringerne. Med ekstraordinær støtte fra staten åbnede museet den 12. januar en stor udstilling i det tyske udenrigsministeriums store »Lichthof« i Berlin. Siden blev udstillingen vist tre steder med officielle åbninger, 10. februar i det tyske Skt. Petri Kulturcentrum i København, 10. marts på Sønderborg Slot samt 3. maj i det slesvig-holstenske Landeshaus i Kiel. Udstillingen vakte bred interesse, og Inge Adriansen og Peter Dragsbo skrev om udstillingsprojektet i tidsskrifterne *Danske Museer*, *Kennzeichen DK* og *Grenzfriedenshefte*.

Årets anden store satsning var udstillingen *Dronningen og Digteren* i anledning af 200-året for H.C. Andersens fødsel. Udstillingen var den eneste præsentation af Hendes Majestæt Dronning Margrethes mange scenografiske arbejder omkring H.C. Andersen i jubilæumsåret. Desværre hindrede sygdom Hendes Majestæt at deltage i den ellers festlige åbning den 28. juni, men siden aflagde Dronningen museet et privat besøg. Til udstillingen fik museet stor hjælp af kurator Anette Stabell, Amalienborg, som også forfattede et kapitel om Dronningens H.C. Andersen-arbejder til udstillingens ledsagende lille bog, *Dronningen og Digteren*, hvortil også museets medarbejdere Inge Adriansen og Peter Dragsbo bidrog. I efteråret blev udstillingen vist i Det danske Kulturinstitut i Edinburgh.

Fra februar til april vistes en spændende præsentation af den danske kunster H.A. Brendekildes glasarbejder. Udstillingen var skabt af kunsthistorikeren Gertrud Hvidberg Hansen, Fyns Kunstmuseum. Fra februar til marts vistes *Det danske ægte tæppe* – en fornem præsentation i riddersalen og tilstødende gemakker af dansk tekstilvævning, når den er allerbedst. Fra april til august vistes desuden en særudstilling med den moderne smykkekunster Mikaela Naur. Hendes smykker af industrisamfundets materialer vistes i overraskende dialog med museets faste udstilling af kirke- og renæssancekunst. Endelig har museet lagt rum til flere lokale kunstudstillinger, to gange af Sønderborg Kunstforening (forår: Henning Elving/Yngve Riber, efterår: Nis Schmidt) samt sammenslutningen Sønderjyske kunstnere, som i oktober holdt jubilæumsudstilling med mange gode værker.

En gruppe om dagen

Sønderborg Slot er – sammen med historiestederne på Dybbøl Banke – blandt de helt store mål for skoler og undervisningsinstitutioner fra hele landet. Museets formidlere, Arne Reggelsen og Hanne Smedemark, holdt i 2005 133 fore-

Museet på Sønderborg Slot viste i januar 2005 en udstilling om København-Bonn Erklæringerne i det tyske udenrigsministerium i Berlin. På billedet aftaler museumsinspektør Inge Adriansen og museumsleder Peter Dragsbo de sidste detaljer inden åbningen med en repræsentant for ministeriet. Under armen holder Inge Adriansen de originale dokumenter fra 1955. Foto: Museet på Sønderborg Slot.

drag og introduktioner især for klasser fra folkeskolen, men også for gymnasieklasser, børnehaver og højskolehold, og desuden er der ikke få grupper fra udlandet, først og fremmest Tyskland. Sammenlagt har 222 grupper fra børnehaver, skoler og undervisningsinstitutioner besøgt slottet i 2005. Dertil kommer de grupper, som museets faginspektører har modtaget og undervist, fortrinsvis fra universiteter og højere læreanstalter. Endvidere ankommer et stort antal grupper gennem eksterne arrangører, især Sønderborg Turistbureau, som også har egne guider, der kan tage rundvisninger på slottet. Og endelig har museet i disse år stigende succes med byvandring i Sønderborg by.

Den 22. maj afholdtes på initiativ fra Kulturarvsstyrelsen for første gang en landsdækkende Historiens Dag. I Sønderjylland blev temaet »Industrihistoriens dag«, hvor der over hele landsdelen var åbent hus, vandring og aktiviteter, ikke mindst på Cathrinesminde Teglværksmuseum og på Industriemuseum Slevsigs mange stationer. I Sønderborg gennemførte Peter Dragsbo og Arne Reggelsen en byvandring med fokus på gamle industribygninger og forsvundne industrivirksomheder. Desuden deltog museet den 17. august i byens kultur- og idrætsnat. Sønderborg Slot holdt i den anledning åben fra kl. 19 til 22 og tilbød foredrag, omvisninger, koncerter og aktiviteter for børn,

afsluttende med orgelkoncert i slotskirken. Under overskriften »Håndens arbejde« var der i efterårsferien mulighed for at afprøve forskellige gamle arbejdsteknikker. Traditionen tro sluttede året med julearrangementet for børn. I løbet af de tre uger i december blev 96 hold fra børnehaver, børnehaveklasser og 1.-2.-klasser sendt på nissejagt efter Nis Puks drillesyge fætre, der havde sat deres spor rundt omkring i udstillingerne. Arrangementet, der veksler år for år, er et yderst populært tilbud, som får de første tilmeldinger allerede i august.

Samling på samlingerne – reelt og virtuelt

I 2005 lykkedes det at igangsætte den længe ønskede ombygning af de sidste to lofter på slottet, med brand- og klimaisolering samt installation af klimastyring, indretning af nyt indkomstrum mv. Ombygningen blev finansieret af Sønderjyllands Amt, Slots- og Ejendomsstyrelsen og museet selv og gennemførtes i tre etaper. De mange genstande blev nedpakket og flyttet – et enormt arbejde for museets medarbejdere Arne Reggelsen, Séan Rumley og Michael Clausen.

I april 2005 udsendte Kulturarvstyrelsen retningslinjer for museernes indsamling af genstande. Heri præciseredes, at fremtidig indsamling kun bør finde sted inden for museets godkendte tematiske og geografiske område. I de seneste år har styrelsen også brugt mange ressourcer på at samle data fra alle danske statslige og statsanerkendte museer i den nye netbaserede database: REGIN, hvorfra data skal fremlægges offentligt på portalen Museernes Samlinger (<http://www.kulturarv.dk/mussam>). Sønderborg Slot har omkring 45.000 genstande publiceret på portalen. Desuden har Sønderborg Slot startet et pilotprojekt med inddatering til REGIN af museernes forsknings- og undersøgelsesresultater fra 1960'erne til i dag. Projektet, som udføres af cand.mag. Martin Franke, vil komme til at danne model for tilsvarende inddatering i resten af landet.

I maj 2005 udsendte Kulturarvsstyrelsen retningslinier for udskillelse og kassation. For første gang fik danske museer klare regler for fjernelse af uønskede genstande fra samlingerne. At der er interesse for den fælles danske museums politik på dette område, fremgår af, at museumsinspektør Hans Helmer Kristensen af Museumsverband Schleswig-Holstein blev bedt om at komme med et indlæg »New Ideas about Collections in Danish Museums« ved forbundets efterårsmøde i november. Den mere restriktive indkomspolitik og kassationen gjorde 2005 til et år med nulvækst af samlingerne; vi kasserede ca. 200 genstande – og fik eller købte ca. 200.

Mønter, malerier – og en manglende kammertone

En fornem gave er allerede udstillet i mønt- og medaljesamlingen, nemlig polyhistoren Verner Meiers store samling af medaljer, udført af den danske kunstner Harald Salomon (1900-90), medaljør og billedhugger på Den Kongelige Mønt. Harald Salomon gjorde med sine kunstneriske evner danske mønter og medaljer til brugskunst i høj klasse.

Også i 2005 har museet købt flere malerier, bl.a. et hidtil ukendt maleri af

den sønderskudte Dybbøl Mølle efter slaget 18. april 1864. Et andet maleri belyser en side af kulturmiljøet på Nordals, nemlig et oliemaleri af kunstneren Heinrich Rasch. Motivet er pumpemøllen i vestenden af det inddæmmede Mjels Nor. Endelig købte museet på auktion et oliemaleri af Ingvar Groth, som viser Drabantsalen på slottet med de gamle udstillinger før 1960.

En del erhvervser knytter sig til Sønderjyllands historie. Et eksempel er en stråkurv, flettet af en russisk kvinde, der opholdt sig i en alsisk flygtningelejr i eftersommeren 1945. Omhyggeligt opbevaret i 60 år af giveren, som fortalte, at hendes afdøde mand var vagt i lejren og havde opfyldt kvindens største ønske: et stykke sæbe. Som tak fik han kurven nogle uger senere. Derudover har museet bl.a. fået en samling tærtefade fra sønderjyske kaffeborde, souvenirs fra Dybbøl, nationale plakater mv. En af gaverne var en trompet, en nodesamling og en xylofon, der mangler én tone: kammertonen (står der på en vedlagt seddel). De tilhørte Svend-Ove Hansen, der var med til at skabe Sønderjyllands Symfoniorkester.

Samarbejde i øvrigt

I årets løb har museet været involveret i mange store og små samarbejder. Inge Adriansen er indtrådt i styregruppen for Renæssanceår 2006. Desuden er museet fortsat engageret i opbygning af Sønderjysk Skolemuseum i Over Lerte ved Vojens, i samarbejde med de to mindretal, med turismen (i 2005 fortsattes således de populære »ghostwalkings« på slottet, ligesom den danske Grenzroute langs 1920-grænsen kunne indvies 20. maj), samt ikke mindst med museets støtteforening Historisk Samfund for Als og Sundeved, som snart runder de 1500 medlemmer. I samarbejde med samfundet afholdtes bl.a. fire meget velbesøgte foredrag om Sønderborg bys historie i oktober-november.

Cathrinesminde Teglværksmuseum

Efter museumsinspektør John Rendboes overgang til ny stilling i december 2004 vikarierede cand.mag. Gitte Werner Nielsen i stillingen januar-februar. 15. september kunne vi så endelig byde velkommen til Cathrinesmindes nye leder, Torben A. Vestergaard – en erfaren museumsmand, uddannet etnograf og tidligere ansat ved bl.a. Dansk Fiskerimuseum, Grenå, Århus Universitet og Moesgård Museum.

Gennem året har der traditionen tro været lokale kunstudstillinger, husflidsweekend, julemarked og ikke mindst den tilbagevendende Kulturmåned, hvor Broagers borgmester Jørn Lehmann er den drivende kraft. En helt særlig begivenhed var det store dansk-tyske motortræf for motorsamlere. Det fandt sted i oktober. Cirka 100 udstillere fra Tyskland, Danmark, Holland og Belgien deltog, viste og demonstrerede et utal af gamle stationære motorer. Der var næsten 1000 besøgende. 2005 var også året, hvor det med opsparede midler lykkedes at renovere arbejderboligen og bekæmpe fugtproblemerne gennem fjernelse af isolering, opsætning af tagrender og indbygget udluftning.

Gennem Cathrinesminde Teglværksmuseum har Museet på Sønderborg Slot været involveret i forskellige industrihistoriske projekter. I 2005 udgav

museet rapporten om Industrihistoriske interesser i Sønderjyllands Amt, et led i Kulturarvsstyrelsens kortlægning af industriminder af national interesse med henblik på et forsøg på at udvælge de ca. 25 vigtigste industrihistoriske miljøer i Danmark. Rapporten, som blev udarbejdet af Peter Dragsbo med bidrag fra John Rendboe, Kim Furdal, Erik Petersen og Ann Brinck, pegede på fire temaer: Teglværksejnen ved Flensborg Fjord, Danfoss-komplekset, infrastrukturen som nationale projekter og arbejderboligerne i købstæderne. Endvidere udkom i 2005 John Rendboes *Industrimuseum Slesvig – en statusrapport*, betalt af Kulturministeriets udviklingsmidler. Og endelig udkom i 2005 resultatet af dokumentationen af Aabenraa Karrosseri. Bogen *En dansk bushistorie. Busbyggeri på Aabenraa Karrosseri 1930-2004* er skrevet af cand.mag. Jørgen Burchardt og skildrer ikke alene virksomhedens brogede historie, men giver også et bredt indblik i udviklingen inden for dansk busbyggeri i 100 år.

Dybbøl Mølle og Historiecenter Dybbøl Banke

I årets løb igangsattes en række nye tiltag på møllen, såsom nyindretning af butikken, mølleaktiviteter, efterårsferieaktiviteter samt et meget velbesøgt »Jul i den gamle mølle«. Desuden er indgået aftale med Sønderborg Kommune om vedligeholdelse af omgivelserne, mens færdiggørelsen af møllens restaurering desværre fortsat afventer afgørelse af den løbende syns-og-skøn-sag om årsagerne til den mislykkede oppudsning af møllen. Inden denne sag er afgjort, kan vi ikke komme videre med planer om ny anvendelse af møllens stuehus, som p.t. er udlejet.

For Historiecenteret var den store begivenhed i 2005 igangsætningen af projekt Skansebyggerne 2, genskabelsen af en dansk skanse 1864, støttet med 7 mio. kr. af Arbejdsmarkedets Feriefond. Arbejdet begyndte i september. Af andre nyheder kan nævnes ibrugtagningen af en såkaldt formidlingskanon, en tro kopi i halv størrelse af centerets 12 punds feltkanon, samt en særudstilling med plancher om fotografer og aviser i 1864 (udarbejdet af historiestuderende Anne Sofie Vemmelund). Også i 2005 afholdtes 18. april-aktiviteterne om aftenen den 17. april, hvor danske og tyske sortkrudtskytter dramatiserede en række episoder fra krigen 1864. Centeret udvikler til stadighed nye videnspædagogiske aktiviteter for en årlig støtte fra Undervisningsministeriet – i 2005 bl.a. fortælleaktiviteter, opbygget omkring konkrete personer, som deltog i 1864: en 17-årig preussisk soldat, en sydslesviger i dansk uniform, en 19-årig dansk frivillig m.fl., fundet i museets store samling af beretninger. Desuden har der været fokus på sanseorienterede fortællinger, rettet mod specialklasser og indskolingsårgange, samt mod indvandrerbørn i skolegrupper.

En særlig rolle på Dybbøl spiller naturvejledningen, som både supplerer de øvrige aktiviteter og selvstændigt formidler kultur- og naturlandskabet. Med 2005 ophørte den hidtidige 3-årige bevilling fra Friluftsrådet og naturvejleder Lars Sønderbys ansættelse, men fra 1. januar 2006 lykkedes det at opnå en ny 3-årig støtte fra Friluftsrådet på i alt 660.000, nu til en landskabsvejledning direkte under museet med vægt på formidling af det historiske landskab i et større område, på oprettelse af »feltstationer« i samarbejde med skoler samt

Fra 1. januar overtog Museet på Sønderborg Slot driften af Dybbøl Mølle. I den anledning blev en række nye initiativer sat i søen. I perioder kan publikum nu selv male gamle kornsorter, og skoler kan bestille undervisningsforløb om mølledrift. Her ses en håndfuld skoleelever i gang med kværn og sigte. Foto: Historiecenter Dybbøl Banke.

i udveksling af viden om kulturhistorien i landskabet med landets øvrige naturvejledere.

Besøgstal

På Sønderborg Slot lykkedes det at opretholde det gode resultat fra 2004 på 57.000 besøgende, deraf et stadigt stigende antal skoler og grupper. På Historiecenter Dybbøl Banke ligger besøgstallet nu på omkring 40.000 om året, heraf næsten 700 grupper, der gennemgik de særlige formidlingsforløb, som centeret tilbyder – 1½ gang så mange som i 2004. Således ligger skolebesøget højere end selv i centerets første to år. På Cathrinesminde Teglværksmuseum var besøgstallet på knap 15.000, herunder 116 omvisninger, udført af museets frivillige personale. Inklusiv besøgstallet for Augustenborg Slot, foredrag og arrangementer lå besøgstallet for det samlede museum på omkring 125.000, samtidigt med at omsætningen i museets publikumsbutikker, især på slottet og Dybbøl Banke, er stærkt stigende. Dette flotte resultat er kun muligt ved en stor og engageret indsats fra mange sider, ansatte som frivillige.

Peter Dragsbo

Studieafdelingen og Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig 2005 blev omskiftelsernes og rekordernes år. Det lykkedes at færdiggøre publikationer i hidtil uset omfang – og i medarbejderstaben skete der store forandringer. Den 1. juli fratrådte Axel Johnsen sin ansættelse som stipendiat siden 1. februar 2001. Stillingen som arkivar blev i november nybesat med ph.d. Gerret Schlaber. Cand.mag. Birgitte Thomsen var projektansat på deltid sideløbende med sit virke som nytiltrådt leder af Tønder lokalhistoriske arkiv.

Studieafdelingen

I årets løb blev afsluttet en hel række forsknings- og udgivelsesprojekter. I alt blev publiceret 6 bogværker eller 2.445 sider, hvilket er rekord i afdelingens historie. De tre af bøgerne var udtryk for videnskabeligt funderet historieforskning: Først udkom Axel Johnsen: *Dannevirke mænd og Ejderfolk. Den grænsepolitiske opposition i Danmark 1920-1940*. Bogen kaster nyt lys over den virksomhed, som dansk-nationale kredse udførte i mellemkrigstiden ud fra ønsket om at muliggøre Sydslesvigs genforening med Danmark og derved ændre resultatet af afstemningen i 1920. Værket blev 25. november forsvaret som Ph.D. afhandling ved Syddansk Universitet i Esbjerg. I november forelå årets næste store afhandling. Det var Günter Weitling: *Fra Ansgar til Kaftan. Sydslesvig i dansk kirkehistorie 800-1920*. Bogen er bind tre i et kirkehistorisk projekt, som Studieafdelingen indledte i 1985, og som i maj 2006 afsluttes med en bog om Flensborgs danske kirkehistorie op til 1921. Weitlings bog er den første sammenfattende sønderjyske kirkehistorie på dansk, som er udkommet i mange år. Den påviser, at Sydslesvig tidligt fik sin særlige kirkehistoriske profil inden for Slesvig stift.

Den 6. december lagde Flensborg Avis lokaler til præsentation af tobindsværket *Front og Bro. Flensborg Avis i spil mellem Danmark og Tyskland 1930-1945*. Dette bogværk er resultatet af afdelingens tidligere medarbejder, René Rasmussens, intensive studier vedrørende *Flensborg Avis* i nazitiden. Bogen er meget mere end *Flensborg Avis'* historie. Den afdækker hidtil ukendte sider af historien om det indbyrdes forhold mellem Danmark og Tyskland i 1930'erne og under 2. Verdenskrig. Den forklarer det mirakel, at *Flensborg Avis* kunne bestå som det eneste ikke totalt ensrettede blad under nazidiktaturet, og den belyser tankeverdenen i 1930'ernes dansk-nationale kredse, hvor avisen og dens chefredaktør Ernst Christiansen indtog en central plads. Hertil kom tre publikationer med mere populær karakter. H.C. Andersen-jubilæet blev markeret den 2. april med udgivelsen af Lars N. Henningsen og Johan de Mylius: *Hver elsker sin farve. Hertugdømmerne og H.C. Andersen*. Bogen er på både dansk og tysk. Den var tillige udstillingskatalog til udstillingen på Danevirke Museum og blev udgivet i samarbejde med Sydslesvigsk Forening. Bogen fremhæver digterens drøm om, at der også i en national spændingstid skulle være plads for begge nationer, hver med sit særpræg. Derved blev bogen et indlæg, som var værd at nævne i forbindelse med den samtidige markering af 50-året for Bonn-København-Erklæringerne. Budskabet fra H.C. Andersen og bogen fik en plads i mange festtaler i årets løb.

Også publikationen *Bonn-Erklæringen og de unge. Elevberetninger fra Duborg-Skolen 2005* vakte opmærksomhed. Hæftet er en kommenteret udgivelse af

elevarbejder fra de ældste årgange på Duborg-Skolen. De unge giver et usminket billede af den dansk-tyske grænseverden og giver anledning til nærgående spørgsmål til idé og virkelighed i nutidens danske mindretalsverden i Sydslesvig. Endelig udkom kort før jul Lars N. Henningsen: *Flensborgskibe i Østersøen, Middelhavet og Vestindien 1790-1850. Brodersen-Samlingen på Flensborghus*. Den lille publikation er på begge sprog og præsenterer de 15 fornemste skibsbilleder, som hænger på Flensborghus. På dette grundlag giver den en oversigt over byens søfart i den florissante tid.

I dagene 1.-4. marts gennemførtes et grænselandskursus for 25 historiestuderende fra alle danske universiteter. Studiefællesskabet varetog planlægning og sekretariatsfunktioner og bidrog med foredrag og rundvisninger. Kurset var finansieret af Komiteen for Christian Paulsen-prisen, som hermed indstillede sin virksomhed.

Arkivet

I årets løb modtog arkivet nye afleveringer på i alt 6 løbende meter. Af særlig betydning var korrespondance og sager fra de første årtier efter 1920 fra Slesvig Ligaen. Hertil kom afleveringer fra SSF- og SSW-distrikter og fra SSW-landdagsgruppen. Blandt personarkiverne kan fremhæves det store arkiv fra Jørgen Jessen, stifter af Flensborg Ungdomsskole og første forstander på Jaruplund Højskole. Her findes værdifuldt materiale til højskolens historie og til dansk skole- og kulturarbejde i Sydslesvig og dets forbindelser nordpå i årene 1945-55.

Den grundlæggende nyregistrering af billedsamlingen blev videreført med over 1000 nye inddateringer og talrige scanninger.

Lars N. Henningsen

Tønder Museum, Drøhses Hus og Højer Mølle- og Marskmuseum

Tønder Museums deltagelse dels i det EU-støttede drivvejsprojekt, dels en af inspektørernes deltagelse i styringsgruppen for oprettelsen af en mulig nationalpark i Vadehavsområdet, fyldte meget i museets daglige liv. Desuden påbegyndtes den opfølgning af det trilaterale arbejde omkring ministerrådskonferencen i Esbjerg i 2001, der har fået navnet Lancewad-projektet. En af de store opgaver for Tønder Museum i dette projekt vil blive beskrivelse og afgrænsning af de kulturmiljøer, der skal medtages i det kulturmiljøatlas, der vil blive et af projektets resultater. Dette beskrivelsesarbejde vil komme til at strække sig gennem det meste af 2006.

Udstillinger

Årets udstillinger fulgte et mønster, som museet har benyttet de senere år med to årlige selvproducerede særudstillinger, en hovedudstilling, en kunst-udstilling i Højer Mølle- og Marskmuseum samt nye udstillinger i hele stue-etagen samt på første sal i Drøhses Hus. På Tønder Museum begyndte året med udstillingen *Ongdoms Fryd – Alerdoms Tied*, en udstilling om vestslesvigsk folkekunst. Udstillingen satte fokus på de mange håndværksmæssigt fine arbejder, der især tidligere, men også i dag, er blevet fremstillet i Vestslesvig.

Et kig ind i udstillingen »Fraottesang til gospelmorning« om musiklivet i Vestslesvig fra middelalderen til i dag. I forgrunden Tønder Kristkirkes pauker fra 1769, der blev brugt ved højtider og særligt festlige lejligheder. Foto: Tønder Museum.

Museet valgte at tematisere udstillingen efter livets forskellige stadier. Udstillingens genstande var dels museets egne, dels en række lån fra private samt museer i både Nord- og Sydslesvig. Efter at udstillingen sluttede som særudstilling, har Tønder Museum åbnet en ny permanent udstilling af museets

egne genstande med relation til folkekunsten. Udstillingen er opbygget over de samme temaer som særudstillingen, men er af et mindre omfang.

Tønder Museums sommerudstilling drejede sig om musiklivet i Tønder siden middelalderen. Udstillingen fik titlen *Fraottesang til gospel morning*. Titlen hentyder til den tidlige morgensang i byens kirke og til den gospelkoncert, der i anledning af hvert års Tønder Musikfestival afholdes søndag morgen i festivalen. Udstillingen beskrev alle de mange former for musikudøvelse, der har fundet sted i Tønder med nedslag i kirkemusikken, godsmusikantraditionen på Schackenborg, foreningernes musikudøvelse både instrumentalt og sangmæssigt, musikundervisning i skole og hjem, 1950'ernes bølge med jazzmusik og rockens indtog. Foruden genstande, arkivalier, fotos og plakater havde udstillingen mange eksempler på musikoptagelser, som museumsgæsterne kunne lytte til.

Drøhøes Hus' vigtigste udstillinger var en udstilling om en af kniplingsundervisningens pionerer fra 1920'erne og 25 år frem i Danmark, Ingeborg Rasmussen, der var den første leder af Tegne- og Kunstindustriskolen for Kvinders kniplingsuddannelse, der blev oprettet i 1925, og som nedlagdes kort før 1970. Udstillingen var baseret på en vigtig donation af Ingeborg Rasmussens tegnings- og prøvemateriale. To andre udstillinger i huset var en udstilling om en af egnens meget dygtige kniplersker fra mellem og efterkrigstiden, der var blandt udøverne af kniplehåndværket i den periode, der fulgte oprettelsen af kniplingsfaget ved Tegne- og Kunstindustriskolen i København. Kniplerskens navn var Margrethe Sørensen, hun var fra Hjørpsted og gift med tolder Søren Sørensen. Margrethe Sørensen var blandt de kniplersker, der i 1930'erne og 1940'erne blev valgt til at udføre kniplinger til det danske kongehus. Den anden udstilling drejede sig om en kniplingshandler i Ballum i anden halvdel af 1800-tallet, Martin Hansen Linnét. Udstillingen fortalte om hans liv, arbejde, kniplersker, økonomi og eftermæle.

I Højer Mølle- og Marskmuseum drejede hovedudstillingen sig om Danmarks to svanearter, sangsvanen og knopsvanen. Udstillingen fortalte om svanerne både fra en naturhistorisk og en kulturhistorisk synsvinkel. Den kulturhistoriske vinkel blev understreget af, at udstillingen åbnede på H.C. Andersen 200-års fødselsdag den 2. april 2005. Dagen blev markeret på behørig vis med musikindslag og med H.C. Andersen-tekster.

I løbet af året fornyede Tønder Museum desuden udstillingen i sin kniplingssal med en udstilling, bygget over et udvalg af de kniplingsrelaterede gaver, som Tønder Museum havde modtaget i 2003 og 2004. Endelig arrangerede Tønder Museum en udstilling om kleinkunsten i Tønder på H.C. Andersens tid for at fejre Danmarks berømte digter og for at vise, at de mange fine små arbejder i klip og med blomster, som H. C. Andersen også blev kendt for, til dels var en del af et generelt kulturelt træk ved det borgerskabets fritidsinteresser i Danmark ved midten af 1800-tallet.

Undersøgelse og dokumentation

Tønder Museum fik i 2005 gennem midler fra Kulturarvsstyrelsens rådighedssum mulighed for at få kortlagt Vadehavsfiskeriet fra 1920'erne og resten af 1900-tallet. Historiker Henrik Møller blev ansat til at foretage undersøgelsen,

der løb over nogle måneder i 2005. Undersøgelsens resultater blev offentliggjort i en rapport samt i tidsskriftsartikler. Undersøgelsen medførte, at der blev stillet skarpt på et behov for at få undersøgt Rømø havns historie fra 1960'erne til i dag. Dette arbejde vil museet forsøge at skaffe midler til så snart som muligt, helst i et samarbejde med Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg. Som omtalt i indledningen arbejdede Tønder Museum videre med det såkaldte drivvejsprojekt, idet de ruteforløb, der skal beskrives i turistmateriale og på plancher, blev udpeget og rammerne for projektets sidste fase udstukket.

Bygninger og lokaler

Blandt de nødvendige bygningsmæssige tiltag i 2005 var maling af vinduer og døre begge gavle i Drøhøses Hus. Arbejdet betød, at vinduerne blev hjemtaget på værksted, skrabet, kittet og malet både ud- og indvendig. Der resterer endnu de relativt få vinduer i bygningens næsten lukkede langsider, et arbejde, der skal varetages i løbet af 2006 og 2007. I løbet af 2005 skaffede Tønder Museum den nødvendige eksterne finansiering af den gennemgribende restaurering af Tønder Museums fredede bygningsdels øverste etage og dens indretning til flise- og fajanceudstillingsområde. Arbejdet med de to sale har stået på gennem flere år. Salene vil blive indviet for publikum i juni 2006.

Højer Mølle- og Marskmuseum, hvis møllehat siden orkanen 1999 havde været ude af drift, modtog i 2005 tilstrækkelige midler til en gennemgribende restaurering, dels gennem Kulturarvsstyrelsens bygningsfredningsmidler (1.000.000,- kr.) og dels gennem en storslået donation fra A.P. Møller og Hustru Chastine McKinney Møllers Fond til almene Formaal på 2.660.000,- kr. Midlerne betød, at en renovering af møllebygningen kunne begynde i løbet af sommeren 2005. Arbejdet skred planmæssigt frem indtil hen på efteråret, hvor det viste sig, at både møllekrop og møllehat under forrige restaurering i 1970'erne var blevet beklædt med to lag asbest. Asbestsaneringen forsinkede arbejdet så meget, at dette lå stille ved årsskiftet 2005/06. Problemet vil blive søgt løst i 2006.

Gaver og ny erhvervelser

Blandt de mange gaver, som Tønder Museum modtog skal en enkelt fremhæves. Det drejer sig om et drikkeglas med indsleben datering 1741 og med et indslebet erhvervsscene: En kniplingshandler, stående ved sit bord i færd med at måle en længde knipling op. På højre side af ham sidder en kniplerske, bøjet over sit kniplingskrin, og på venstre side sidder en fint klædt kvinde (handlerens hustru?), der sidder og hæfter ender på de kniplingsstykker, som er blevet skåret af. Scenen er så vidt Tønder Museum har erfaret den ældst kendte lokale skildring af en kniplerske ved sit arbejde. Glasset stammer fra en ejendom i Stokkebro i Møgeltønder sogn, hvor der tidligere var kro. Det var en gave til Tønder Museum fra en tidligere ejer af stedet, formidlet gennem hendes tre døtre.

Inger Lauridsen

Aabenraa Museum/Sønderjyllands Søfartsmuseum

Året var et overgangsår for museet i Aabenraa. Indtil 2. august var bestyrelsesformand, direktør Erik Skifter Andersen, konstitueret daglig leder af museet. Han blev på det faglige område assisteret af museumsleder Peter Dragsbo, Museet på Sønderborg Slot. Primo august blev cand.mag. i historie Asser Amdisen ansat som museumsleder.

I de senere år, hvor museet på det ledelsesmæssige plan har været i stormvejr, har den daglige drift og museets overlevelse i høj grad hvilet på museets fuldmægtige Connie Christiansen og Per Brinkmann, der sammen med museets øvrige personale har ydet en formidabel indsats. Museets frivillige har også i den forløbne periode haft nok at se til. Der er blevet arrangeret udstillinger og meget andet, som ikke ville have kunnet finde sted uden vores store korps af historieinteresserede sønderjyder. I slutningen af 2005 blev der taget en række initiativer for at forbedre forholdene for de frivillige. Den nye struktur bygger på en række laug. Museet forventer sig meget af denne ordning.

Gennem hele året har arbejdet med oprettelsen af Museum Sønderjylland haft den absolutte førsteprioritet. Dette er sket for at sikre museet andel i de rationaliseringsgevinster, fusionen på lang sigt vil medføre, og for at placere Aabenraa centralt i fremtidens sønderjyske museumslandskab. Anstrengelserne bar frugt, da Museum Sønderjylland 31. december 2005 blev oprettet. Dette betød et farvel til Aabenraa Museum, der siden 1887 har præget byen, men samtidig et goddag til en ny, stærkere og mere dynamisk museumsstruktur, der både sikrer et godt lokalmuseum i Aabenraa og giver mulighed for en kraftig udvikling af Aabenraa Museum både lokalt og regionalt.

Arbejdet med Museum Sønderjylland og lederskiftet midt på året medførte, at forsknings- og undersøgelsesvirksomheden på museet blev kraftigt nedprioriteret. Bortset fra udgivelsen af et katalog om udstillingen *Skibsportrætter i privateje* kan museet ikke siges at have levet op til sine forpligtelser, men dette vil der blive rettet op på i 2006. På samme måde havde museet i perioden ikke mulighed for at passe sine lovpligtige opgaver med kapitel 8-sager og tilsyn med diger og hegn. I denne forbindelse er vi vore kollegamuseer i Sønderjylland taknemmelige for den bistand, de har ydet, og dermed også det gode grundlag for det fremtidige samarbejde, som dermed blev gjort tydelig.

Bygninger

Der var i 2005 igen en del diskussioner om fremtiden for Aabenraa Museums bygninger. Nogen endelig afklaring på spørgsmålet blev ikke fundet, selvom året igen viste, at bygningen på H.P. Hanssens Gade i høj grad nærmer sig undergrænsen for, hvad man kan forvente af et moderne museum. For at bøde på problemerne blev der i foråret iværksat en renovering af forhal og indgangsparti, der nu er blevet lysere og mere imødekommende. Dette projekt blev bl.a. støttet af Danfoss, Aabenraa Automobilselskab samt af andre fonde. I slutningen af året påbegyndtes en renovering af receptionen og en nyindretning af en lille café, som også skal være »værft« for museets flittige modelbyggere. Ombygningen af reception og café vil først være færdig i 2006. Med disse forandringer kan der næppe gøres mere ved museumsbygningen, før en mere langsigtet plan for museets fremtid og placering er færdiggjort.

Formidling

Året begyndte med en af museets største publikums succeser gennem tiderne. Udstillingen *Store hænder bygger små skibe*, hvor museet præsenterede en lang række modelskibe, var en succes på alle måder. Den var tilrettelagt af museets venneforening, som hermed viste de maritime udstillingers potentiale i Aabenraa. Derefter åbnedes en udstilling om Jomfru Fanny i anledning af dennes 200-års fødselsdag. Udstillingen viste en lang række af de broderier, som museet råder over så mange af, der fortæller historien om den mystiske jomfrus liv. Udstillingen var hovedsageligt lavet af Tove Rasmussen med assistance fra Sønderborg Slot. I forbindelse med udstillingen afholdtes foredrag med Jytte Harboesgaard.

Sommerens udstilling *Agricola Americana* var en vandred udstilling lånt fra Dansk Landbrugsmuseum på Gl. Estrup. Udstillingen var flot, men det gode vejr og ikke mindst publikumsinteressen var langt fra tilfredsstillende, hvilket resulterede i en alt for stille sommer. I efteråret efterlyste museet gennem medierne skibsportrætter med tilknytning til Aabenraa, som i dag er i privateje. Resultatet var overvældende. Vi fik mange henvendelser og kunne i september åbne en god og velbesøgt udstilling af skibsportrætter, der aldrig eller yderst sjældent har været vist for en bred offentlighed. I forbindelse med udstillingen blev afholdt et velbesøgt foredrag med tidligere museumsinspektør ved Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg, Hanne Poulsen, der med særlig vægt på Jacob Petersen fortalte om skibsportrætter. I skolernes efterårsferie var der mulighed for, at børnene selv kunne forsøge sig som skibsportrætmalere – en udfordring, mange tog op med meget fornemme resultater til følge.

Året sluttede traditionen tro af med Oldemors Juletræ. Denne tradition, der gennem 38 år har været et kendemærke for Aabenraa Museum, havde i år H.C. Andersens eventyr om Grantræet som tema. Udstillingen blev flot, oldemødrene fortalte godt og de besøgende, der kom, var meget glade. Besøgstallet var dog langt fra tilfredsstillende, men udviklingsmulighederne i arrangementet var gode og næste år kan forventes endnu mere juleri fra Museum Sønderjyllands kulturhistoriske afdeling i Aabenraa. Ved siden af de store udstillinger har der året igennem været en lang række velbesøgte omvisninger og byvandring. Særligt skal Kim Furdals byvandring i forbindelse med Historiens Dag fremhæves.

Jacob Michelsens Gård

I juni måned mistede museet og gården en af sine trofaste støtter og gode venner, da en af gårdens tidligere beboere, Karen Michelsen, gik bort i en alder af 99 år. Hun vil blive savnet, men hendes arbejde for gården og hendes kærlighed til huset vil leve videre i Kolstrup. Der blev afholdt en bageweekend i 2005. I løbet af året blev der oprettet et laug til at passe på gården, og der blev afholdt adskillige skoleforløb ved Tove Rasmussen i huset.

Besøgstal og økonomi

I 2004 var besøgstallet katastrofalt lavt. 2005 startede som lyn og torden med

1000 gæster i februar måned, hvilket er den bedste februar på Aabenraa Museum siden 1998. Sommerferien faldt desværre lidt igennem, og Oldemors Juletræ trak ikke som det gjorde i fordums tider. Alligevel nåede museet op på 7948 besøgende i 2005, hvilket er en fremgang på 22% i forhold til 2004. Besøgstallet kan komme endnu højere op. Uden en nyopbygning af den permanente samling og en ny placering af museet er det dog urealistisk at forvente besøgstal, der er meget højere end de seneste års 8000-10.000 pr. år.

I betragtning af, at 2005 har været et overgangsår med lederskifte og fusionsforbedrelse, må vi sige, at året har været en succes. I et sådant år kan et museum helt forsvinde fra folks bevidsthed. Sådan er det imidlertid ikke gået. Museets konstituerede leder og dygtige personale har holdt fanen og aktivitetsniveauet højt. En væsentlig brik i dette har naturligvis været museets venneforening, som under Karl Lilholdts ledelse har været en støtte og en hjælp i alle dele af museets virksomhed.

Asser Amdisen

Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland 2005

Historisk Samfund for Sønderjylland

Historisk Samfund for Sønderjylland afholdt lørdag den 29. april 2006 årsmøde på Bjerremark Kursuscenter ved Ubjerg. Cirka 80 medlemmer deltog i mødet. Efter at Lennart S. Madsen og Christian Mylin havde fortalt om Bjerremark, valgtes formanden for Tønder kreds, Finn Clemmensen, til dirigent. Han konstaterede, at årsmødet var indvarslet i henhold til foreningens vedtægter og gav ordet til formanden, Hans Schultz Hansen, der aflagde følgende beretning:

På vort sidste årsmøde på Sandbjerg kunne jeg orientere om planerne for at samle de sønderjyske museer til et fælles Museum Sønderjylland, hvor også Institut for sønderjysk Lokalhistorie skulle indgå. Siden er planerne blevet virkeliggjort. Det nye store museum er nu en realitet. Der er valgt en politisk bestyrelse, udpeget en direktør og dannet en fælles administration med hjemsted i Haderslev. Det glæder vi os over i Historisk Samfund for Sønderjylland.

Sidste år fremsatte vi ønsket om, at tanken om at udpege lokale *råd ved de enkelte institutioner* blev ført ud i livet, således at vor forening blev repræsenteret i rådet for Institut for sønderjysk Lokalhistorie, så vi kunne bevare en tæt forbindelse med instituttet. Ikke alene er dette ønske blevet imødekommet; vi har også opnået en plads i rådet for Museet på Sønderborg Slot, som har hele den sønderjyske landsdels politiske historie efter år 1500 som sin opgave. Det er vi svært tilfredse med, og vi ser frem til samarbejdet med den nye institution på mangfoldige områder.

Sønderjyske Årbøger

Sønderjyske Årbøger så i 2005 lidt anderledes ud end tidligere. For det første var årbogen slankere. Det skyldtes dels redaktionens ønske om at gøre årbogen mere overkommelig for læserne, dels vægtgrænsen på 1000 gram, der ikke kan overskrides uden betydelig merudgift til porto. For det andet præsenterede årbogen sig i 2005 med et nyt

og mere farvestrålende omslag. Det nye omslag rummer både nye og gamle elementer: Løverne, typografien og formatet er bevaret, men til gengæld er bagsidebilledet afløst af en oversigt over årbogens artikler – og en påmindelse til medlemmerne om at klikke sig ind på foreningens hjemmeside for at følge med i, hvad der rører sig.

Indeni lignede årbogen derimod helt sig selv – en alsidig buket af artikler og nyt om landsdelens historie. Forskningschef ved Det Kongelige Bibliotek John T. Lauridsen udgav og kommenterede protokollen fra det danske nazistparti DNSAP's sønderjyske afdeling i 1940'erne. Arkivar Erik Nørr gav en levende beretning om skoleforholdene på Nordals i 1920'erne, mens bibliotekar Jesper Bolund Nielsen leverede nyt om tilværelsen som dansk spejder i Sydslesvig i de svære år fra 1919 til 1939. Lektor Christian Bo Bojesen dykkede med sin artikel om skove omkring Sønderborg 1500-1800 ned i den sønderjyske økohistorie, og cand.mag Lisbeth Aagaard Larsen tog os med til Brede for at få indblik i, hvordan de første folkelige bevægelser begyndte dér. Sidst men ikke mindst kunne læserne af Sønderjyske Årbøger danne sig et overblik over de mange nye bøger om landsdelens historie og om det store lokalhistoriske arbejde, der udfoldes overalt i landsdelen.

Sønderjysk Månedsskrift

Efter et par turbulente år i kølvandet på regeringens fjernelse af portostøtten blev der i 2005 ro om Sønderjysk Månedsskrift. Selv om antallet af numre er skåret ned fra 10 til 8, har det været muligt at bevare omfanget uændret på 320 sider. I 2005 blev det til 34 artikler og 36 boganmeldelser. Årets højdepunkt var temanummeret, der udkom i begyndelsen af maj måned med Sønderjyllands søfartshistorie som omdrejningspunkt.

Foredragsrække om den Første Verdenskrig

Det må vist nu betegnes som en tradition, at Historisk Samfund sidst på vinteren og i begyndelsen af foråret arrangerer en større foredragsrække med et gennemgående tema. Det er også en tradition, at tilslutningen er overvældende. Dette gjaldt i hvert fald foredragsrækken om Sønderjylland under den Første Verdenskrig, som løb af stabelen i månederne januar-april 2005 med ikke mindre end otte foredragsaftener og en søndageftermiddagsudflugt. Kronologisk begyndte vi før krigens udbrud i 1914 med en forklaring på årsagerne hertil, og vi

sluttede længe efter 1918 med nedlæggelsen af DSK i 1988. Vi fulgte soldaterne ved fronten, de heldige i de særlige lejre for sønderjyske krigsfanger, desertørerne på flugt over Kongeåen, kvinderne på hjemmefronten og de krigsskadede overfor Invalidenævnet. Og i landsdelen kom vi rundt både til Sicherungsstellung Nord, krigsfangekirkegården i Løgumkloster, Zeppelinmuseet i Tønder og mindehøjen for de faldne på Broager kirkegård. De mellem 80 og 160 deltagere til arrangementerne følte vist, at hver en sten blev vendt – og hvis ikke kan de se frem til den bog om Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918, som redigeres af Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen og som rummer foredragene i betydeligt udvidet og bearbejdet skikkelse. Den udkommer til oktober og udgives i samarbejde med Museum Sønderjylland.

Skrifter

Ved starten på foredragsrækken om Sønderjylland under den Første Verdenskrig forelå pens. overlæge Anton Marckmanns bog *Ofrerne fra Den store Krig 1914-1918. Invalidenævnet i Sønderborg og de sønderjyske krigsinvalid, faldne og deres efterladte*. Omtrent 4.000 sønderjyske soldater blev kendt krigsskadede som følge af deltagelse i krigen 1914-18. Da Sønderjylland blev dansk i 1920, tilfaldt den store opgave med at forsørge de mange krigsinvalid og de faldnes efterladte den danske stat. I bogen tegner forfatteren et spændende, og ind imellem gruopvækkende billede af de faldnes og såredes skæbne, men fortæller også den positive historie om den hjælp, som blev ydet. Marckmann har siden udgivelsen gjort en ihærdig indsats for at sælge bogen.

Den 5. oktober udkom Hans Schultz Hansens disputats *Hjemmetyskheden i Nordslesvig 1840-1867 – den slesvig-holstenske bevægelse i to digre bind*. Disputatsen blev forsvaret den 18. november på Syddansk Universitet i Odense. De to bind udgør den første samlede behandling af hjemmetyskhedens opståen og udvikling i de afgørende årtier af vor landsdels historie rækkende fra de nationale modsætningers udbrud omkring 1840 til hertugdømmerne Slesvig og Holstens indlemmelse i Preussen i 1867.

Den 17. november, på årsdagen for det store møde på Folkehjem i 1918, kunne Historisk Samfund i samarbejde med Sprogforeningen præsentere den af Hans Schultz Hansen og Ingolf Haase redigerede bog *Det Nationale Portrætgalleri på Folkehjem*, der rummer farve-

gengivelser af billedsamlingens 58 portrætter, som er taget med sikker hånd af Helge Krempin, og korte biografier, som er skrevet af en bred kreds af forfattere. Desuden rummer bogen en historisk indledning om den danske bevægelse og en kunsthistorisk efterskrift. Historisk Samfund vil gerne ved denne lejlighed takke Sprogforeningen for et vellykket samarbejde.

Allerede den 21. november fandt den næste bogpræsentation sted på Sønderborg Slot. Den gjaldt det flotte værk om De slesvigske Hertuger, der er redigeret af Carsten Porskrog Rasmussen, Inge Adrian- sen og Lennart S. Madsen og skrevet af dem samt andre specialister på dette centrale, men hidtil noget upåagtede felt af vor landsdels historie: Esben Albrechtsen, Lars Henningsen, Peter Dragsbo og Mikkel Venborg Pedersen. Foruden teksten, der er en udvidet og gennemarbejdet version af fortællingerne om de enkelte hertughuse fra vor store foredragsrække i foråret 2004, rummer bogen talrige kort, stam- tavler og lister samt ikke mindst et hav af farveillustrationer af hertu- gerne og deres slotte m.m. Redaktionen har lagt et virkeligt stort ar- bejde i dette værk, som heldigvis er blevet honoreret med positive anmeldelser og et stort og endnu vedvarende salg. Grunden til dette blev lagt ved René Rasmussens og Uffe Thyssens årlige tur rundt til de sønderjyske boghandlere i december måned. Fra tysk side er der vist stor interesse for en oversættelse af værket.

Årets sidste bog, som udkom kort før jul, blev Bert Kelms Rømø – et vesterhavspræget samfund IV, der fortsætter øens ejendomshistorie med ejerlister, familieoplysninger og bygningsbeskrivelser fra lands- byerne Kirkeby og Kongsmark. Som sine forgængere i serien er bogen et must for Rømøboerne – både for helårsboerne og dem, som regelmæssigt gæster øen. Øens lokalhistoriske forening skylder vi tak for et omfattende salgsarbejde.

På årsmødet i 2005 på Sandbjerg løftedes sløret for foreningens store bogprojekt, en ny Sønderjyllandshistorie i to bind kombineret med et alfabetisk opslagsværk i ét bind. Arbejdet med dette projekt er siden skredet planmæssigt fremad på møder i forfatter- og redak- tørkredsen. Der er lagt fælles retningslinjer for det samlede værks tre bind, og forfatterne til de to fremstillingsbind har diskuteret dispone- ringen af deres enkelte bidrag. Fra efteråret vil arbejdet for alvor tage fart.

Udflugter, kulturhistoriske vandringer og studenterkursus

På udflugtsområdet gennemførte Sydslesvig kreds og udflugtsudvalget den 21. august en heldagstur med fæstningsbyen Rendsborg som mål. En næsten fuld bus og enkelte selvkørere oplevede en by, som emmer af historie. Vi begyndte ved sporene af den gamle Ejderkanal og spadserede derpå gennem den middelalderlige bydel til Marie kirke og videre til 1600-årenes fæstningsby Neustadt. Undervejs blev der fortalt om både den kullede greve, Uwe Jens Lornsens fængselsophold i byen og oprørernes indtog i 1848. Efter middagsmad og besøg i Kristkirken var der besøg i arsenalet med det spændende bymuseum. Derefter gik turen til den nye Ejderkanal, indtil turen sluttede med besøg i museet ved det engang så betydningsfulde jernstøberi Carlshütte. Jesper Bolund Nielsen, Carsten Porskrog Rasmussen og Lars N. Henningsen sørgede undervejs for den nødvendige baggrundsviden.

Temaet for årets kulturhistoriske aftenvandring var erindringssteder i Sønderjylland. Det første besøg den 6. april indgik også i foredragsrækken om den Første Verdenskrig og gjaldt mindehøjen ved Broager Kirkegård. Her deltog 143. Derimod fandt kun 10 vej til Isted den 24. maj. Her beså vi den traditionsrige Istedthalle, der netop havde fået en grundlæggende ny udstilling. Den kunne nok have fortjent et større publikum, ikke mindst fra dansk side. Måske fandt man vejen dertil for lang og ukendt. I hvert fald mødtes fem gange så mange på Dybbøl Banke den 18. august, hvilket var det maksimale, som dette arrangement kunne bære. Udflugterne var veltilrettelagt af Inge Adriansen, der også stod for hovedparten af fortællingerne på stederne.

En særlig rundtur til landsdelens historiske steder og forskningsinstitutioner fik 23 historiestuderende fra danske universiteter, der deltog i et særligt grænselandskursus *Kender du Sønderjylland?* fra den 1. til den 4. marts 2005. Sammen med Komiteen for Christian-Paulsenprisen og Grænseforeningen stod vi som indbydere, og vi benyttede lejligheden til at forære deltagerne flere af vore bøger og ét års gratis medlemskab – i håbet om, at adskillige vil fortsætte som almindelige medlemmer mange år fremover. Kurset var lagt godt tilrette af Axel Johnsen.

Endelig lagde vi også i 2005 vort årsmøde på et historisk sted, på Sandbjerg kursusejendom ved Alssund, hvor Carsten Porskrog Rasmussen fortalte om Sønderjyllands eneste grevskab og sammen med Inge Adriansen viste os rundt inde og ude.

Kredsenes arbejde – 50 års jubilæum

I 2005 fulgte kredsenes arbejde tildels de kendte spor med foredrag, udflugter og fællesmøder med de lokalhistoriske foreninger og arkiver. Men først og fremmest blev der lagt mange kræfter i markeringen af 50-året for oprettelsen af kredsene i 1955. Efter en idé af formanden for Tønder kreds, Finn Clemmensen, blev der i dagene mellem den 12. og 17. september sendt en historisk stafet af sted ud over landsdelen. Den begyndte om mandagen med Sort Sol over Rudbøl Sø og et foredrag om kniplinger på Tønder Museum, fortsatte om tirsdagen til Rødekro, hvor der var foredrag om Hærvejen gennem det gamle Aabenraa amt, gik videre om onsdagen til Flensborg, hvor René Rasmussen fortalte om redaktør Kronika og nazismen, for derpå at havne på Cathrinesminde Teglværksmuseum med Kim Furdals foredrag om indvandrere til teglværksindustrien. Om fredagen var stafetten pareret på Folkehjem i Aabenraa, hvor vi sammen med Institut for sønderjysk Lokalhistorie afholdt seminaret Lokalhistorie i en brydningstid.

Stafetten sluttede om lørdagen i Dyrehaven ved Haderslev, hvor vi fik en rundvisning af statsskovrider Carsten Ørnsholt og et foredrag om kulturlandskabet ved Lennart Madsen. Det var meningen, at afslutningen skulle have været en aftenfest, men den måtte desværre aflyses grundet for få tilmeldinger. I stedet satte vi punktum for stafetten med vin og sandwich i Dyrehaven. Arrangementerne lå alle på et højt niveau. Gennemgående var tilslutningen til stafetten god, om end man et par af stederne nok kunne have fortjent yderligere en snes deltagere. Men alt i alt kan vi se tilbage på jubilæet med afgjort tilfredshed, og kredsene kan nu samle sig om nutiden, hvor kommunesammenlægningerne giver nye muligheder for at formidle den lokale historie.

Personalia

En tanke tilbage til vor forenings historie siden 1950'erne sendte mange vist også ved dr.phil. Hans Valdemar Gregersens død den 7. januar 2006, der afsluttede et langt og meget aktivt liv i den sønderjyske histories tjeneste. Hans medarbejderskab begyndte allerede i 1947 med en artikel i Sønderjysk Månedsskrift om salthandelen. Den blev den første af mange – Gregersen blev den suverænt flittigste bidragyder til månedsskriftet indtil videre. Også årbogen fik stor gavn af hans flittige pen, og blandt vore skrifter fylder hans produktion godt op. Det begyndte i 1957 med bogen om præsten og almanakudgiveren Niels Helvad, siden kom Den Lüneburgske Saltoktroi, Reformationen i Sønder-

jylland og til sidst i 1990 Det skæve Sønderjylland om den senmiddelalderlige ødelægning. Dertil kommer de omfattende kildeudgaver, først og fremmest Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i København og tilsvarende med hans politiske venner i Sønderjylland, men også pastor Mouritz Mørk Hansens Livs-Erindringer og en lille bog med Gotiske skriftprøver fra sønderjyske arkivalier. Endvidere har han bidraget til andre bøger, bl.a. Aabenraa bys historie. Gregersen sad igennem 10 år i Historisk Samfunds styrelse, fra 1961 til 1970.

Gregersens arbejde med den sønderjyske historie foregik også talrige andre steder end i Historisk Samfund. Her skal blot nævnes disputatsen Plattysk i Sønderjylland. En undersøgelse af fortyskningens historie indtil 1600-årene og sammenfatningen Slesvig og Holsten før 1830. Og så ikke at forglemme de utallige foredrag, Gregersen holdt rundt omkring i landsdelen; Gregersen var nemlig lige så meget formidler som forsker. Et fyldigere billede af sit omfattende virke gav han selv i Sønderjyske Årbøger 2000 i en erindringsartikel med den træffende titel Mit livslange arbejde med sønderjysk historie. For dette livsværk modtog Gregersen i 1998 Christian-Paulsen-prisen, og det er på grund af dette arbejde, Gregersens navn mange år frem i tiden vil blive nævnt med respekt i Historisk Samfund. Der vil fremkomme en nekrolog i Sønderjyske Årbøger 2006.

Vore medhjælpere, samarbejdspartnere, medlemmer og støtter

Historisk Samfunds virke har også i 2005 som forudsætning haft vore medhjælperes indsats, vore samarbejdspartneres velvilje, vore medlemmers opbakning og fondenes støtte. Søren P. Munk og Erling Madsen havde nok at se til på kontoret på grund af det omfattende bogsalg. Institut for sønderjysk Lokalhistorie gav som sædvanlig en hjælpende hånd ved Jørgen Cleemann, Jane Nissen og Kim Furdal, og Landsarkivets velvilje viste sig navnlig i forbindelse med foredragsrækken. Tak også til Museum Sønderjylland for husly og støtte i forbindelse med vore arrangementer. Vort arbejde trives også ved den bevågenhed, det nyder i pressen, herunder ikke mindst DR-Syd, som flere gange havde forfattere til vore bøger i studiet i Aabenraa.

På baggrund af vor omfattende aktivitet og pressens interesse er det ærgerligt endnu engang at måtte notere en mindre tilbagegang i vort medlemstal, der nu er på 1.977, mens 1.601 abonnerer på månedsskriftet. For at modvirke denne faldende tendens vil der i år ske en gennemtænkning af Historisk Samfunds PR-indsats.

Fra en lang række myndigheder og fonde modtog vi i 2005 tilskud til Sønderjysk Månedsskrift og vore bøger: Sønderjyllands Amt, Sønderjyllands Amts Kulturfond, Sønderborg kommune, Aabenraa kommune, Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation, Alving Fonden, Lauritz og Augusta Dahls Mindelegat II, Dansk Kultursamfund af 1910, Det Unge Grænseværn, Lillian og Dan Finks Fond, H. P. Hanssens Mindefond, Hans Jacob Jebsen Fonden, Michael Jebsen Fonden, Rhederi M. Jebsen, Konsul George Jorck og Hustru Emma Jorcks Fond, Gdr. Chr. Larsen og Hustrus Legat, Gunder Nissen og Mattes Mathiesen Nissens Fond, Oberst H. Parkovs Mindefond, Rislum Fonden, Anders Hansen Schmidts Legat, Sydbank Sønderjyllands Fond, Vicepolitimester Per Thaulow og hustru Eva Agnete Thaulows født Kihlstrøms Fond og Velux Fonden – samt Den grevelige Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse, som skal særlig fremhæves her, fordi den ikke nåede at komme på listen over bidragydere til hertugbogen, før denne gik i trykken. Vi takker alle de nævnte myndigheder og fonde hjerteligt for deres tilskud i det forløbne år.

Beretningen blev godkendt uden bemærkninger fra forsamlingen. Dernæst fremlagde foreningens kasserer, Henning Mathiesen, foreningens regnskab, der på ny fremviste et pænt overskud, der især skyldes et godt bogsalg i 2006. Kassererens beretning blev ligeledes godkendt uden bemærkninger. Det vedtoges at lade kontingentet for 2007 være uændret: 285 kr. for det fulde medlemskab, 155 kr. for medlemskab alene med Sønderjyske Årbøger og 195 kr. i abonnement for Sønderjysk Månedsskrift.

Under indkomne forslag behandlede styrelsens forslag om at ændre den første sætning i vedtægternes § 4 om kredsens afgrænsning, således at denne herefter kommer til at lyde: »Samfundets medlemmer fordeles, for så vidt de er bosat i Sønderjylland, i fem kredse følgende kommunegrænserne fra 2007, nemlig Aabenraa, Sønderborg, Tønder og Haderslev (dog således at sidstnævntes nordgrænse følger Kongeågrænsen 1864-1920) samt Sydslesvig«. Forslaget blev vedtaget.

På valg til styrelsen var Henrik Becker-Christensen, Lennart S. Madsen, René Rasmussen og Axel Johnsen, der alle blev genvalgt. Som nyt medlem af styrelsen valgtes konsulent Lisbeth Binderup. På valg som revisor var Julius Beier og Frede Rudolph, der begge blev genvalgt.

Efter kaffebordet holdt professor Dieter Lohmeier, Kiel, i anledning af renæssanceåret 2006 foredrag om hertugdømmernes store renæssanceskikkelse, statholder Heinrich Rantzau, Breitenburg. Som optakt til det efterfølgende besøg på Ubjerg Gamle Præstegård fortalte arkitekt Steffen Søndergaard om husets konstruktion. Endvidere var Ubjerg Kirke åben for årsmødets deltagere.

Hans Schultz Hansen

Aabenraa kreds

I Aabenraa kreds er der i skrivende stund 424 medlemmer, men jeg kan oplyse, at vi siden 1. januar 2006 har fået en pæn tilgang som følge af hovedforeningens foredragsrække. Vi må dog fortsat erkende, at medlemmernes gennemsnitsalder er høj.

Sidste års årsmøde og generalforsamling blev afholdt den 12. april på Folkehjem. Tage Grodum blev valgt til aftenens ordstyrer, og kredsen tog ved denne lejlighed afsked med den sit mangeårige medlem og forhenværende formand, H.H. Bang fra Bov. Han afløses af Morten Berdiin, ligeledes fra Bov. Aftenen sluttede med, at Andreas Asmussen fra Felsted inspirerende fortalte om afholdsbevægelsen IOGT i Felsted sogn.

Vores aftenudflugt den 25. maj var lagt i hænderne på Frede Ihle fra Gråsten. Vi kørte først til Rinkenæs gamle kirke, hvor Heinz Saxburger viste rundt. Derfra kørte vi til Det gule Palæ i Gråsten, hvor foreningens mangeårige medlem, sagfører Sven Kjems, viste rundt. Der var små 40 deltagere.

Sidste år kunne kredsene i Historisk Samfund for Sønderjylland fejre 50 års jubilæum. Dette markerede vi i september måned. Vort arrangement foregik i Rødekro Borgerhus. Aftenens emne var »Hærvejen gennem kommunerne i Aabenraa Amt«. Ellen Jensen fortalte om vejen i Rødekro Kommune. Jørgen Hansen, Kliplev, fortalte om Lundtoft sogn, og endelig fortalte Lund Jensen fra Bov om hærvejen i grænsesognet. Desværre sluttede medlemmerne ikke op om dette spændende arrangement. Det var noget helt andet, da vi mødtes til det årlige møde med de lokalhistoriske foreninger i Ensted sogn. Her var opbakningen som sædvanlig god.

I 2005 var kredsen selvfølgelig igen medarrangør af afstemningsfesten den 10. februar på Folkehjem, hvor kredsemedlem Frode Kristoffersen causerede.

Erling Madsen

Haderslev Kreds

Arbejdet i Historisk Samfund Haderslev Amtskreds har i det forløbne år været præget af 2 forhold. For det første har kombinationen af, at bestyrelsen ikke har været fuldtallig og formandens optagethed af forberedelserne til kommunesammenlægningen været en hæmsko for aktivitetsniveauet – og for det andet har der været en lidt afventende holdning i forhold til amtskredsens fortsatte virke som omtalt på sidste års generalforsamling.

Med hensyn til det første har det betydet, at der kun har været arrangementet med seminarielektor Jørn Buch om « Hvordan kom skolen til at se ud som den gjorde i vores landsdel » og så jubilæumsarrangementet for amtskredsene lørdag d. 17. september som i første omgang var planlagt til et 2-delt arrangement med foredrag m.m. om eftermiddagen – og spisning og festivitas om aftenen med underholdning, sang og musik. Dette arrangement var afslutningen på fejringen af amtskredsene.

Den sidste del blev dog aflyst på grund af manglende tilslutning, men jubilæumsarrangementet blev festligt med gode foredrag om eftermiddagen af henholdsvis statsskovrider Carsten Ørnsholt og museumsinspektør Lennart Madsen. Samtidig blev der god mulighed for hyggeligt samvær med lidt mad og drikke allersidst på eftermiddagen, så jubilæet blev fejret behørigt.

Op med hensyn til den afventende holdning omkring amtskredsens virke,

så er der lagt op til, at der på årsmødet d. 29. april bliver justeret på vedtægterne, og det må tages som udtryk for en fortsat tro på amtskredsens eksistens.

Det hilses med glæde.

Karl Erik Olesen

Sydslesvig kreds

I det forløbne år har amtskredsen sammen med andre arrangeret 9 foredrag. Først fortalte forfatteren Birte Blønd om sine romaner. Det foregik den 31.01 i Flensborg. Dernæst fortalte historikeren Axel Johnsen den 16.02 om vandre-lærer Jørgen Jørgensens mangeårige nationale arbejde i Sydslesvig. Det foregik i Lolfodsalen i Slesvig. I anledning af 50 året for København-Bonn erklæringerne talte lektor Claus Bjørn den 28.02 om: »København-Bonn-erklæringerne – en milepæl i løsningen af Danmarks klassiske udenrigske problem«. Den 7.03 fulgte rigsarkivar Johan Peter Noack op med et foredrag om baggrunden for og tilblivelsen af København-Bonn-erklæringerne.

I efteråret var vi medindbyder til Birthe Rønn Hornbæks foredrag om H. C. Andersen. Det foregik i Egernførde den 18.08. Dernæst talte René Rasmussen i forbindelse med Historisk Samfund for Sønderjyllands amtskredses 50 års jubilæum om »Jacob Kronika og nazismen«. Det foregik på Dansk Centralbibliotek den 14.09. Som noget nyt indbød amtskredsen sammen med Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig til krimiaften den 15.09. Gretelise Holm fortalte om sin nyeste roman »Under fuld bedøvelse«, som har tråde tilbage til Ballum i 1945.

I november var det 100 år siden, at Kirkeligt Samfund for Flensborg og Omegn blev stiftet. Vi var aktuelle med to foredrag. Først talte pastor Günter Weitling den 8.11 om »Sydslesvig siden Ansgar – et særområde i dansk kirkehistorie«, og den 17.11 talte historikeren Lars N. Henningsen om »Kirkeligt Samfund for Flenborg og omegn 1905 – brud eller kontinuitet.«

Vore samarbejdspartnere var i 2005: Sydslesvigsk Forening, Folkeuniversitet, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Sydslesvig Museumsforening og Kirkehøjskolen.

Jesper Bolund Nielsen

Sønderborg kreds

Generalforsamlingen blev afholdt d. 14. april på Ullerup kro. På valg var Briks Iversen og Anne-Dorthe Overgaard. Nye folk i bestyrelsen blev Tina Lydiksen og Christian Bo Bojesen. Efterfølgende var der foredrag af journalist Flemming Nielsen: »To grænselandskæbner«. Det var tankevækkende, at kun 8 (!) var mødt op. Den 20. maj arrangerede kredsen en tur til Kobbermølle med overvældende deltagelse. Hele 76 deltagere mødte op. På det efterfølgende bestyrelsesmøde den 31. august diskuterede vi årsagen til det store fremmøde og kom frem til at der er flere parametre: 1) Det var gratis at deltage. 2) Det var syd for grænsen. 3) Kobbermølle er en forholdsvis ny attraktion. 4) Folk kombinerede tur, oplevelse, indkøb og middag.

Den 15. september lå vores arrangement i forbindelse med Historisk Samfunds amtskredses 50 års jubilæum på Cathrinesminde Teglværk. Her holdt Kim Furdal foredrag om »Indvandrere til teglværksindustrien«. 32 havde valgt at møde op. Der blev holdt styrelsesmøde den 28. oktober med kredse-

ne, og der blev holdt fællesmøde med de lokalhistoriske arkiver den 22. november i forsamlingshuset på Kegnæs. Her var der 70 deltagere, og lokalhistorisk konsulent Kim Furdal fortalte om lokalarkivernes og amtskredsens fremtid i de nye storkommuner. Borgmester Jens Peter Kock leverede et flot lyd- og billedshow om Vibæk vandmølle og Kegnæs. Næste fællesmøde blev bestemt til at skulle finde sted på Sundeved den 14. november 2006. Fællesmøde i styrelsen på Landsarkivet den 7. marts i lyset af kommunesammenlægningen.

Christian Bo Bojesen

Tønder kreds

I jubilæumsåret 2005 begyndte vores aktiviteter med generalforsamlingen, som blev afholdt lørdag eftermiddag den 23. april i Kulturhuset i Tønder. Der var desværre alt for få fremmødte, og de medlemmer, som blev hjemme, gik glip af et godt foredrag af kommunaldirektør Hans Holt, Løgumkloster. Han fortalte om kommunesammenlægningen i 1970, som han oplevede som nyan-sat i Tønder Kommune, og om den nye sammenlægning i 2007. Hans Holt fortalte meget levende om de personer, der har præget udviklingen.

Den 18. maj var vi på udflugt til den tidligere tyske fangelejr i Ladelund. Den kvindelige præst fra Nibøl fortalte med stor indsigt om lejren og de mennesker, der levede og døde i den, om fangerne, om fangevogterne og om den daværende præst, der omhyggeligt nedskrev navnene på de fanger, der omkom eller blev myrdet i den korte tid, lejren eksisterede. Vores guide kunne desværre ikke dansk, og da flere af tilhørerne ikke kunne tysk, oversatte bestyrelsesmedlem Gunnar Hattesen. Det var en vellykket aften med 18 deltagere.

Desværre var der ikke så mange fremmødte ved turen til Gottorp Slot den 20. august. Vi havde en dejlig dag med højt solskin og mad i det fri. Vi startede med at se den nye udstilling om Nydambåden. Derefter så vi noget af slottet, inden vi gik over til den nyopførte globus i parken.

Vores årlige møde med de historiske foreninger fandt sted den 5. september med en rundvisning i uldspinderiet i Skærbæk, hvor vi så og hørte maskinerne i arbejde. Efter besøget dér gik turen til Brøns, hvor Sofie Petersen fortalte om den store landsbykirke. Desværre blev det tidligt mørkt, så vi fik ikke fuldt udbytte af rundgangen i kirken. Niels L. Petersen berettede om slaget ved Brøns under Treårskrigen, og vi så mindestenenen for de faldne.

Amtskredsens 50 års jubilæum begyndte mandag den 12. september i Tønder, hvor vi om aftenen mødtes ved Rudbøl Sø for at se stærenes dans. Bestyrelsesmedlem Carl E. Madsen førte os hen til det bedste sted på diget, hvorfra vi så stære i tusindtal slå sig til ro i sivene. Fra Rudbøl kørte vi til Tønder Museum, hvor Inger Lauridsen fortalte om kniplinger, og Elsemarie Dam-Jensen havde sørget for kaffe og kage.

Finn Clemmensen

Andre landsdelsdækkende foreninger og arkiver

ved overinspektør Kim Furdal, Museum Sønderjylland. ISL – Lokalhistorie

Institut for Sønderjysk Lokalhistorie. Den lokalhistoriske konsulent

Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 62 58 60.

E-mail: isl@isl.dk Web: www.isl.dk

Åbningstid: mandag-torsdag kl. 9.00-16.00, fredag kl. 9.00-12.00.

Leder: Kim Furdal.

2005 har i stigende grad været præget af arbejdet med etableringen af Museum Sønderjylland. På bestyrelsesmødet den 30. marts besluttede bestyrelsen at opløse Institut for Sønderjysk Lokalhistorie og sammenlægge institutionen med Museum Sønderjylland, såfremt denne blev etableret som et statsanerkendt museum efter § 16 i museumsloven. Samtidig opfordrede bestyrelsen den kommende bestyrelse for Museum Sønderjylland til at etablere lokalråd på de enkelte afdelinger og til at der i lokalrådet for Institut for Sønderjysk Lokalhistorie kommer repræsentanter for ISL's nærmeste samarbejdspartnere Landsarkivet for Sønderjylland, Historisk Samfund for Sønderjylland og Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland.

I anledning af 50-års jubilæet for oprettelsen af amtskredse i Historisk Samfund for Sønderjylland arrangerede Institut for Sønderjysk Lokalhistorie i samarbejde med Historisk Samfund et seminar under overskriften »Lokalhistorie i en brydningstid« på Folkehjem den 16. september. Mange skriver lokalhistorie, men kun de færreste fortæller og diskuterer, hvordan vi skriver lokalhistorie. På seminaret med foredragsholdere fra såvel Sønderjylland som resten af landet blev der set tilbage på den folkelige lokalhistorie og præsenteret en række bud på nye veje inden for dansk og udenlandsk lokalhistorie. Selv om seminaret faldt delvist sammen med SLA's årsmøde, deltog 46 i seminaret.

Instituttet har i 2005 modtaget 105 afleveringer. Blandt de lidt større afleveringer kan nævnes en samling af 13 stk. s/h 16 mm film fra Haderslev Kate-dralskole, der ikke blot tegner et portræt af livet på skolen men også af Haderslev. Fra familien til nu afdøde lokalhistoriker Svend Aage Faaborg, Aabenraa, har Instituttet modtaget en større aflevering af billeder, film, notater og andet lokalhistorisk materiale. Fra Ole Jensen er der indkommet en større samling plakater fra jazz-klubben Blue Note i Aabenraa. Selv om Instituttet ligger inde med C.C. Biehls foto- og postkortsamlinger, så lå der frem til 2005 endnu materiale fra den store postkortfabrikant, som nu er afleveret til Instituttet via det lokalhistoriske arkiv i Gråsten. Endelig har Instituttet i lighed med tidligere år løbende modtaget store afleveringer af CD'er med pressebilleder fra pressefotograferne Lis Eeg Sylvest, Ernst Winkelmann og Hans Christian Gabelgaard. I forbindelse med nedlæggelsen af Sønderjyllands amt har Instituttets leder sammen med Inge Adriansen, Ove Mogensen og Finn Degn den 20. juni foretaget en besigtigelse af amtsgården i Aabenraa med henblik på udpegning af genstande og fotografisk materiale, der bør overdrages til Museum Sønderjylland i forbindelse med lukningen.

Digitalisering af samlingerne trænger sig i stigende grad på af hensyn til

såvel bevaring som formidling af film- og lydssamlingerne fremover. Dette gælder ikke mindst filmsamlingen, hvor der i løbet af året har været ualmindelig mange udlån, som har sat fokus på spørgsmål om digitalisering. Samtidig blev der på et kursus om bevaring af film meldt klart ud fra lederen af konserveringsafdelingen på Det Danske Filminstitut, Jacob Trock, at det hæster med digitalisering af arkivernes videofilm, hvis digitalisering af disse ikke skal blive uoverstigelig dyr om blot få år. I den forbindelse har Institutets leder foretaget en undersøgelse af, hvilke formater filmsamlingen fremover skal bevares i.

Denne beslutning stiller dog samtidig nye og meget store krav til Institutets hardware. Netop problemerne omkring den fremtidige lagring af den digitale kulturarv har været drøftet i løbet af 2005. Institutets erfaringer har vist, at de optiske lagringsmedier af flere årsager er væsentlig mere ustabile end oprindelig antaget. Omstillingen fra optiske lagringsmedier til harddiske er derfor tvingende nødvendig inden for ganske få år, hvis den digitale kultur i Sønderjylland skal sikres på blot kortere sigt.

Dagsordenen for arbejdet som lokalhistorisk konsulent har været sat af kommunalreformen den 1. januar 2007, hvor de sønderjyske kommuner lægges sammen til fire nye kommuner. Dermed er der opstået den situation, at de enkelte kommuner har helt op til 15 lokalhistoriske arkiver, i enkelte af de nye kommuner med vidt forskellige ejerforhold. For at løse de problemer, der må imødeses med så mange lokalhistoriske arkiver i de enkelte kommuner, har Institutets leder i samarbejde med LASS arbejdet for etablering af arkivsamvirker i de kommuner, der skal fungere som paraplyorganisationer for arkiverne i de enkelte kommuner. Hensigten er, at de enkelte lokalhistoriske arkiver overdrager forhandlingskompetence til arkivsamvirket, der står som forhandlingspartner over for kommunen og i øvrigt arbejder for et tættere samarbejde mellem arkiverne i de nye kommuner, så de lokalhistoriske arkiver fremover bliver mere synlige. Den lokalhistoriske konsulent har udarbejdet forslag til vedtægter for arkivsamvirker i Ny Aabenraa og Ny Sønderborg og deltaet i 14 møder i løbet af 2005.

Ved udgangen af 2005 er der etableret et arkivsamvirke for Ny Sønderborg kommune, hvor den ny bestyrelse er kommet godt i gang. Bestyrelsen har sammen med den lokalhistoriske konsulent drøftet det fremtidige samarbejde, herunder også de økonomiske rammer og lokaleforholdene for de lokalhistoriske arkiver efter 1. januar 2007 med ledende bibliotekar i Nordborg kommune Asta Broesby-Olsen. Der er aftalt en ordning vedrørende arkivernes lokale og økonomiske forhold samt kommunens forventninger til de lokalhistoriske arkiver, som vil blive forsøgt indarbejdet i et samlet udspil på kulturområdet for Ny Sønderborg kommune. Gennemførelsen af denne afhænger naturligvis af en politisk godkendelse af den kommende kommunalbestyrelse for Ny Sønderborg kommune.

For Ny Aabenraas vedkommende er der udarbejdet vedtægter for et arkivsamvirke klar til vedtagelse. To af arkiverne i den kommende kommune er på nuværende tidspunkt kommunalt ejet, og de ansvarlige for deres drift har derfor valgt ikke at deltage i drøftelserne for det fremtidige arkivsamarbejde. De foreningsdrevne arkiver i Ny Aabenraa kommune har på den baggrund

besluttet at afvente med etableringen, til der er sket en afklaring af de kommunalt drevne arkivers situation, eller der opstår et akut behov for etablering af et arkivsamvirke. Arkiverne i Ny Tønder kommune valgte efter en række møder ikke at etablere et arkivsamvirke, mens stadsarkivaren i Haderslev tjenstligt er blevet bedt om at udvide det eksisterende arkivsamvirke i Haderslev kommune, så det omfatter samtlige lokalhistoriske arkiver i Ny Haderslev kommune.

I forsommeren 2005 udkom bogen »Erhvervsuddannelser i Grænselandet. Aabenraa tekniske Skole 1920-1993«, skrevet af Instituttets leder. Bogen tegner et portræt af Aabenraa tekniske Skole fra starten af forgængeren »Apenrade Fortbildungsschule« i 1868 og frem til nedlæggelsen af skolen som selvstændig institution og oprettelsen af EUC-syd i 1994. I slutningen af 2003 meddelte Aabenraa Karosserifabrik A/S, at virksomheden lukkede i løbet af 2004, og produktionen ville blive flyttet til Polen. I samarbejde med Cathrinesminde Teglværksmuseum, der som en afdeling under Museet på Sønderborg Slot varetager den sønderjyske industrihistorie, har Institut for Sønderjysk Lokalhistorie gennemført en dokumentation af virksomheden ved etnolog Jørgen Burchardt. Resultatet af dette arbejde er blevet bogen »En dansk bushistorie. Busbyggeri på Aabenraa Karosseri 1930-2004«, skrevet af Jørgen Burchardt. Bogen indeholder desuden en DVD, der viser de mange små arbejdsprocesser, der skal til for på 900 timer at bygge en bus. Bogen blev præsenteret for offentligheden den 8. november på Aabenraa Karosseri, og er blevet godt modtaget af såvel pressen, som interesserede i Aabenraa som andre steder. Det første oplag på 1300 eksemplarer er udsolgt, og der er lavet et genoptryk på 750 eksemplarer.

Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig

Formand: Lorenz P. Wree, Kirkepladsen 5, 6270 Tønder, tlf.: 74 72 23 55, email: wree@mail.dk

Archiv/Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe in Dänemark

Vestergade 30, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 62 38 33,

E-mail: lubowitz.archiv@bdn.dk Webside: www.nordschleswig.dk

Åbningstid: tirsdag og torsdag kl. 9.00-16.00 og efter aftale.

Leder: Frank Lubowitz. Vestergade 33, 6200 Aabenraa,

E-mail: lubowitz.archiv@bdn.dk

Året startede med generalforsamling den 11. februar, hvor museumsinspektør Peter Dragsbo Sønderborg slot holdt foredrag om Bedre Byggeskik i Sønderjylland efter 1900. På akademiet Sankelmark var der temawekend om byen Slesvig i 1200 år. Den 4. juni gik den årlige heldagstur til Slesvig, hvor der var rundvisning i byen og en tur gennem den delvis restaurerede barokhave ved Gottorp Slot. I september der var en eftermiddagstur til Sandbjerg ved Alsund. Årsskriftet handlede om »Volkshochschule i Tingleff« i 100 år.

Af afleveringer har arkivet bl.a. modtaget Folketingswahl 1979 SP Kandidatenansstellung, Chronik med Akten der ehemaligen deutschen Schule Uk/Uge og Ergänzungen Zum Nachlass Jens Møller 1941-1995.

Historisk Samfund for Als og Sundeved

Museet på Sønderborg Slot, 6400 Sønderborg.

Formand: Lorenz P. Christensen, Stationsgade 1, V. Sottrup, 6400 Sønderborg,
tlf. 74 46 74 70.

Foreningen er oprettet i 1908.

Slægtshistorisk Forening Sønderjylland

Formand: Ole H. Jensen, Kløvermarken 3, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 02 35.

Foreningen er oprettet i 1981. Medlemmer i 2000: 160.

E-mail: ohj/adr.dk.

Lokalhistoriske foreninger og arkiver

Augustenborg Kommune

Lokalhistorisk arkiv for Augustenborg Kommune

Formand: Paul Hartmann, Vibevej 10, 6440 Augustenborg, tlf.: 74 47 10 50.

Foreningens arkiv: Slotsalle 10D, 6440 Augustenborg, tlf.: 74 47 18 08.

Åbningstid: Onsdag kl. 9.00-12.00 og 16.00-18.00.

Leder: Inga Petersen, Pilehavevej 11, 6440 Augustenborg, tlf. 74 47 33 23.

Foreningen er oprettet i 1978. Medlemmer i 2005: 638.

Arkivet er startet i 1978. Antal besøgende på arkivet i 2004: 346.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2005: 63.

Foreningen er medlem af SLF.

Medlem af LASS.

Arkivets samarbejde med Augustenborg Kommune har i det forløbne år været tilfredsstillende, hvilket bl.a. ses af kommunens hurtige udrykning, da januarstormen slog et stort hul i arkivets tag med fare for vandskader på arkivalier m.m. Året har været præget af stor medlemsopbakning. 89 personer fandt vej til foreningens H.C. Andersens arrangementet i Augustenborg Slots festsal. Omlægningen af registreringen til EDB er fortsat i fuld gang, men det vil sikkert vare år endnu, inden vi er færdige med arbejdet.

Arkivet har modtaget akter vedrørende kaadner Hans Kryder, ti ringordnere med avisudklip fra lokalområdet og 14 akter vedrørende snedker Klausen Fynshav.

Bov Kommune

Historisk Forening for Vis herred

Formand: Henrik Meyer, Fjordvejen 55, Sønderhav, 6340 Kruså,

tlf.: 74 67 82 72.

Foreningen er oprettet i 1970.

Bov Museum

Bovvej 2, 6330 Padborg, tlf. 74 67 51 50.

Åbningstid: Hver dag undtagen mandag kl. 14-17; skoler og større selskaber efter aftale.

Leder: N. P. Lund-Jensen, Rønsdamvej 17, Bov, 6330 Padborg, tlf.: 74 67 33 32.

Bov Lokalarkiv

Bov Bibliotek, Bovvej 4, 6330 Padborg, tlf.: 74 67 34 54.

Åbningstider: Efter aftale med lederen.

Leder: Overbibliotekar Hanne Iversen, Bov Bibliotek, Bovvej 4, 6330 Padborg, tlf.: 74 67 34 54.

Fax: 74 67 34 88.

E-mail: bov.bibliotek@bovkommune.dk Webside: www.bovnettet.dk

Arkivet er startet i 1991.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2002: 154.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Bredebro Kommune

Historik Forening for Bredebro Kommune

Formand: Lauge Nielsen Jepsen, Møllevvej 5, Visby, 6261 Bredebro,

tlf.: 74 78 36 40.

E-mail: wostepas@mail.dk

Foreningens arkiv: Brede Bygade 14, 6261 Bredebro, tlf.: 74 71 14 28.

Åbningstid: Tirsdag kl. 14.00-17.00.

Leder: Ulla Jouttijärvi, Stationsvej 3, 6261 Bredebro, tlf.: 74 71 04 02.

E-mail: lokalarkiv@msn.com

Foreningen er oprettet i 1997. Medlemmer i 2005: 252.

Arkivet er oprettet i 1982.

Antal besøgende og på arkivet i 2005: ca. 61.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2005: 67.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Foreningen har afholdt afstemningsfest med Henrik Skov Christensen som foredragsholder og generalforsamling med fhv. amtsborgmester Kresten Philipsen som taler. Sommerudflugten gik i »Brorsons fodspor« med Jens Rosendal som guide. Endvidere har der været en tur til Nr. Rangstrup kommunes historiske steder. Forening og arkiv har i samarbejde udgivet det lokalhistoriske »Æ Hjulsør« 2005.

Arkivet har bl.a. modtaget arkivalier fra tidligere maskinhandler J.P. Petersen og præst J Aalstrup-Poulsen, Ballum.

Broager Kommune

Lokalhistorisk Forening for Broagerland

Formand: Christian Frederiksen, Klør-Fire 20, 6310 Broager, tlf.: 74 44 29 23.

Broagerlands lokal Arkiv: Storegade 33, 6310 Broager, tlf.: 74 44 93 51.

E-mail: chdf@get2net.dk

Åbningstider: Tirsdag kl. 15.00-17.00.

Leder: Randi Helming, Mejerivej 9, 6310 Broager, tlf.: 74 44 18 84.

Foreningen er oprettet i 1979. Medlemmer i 2005: 245.

Medlem af SLF.

Arkivet er oprettet i 1981. Besøgende i 2005: 254.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Foreningsåret startede med redaktør Siegfred Matlok som taler i anledning af

50-året for København-Bonn erklæringerne. Arrangementet skete i samarbejde med Folkeuniversitetet. Kaptajn Ole Andersen, Dybbøl, fortalte i forbindelse med generalforsamlingen om soldaterne og de civiles vilkår under slaget ved Dybbøl i 1864. Sommeren blev indledt med en meget velbesøgt byvandring i Gammelgab og Busholm med afslutning på Cathrinesminde. Foreningens udflugt gik til Bismarksturm i Seersberg. Herfra gik turen videre for at se på godsdrift på Swansen og senere Luiselund privatskole ved Slesvig. Vi sluttede turen på Gottorp Slot. Sæsonen blev afsluttet af Inge Adriansen, som fortalte om grænseegnens kosttraditioner i selskab med sauerkraut og eisbein.

Broagerland

Formand: Niels Peter Wiborg, Bojskov Byvej 25, 6070 Christiansfeld, tlf.: 74 56 35 07.

E-mail: npwib@privat.dk

Foreningens arkiv: Nørregade 1, 6070 Christiansfeld, tlf.: 74 56 25 98.

E-mail: arkivet-christiansfeld@mail.dk

Åbningstid: Fredag kl. 14.00-16.00 eller efter aftale med lederen.

Leder: Jytte Ludvigsen, Frederiksdalparken 23, 6070 Christiansfeld, tlf.: 74 56 24 73.

Email: jvt.ludvigsen@christiansfeld.tv

Foreningen er oprettet i 1995. Antal medlemmer: 2005: 99.

Arkivet er oprettet den 1961. Besøgende i 2005: ca. 60.

Afleveringer til arkivet i 2005: ca. 16.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Bestyrelsen har deltaget i en række møder med arkiverne i »Ny Kolding Kommune« om etablering af et »Lokalhistorisk Samvirke i Kolding Kommune«.

Foreningen har udgivet en historisk kalender med temaet »Kirker i Christiansfeld Kommune«. Endvidere har foreningen udgivet et årsskrift om Peter Hiort Lorenzen »... og han vedblev at tale dansk«. Der har været afholdt en aftenbustur rundt i »vor nuværende kommune« og to foredrag. Emnerne var »Egnens stednavne, deres historie og baggrund« og »Fattiggårdene på landet i Sønderjylland«. Arkivet har fået ny arkivar. Der pågår i øjeblikket en generel gennemgang af arkivet med henblik på ajourføring af registreringer, indbinding af bøger samt affotografering af gamle matrikel- og markkort.

Fjelstrup Lokalhistoriske Forening

Formand: Anne-Kirsten Glumsø, Fjelstrup Nørrevej 70, 6100 Haderslev, tlf.: 74 56 62 14.

Foreningens arkiv: Skolebakken 21, Fjelstrup, 6100 Haderslev.

Åbningstid: Efter aftale.

Foreningen er oprettet i 1984. Arkivet startet i 1984.

Lokalhistorisk Forening og Arkiv for Hejls-Hejlsminde.

Formand: Gunnar M. Krag, Hejls Landevej 57, 6094 Hejls, tlf.: 75 57 43 85.

Foreningens arkiv: Hejls Landevej 57, »Engbo«, 6094 Hejls, tlf.: 75 57 43 85.

Website: www.lokalarkiver.dk/hejlsarkivet E-mail: hejlsarkiv@mail.dk

Arkivets åbningstid: 1. august-1. juni onsdag kl. 15.30-17.30. Første onsdag i måneden kl. 19.00-21.30.

Leder: Gunnar M. Krag, Hejls Landevej 57, 6094 Hejls, tlf.: 75 57 43 85.

E-mail: trappendal@tdcadsl.dk Webside: www.lokalarkiver.dk/hejlsarkivet

Foreningen er oprettet i 1981. Medlemmer i 2004: 141.

Arkivet er startet i 1981. Medlemmer: 141.

Afleveringer til arkivet i 2004: 45. Besøgende i 2004: 20.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Vejstrup Lokalhistoriske Forening

Formand: Johannes Larsen, Toldbakken 53, 6094 Hejls, tlf.: 75 57 50 97.

Foreningens arkiv: Sjølundgade 28 (kælderen), 6093 Sjølund.

Leder: Jørgen Skeem, Grønninghovedvej 28, 6093 Sjølund. Tlf.: 75 57 46 53.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 19.00-21.30. eller efter aftale.

Foreningen er oprettet i 1988. Medlemmer i 2005: ca. 95.

Arkivet er oprettet i 1988. Besøgende i 2005: ca. 15.

Afleveringer til arkivet i 2005: 5.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Den 23. marts var der generalforsamling med foredrag af sognepræst Jens Bruun, der fortalte om middelalderlige altertavler i Haderslev stift. Den 12. juni var der aftentur til Kobbermølle og 23. november gik aftenturen til Kolding miniby.

Christiansfeld Kommune

Lokalhistorisk forening for Christiansfeld og Omegn

Formand: Gunnar Lundgaard, Kirkealle 16, 6510 Gram, tlf.: 74 82 21 61.

Foreningens arkiv: Slotsvej 9, 6510 Gram, tlf.: 74 82 21 61.

Åbningstid: Første mandag i hver måned kl. 19.30-21.30 og tirsdage kl. 9.00-11.00 (september til april) eller efter aftale med lederen.

Leder: Gunnar Lundgaard, Kirkealle 16, 6510 Gram, tlf.: 74 82 21 61.

Foreningen er oprettet i 1992. Medlemmer i 2003: 235.

Arkivet er startet i 1992.

Antal besøgende på arkivet i 2003: ca. 350.

Antallet af afleveringer i 2003: 30.

Medlem af LASS Medlem af SLA.

Lokalhistorisk Forening for Højrup sogn

Formand: Andreas Petersen, Kastrupvej 27, Arnum, 6510 Gram,
tlf.: 74 82 63 74.

Foreningens arkiv: Kongevej 248, Tiset, 6510 Gram. tlf.: 74 82 64 31.

Åbningstid: Torsdag i lige uger kl. 19.30-21.30 eller efter aftale med lederen

Leder: Agnes Trans, Kastrupvej 12, Arnum, 6510 Gram, tlf.: 74 82 64 31.

Foreningen er oprettet i 1992. Medlemmer i 2005: 215.

Arkivet er startet i 1992.

Besøgende på arkivet i 2005: 40. Afleveringer til arkivet i 2005: 16.

Medlem af LASS.

I år mødtes guldkonfirmander for fjerde gang på arkivet. Arkivet har bl.a. modtaget materiale fra hestemarkedet i Arnum i 1940'erne.

Tiset lokalhistoriske Forening

Formand: Niels Schmidt, Kongevej 248, Tiset, 6510 Gram, tlf.: 74 82 12 68.

Foreningens arkiv: Kongevej 248, Tiset, 6510 Gram, tlf.: 74 82 12 68.

Åbningstid: Tirsdag i ulige uger kl. 14.00-17.00 og kl. 19.00-20.30.

Leder: Niels Schmidt, Gl. Kirkevej 3, Tiset, 6510 Gram tlf.: 74 82 12 68

Foreningen er oprettet i 1988. Antal medlemmer i 2005: 116.

Arkivet startet i 1988. Besøgende på arkivet i 2005: 276.

Antal af afleveringer til arkivet 2005: 14.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Gråsten Kommune

Lokalhistorisk Arkiv for Graasten og Omegn

Ahlmansparken (biblioteket), Ahlefeldvej 4, 6300 Gråsten, tlf.: 74 65 13 75.

Åbningstid: Mandag kl. 14.00-16.00, torsdag kl. 16.00-18.00 eller efter aftale.

Leder: Else Egholm, Toldbodgade 6 st. tv., 6300 Gråsten, tlf.: 74 65 12 43.

E-mail: lokhist@graasten.dk Webside: www.graasten.dk (se under lokalhistorie).

Arkivet er oprettet i 1975. Besøgende i 2005:

Afleveringer til arkivet i 2005: 50.

Medlem af LASS.

Der har desværre været en del problemer med overgang til edb-arkivregistreringsprogrammet Arkibas 4, så registreringsarbejdet har ligget stille siden september. I stedet arbejdes der med avisudklip samlet af privatpersoner tilbage fra 1940'erne og fremefter. Arkivet havde en udstilling med emnet »Alle har en historie« i forbindelse med et slægtskursus på biblioteket.

Blandt afleveringerne kan nævnes statutter, regnskaber og beretninger fra den Ahlmanske stiftelse, en levnedbeskrivelse fra Erik Damsgaard, en beretning af Ingeborg Jacobsen om Helligsøgård, en samling nødpenge og en beretning af vagtmester Lauritsen om Gråsten i august 1943.

Historisk Forening for Gråsten by og Egn

Formand: Bodil Gregersen, Klokkevej 2, Rinkenæs, 6300 Gråsten, tlf.: 74 65 31 81.

Foreningen er oprettet i 1975.

Medlemmer i 2005: ca. 458.

E-mail: uffegregersen@post.tele.dk

Nyt medlem i bestyrelsen er Ruth Jensen, der afløser Hans Jørgen Albrechtson. Foreningen har afholdt to ture, en aftentur til Kværs-området og en eftermiddagstur på Hærvejen, begge med god tilslutning.

Haderslev Kommune*Haderslev byhistoriske Arkiv*

Bispen 3, 6100 Haderslev, tlf.: 74 22 21 18, fax: 74 22 21 27.

E-mail: HBA@Haderslev.dk Webside: www.haderslev-bynet.dk

Åbningstid: Tirsdag-torsdag kl. 10-16, tillige 1. september – 31. marts torsdag kl. 16.00-18.00.

Leder: Bent Vedsted Rønne, Simmerstedvej 66, 6100 Haderslev,
tlf.: 74 53 33 21.

Arkivet er oprettet i 1946. Afleveringer i 2003: 232.

Besøgende på læsesalen i 2003: 2.142.

Haderslev Arkiv- og Museumsforening

Formand: Svend Aage Karup, Hjort Lorenzensvej 31, 6100 Haderslev,
tlf.: 74 53 51 53.

E-mail: karup@privat.dk

Foreningen er oprettet i 1953. Antal medlemmer: 480.

Sammenslutning af museumsforeninger i Danmark

I løbet af 2005 er der gennemført tre foredrag om Danmark og Skåne igennem et årtusinde. Et af foredragene beskæftigede sig med det middelalderlige Skånemarked og den danske kongemagt, et andet om erobringen af Skåne under krigerne i 1600-tallet og det sidste om den konsekvente forsvenskningspolitik af Skåne. Foreningens sensommertur var en to-dages ekskursion til Skåne med besøg i Skanør, Glimmingehus, Vittskövle slot, Kristianstad, Bosjökloster, Övedskloster, Dalby, Lund og Landskrona. Efterårets foredrag beskæftigede sig med Olgerdiget, dernæst Dannevirke og til sidst Sikringsstilling Nord. Endvidere deltog foreningen i Hertug Hans festen med en bod. Den tilbagevendende julestue første søndag i advent samlede 500 gæster på museet. Årets medlemsbog var Kurt Haurvig Juhls erindringer »Haderslev – min barndoms by«, udgivet på forlaget Gammelting.

Haderslev Slægtsforsknings Forening

Formand: Svend Aage Mikkelsen, Hårgård 18 2.tv., 6200 Aabenraa,
tlf.: 74 62 15 75.

E-mail: svmi@post3.tele.dk

Foreningen er oprettet i 1984. Medlemmer i 2005: 160.

Også i 2005 har der været åbent hus den første mandag i månederne september til maj med tilfredsstillende besøgstal. Vore foredragsaftener, som oftest blev arrangeret i samarbejde med Folkeuniversitetet, har været velbesøgte. Til tider var vi ved at vokse ud af Achelissalen på Byhistorisk Arkiv i Haderslev, hvor møderne finder sted.

Halk-Hejsager lokalhistoriske forening

Formand: Jørgen Schmidt, Halkvej 100, Halk, 6100 Haderslev, tlf.: 74 57 13 64.

Foreningens arkiv: Halk Skole, Hejsager, 6100 Haderslev.

Leder: Jørgen Schmidt (se ovenfor).

Foreningen er oprettet i 1984.

Hoptrup Sogns Lokalhistoriske Forening

Formand: Jens Knudsen, Nørbygårdvej 40, Marstrup, 6100 Haderslev,
 tlf.: 74 57 51 65.

Foreningens arkiv: Hoptrup kommuneskole, Hoptrup Hovedgade 62, Hop-
 trup, 6100 Haderslev.

Åbningstid: Torsdag kl. 14.00-16.00.

Leder: Jens Knudsen, Nørbygårdvej 40, Marstrup, 6100 Haderslev,
 tlf.: 74 57 51 65.

Foreningen er oprettet den 18. januar 1984. Medlemmer 2005: 852.

Arkivet er oprettet i 1984. Besøgende på arkivet i 2005: 85.

Afleveringer til arkivet i 2005: 35.

Medlem af LASS.

Året 2005 vil for foreningen blive husket som året, hvor vi mistede vor arkiv-
 leder og tidligere formand Holger Bonde. Den 15. februar var der generalfor-
 samling på »Søstjernen« i Djernæs. Efter kaffen blev der vist film fra begiven-
 heder i sognet det sidste år. Den 25. marts havde arkivet besøg af et hold
 Diamantkonfirmander, og den 10. april havde arkivet besøg af guldkonfir-
 mander. Årsmødet i Lokalhistorisk Samvirke blev afholdt den 27. april i Bis-
 pen. Aftenens emne var samarbejdet i den nye storkommune. Den 6. juni var
 de lokalhistoriske foreninger i kommunen på en fælles udflugt til Skolemuseet
 og Klokkemuseet i Over Lerte. Aftenturen den 6. juli gik til Kalvø, hvor vi så
 »Det maritime Museum«.

Lokalhistorisk forening for Gl. Haderslev

Formand: Mogens Nielsen, Erlevvej 73, 6100 Haderslev, tlf.: 74 52 90 73.

Foreningen er oprettet i 1995. Medlemmer i 1999: ca. 100.

Foreningens arkiv: Bispegade 15.00-17.00, 6100 Haderslev, tlf.: 74 52 90 73.

Leder: Mogens Nielsen (se ovenfor).

Åbningstider: efter aftale med lederen.

Moltrup Sogns lokalhistoriske forening

Formand: Karin Bonde, Bramdrup Lillefort 5, Bramdrup, 6100 Haderslev,
 tlf.: 74 52 23 98.

E-mail: lillefort5@hotmail.com

Foreningens arkiv: Bramdrup Vestergade 7, Bramdrup, 6100 Haderslev.

Leder: Hans Skøtt, Rovstrupvej 61, Rovstrup, 6100 Haderslev, tlf.: 74 52 54 25.

Åbningstid: Mandag mellem 19.00- 21.00 eller efter aftale med lederen.

Foreningen er oprettet i 1985. Medlemmer i 2005: 189.

Arkivet startet i 1985. Antal besøgende på arkivet i 2005: 7.

Antallet af afleveringer 2005: 11.

Medlem af LASS.

I anledning af foreningens 20 års jubilæum er bestyrelsen ved at samle materi-
 ale til et jubilæumsskrift med udgangspunkt i den dag, som vi alle husker,
 nemlig den 3. dec. 1999. Her tænkes især på de ejendomme, der så tydeligt
 har skiftet udseende på grund af orkanens hærgen. Derfor har vi i sognebladet
 »Fællesnyt« kontaktet sognets beboere om erindringer. Der er kommet 12 bi-

drag med øjenvidneberetninger og personlige oplevelser. Amatørmetrolog Kurt Kock, Haderslev, fortæller lidt om vejret og vindstyrken denne dag. Samtidigt har vi lånt billeder, der viser gårdene før, under og efter orkanen. Det er tanke, at jubilæumsskriftet skal udkomme sidst på sommeren.

Foreningen var sidst på sommeren på en aftentur til Skolemuseet og Klokkemuseet i Over Lerte sammen med de øvrige lokalhistoriske foreninger i Haderslev Kommune. Desuden havde foreningen en aftentur senere på året til Preben Bruhns mortorsamling i Jegerup.

Starup Sogns Lokalhistoriske Arkivforening

Formand: Karl Erik Olesen, Starup Kirkevej 25, 6100 Haderslev,
tlf.: 74 52 54 20.

E-mail: keo@haderslev.dk

Foreningens arkiv: Bjørnøvej 3, Starup, 6100 Haderslev, tlf.: 74 52 41 95.

Åbningstid: Efter aftale med lederen.

Leder: Niels P. Bladt, Bjørnøvej 3, Starup, 6100 Haderslev, tlf.: 74 52 41 95.

E-mail: npbladt@post.tele.dk

Foreningen er oprettet i 1986. Medlemmer 2005: 65.

Arkivet er startet i 1986. Antal besøgende på arkivet i 2005: ca. 25.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2005: 5.

Medlem af LASS.

Vilstrup Sogns Lokalhistoriske Forening

Formand: Orla Iver Madsen, Skovbrynet 15, 6100 Haderslev, tlf.: 74 52 15 14.

Foreningens arkiv: Bispen 3, 6100 Haderslev, tlf.: 74 22 21 18.

Åbningstid: Torsdag 13.00-17.30. Arkivet er lukket på helligdage og holder ferie i juli måned.

Leder: Orla Iver Madsen, Skovbrynet 15, 6100 Haderslev, tlf.: 74 52 15 14.

E-mail: oim@get2net.dk

Foreningen oprettet 1982. Medlemmer 2003: 40.

Arkivet er oprettet i 1982. Besøgende på arkivet 2003: 38.

Medlem af LASS.

Lokalhistorisk Forening for Vonsbæk Sogn

Formand: Holger Eskildsen, Kildager 30, Bæk, 6100 Haderslev,
tlf.: 74 57 91 10.

E-mail: he@haderslev.dk

Foreningens arkiv: Vonsbæk Skole, Vonsbækvej, Bæk, 6100 Haderslev.

Tlf.: 24 21 70 20.

Åbningstid: Tirsdag kl. 15.30-17.00 samt efter aftale

Leder: Irene Sørensen, Havgyden 38, Bæk, 6100 Haderslev, tlf.: 74 57 92 65.

E-mail: arne@email.dk

Foreningen er oprettet i 1997. Medlemmer 2005: 138.

Arkivet er oprettet i 1997. Besøgende på arkivet i 2005: ca. 20.

Antallet af afleveringer i 2005: 9.

Foreningen er medlem af SLF.

Arkivet er medlem af LASS. Arkivet er medlem af SLA.

Foreningen og arkivet har til huse på Vonsbæk skole. Efter skolens udvidelse i 2005 har foreningen fået et lyst og dejligt arkivkontor på 1. sal og fjernarkiv i kælderen. Inden udbygningen af skolen havde arkivet til huse i den kolde og mørke kælder gang under skolen. Lokalhistorisk forening benytter endvidere skolens glasmontré til løbende udstillinger.

Hovedtemaet på markedsdagen, der blev afholdt sidste lørdag i maj var skibsfart, hvor foreningen havde fyldt gymnastiksalen med maritime genstande og billeder, primært lånt af lokale. Foreningen har endvidere arrangeret ture til Grænse- og Genforenings Museet, samt Klokkemuseet og Skolemuseet.

Arkivet har bl.a. modtaget et hængeskab med emblemer og pokaler fra Vonsbæk Borgerforening, aviser fra 1919 og 1920 samt referater fra FDF bestyrelse.

Aarøsund Lokalhistorisk Arkivforening

Formand: Margit Christoffersen, Ved Færggården 2A, Aarøsund,
6100 Haderslev, tlf.: 74 58 45 81.

E-mail: margitchristoffersen@hotmail.com

Foreningens arkiv: Som ovenstående. Arkivet har til huse i medborgerhuset, men ikke postadresse.

Åbningstid: Efter aftale med lederen.

Foreningen er oprettet: 2002. Medlemmer 2004: 48.

Arkivet er oprettet i 2002. Antal besøgende 2004: 12.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2004: 10.

Medlem af LASS.

Højer Kommune

Højeregnsens Lokalhistoriske Forening

Formand: Svend Kristiansen, Østerbyvej 32, 6280 Højer, tlf.: 74 78 32 15.

Fax: 74 78 32 17.

E-mail: sv.kristiansen@mail.tele.dk

Foreningen startet i 1997. Antal medlemmer 2004: 137.

Højeregnsens lokalhistoriske Arkiv

Møllegade 12, 6280 Højer, tlf.: 74 78 24 04.

Åbningstid: Mandag kl. 14.30-17.00.

Leder: Lis Hindrichsen, Nørregade 38, 6280 Højer.

Arkivet oprettet i 1981.

Besøgende på arkivet i 2005: 70. Afleveringer til arkivet i 2005.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Arkivet har bl.a. modtaget forhandlingsprotokol, regnskabsbog, medlemsliste fra DSK, alt materialet fra Tøndermarsk-gruppen, videoer om det fremskudte dige, kongebesøg og muslingefiskeri samt billeder fra især Højer og Rudbøl med bl.a. afvandingen og fiskeri.

Lundtoft Kommune

Historisk Sogneforening for Bovrup og Varnæs

Formand: Anne Marie Jensen, Stenagervej 1B, Bovrup, 6200 Aabenraa,
tlf.: 74 68 03 17.

Foreningens arkiv: Bovrup Aktivcenter, Bytoften 13, Bovrup, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: Mandag kl. 14.00-17.00 (1. oktober – 1. april)

Leder: Knud Krog, Blansvej 28, Bovrup, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 68 00 37.

E-mail: knud.krog@get2net.dk

Foreningen er oprettet i 1979. Medlemmer i 2005: 301

Arkivet er oprettet i 1977. Antal besøgende på arkivet i 2005: ca. 20.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2005:

Medlem af LASS.

Foreningen holdt hjemstavnsaften på Bovrup Kro den 15. februar, hvor fhv. skoleinspektør Jørgen Jørgensen, Egersund, fortalte om nedstyrkede flyvere på egnen under 2. verdenskrig. Ved et møde i Varnæs den 14. december underholdt Erik Ohlsen, Genner, og fortalte om sin tid ved Radio Syd.

Historisk forening for Felsted Sogn

Formand: Andreas Asmussen, Kirkevej 2, Felsted, 6200 Aabenraa,
tlf.: 74 68 53 30.

E-mail: asmussen@postkasse.com

Foreningens arkiv: »Patsches Hus«, Præstegårdsvej 4, Felsted, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: Onsdag kl. 14.30-17.00 (ikke i skoleferierne) og efter aftale med lederen.

Leder: Ellen Jensen, Gråstenvej 16, Felsted, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 68 50 02.

Foreningen er oprettet i 1983. Medlemmer i 2005: 450.

Arkivet er oprettet i 1983. Antal besøgende på arkivet i 2005: ca. 135.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2005: 40.

Medlem af LASS.

Ved generalforsamlingen fortalte fhv. skoleinspektør Jørgen Jørgensen om Borgerforeningens arbejde med nye veje, vejnavne og boligudstyknings i Felsted. Ved forårsmessen i Felstedhallen havde arkivet en stand med udstilling af gamle skolebøger, og en konkurrence med titlen: »hvad er det«. Der har været sommerudflugt til Ladegård, Kværs Hede og Kværs Kirke. Ved årsmødet fortalte Margrethe Bruhn om livet på herregården »Skovbølgård«. Med billeder blev vi vist rundt i hjemmet fra kælder til kvist. Foreningen har opsat en mindesten for Mourits Cold Markeprang, ved Kidinggård, der var hans fødested.

Lokalhistorisk Forening for Kliplev Sogn

Formand: Jørgen Hansen, Lillegade 3, Kliplev, 6200 Aabenraa,
tlf.: 74 68 76 28.

Foreningens arkiv: Straagaards Smedie, Skolegade 4, Kliplev, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: Tirsdag og fredag kl. 15.00-17.00 (1. juni – 1. oktober) eller efter aftale med lederen.

Leder: Jørgen Hansen, Lillegade 3, Kliplev, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 68 76 28.

Foreningen er oprettet i 1980. Medlemmer 2005: 430.

Arkivet er startet i: 1980.

Antal afleveringer i 2005: 12.

Medlem af LASS. Medlem af: SLA.

Efter generalforsamlingen den 18. maj underholdt Hans Iversen, Felsted, med sønderjyske historier. I forbindelse med uddeling af fondsmidler fra »Kliplev Mærken« og på selve markedsdagene var arkiv og museum som sædvanligt velbesøgt. Foreningens heldagstur med en fyldt bus gik til herregårdsmuseet Gl. Estrup. En ligeledes vellykket tur i august gik til Store Okseø og havnen i Lyksborg. I efteråret blev der holdt 25-års jubilæumsfest med 90 deltagere til spisning og underholdning. I vinterens løb har der været velbesøgte åbent husarrangementer og fortælle dage.

Blandt andre afleveringer har arkivet modtaget en større samling pressebilleder fra Lundtoft gaveavis.

Løgumkloster Kommune

Historisk Forening for Løgumkloster Kommune

Formand: Vagn Lauritzen, Ved Dammen 56, 6240 Løgumkloster,

tlf.: 74 74 43 03. Fax: 74 74 38 02.

E-mail: vagn-lauritzen@mail.tele.dk

Lokalhistorisk arkiv: Mellemgade 4 st., 6240 Løgumkloster.

Åbningstid: Mandag kl. 19.30-21.00. Lørdage 10.00-12.00 samt efter aftale.

Leder: Frede Gotthardsen, Ringgade 15, 6240 Løgumkloster, tlf.: 74 74 42 04.

Foreningen er oprettet i 1973. Medlemmer i 2005: ca. 400.

Arkivet er oprettet i: 1973.

Besøgende på arkivet i 2005: 161. Afleveringer til arkivet i 2005: 105.

Medlem af LASS.

Foreningen har i 2005 deltaget aktivt i planlægningen af det fremtidige samarbejde mellem arkiverne i Ny Tønder Kommune, som i det kommende år skal udmøntes i praksis.

Året startede for foreningen med en glædelig nyhed, idet bestyrelsen for Tofts legat meddelte, at foreningen sammen med Lokalhistorisk Forening i Tønder ville blive betænkt i forbindelse med nedlæggelse af legatet. Overrækkelsen af donationen og af legatets protokol blev foretaget ved et velbesøgt arrangement i Øster Højst, hvor foreningen benyttede lejligheden til at vise et lille diasshow med billeder fra Øster Højst sogn. Ved generalforsamlingen i oktober fortalte Kaj Elkjær Larsen fra Tønder om »tiden«. Året sluttede med et velbesøgt bogmarked i december på Museet Holmen. I løbet af året har arkivet og foreningen samarbejdet med lignende organisationer om en foredragsrække i den lokale Radio Sydvest.

Blandt andre arkivalier har arkivet modtaget en jordebog fra udskiftning i Nørre Løgum 1802, et dødsbo efter Peter Madsen, Løgumkloster, et dødsbo efter Holger B. Andersen, Mårbæk og protokol m.v. vedrørende Tofts legat.

Nordborg Kommune*Lokalhistorisk Arkiv for Nordborg kommune*

Løjtetoft 32, 6430 Nordborg, tlf.: 74 45 08 29.

E-mail: lokalhist.nordb@vip.cybercity.dk

Åbningstid: Mandag-torsdag kl. 10.00-14.00, samt fra 1. september til 30. april, mandag kl. 17.00-20.00. Leder: Nis Hoff, Valmuevej 14, Havnbjerg, 6430 Nordborg, tlf.: 74 49 09 65.

Arkivet er oprettet i 1973/74.

Egen Sogns lokalhistoriske Forening

Formand: Peter Petersen, Møllevej 6, Guderup, 6430 Nordborg, tlf.: 74 45 82 36.

Foreningens arkiv: Præstevænget 3E, Guderup, 6430 Nordborg, tlf.: 74 45 93 01.

Åbningstider: Torsdag kl. 16.00-18.00.

Leder: Peter Petersen, Møllevej 6, Guderup, 6430 Nordborg, tlf.: 74 45 82 36.

Foreningen er oprettet i 1994. Medlemmer i 2005: 593.

Arkivet er oprettet i 1994.

Besøgende på arkivet i 2005: 110. Afleveringer til arkivet i 2005: 52.

Medlem af LASS.

Takket være god opbakning fra sognets beboere har 2005 været et godt år for foreningen. Ved et vinterarrangement i januar var der et lysbilledforedrag ved Jørgen Hvid og Svend Andersen, der fortalte om billederne. I marts var der generalforsamling med efterfølgende underholdning ved Niels V. Jensen, der fortalte Alssiske historier, sang og spillede musik. Sommerarrangementet var i år en tur til Elstrup Overby, hvor Svend Andersen fortalte om gårde, huse og deres beboere. I november udkom årsskriftet.

Arkivet har bl.a. modtaget tre bøger, en hjemmebibel, en huspostil og en erindringsbog. Endvidere er der indkommet et hæfte vedrørende jordfordelingen i 1768, samt købekontrakter, skøder, matrikelkort, tingbogsattester og ejerbeskrivelser.

Holm Sogneforening

Formand Lasse Schmidt, Ramsdam 8, 6430 Nordborg.

Foreningen er oprettet i 1978. Medlemmer i 2005: ca. 300.

Holm Sogneforenings lokalhistoriske Arkiv

Formand: Lissi Obling, Nørrehaven 6, Holm, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 08 17.

Email: svend_erik@mail.tele.dk

Foreningens arkiv: Sognegården, Møllegade 60, Holm, 6430 Nordborg.

Åbningstider: Sidste lørdag i hver måned kl. 14.00-17.00.

Leder: Jens Sandvej, Hellesøvej 24, Holm, 6430 Nordborg, tlf.: 74 45 10 06.

Arkivet er oprettet i 1978.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Den lokalhistoriske gruppe på tolv medlemmer holder møde første eller anden onsdag i måneden kl. 19.30-22.00. I juni havde gruppen udflugt til Frøsløvlejren og i oktober var gruppen på rundvisning på Landsarkivet i Aaben-

raa. Sidste kvartal 2005 blev der brugt en del tid på at indsamle ting til en udstilling i sognegården i januar 2006. Modelbygruppen arbejder en gang om måneden på en model af Holm anno 1800.

Oksbøl Sogneforening Lokalhistorisk Arkiv

Formand: Hans Christian Kaack, Lusigvej 18, Broballe, 6430 Nordborg,
tlf.: 74 45 31 03, mobil tlf.: 24 24 13 49.

E-mail: hc@kaack.dk Website: www.oksboel.cjd.net

Foreningens arkiv: Oksbøl Friskole, Spangmosevej 33, kælderen, Broballe,
6430 Nordborg. (post skal sendes til arkivets leder Henning Wriborg,
Apotekerhaven 1, 6430 Nordborg).

Åbningstider: Onsdag kl. 19.00-21.30 og efter aftale.

Leder: Henning Wriborg, Apotekerhaven 1, 1tv., 6430 Nordborg,
tlf.: 74 45 13 49. Mobil 24 24 13 49.

Foreningen er oprettet i 1971. Antal medlemmer i 2004: 525.

Arkivet er oprettet i 1971. Besøgende på arkivet i 2004: 75.

Afleveringer til arkivet i 2004: 32.

Lokalhistorisk forening for Svenstrup Sogn

Formand: Jørgen Valentin, Hulen 2, Svenstrup, 6430 Nordborg,
tlf.: 74 45 61 65.

Foreningens arkiv: Stevning Kulturhus, Skolevænget 12, Stevning,
6430 Nordborg.

Åbningstider: Første mandag i hver måned kl. 15.00-18.00.

Leder: Inge Marie Christiansen, Skærveager Vej 15, Himmark, 6430 Nordborg
tlf.: 74 45 63 28.

Foreningen er oprettet i 2000. Antal medlemmer i 2005: 300.

Besøgende på arkivet i 2005: ca. 450.

Afleveringer i 2005: 50.

Medlem af LASS.

2005 var præget af flytningen til større lokaler i Stevning Kulturhus og udgivelsen af en bog om Stevning skole.

Nørre Rangstrup Kommune

Lokalhistorisk Forening for Agerskov Sogn

Formand: Kedde Paulsen, Galstedvej 36, 6541 Bevtoft, tlf.: 74 51 93 93.

E-mail: paulsengalsted@mail.dk

Foreningens arkiv: Agerskov skole, Præstegaardsvej 9, 6534 Agerskov.

Åbningstid: Tirsdag kl. 15.00-17.00 (lukket i skolernes ferie- og fridage).

Leder: Birte Tygesen, Golfvängen 14, 6520 Toftlund, tlf.: 74 83 31 91.

E-mail: bity@toftlund.net

Foreningen er oprettet i 1991. Medlemmer i 2007: 700.

Arkivet er oprettet i 1991. Antal besøgende på arkivet i 2005.

Antallet af afleveringer i 2005: 49.

Medlem SLF.

Medlem LASS. Medlem SLA.

Foreningen har udgivet et årsskrift, og været på udflugt til museet i Oksbøl, samt et besøg på Ravmuseet og Hjerting Kirke. Arbejdet med opdeling i arkiv og forening blev afsluttet omkring årsskiftet.

Lokalhistorisk forening for Arrild Sogn

Foreningen nedlagt 28. februar 2006

Lokalhistorisk Arkiv for Arrild Sogn

Arkiv: Multihuset, Skærbækvej 16, Arrild, 6520 Toftlund.

Åbningstid: Efter aftale med lederen.

Leder: Inger Rahbek Andersen, Hofmannsvej 3, Roost, 6535 Branderup.

Foreningen er oprettet i 1987.

Arkivet er startet i 1987.

Medlem LASS.

Bevtoft-Tirslund Lokalhistoriske Forening

Formand: Søren Kjær, Bevtoftvej 27, Tirslund, 6541 Bevtoft, tlf.: 74 83 19 76.

Foreningens arkiv: Bevtoft Skole, Krygersvej 43, 6541 Bevtoft, tlf.: 74 83 19 78.

Åbningstid: Mandag kl. 14.30-16.30 (undtagen i skoleferier).

Leder: Anni Huusmann, Mergellandvej 11, Mergelland, 6541 Bevtoft,
tlf. 74 83 19 78.

Foreningen er oprettet i 1987. Medlemmer i 2005: 490.

Arkivet er oprettet i 1987. Besøgende i 2005: ca. 140.

Afleveringer til arkivet i 2005: 8.

Medlem SLF.

Medlem LASS.

Der har været afholdt en aftenudflugt under temaet »Bliv lokal kendt i vores område«. Vi udgiver et årsskrift hvert år, hvor vi får god hjælp fra stedboende med mange gode historier. Vi er i fuld gang med at få alt, hvad vi har af oplevelser eller oplysninger overført til CD rom.

Arkivet har bl.a. modtaget arkivalier fra Bevtoft tidligere Mejeri.

Branderup-Rurup lokalhistoriske forening

Formand: Niels Jørgen Petersen, Branderup Mark 3, 6535 Branderup J.,
tlf.: 74 83 53 44.

Foreningens arkiv: Tingvej 1, 6535 Branderup J.

Åbningstid: Efter aftale med lederen.

Leder: Tage Willadsen, Branderup Mark 7, 6535 Branderup J., tlf.: 74 83 51 37.

E-mail: familien@willadsen.nu

Foreningen er oprettet den 25. marts 1987. Medlemmer i 2005: 219.

Arkivet er oprettet i 1987. Antal besøgende på arkivet i 2005: 36.

Medlem af LASS.

Lokalhistorisk Forening for Toftlund og Omegn

Formand: Tove Rasmussen, Østergade 41, 6520 Toftlund, tlf.: 74 83 17 33.

Nørre Rangstrup Lokalarkiv, Søndergade 56, 6520 Toftlund.

Åbningstid: Mandag kl. 16.00-18.00 og efter aftale. Der er lukket i juli måned.

Leder: Tove Rasmussen (som ovenfor).

Foreningen er oprettet i 1987. Medlemmer i 2005: 59.

Arkivet er oprettet i 1984. Antal besøgende på arkivet i 2005: 61.

Afleveringer til arkivet i 2005: 15.

Medlem LASS Medlem SLA.

Den største aflevering modtog vi fra foreningen Nordslesvigsk Asyl, som indtil 1972 drev et børnehjem i Toftlund.

Rødning Kommune

Rødning lokalhistoriske arkiv

Søndergyden 15, 6630 Rødning, tlf.: 74 84 54 34.

Åbningstid: Tirsdage kl. 9.00-12.00 og torsdage kl. 14.30-17.00.

Leder: Hans Carlo Jensen, Torvet 5II, 6630 Rødning, tlf.: 74 84 23 59.

Arkivet er oprettet i 1971.

Besøgende i 2004: 20. Afleveringer i 2004: 29.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Rødning lokalhistoriske Forening

Formand: Ester Torp, Højskolelund 3F, 6630 Rødning, tlf.: 75 39 83 82.

Foreningen er startet i 1994. Medlemmer 2004: ca. 200.

Brændstrup Hjemstavnsforening

Formand og leder: Ruth Jepsen, Bremvej 4, 6630 Rødning, tlf.: 74 82 16 82.

Foreningens arkiv: Bremvej 4, 6630 Rødning. Tlf. 74 82 16 82.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 19.00-21.00.

Foreningen er oprettet i 1962. Medlemmer i 2005: 172.

Medlem SLF. Medlem LASS. Medlem SLA.

Hjerting Sogns lokalhistoriske udvalg

Formand: Deth Block Jacobsen, Trøksvej 1, Hjerting, 6630 Rødning,
tlf.: 74 84 13 63.

Foreningens arkiv: Hjerting forsamlingshus, Forsamlingshusvej 9, Hjerting,
6630 Rødning.

Åbningstid: Efter aftale med lederen.

Leder: Deth Block Jacobsen, Trøksvej 1, Hjerting, 6630 Rødning,
tlf.: 74 84 13 63.

Foreningen er oprettet i 1983.

Medlem af LASS. Medlem SLA.

Hygum lokalhistoriske forening

Formand: Peter Fredslund, Herredsfogedvej 13, Sdr. Hygum, 6630 Rødning,
tlf.: 74 84 53 05.

Foreningens arkiv: Ribevej 61, Sdr. Hygum, 6630 Rødning, tlf.: 74 84 52 28.

Åbningstid: Første og tredje tirsdag i måneden kl. 15.00-17.00 (1. oktober til
1. maj).

Leder: Edith Jensen, Lindealle 2, Sdr. Hygum, 6630 Rødding.

Foreningen er oprettet i 1965. Antal medlemmer i 2002: 76.

Medlem af SLF.

Medlem SLA.

Landbrugsmuseet Hygum Hjemstavnsgård

Formand: Johannes Knudsen, Søndergyden 30, 6630 Rødding, tlf.: 74 84 55 66.

Åbningstid: Medio maj – juni: lørdag og søndag kl. 13.00-17.00. Fra 24. juni – 1. september: hverdage kl. 11.00-17.00, søndag kl. 13.00-17.00.

Lokalhistorisk Forening for Jels Sogn

Formand: Margit Falkenberg Ottosen, Jelsvej 39, Grønnebæk, 6630 Rødding, tlf.: 74 55 22 45.

Foreningens arkiv: Den Gamle Rutebilstation, Jels Torvet 2, Jels, 6630 Rødding.

E-mail: lokal@historisk-jels.subnet.dk Website: www.historisk-jels.subnet.dk

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Niels Clausen, Jels Toftevej 6, 6630 Rødding, tlf.: 74 55 30 50.

E-mail: fam-clausen@privat.dk

Foreningen er oprettet i 1984. Medlemmer i 2001: 250.

Arkivet er oprettet i 1984. Besøgende i 2001: 200.

Medlem SLA.

Lintrup lokalhistoriske arkiv

Mogens Lorentzen, Grænsevej 1, Foldingbro, 6660 Lintrup, tlf.: 74 85 53 45.

Foreningens arkiv: Lintrup skole, Kirkepladsen 1, 6660 Lintrup.

Åbningstid: 1. og 3. tirsdag i måneden kl. 16.00-18.00, eller efter aftale.

Leder: Mogens Lorentzen (se ovenfor).

Medlem SLA.

Skodborg Sogns Hjemstavsforening

Formand: Kirsten Fynbo, Rugtoften 43, Skodborg, 6630 Rødding, tlf.: 74 84 81 48.

E-mail: kirsten.fynbo@mail.dk

Foreningens arkiv: Vestergade 3, Skodborg, 6630 Rødding, tlf.: 74 85 01 04.

Email: skodborg-hjemstavsarkiv@mail.tele.dk

Åbningstid: Onsdag kl. 9.15-11.45 og torsdag 17.30-19.30.

Leder: Kristian Jørgensen, Engvej 21A, 6630 Rødding, tlf.: 74 84 81 11.

E-mail: kristian-j@mail.dk

Foreningen startet i 1941. Medlemmer i 2005: ca. 170.

Arkivet er oprettet i 1941. Besøgende i 2005: ca. 100.

Medlem: SLF.

Medlem af LASS. Medlem SLA.

Foreningen har afholdt en aften med lokale folk, der fortalte om deres liv og afstemningsfest med Jørn Buch, som foredragsholder. Der har været udflugt til København, hvor vi så Dronningens gobeliner, besøgte Diamanten og var

på en sejltur til Operaen. Ca. 50 deltog i en sognevandring, hvor vi så en del af sognet til fods, og fortalte om hvert eneste hus. Endvidere deltog 60 i arkivets åbent hus arrangement. Foreningen har udgivet to numre af bladet »Hjemstavnen« som bliver husstandsomdelt.

Skrave Hjemstavnsforening

Formand: Peder Dall Jørgensen, Københovedvej 26, 6630 Rødding,
tlf.: 74 84 72 05.

Foreningens arkiv: Københovedvej 26, 6630 Rødding, tlf.: 74 84 72 05.

Leder: Peder Dall Jørgensen, Københovedvej 26, 6630 Rødding,
tlf.: 74 84 72 05.

Åbningstid: Onsdag 13.30-16.00 (1. oktober – 1. april) eller efter aftale med lederen.

Skolens undervisningsdage.

Foreningen er oprettet i 1947. Antal medlemmer 2005 ca. 200.

Arkivet oprettet i 1980.

Antal besøgende i 2005:12. Antal af afleveringer 2005: 5.

Medlem LASS. Medlem SLA.

Foreningen har haft en udflugt til Harreby vandingsanlæg og Årup hede med Åge Poulsen, Harreby som kyndig fortæller. Ved generalforsamlingen den 21. marts fortalte Bjarne Tyberg om 1940'erne og 1950'erne set fra Brugsens trappe.

Arkivet har bl.a. modtaget en aflevering om Thaysen familien, slægten Timmermann fra Københoved, en murers dagbog og en fortegnelse over faldne i Første Verdenskrig fra Skrave sogn.

Lokalhistorisk Forening for Øster Lindet Sogn

Formand: Kaj Frandsen, Villavej 13, Øster Lindet, 6630 Rødding,
tlf.: 74 84 61 06.

Email: kajfrandsen@db.mail.dk.

Foreningens arkiv: Stadionvej 5, Øster Lindet 6630 Rødding.

Åbningstid: Efter aftale med lederen.

Leder: Kaj Frandsen, Villavej 13, Øster Lindet, 6630 Rødding, tlf.: 74 84 61 06.

Foreningen oprettet i 1976. Medlemmer i 2005: 232.

Arkivet er oprettet i 1976. Besøgende i 2005: 10.

Afleveringer i 2005: 2.

Medlem af LASS. Medlem SLA.

Foreningen har haft en lille udstilling ved en hobbyudstilling i forsamlingshuset. Årets udflugt gik til Tørnung Mølle. Ved året generalforsamling fortalte Martin Abrahamson fra Museum Sønderjylland. Naturhistorie om Øster Lindet og omegn. De kommende år vil blive en brydningstid, idet Rødding Kommune går mod nord og derved væk fra Sønderjylland.

Der er bl.a. indkommet skøder m.v. til arkivet.

Røde kro Kommune*Lokalhistorisk Forening for Røde kro Kommune*

Formand: Ellen Jensen, Stationsvej 36, Hovslund, 6230 Røde kro,
 tlf.: 74 66 44 04.

Foreningens arkiv: Østergade 40C, 6230 Røde kro, tlf.: 73 66 29 19.

Åbningstider: Mandag kl. 15.00-17.00 og efter aftale.

E-mail: lokalhistoriskforening@mail.dk

Leder: Ingrid Nissen, Overtoften 19, Gønner, 6230 Røde kro, tlf.: 74 69 85 50.

Foreningen er oprettet i 1978. Medlemmer i 2005: 648.

Arkivet er oprettet i 1990. Besøgende på arkivet i 2005: ca. 200.

Afleveringer til arkivet i 2005: 33.

Medlem af LASS.

Efter generalforsamlingen den 25. februar på Borgerhuset i Røde kro underholdt »Røde kro Hamonikaklub«. Den 8. maj arrangerede skovfoged Ravn, naturleder Jørn Stenberg og gdr. Gert Karkov i anledningen af skovens dag en tur ved Immervad og Hærluv/Ulvhøj plantage. Her deltog arkivet med en udstilling af billeder og fortalte omkring Immervad og Hærvejen. Den 26. maj gik foreningens bustur til Slesvig med besøg på vikingemuseet og Gottrup slot og herfra videre af små veje til Kappel, Gelting, Sørup og Tarp. Første weekend i juli holdt foreningen åbent hus på arkivet med mange besøgende. Den 10. august præsenterede Torp Friis Møller sin nye bog »Mit livs Erindringer«. På grund af Torps store indsats med redigeringen af årbogen stod foreningen for udgivelsen af denne bog. I forbindelse med Hovslund skoles 50-års jubilæum havde arkivet den 26. november en udstilling på skolen.

Arkivet har blandt andet modtaget landmand Chr. Christensens erindringer, et træskærerarbejde: »Fra Vugge til Grav« af Johan Chr. Kjer udført ca. 1830, maleri og portrætter malet af Hans Andreas Kier, Ø. Løgum ca. 1825. Johan Kjer og Hans Andreas Kier er begge sønner af Pastor Peter Kier, Øster Løgum (1771-1834). Endvidere er der indkommet en slægtsbog over familien Petersen, Schmidt og Winther, af Aage Winther.

Skærbæk Kommune*Historisk Forening for Skærbæk og Omegn*

Formand: H. E. Sørensen, Melbyvej 27, 6780 Skærbæk, tlf.: 74 75 17 04.

Foreningens arkiv: Skærbækegnens Museum, Storegade 47, 6780 Skærbæk,
 tlf.: 74 75 20 52.

Åbningstid: Efter aftale med lederen.

Leder: Bodil Bjerre, Tøndervej 13, 6780 Skærbæk. tlf.: 74 75 14 10.

E-mail: erling@bjerre.net

Foreningen er oprettet i 1967. Medlemmer i 2005: 250.

Arkivet er oprettet i 1967.

Medlem LASS.

Rømø lokalhistoriske forening

Formand: Rosa Schmidt, Ternevej 11, Havneby, 6792 Rømø, tlf.: 74 75 52 10.

Foreningens arkiv: Vestervej 9, 6792 Rømø, tlf.: 74 75 63 47 (Arne Jørgensen).

E-mail: mhb@post.tdcadsl.dk Webside WWW.123hjemmeside.dk./arkivrum
Leder: Arne Jørgensen, Strømmen 10, Kongsmark, 6792 Rømø,
tlf.: 74 75 63 47.

Email: ajrim@mail.tele.dk

Foreningen startet i 1995 Medlemmer 2005: 200.

Arkivet startet i 1995 Besøgende i 2005: ca. 30.

Afleveringer i 2005: 28.

Medlem LASS Medlem SLA.

Foreningen markerede 10-års jubilæet ved en lille reception på arkivet »Carls Hus«, hvor arkivets leder Arne Jørgensen havde lavet et billedshow med 300 billeder. Foreningen har deltaget i flere møder vedr. kommunesammenlægningen. Foreningen laver hvert år en udstilling, hvis tema i 2005 var »Kroer og Hoteller på Rømø«. Museet i Aabenraa har forespurgt om at låne vore skibsbilleder. Vi afslog, da det ville blive for dyrt i forsikring, fragt m.m. Foreningen har indsendt bemærkninger om kommuneplaner for bl.a. Toftum og Havneby, men ikke alt gik, som det burde. Der har været drøftet ændringer af vestgavlen på foreningens hus, som må rettes ind til den rigtige stil, men det er svært, da det går ud over indretningen af huset. Udstillingen om »Havne på Rømø«, som blev afviklet i dagene 17.-18. september, havde ca. 90 besøgende. Foreningen har haft kontakt med Skærbæk Museum om en evt. plads i museumsbestyrelsen. Der er lavet en hjemmeside for arkivet.

På et møde den 20. december var arkivet åbent, hvor Bert Kelm signerede og solgte den sidst udkomne bog om Rømø. På årets sidste møde den 22. december i præstegården, fortalte Bert Kelm om sin nye bog og de bygninger den omhandler. Foreningen har haft en hvervekampagne blandt sommerhusejerne og Rømhøboerne, som har givet i 50 nye medlemmer. Foreningens medlemsblad »Nyhedsbrev« blev udsendt fire gange i 2005.

Arkivet har bl.a. modtaget arkivalier fra Rømø Mejeri 1902-1968, Jagtforeningen på Rømø 1947-1985, anlæg af Havneby, samt regnskab vedrørende brandsprøjte til Rømø Sprøjtehus 1898.

Sundeved Kommune

Historisk Forening for Sundeved

Formand: Carl Peter Møller, Guldtoft 4, Avnbøl, 6400 Sønderborg,
tlf.: 74 46 14 40.

Foreningens arkiv: Truenbrovej 21A, Avnbøl, 6400 Sønderborg.
Tlf. 74 46 61 05.

Åbningstid: Mandag kl. 9.00-11.00 og onsdag kl. 15.00-17.00.

Leder: Marie Hansen, Eckersbergvej 18, Blans, 6400 Sønderborg,
tlf.: 74 46 14 70.

Foreningen er oprettet ved en sammenlægning i 1992 af foreningerne i Nybøl, Ullerup og Sottrup sogne.

Medlemmer i 2005: 653.

Arkivet er oprettet i 1992. Besøgende på arkivet i 2005: 57.

Afleveringer i 2005: 22.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Ved generalforsamling 1. marts fortalte stadsarkitekt Henrik Gram om Flensborgs arkitektur, som optakt til sommerudflugten den 30. maj, der gik til Flensborg. Henrik Gram viste bl.a. rundt på den gamle Kirkegård og den gamle del af Flensborg.

Der er bl.a. indkommet en samling af breve og billeder fra Svend Lorensen, mindesange m.m. fra afstemningen den 10. februar 1920 og en samling attester fra Sundeved Plejehjem.

Selskabet for Nydamforskning

Formand: Vincent Jensen, Skovbyvej 14, 6470 Sydals, tlf.: 74 41 57 47.

E-mail: info@nydam.nu.dk Website: www.nydam.nu.dk

Foreningens arkiv: Historisk Forening for Sundeved, Truenbrovej 21A, Avnbøl, 6400 Sønderborg.

Leder: Franke, Heddy, Jomfrustien 11, 6400 Sønderborg.

E-mail: heddy@vucsyd.vuc.dk Website: www.nydam.nu.dk

Udstilling: Nydamhuset, Nydamvej 41, Øster Sottrup, 6400 Sønderborg.

Åbningstid: Efter aftale. Nøglen udleveres på Nydamskolens bibliotek, tlf.: 74 46 72 42.

Foreningen starter i 1984 Antal medlemmer: 350.

Arkivet startet i 1984.

Sydals Kommune

Lokalhistorisk Forening for Kegnæs Sogn

Formand: Bjarne Hansen, Storetoft 25, Kegnæs, 6470 Sydals, tlf.: 74 40 51 85.

Foreningens arkiv: Østerbyvej 11, Kegnæs, 6470 Sydals.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 18.00-19.30 (fra 1. april til 1. oktober) og hver mandag kl. 18.00-19.30 (1. oktober til 31. marts) og efter aftale med lederen.

Leder: Anna Hansen, Storetoft 25, Kegnæs, 6470 Sydals.

Foreningen er oprettet i 1981. Medlemmer i 2005: 379.

Arkivet er oprettet i 1978. Besøgende på arkivet i 2005: 37.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2005: 19.

Medlem af LASS.

Der er bl.a. indkommet en tegning over Hjortholm Smedje, Kathrine Jepsens sønderjyske billeder (digte – elevhæfte) samt Eva og Georg Andresens bøger og billeder fra deres liv.

Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn

Formand: Chresten A. Krogh, Måjbølvej 17, 6470 Sydals, tlf.: 74 41 53 12.

Foreningens arkiv: Hørup Centralskole, Vestervej 42, Kirkehørup, 6470 Sydals (post sendes til lederen eller formanden).

Åbningstid: Mandag kl. 13.30-17.00 eller efter aftale med lederen.

Leder: Anna Kirstine Nielsen, Mjanghaiøj 11, 6470 Sydals, tlf.: 74 41 52 65.

E-mail: an.ki.ni@nielsen.mail.dk

Foreningen er oprettet i 1978. Medlemmer i 2005: ca. 411.

Arkivet startet i 1978. Antal besøgende på arkivet i 2005: ca. 30.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2005: 22.

Medlem af LASS.

I juni havde foreningen en byvandring i det gamle Høruphav. Der kom mange for at følge foreningens tidligere formand Chr. Wolf rundt i byen. I anledning af indvielsen af kulturcentret Knøs gård den 20. august havde foreningen lavet en lille udstilling om gården gennem tiderne og de boligkvarterer, der gennem de sidste 70 år er blevet bygget på de arealer, der engang hørte til gården. I forbindelse med Hørup Centralskolens 40-års jubilæum senere på året lavede arkivet en udstilling vedrørende skolen.

Lysabild sognehistoriske forening

Formand: Jørn Lind, Lindegården, Lysabildgade 44, 6470 Sydals,
tlf.: 74 40 45 14.

Foreningens arkiv: Østfløjen på Lysabild skole, Lysabildgade 2, Lysabild.
6470 Lysabild (post skal sendes til formanden).

Åbningstid: Første torsdag i måneden kl. 18.00-20.00 og efter aftale med lederen.

Leder: Bent Bonefeld, Mommarkvej 368, Mommark, 6470 Sydals,
tlf.: 74 40 77 82.

Foreningen er oprettet i 1978. Medlemmer i 2005: 648.

Arkivet er oprettet: 9. marts 1978. Antal besøgene på arkivet 2005: ca. 100.

Afleveringer til arkivet 2005: 24.

Medlem af LASS.

Foreningens årlige udflugt gik til Haderslev med besøg på Ehlers samling. Herefter gik turen til Slukefter Kro i Vedsted, hvor der var middag. Hjemturen gik ad Hærvejen med besøg på Immervad bro, Hærulfstenen og videre til Urnehoved Tingsted. I eftersommeren var foreningen på tur til Kegnæs, hvor vi så Musses samling.

Tandslet Sogns lokalhistorisk forening

Formand: Kaj Jensen, Tandsbusk 39, 6470 Sydals, tlf.: 74 40 77 49.

Foreningens arkiv: Tandslet Friskole, Ertebjergvej 2, Tandslet, 6470 Sydals.

Åbningstid: Fra medio oktober til medio april torsdag kl. 19.00-21.00 og den anden torsdag i måneden kl. 14.00-17.00.

Leder: Sven Iversen, Østkystvej 117, Ertebjerg, 6470 Sydals, tlf.: 74 40 77 85.

Foreningen er oprettet i 1977. Medlemmer i 2005: 495.

Arkivet startet i 1977. Antal besøgende på arkivet i 2005: 105.

Afleveringer i 2005:12.

Medlem af LASS.

Fra mørke lokaler i kælderen er arkivet flyttet til lyse lokaler på 1. sal og fået fordoblet sin plads. Ved den årlige generalforsamling havde foreningen fhv. toldgrænsebetjent Helge B. Petersen, Ulkebøl, til at fortælle om grænsegendarmeriet. Foredraget blev fulgt op af en forårstur til Rinkenæs Gl. kirke og Gendarmstien. Sensommerturen gik til Augustenborg Hovedgård og Slotskirken. I samarbejde med Haderslev Museum har foreningen fritlagt området ved Stendyssen i Ertebjerg. TV Syd har optaget noget af arbejdet vedrørende dyssen til én serie om fortidsminder.

Der er bl.a. indkommet arkivalier fra Tandslet ungdoms- og idrætsforening, Tandslet forsamlingshus og læge Harald Roesdahl.

Sønderborg Kommune

Lokalhistorisk Forening for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg

Formand: Knud Erik Sørensen, Skovbrynet 38, 6400 Sønderborg,
tlf.: 74 43 63 43.

Arkivets adresse: Asylvej 1, 6400 Sønderborg, tlf.: 74 43 27 10.

Åbningstider: Mandag kl. 9.00-12.00 og onsdag kl. 15.00-17.00.

E-mail: sdbg.arkiv@mail.tele.dk hjemmeside: www.sdbglokalarxiv.dk

Arkivleder: H.C. Carstensen, Sundquistgade 7, 6400 Sønderborg,
tlf.: 74 42 52 75.

Foreningen startet i 1979. Antal medlemmer i 2004: ca. 330.

Arkivet startet i 1979. Besøgende på arkivet i 2005: 364.

Afleveringer til arkivet i 2005: 101.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Arkivet har bl.a. modtaget arkivalier fra konsul Falkenberg, Dagmar Jensen (Dybbøl), Knud Teilgaard Jensen (Dybbøl) og Kirketorvets Børnehave.

Arkivafdelingen i Ulkebøl

Arkivafdeling: Torvet 12, Ulkebøl, 6400 Sønderborg, tlf.: 74 42 93 66.

Åbningstid: Tirsdag kl. 10.00-12.00 og onsdag kl. 19.30-21.00.

E-mail: ulkeboel.arkiv@mail.tele.dk

Arkivleder: Sophie Rasmussen, Kløverholm 14, Høruphav, 6470 Sydals,
tlf.: 74 40 48 63.

Arkivet er startet i 1979.

Besøgende på arkivet i 2005: ca. 210.

Afleveringer til arkivet i 2005: 59.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Der er bl.a. indkommet arkivalier fra Andreas Clausen, Ailer samt Jytte og Peter Clausen.

Tinglev Kommune

Lokalhistorisk Forening for Tinglev Kommune

Formand: Bent Pawlowski, Nørreagervej 2, 6360 Tinglev, tlf.: 74 64 45 51.

Email: pawlowaki@post.tele.dk

Foreningens arkiv: Tinglev Bibliotek, Tinglev Midt 2, 6360 Tinglev,
tlf.: 73 34 36 45.

Fax: 74 64 22 64.

E-mail: bibliotek@tinglev-kommune.dk

Åbningstid: Mandag 9.00-18.00, tirsdag-torsdag 12.00-18.00, fredag-lørdag
10.00-13.00, lørdag kun i perioden 1.9-30.4.

Leder: Bibliotekar Ina Juhl, Porsevænget 4, 6360 Tinglev, tlf.: 74 64 32 61.

Foreningen er oprettet i 1975. Antal medlemmer 2005: 145.

Arkivet startet i 1975 Besøgende i 2005: 30.

Aflevering til arkivet 2005: 190.

Medlem LASS Medlem SLA.

Foreningen besøgte Uge kirke den 30. maj og Tinglev kirke den 15. september. Den 17. september medvirkede foreningen ved en aktivitetsweekend i Bylderuphallen med en udstilling af billeder m.m. af idrætsaktiviteter i området. Den 17. november blev der afholdt et medlemsmøde i Bolderslev forsamlingshus, hvor Ole H. Jensen, Nordborg, fortalte om »Natmænd og Rakkere«.

Tønder Kommune

Lokalhistorisk Forening for Tønder Kommune

Formand: Kaj Elkjær Larsen, Grev Schacksvej 3, 6270 Tønder, tlf.: 74 72 20 20.
Foreningens arkiv: Richtsensgade 10, 6270 Tønder, tlf.: 74 73 33 26. (Tønder Bibliotek).

Åbningstid: Tirsdag kl. 13.00-18.00 samt onsdag og torsdag kl. 13.00-17.00.

Leder: Birgitte Herreborg Thomsen, Nygade 36, 6270 Tønder.

E-mail: mail@lha-toender.dk

Foreningen oprettet i 1982. Medlemmer i 2005: 521.

Arkivet er oprettet i 1982. Besøgende på arkivet i 2005: 779.

Afleveringer til arkivet i 2005: 58.

Medlem SLF.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

På foreningens generalforsamling i april overrakte Chr. Kier en flot gave på 15.000 kr. fra det nedlagte Tofts Legat til Lokalhistoriske Forening for Tønder Kommune. Efter overrækkelsen viste han gamle film fra og om Tønder. 48 medlemmer deltog i maj i en udflugt til Nordstrand og Husum, hvor Anders Schultz Andersen var guide. I november holdt den da nybagte dr. phil. Hans Schultz Hansen, forskningsleder i Statens Arkiver, foredrag for ca. 60 tilhørere om, hvordan hjemmetyskheden opstod i første halvdel af 1800-tallet frem til 1867. Ca. 1. december udkom 6. årgang af foreningens julehefte med Tønder-Erindringer. Heftet er stadig meget populært, og er nu også udkommet som lydbog på CD.

Arkivet holdt skiftedag den 1. oktober. Arkivets skattede leder gennem 11 år, Britta Bargfeldt, gik på pension og blev afløst af Birgitte Thomsen. Arkivet får mange forespørgsler via e-mail. Temaet til Arkivernes Dag lørdag den 12. november »Identiteter-hvem er jeg? – alle har en historie«, omskrev arkivet til slægtsforskning, og holdt Åbent Hus. I årets løb er der indkøbt nyt edb-udstyr til arkivet, som efter lidt indkøringsvanskeligheder nu fungerer og er til stor nytte for arkivets medarbejdere.

I løbet af året har arkivet bl.a. modtaget omfattende optegnelser fra læge Querling Jacobsen (1937-2005) vedrørende mange forskellige sider af Tønders historie, herunder især sygdom og sundhedsforhold. Der er indkommet soldaterpapirer og feltpostbreve fra Første Verdenkrig fra Niels Ebbesen Klopenborg-Skrumsager (født i 1896), protokoller, regnskaber mv. fra Tofts legat 1834-2005 og et omfattende arkiv fra Dansk Slagteriarbejderforbund, Tønder afd., 1927-2004.

Vojens Kommune*Lokalhistorisk Forening for Vojens Kommune*

Formand: Preben Nørup, Kædevænget 1, 6500 Vojens, tlf.: 74 54 16 02.

E-mail: noerup@privat.dk Webside: www.hammelev.dk;
www.vojens.blogspot.comForeningens arkiv: Møllerens Hus, Tørning Mølle, Tørningvej 7, Hammelev,
6500 Vojens,
tlf.: 74 50 70 31.Åbningstid: Tirsdag kl. 19.00-21.00, torsdag kl. 14.00-16.00 og efter aftale med
lederen.

Leder: Agnes Svendsen, Jernhytvej 21, 6500 Vojens, tlf.: 74 54 19 41.

E-mail: agnes-svendsen@mail.tele.dk

Foreningen er oprettet i 1985. Medlemmer i 2005: 359.

Arkivet oprettet i 1985 Besøgende på arkivet i 2005: 122.

Afleveringer til arkivet i 2005: 60.

Medlem af LASS Medlem af SLA.

Foreningen har gennem året holdt en række foredragsaftener ved højskoleforstander Dieter Küssner, Jaruplund om »Fra grænsekampe til fredelig sameksistens«, Axel Münchov om »en dansk sydslesviger indkaldt som tysk soldat og sendt til Danmark i 2. verdenskrig« og Jørn Buch om »Den nationale kamp i Sønderjylland«. Endvidere har der været en udflugt til Stormsgård Landbrugsmuseum. Det årlige fællesmøde for de fem lokalhistoriske foreninger i Vojens Kommune blev holdt på Brødrene Grams arkiv og museum. Arkivet har hjulpet forfatteren Mogens Duus med billeder til bogen »Perle« Toget til Paradis og Sibirien. Jernbanen mellem Haderslev og Vojens«.

Arkivet har gennem året bl.a. modtaget ernæringskort og rationeringsmærker 1917-1921, rationeringsmærker og købekort 1944-1953, protokol og kassebog fra Vedsted Husmandsforening og luftfotos af Vojens omkring 1970 af fotograf Jørgen Kølle.

Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn

Formand: Mathias Nørgaard, Haderslevvej 2, 6500 Vojens, tlf.: 74 50 61 84.

Foreningens arkiv: Jegerup Skole, Bygaden 16, Jegerup, 6500 Vojens.

E-mail: sandholdt@privat.dk Webside: www.jegerup.dk

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 19.00-21.00, eller efter aftale med
lederen.

Leder: Kaj Sandholdt, Kærager 8, Jegerup, 6500 Vojens, tlf.: 74 54 29 80.

Foreningen er oprettet i 1988. Medlemmer i 2005: 275.

Arkivet er oprettet i 1988. Besøgende på arkivet i 2005: 15.

Afleveringer til arkivet i 2005: 370.

Medlem af LASS.

Der er bl.a. indkommet et dødsbo fra Bruhnsminde, bl.a. egetræ fra vandmølle i Selskærbæk. Træet er årringebestemt til at være anvendt ca. år 1500. Endvidere er der indkommet et kort fra 1845 og et dødsbo efter Ester Møller.

Lokalhistorisk Forening for Oksenvad Sogn og Omegn

Formand: Ernst K. Svennesen, Vadstedvej 10, Oksenvad, 6560 Sommersted,
tlf.: 74 50 43 05.

E-mail: eksvnesen@pc.dk

Foreningens arkiv: Øster Lindetvej 5, Oksenvad, 6560 Sommersted,
tlf.: 74 50 43 05.

Åbningstid: Første mandag i hver måned fra 19.00–22.00 eller efter aftale med lederen.

Leder: Ernst K. Svennesen (se ovenfor).

Foreningen er startet i 1984. Medlemmer i 2005: 260.

Arkivet er oprettet i 1984:

Besøgende på arkivet i 2005: 32. Afleveringer til arkivet i 2005: 17.

Medlem LASS.

Arkivet modtager mange forespørgsler via mail og telefon. Derfor er arkivet for det meste åbent efter aftale, idet medlemmerne har ret til 1 times assistance til slægtsforskning og gårdhistorie. Kopi af kirkebøger og folketælling er derfor sjældent på plads ret længe.

Arkivet har bl.a. modtaget originale fotos fra indvielsen af genforeningsstenen i 1922 og en folketælling fra 1860.

Aabenraa Kommune*Løjt lokalhistoriske forening*

Formand: Erling Madsen, Dyvedhoved Møllevej 1, 6200 Aabenraa,
tlf.: 74 61 78 04.

E-mail: elm@madsen.mail.dk

Foreningens arkiv: Rundemølle, Rundemøllevej 6200 Aabenraa,
tlf.: 74 61 78 04.

Åbningstid: Hver anden onsdag kl. 14.00-17.00 (1. april – 1. december) eller efter aftale med formanden.

Leder: Erling Madsen.

Foreningen er oprettet i 1978. Antal medlemmer 2002: 200.

Medlem af SLF.

Medlem af LASS.

Ensted Sogns lokalhistoriske forening

Formand: Niels Rossen, Sdr. Hostrup Bygade 64, Sdr. Hostrup, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 61 33 57.

Foreningens arkiv: Ensted Sogns Forsamlingshus, Dybkærsvvej 2, Stubbæk, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: Torsdag kl. 14.00-16.00.

Leder: Frederik Daabeck, Aagade 12, Kliplevej, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 68 81 25.

Foreningen oprettet i 1981. Medlemmer i 2005: 323.

Arkivet er oprettet i 1981. Besøgende på arkivet i 2005: 323.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2005: 31.

Medlem af LASS.

I januar var der generalforsamling med foredrag af Vagn Rasmussen. I maj

var der sommerudflugt med bus til Løgumkloster kirke og refugiet. Der var byvandring i Stubbæk i juni med Niels Rossen som guide og i oktober havde arkivet åbent hus med præsentation af det ny årsskrift for 2005.

Arkivet har bl.a. modtaget papirer og billeder fra Ingeborg Staugaard Torp, fra P.M: Petersens dødsbo, Eyvin Teisner-Kjær, Nordborg og Matthias Jacobsen, Aabenraa.

Aabenraa byhistoriske forening

Formand: Carlo Daus-Petersen, Kaholt 12, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 62 23 27.

E-mail: daus@post12.tele.dk

Foreningen er startet i 1959. Medlemmer i 2001: 415.

2005 var 200-året for Jomfru Fannys fødsel, så byhistorisk foreningen fik Erling Madsen til at fortælle om Jomfru Fanny og de spændende myter om hendes herkomst. Foreningen er kommet på sporet af teksten til en kantate om Jomfru Fanny. Teksten blev læst op ved årsmødet af Allan Jacobsen. Vi er også i besiddelse af noderne. Det kunne være interessant om et af byens sangkor ville påtage sig opgaven at opføre kantaten. Teksten er af Ulla Koppel og musikken af Anders Koppel. Kantaten har aldrig været opført i Aabenraa. I maj havde foreningen en byvandring med Erling Madsen som guide til steder i byen, som havde relation til prinsessen/jomfruen.

Den 4. september var der i samarbejde med Museets venner en udflugt til Slesvig med besøg på Dannevirke, Nydambåden og Domkirken. Der er stadig en lille kreds, der slutter op om mølleturene. I 2005 gik turen til Vibæk Vandmølle.

Der er tradition for, at foreningens efterårsmøde bliver en »lokalhistoriens dag«, hvor vi dels får et indlæg om noget specifikt lokalhistorisk, dels en beretning om forholdene på vort museum, Sønderjyllands Søfartsmuseum. I 2005 holdt Kim Furdal et interessant indlæg på grundlag af gamle postkort fra byen, og bestyrelsesformanden for museet, Erik Skifter Andersen, gjorde rede for museets stilling. Vi kan nu glæde os over, at museet bliver lidt mere synligt.

Årsgaven blev bogen »En dansk bushistorie« om Aabenraa Karosserifabrik. Det er der kommet et flot resultat ud af. I øvrigt har foreningen støttet udgivelsen af bogen »Den hovedløse præst og andre folkesagn fra Løjt« og støttet etableringen af Cimberigggen.

Bevaringsfonden er blevet styrket væsentligt ved en arv efter antikvitetshandler Ole Boubjerg Hansen. Det samlede beløb blev på godt og vel 840.000 kr. Der er overvejelser i repræsentantskabet om at etablere en lille institution i foreningens regi, som kan give en anerkendelse til gode restaureringsarbejder, hvor der er taget hensyn til det omgivende miljø. Foreningens ejendomme er kommet godt igennem 2005. De har nemlig alle fået en kærlig hånd, hvilket også fremgår af regnskabet, som viser et betydeligt underskud. Til gengæld er lejen sat op, og med disse reparationer går der en del år før foreningen på ny skal op med den store pung.

Oversigt over årsskrifter og periodica 2005

Udgivet af de lokalhistoriske foreninger, museer og arkiver 2004/2005

Augustenborg

Lokalhistorisk arkiv – Årsskrift 2006

Udgivet af Lokalhistorisk Arkiv for Augustenborg Kommune 2006.

40 sider. Indhold: Paul Hartmann: »Forord« – Ernst Christensen: »Smedelandselskabet i Asserballe I« – Inga Petersen: »Smedelandskabselskabet i Asserballe II« – N.P. Thuesen: »Augustenborg efter krigen 1914-18« – Hans Andersen: »Russiske krigsfanger i Almsted under første verdenskrig« – »A propos de russiske krigsfanger« – Hans Lind: »Skytteskorpset i Augustenborg« – Eli Kristensen: »Fra skolearkivets gemmer« – Karin Jordt: »Fynshav færgested i perioden 1750-1795«.

Ekspedition: Lokalhistorisk arkiv for Augustenborg kommune, Slotsalle 10, 6440 Augustenborg, tlf.: 74 47 18 08. E-mail: aug.larkiv@pc.dk

Bevtoft og Tirslund

Bevtoft og Tirslund

Lokalhistorisk Forening for Bevtoft og Tirslund Sogne. Årsskrift med lidt aktuelt fra arkivet 2006.

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Bevtoft og Tirslund sogne 2006.

32 sider. Indhold: Bent Bonde og Hans Carstensen: »Bevtoft mejeri fra 1887 til 1970« – Hans Jørgen Jørgensen: »Bevtoft i 1940'erne« – Søren Kjær: »Vores Lokalhistoriske Forening« – Johan Nissen: »Orienteringsturen 2005« – »Fattiggården i Bevtoft« – Bente Petersen: »Møde med Hyrup i halvtredserne« – »Langstedgaard Bevtoftvej 28« – Jensine Schmidt: »Åbøl by fortsat« – Søren Kjær: »Tirslund i firserne« – »Tirslundvej 15« – Knud Riis: »At komme til Bevtoft og Tirslund« – »En anti jantelov«.

Ekspedition: Andreas Gram, Rosenvænget 60, 6541 Bevtoft, tlf.: 74 51 42 24.

Bov

Historisk årbog for Bov og Holbøl sogne

Udgivet af Historisk Forening for Vis Herred

Årgang 28. 2005. 88 sider. Indhold: »Forord« – H.H. Bang: »Frydendal Kro« – Lorens Wortmann: »Æ bachehus« – Frode Johannsen: »Erindringer fra min barndom« – Børge Bøgsted: »Padborg politi i årene 1940-1945« – Trine Borake: »Haraldsdal« – Andreas Johannsen: »9. april 1940« – N.P. Lund-Jensen: »Den Krumme vej« – Aage Emil Hansen: »Rejsen til den nye grænse« – H.H. Bang: »Årets præmierede hus« – Lorens Wortmann: »Fra Historisk Forening for Vis

Herred« – Hanne Iversen: »Fra Bov Lokalkarkiv« – Jens Møldrup: »Fra Bov Lokalkarkiv« – Henrik Schou: »Fra Bov Museum«.

Ekspedition: Padborg Boghandel, Bov Bibliotek, Bov Museum og Holbøl Brugs.

Bredebro

Æ Hjuulspor. Lokalhistorisk arkiv, Bredebro 2005

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Bredebro kommune

3. årgang. 2005. 90 sider. Indhold: »Forord« – »Glimt fra 2004-2005« – »Lokale og landsdækkende begivenheder fra for 50 år siden« – Erik Schultz: »Doktor Schulz« – Ebbe Gotfredsen: »Kæmpe udskibning ved Ballum i 1689« – »Et nutidigt eventyr« – »En usædvanlig præst gav sognet en have« – »Udvandringen til USA« – H.E. Sørensen: »De uanstændige frugttallerkener – et portræt af J.S. Brodersen« – Jens H. Nielsen: »Socialisten fra Bredebro« – »Den store kvægpest i Nordslesvig anno 1745« – H.P. Jensen: »Maren Kringel og den store onde verden« – Hans Thomsen: »Maren Kringel og den store onde verden« – »Tobaksproduktion i Bredebro 1942-1947« – Bruno Ansbjerg: »Om kræmmer Mads Mærsk og om Mærsk navnet i Ballum sogn« – Brian Nesgaard: »Midt i en globalisering – En verden i forandring på godt og ondt« – »Lokalhistorisk Arkiv«.

Ekspedition: Sparekassen i Bredebro, Ballum og Visby samt Sydbank i Bredebro. Kan også bestilles på tlf.: 74 78 36 40.

Egen

Årsskrift 2004

Udgivet af Egen Sogns Lokalhistoriske Forening

2005. 48 sider. Indhold: Peter Petersen: »Forord« – Chr. F.: »Gartnerstedet i Østerholm« – »Egen Mark – fra fæsteboel til udviklingshøjskole« – Egon Hansgaard og Jakob Hansen: »Landpostbude og Posthuse i Guderup« – »Nørreskovvej 41 – Nygaard« – W. Dreichgräber: »E Månd fro e staj o e låånd« – »Indholdsfortegnelse« – »Bestyrelse«.

Ekspedition: Peter Petersen, Møllevej 6, 6430 Nordborg, tlf.: 74 45 82 36.

Ensted

Årsskrift 2005

Udgivet af Ensted sogns Lokalhistoriske Forening

2005. 64 sider. Indhold: »Forord« – Ottomar Loff: »Kroer i Ensted sogn« – »Det skete 1905« – »Det skete 1955« – Johan Thomsen: »Ensted Sogns Andelsmejeri 1893-1953« – Martin Æbelø: »Breve fra Fronten 1914-18« – »Frees Cemenstøberi – Sdr. Hostrup« – Svend B. Frandsen: »Anlæg i Sten« – Hildegard Ihlemann: »ENSTED, mit barndomsland« – »Årsberetning 2004-2005« – »Foreningens bestyrelse – åbningstider«.

Ekspedition: Hans Damm, Buen 114, Stubbæk, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 61 46 96.

Felsted*Historisk Årbog for Felsted Sogn*

Udgivet af Historisk Forening for Felsted Sogn

Nr. 23 – 2005. 96 sider. Indhold: Christine Hansen: »Christine Hansens erindringer op gennem livet« – Albert E. Paulsen: »Om en fødsel på Fattiggården i Felsted år 1860« – Ellen Jensen: »Om Hans Jessen Juhlers udvandring fra Svejrup til Åbo i Finland« – Sven Zachariassen: »Carl Mouritz Cold Mackeprang (1839-1959) og Kidings historie« – Anna Augsta Garvåg: »Mine bedsteforældre Christian Thomsen og Gusta Marie, f. Thaysen Petersen i Felstedskov og hendes slægt« – Hans Thomsen: »Stort og småt fra dagbladet »Hejmdal år 1903« – Ellen Jensen: »Erindringer fra barndommen i Tråsbøl i 1920'erne fortalt af Cathrine Nissen, Jens Jensen og Alfred Møller« – Andreas Asmussen: »Om to af sognets sønner og deres skæbne langt hjemmefra i Vestindien (2)« – Andreas Asmussen: »Ny Skovbøl – en udflytterlandsby fra 1703« – Andreas Asmussen: »Om Tumbøl Brandværn – udvikling og afvikling« – Andreas Asmussen: »Foreningens virke« – Andreas Asmussen: »Arkivet – Patsches Hus«.

Ekspedition: Mette Lassen, Bygbjergvej 17, Felstedmark, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 68 51 19.

Gram*Årsskrift for Lokalhistorisk Arkiv for Gram og Omegn 2005*

Udgivet af Lokalhistorisk Arkiv for Gram og Omegn

2005. 40 sider. Indhold: »Forord« – »Åbningstider« – »Slægten Behrens« – »Drivhuse nedrives« – »3 Annoncer« – »Kirkeejerens forpligtigelser« – »Bøn fra en fattig kone« – »Det frivillige brandværns oprindelse« – »Grænsestation ved Gelsbro« – »Skrivelse af 1921 ang. sammenlægning til Gram Sognekommune« – »Priser for indlæggelse på amtssygehuset i Gram« – »Budgetlægningsmøde i Gram Sogneråd« – »Møde i ungdomsforeningen« – »Følgen af trafikuheld« – »Afgift på motorkøretøj« – »Malerarbejde hos Lause Bager og for amtvejvæsenet« – »Glade dage på landet« – »En elevs erindringer om lærerne ved Gram skole« – »Instruks for vejmand« – »Skrivelser vedr. anlæggelse af campingplads« – »Skrivelse vedr. fabriksanlæg af m.m.« – »Foreløbigt program for Pinsefest i Gram« – »Hvalfangst i Gram lergrav« – »Causeri fra 75 års jubilæum« – »Billedfortegnelse«.

Ekspedition: Gunnar Lundgaard, Kirkealle 13, 6510 Gram, tlf.: 74 82 21 61.

Gråsten*Årsskrift 2005*

Udgivet af Historisk Forening for Graasten by og egn

2005. 76 sider. Indhold: E. Thygesen Kristensen: »Mindsten for Dronning Ingrid« – Arne Aabenhus: »H.C. Andersen på Gråsten Slot i 1845« – Astrid Petersen: »Mit liv (fortsat fra 2004)« – Sven Kjems: »Retsvæsen og Politimyndighed i Gråsten« – Oscar Haarder: »Træk fra mine Gråstenår« – Ulla Bruch: »Festen for Hother Smith« – G.O. Hansen: »Rentemester Friedrich Lenschau« – E.T. Kristensen: »Årets gang« – Else Egholm: »Beretning fra arkivet« – Bodil Gregersen: »Årsberetning«.

Ekspedition: Hans Paulsen, Stjernevej 31, 6300 Gråsten, tlf.: 74 65 10 70.

Hoptrup*Hoptrup sogns Lokalhistoriske Forening*

Udgivet af Hoptrup sogns Lokalhistoriske Forening

22. årgang. 2005. 48 sider. Indhold: Jens M. Knudsen: »Årsberetning« – Jens M. Knudsen: »Mindeord over Holger Bonde« – Jørgen Lei: »Diernæs egnen fra gamle dage« – Jens Busk: »Sognefogedembedet i Hoptrup Sogn« – Holger Bonde (red): »Erindringer fra dagene omkring 5. maj 1945« – »Sølvbryllup i Kjestrup« – »For 100 år siden. 1905« – »For 75 år siden. 1930« – »For 50 år siden. 1955« – »For 25 år siden. 1980« – Holger Bonde: »En rejse med Amtsbanen (lille banen) Haderslev Jomfrustien – Sønderbro – Erlev A – Paragraf 5 – Nørbygård – Marstrup – Pamhule og Pamhule Skov« – Lisbeth Jessen: »Drenge fra Finland« – Jørgen Hasberg: »Fiskerne Mads Juhl & Peter Tækker« – Didde Lund: »Min barndom og opvækst i Hoptrup 1925–1946«.

Ekspedition: Jens Knudsen, Nørbygårdvej 40, Marstrup, 6100 Haderslev, tlf.: 74 57 51 65.

Hørup*Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn*

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn

Nr. 24. 2006. 40 sider. Indhold: Anton Marckmann: »Hvad Hørup Hav kan fortælle« – Chresten Clausen: »Lidt om én af Høruphavs tidligere erhvervsdrivende« – Ingrid Blad og Anna Kirstine Nielsen: »Kogekoner« – »Besøg hos Torkil Lund« – Anna Kirstine Nielsen: »Hørup kirke« – »Klip fra året der gik, 2005« – »Sognet rundt«.

Ekspedition: Anna Kirstine Nielsen, Mjanghaiøj 11, 6470 Sydals, tlf.: 74 41 52 65.

Jegerup*Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn 2005*

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn

2005. 44 sider. Indhold: Mathias Nørgaard: »Forord« – »Året 2005 i Lokalhistorisk Forening for Jegerup sogn« – Arne Jepsen: »Jacob Jepsens liv og virke i Jegerup« – Kaj Sandholdt: »Det gamle regnehefte« – Iver Iversen: »Mosen ved Brunsgaard« – »Jægerup-landmand som Mosedyrker uden Statshjælp« – Edith Christensen: »Min mors karriere som taxachauffør« – Dora Aalling: »Farverige Sydindien – december 2004« – »De ældste klassers besøg i København 1954« – »Konfirmationsbillede fra 1971«.

Ekspedition: Matthias Nørgaard, Haderslevvej 2, Simmersted, 6500 Vojens, tlf.: 74 50 61 84.

Løgumkloster*Årsskrift 2005*

Udgivet af Historisk Forening for Løgumkloster kommune

2005. 28 sider. Indhold: Allan Honoré: »Hans Hansen Osten« – Jørgen Ravn: »Svensk rytterhat« – Allan Honoré: »Good Templar« – Ninna Poulsen: »Et uddrag af Fabricius slægten« – »Gaver til arkivet 2004«.

Ekspedition: Vagn Lauridsen, Ved Dammen 56, 6240 Løgumkloster, tlf.: 74 74 43 03. E-mail: vagn-lauridsen@mail.tele.dk

Løjt

Det gamle Løjt

Udgivet af Løjt Sogns Lokalhistoriske Forening

2005. bd. 25. 111 sider. Indhold: Karl Lildholdt: »Forord« – Hans Holdt v/ Erling Madsen: »Dagbogsoptegnelse fra 1. verdenskrig« – Erling Madsen: »Soldat i Aabenraa under 1. verdenskrig« – Jes Kjær: »Flugten til Danmark« – Aksel Hansen: »Flugten til Ærø« – Hans Chr. Hviid v/Erling Madsen: »Dagbogsoptegnelse fra september 1917 til krigens slutning« – Erling Madsen: »Jes Boisen og hans familie under 1. verdenskrig« – »Øs væk, min tøs – En sømandssang af ukendt oprindelse« – Erling Madsen: »Mindeankeret i Stollig« – Chr. Degn, bearbejdet af Karl Lildholdt: »Skibskonstruktøren Søren Nielsen Schmidt« – Karl Lildholdt: »Det gode skib »Chico's« møde med Kinassøens sørøvere« – Andrew Merry v/H.P. Dinesen: »En havarirapport vedrørende et »mindre« uheld til søs« – Claus J. Lildholdt: »Memory af Capt. Jacob and Joergen Bruhn 1774« – Poul Erik Hadbjerg: »Mors Peter og Julle« – Erling Madsen: »Mindeord over Aase Boysen« – Jens Bruun: »Læsning om Løjt sogn«.

Ekspedition: Erling Madsen, Dyvedhoved Møllevej 1, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 61 78 04. E-mail: elm@madsen.mail.dk

Oksenvad

Lokalhistorisk Forening for Oksenvad Sogn og Omegn

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Oksenvad Sogn og Omegn

2006. 32 sider. Indhold: »Omegnens landmænd og gårde«.

Ekspedition: Ernst K. Svennesen, Vadstedvej 10, Oksenvad, 6560 Sommersted, tlf.: 74 50 43 05. E-mail: eksvennesen@pc.dk

Rødding

Historisk Årbog fra Rødding-egnen 2004

Udgivet af de lokalhistoriske arkiver og foreninger i Rødding kommune

2005. 112 sider. Indhold: Arne Buhrkal: »Et sønderjysk forsamlingshus« – »Fæstet Planteselskab gennem 100 år« – Bodil Thomsen: »Et menneske jeg aldrig glemmer« – Tante Butenschøn« – Aage Poulsen: »Mine erindringer« – John Dehn: »Johannes Christensen 1884-1967« – Kristian Jørgensen: »To virksomheder i Skodborg – 100 år« – »Kongerevyen i Jels« – »Bennetgaard – så dansk som i gamle dage« – »Sven Degn« – Jørgen Christian Møller: »Hvor blev de af?« – »Lokalhistoriske arkiver, foreninger og udvalg«.

Ekspedition: Hans Carlo Jensen, Rødding Bibliotek, Søndergyden 15, 6630 Rødding, tlf.: 73 84 54 44, e-mail: bibl@roedding.dk

Rødekro

Fra Rødekro kommune 2005

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Rødekro kommune

2005. 160 sider. Indhold: »Foreningens bestyrelse og udvalg« – »Forord« – »Personer der i 2004 har skænket gaver til vort arkiv« – Ellen Jensen: »Året 2004-05« – P. Høier: »Klovtoft skole« – Mogens Pahuus: »Frihedskampen og dens betydning« – Torp Friis Møller: »Da sønderjyder udvandrede« – Oskar Sørensen: »Vagtværn« – Nis M. Branderup: »Idyllen som blev brudt« – Torp Friis Møller: »Erindringer om Wasili« – Ellen Jensen: »Malersvend for 100 år siden« – Torp Friis Møller: »Uddrag af Amalie Nielsens erindringer som bondekone i Kassø« – Samuel Koch Haugård: »Anders fra nr. Hostrup« – Samuel Koch Haugård: »Egvad Lyngkirkegård« – Torp Friis Møller og Ellen Jensen: »Fårhus kro« – Nis M. Branderup: »Fra tiden under præjerne« – Torp Friis Møller: »For 100 år siden. Små udpluk af Hejmdal årgang 1905« – Torp Friis Møller: »For 50 år siden. Små udpluk af Hejmdal årgang 1955« – Nis M. Branderup: »Willy Kryger« – P. Hansen: »En dansker bliver tysker« – Thilde Hansen: »Mine forældre« – Torp Friis Møller: »Nybølmandens gravhøj« – Torp Friis Møller: »Episode i Nr. Hostrup og små historier« – Fra sønderjysk Månedsskrift: »En vandrehistorie om spillekort« – Niels Black Hansen: »Rise Marked« – Torp Friis Møller: »Vareforbrug til bryllup for 160 år siden« – Torp Friis Møller: »Præstevalg i Hjordkær under Treårskrigen«.

Ekspedition: Rødekro Boghandel, Hærvejen 28, postboks 82, 6230 Rødekro, tlf.: 74 66 10 77.

Skærbæk

Fra Skærbækegnens Fortid

Udgivet af Historisk Forening for Skærbæk og Omegn & Skærbækegnens Museum i samarbejde med forlaget Melbyhus.

Nr. 20, 2006. 32 sider. Indhold: F.C. Sommer: »Vraagaard før 1787« – Erik Jessen: »Slægten på Vraagaard« – Erik Jessen: »Vraagaards ejere siden 1768« – H.E. Sørensen: »Tre af krigens ofre« – Elise Henningsen: »Hjem til afstemningen 1920« – Elise Henningsen: »Fra Æ Lillebaen og Skærbæk Realskole« – Jørgen Jessen: »Vraagaard i dag«.

Ekspedition: Historisk Forening, tlf.: 74 75 17 04 eller Skærbækegnens Museum, tlf.: 74 75 20 52.

Sundeved

Skrift for Historisk Forening for Sundeved 2005

Udgivet af Historisk Forening for Sundeved

2005. 96 sider. Indhold: »Forord« – »Mindeord« – Folker Svane: »Årets ejendom 2005« – »Mindestenafsløringen i Ullerup« – »Æ historie om æ ha fra Blans« – Ulla Møller: »Beskrivelse af den tidligere og nuværende præstegård i Ullerup sogn« – Asmus Clausen: »Krybskytten fra Kobberholm« – Peter Dragsbo: »Sundeveds byggeskik mellem 'tysk' og 'dansk'« – Nils Erik Andersen: »Kan Sundeveds gamle høstritual – 'æ Fok' – have noget med bandeordet Fuck at gøre?« – Jes Holdt: »Holmbogård« – Kathe Schmidt: »Kroer i Nybøl« – Kathe Schmidt: »Nybøl Postekspedition« – Chr. C. Lorenzen: »Gamle og nye Minder fra Sundeved« – Niels P. Thuesen: »Sprogvanekeligheder da Sønderjylland var tysk« – Niels P. Thuesen: »Lidt af Ullerup Kommunes forhandlingsprotokol 1871-83« – »Billedserie« – »Året der gik«.

Ekspedition: Marie Hansen, Arkivet, Truenbrovej 21, Avnbøl, 6400 Sønderborg, tlf.: 74 46 14 70.

Vojens

Årbog 2005 for Lokalhistorisk Forening for Vojens kommune

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Vojens kommune

19. årgang. 2005. 66 sider. Indhold: Senius Tiedemann: »1864-1964 Hovslundstenen« – Jes A. Ratzter (red): »Når tankerne går tilbage til Høgelund« – Andreas Michaelsen: »Interview med Helga, Sophie og Nils Skau« – K.H. Køster: »Jørgen Teilmann 12. maj 1909 – 10. marts 1945« – »Fra Underjordisk Humor, 1945« – Maja Christensen: »Vilkår, tilstande og personer i en gammel kommune« – »Gammel avisannoncer fra Vojens« – Solvej Kjær Olesen: »Fra Vojens Andels-Svineslagteri til Danish Crown« – Jette C. Fenger: »Stationsbyen, Sommersted« – »Vedsted Mølle 100 års jubilæum« – Agnes Svendsen: »Årets gang på Arkivet i 2005« – Agnes Svendsen: »Planlagte arrangementer i 2006« – »Adresseliste m.m. for Lokalhistorisk Forening for Vojens Kommune«.

Ekspedition: Birgitte Mouritsen, Margrethevej 16, 6500 Vojens, tlf.: 74 54 23 65.

Vonsbæk

Årsskrift

2. årgang 2005

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Vonsbæk Sogn

20 sider. Indhold: Holger Eskildsen: »Forord« – »Hidkomne arkivalier mm. I 2005« – »Arkivet har bl.a.« – Inger Rosendal: »Beretning om en sømand« – »Hvad har vi lavet i 2005« – »Markedsdag lørdag d. 28. maj« – »Skolens indvielse d. 3. juni« – »Besøg på Grænsemuseet d. 22. januar« – »Generalforsamlingen« – Irene Sørensen: »Fra kaptajner og styrmænd i Bæk i Tiden 1865-1952« – »Det stod i avisen« – »Bestyrelsen« – »Arkiv«.

Ekspedition: Holger Eskildsen, Kildager 30, Bæk, 6100 Haderslev, tlf.: 74 57 91 10. Email: he@haderslev.dk

Øster Lindet

Glimt. Fra Øster Lindet sogns historie

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Øster Lindet sogn

2005. nr. 19. 12 sider. Indhold: »Før og efter udskiftning og udflytning i Øster Lindet« – »Øster Lindet kommune«.

Ekspedition: Kaj Frandsen, Villavej 13, Øster Lindet, 6630 Rødding, tlf.: 74 84 61 06.

Historisk Samfund for Sønderjylland

Styrelse:

Formand: Arkivar, forskningsleder, dr.phil. Hans Schultz Hansen, Ærholm 29, 6200 Aabenraa, tlf. 65 48 03 02 (Landsarkivet), e-mail: hsh@laa.sa.dk

Næstformand: arkivar, dr.phil. Lars N. Henningsen, Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Postboks 528, 6330 Padborg, tlf. 0049 461 86 97 190, e-mail: lh@dcbib.dk

Sekretær: Forskningsstipendiat, ph.d. Axel Johnsen, Stjernevej 27, 6300 Gråsten, tlf. 76 54 20 22, e-mail: axel@johnsen.biz

Kasserer: regnskabschef Henning Mathiesen, Poppelhegnet 6, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 92 16, e-mail: henning.mathiesen@pc.dk

Styrelsesmedlemmer i øvrigt:

Museumsinspektør, ph. d. Inge Adriansen, Gustav Johannsens Vej 6, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 95 25, e-mail: inge.adriansen@mail.dk

Direktør Mogens Asmund, Nørreløkke 5, 6200 Aabenraa, tlf. 74 64 02 80, email: moas@post.tele.dk

Generalkonsul, dr. phil. Henrik Becker-Christensen, Kgl. Dansk Generalkonsulat, Nordergraben 19, D-24937 Flensburg, e-mail: henbec@um.dk

Konsulent Lisbeth Binderup, Myrhaven 9, 6430 Nordborg, tlf. 74 49 15 55, e-mail: lb@lundgaard-konsulenterne.dk

Museumsinspektør, Elsemarie Dam-Jensen, Markledgade 20, 6240 Løgumkloster, tlf. 74 74 51 34 (Tønder Museum), e-mail: privat: edj@compaqnet.dk arbejde: edj@tondermuseum.dk

Overinspektør Kim Furdal, Museum Sønderjylland, ISL – Lokalhistorie. Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60, e-mail: kf@isl.dk

Museumsinspektør, ph.d. Henrik Skov Kirstensen, Ørstedsgade 24, 6400 Sønderborg, tlf. 74 67 65 57 (Frøslevlejren), e-mail: froeslevlejrensmuseum@mail.tele.dk

Overinspektør Lennart S. Madsen, Museum Sønderjylland –

Arkæologi. Dalgade 7, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 75 66,
e-mail: lsm@haderslev-museum.dk
Cand.mag. René Rasmussen, Nygade 36, 6270 Tønder, tlf. 73 72 00 06,
e-mail: pugeldal9@mail.dk
Universitetslektor, dr.phil. Carsten Porskrog Rasmussen, Rodekær 1,
6200 Aabenraa, tlf. 74 62 66 05,
e-mail: privat: marionogcarsten@webspeed.dk
arbejde: hiscpr@hum.au.dk

Amtsudvalgsformænd

Haderslev: Karl Erik Olesen, Djernæsvej 220, 6100 Haderslev,
tlf. 74 52 54 20, e-mail: keo@haderslev.dk
Aabenraa: Erling Madsen, Dybvighoved Møllevvej 1, Løjt, 6200 Aaben-
raa, tlf. 74 61 78 04, e-mail: elm@madsen.mail.dk
Sønderborg: Christian Bo Bojesen, Havbo 2, Høruphav, 6470 Sydals,
tlf. 74 41 59 74, e-mail: havbo2@stofanet.dk
Tønder: Finn Clemmensen, Toften 22, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 21 47,
e-mail: odaogfinn@get2net.dk
Sydslesvig: Jesper Bolund Nielsen, Hafengang 8, D-24837 Schleswig,
tlf. 0049 4621 25 509, e-mail: jbn@dcbib.dk

Sekretariat og ekspedition:

Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 46 83
e-mail: hssdj@hssdj.dk
www.hssdj.dk

Åbningstid: mandag-torsdag kl. 9-14

Redaktionsadresser:

Sønderjyske årbøger: Forskningsstipendiat, ph.d. Axel Johnsen, Stjer-
nevej 27, 6300 Gråsten, tlf. 76 54 20 22, e-mail: axel@johnsen.biz
Sønderjysk Månedsskrift: Overinspektør Kim Furdal, Museum
Sønderjylland, ISL – Lokalhistorie. Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa,
tlf. 74 62 58 60, e-mail: kf@isl.dk
Skriftrække: Arkivar, forskningsleder, dr.phil. Hans Schultz Hansen,
Landsarkivet for Sønderjylland, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa,
tlf. 65 48 03 02, e-mail: hsh@laa.sa.dk

Kredsudvalg:

Haderslev kreds

Karl Erik Olesen (formand)
 Djernæsvej 220,
 6100 Haderslev
 74 52 54 20

Ester Torp
 Gravlundvej 12, Åbølling
 6683 Føvling
 75 39 83 82

Ellen Jensen
 Gejlager 9, Skodborg,
 6630 Rødding
 74 84 86 88

Kirsten Fynbo
 Rugtoften 43, Skodborg
 6630 Rødding
 74 84 81 48

Svend Fink
 Stubbom Landevej 60, Stubbom
 6070 Christiansfeld
 74 56 11 93

Aabenraa kreds
 Erling Madsen (formand)
 Dybvighoved Møllevej 1, Løjt
 6200 Aabenraa
 74 61 78 04

Morten Berdiin
 Ved Gruben 6,
 6340 Kruså
 74 67 27 06

Ellen Jensen
 Stationsvej 36, Hovslund
 6230 Rødekro
 74 66 44 04

Andreas Asmussen
 Kirkevej 2
 6200 Aabenraa
 74 68 53 30

Sønderborg kreds
 Christian Bo Bojesen (formand),
 Havbo 2, Høruphav,
 6470 Sydals,
 74 41 59 74

Jørgen Wangel (kasserer)
 Mosevang 29, Ulkebøl
 6400 Sønderborg
 74 42 75 33

Frede Ihle
 Mågevej 16
 6300 Gråsten
 74 65 11 99

Margrethe Iversen (sekretær)
 Farverløkke 33
 6310 Broager
 74 44 08 01

Henning Mathiesen (kasserer)
 Poppelhegnet 6
 6400 Sønderborg
 74 42 92 16

Tønder kreds

Finn Clemmensen (formand)
Toften 22,
6780 Skærbæk
74 75 21 47

Olav Madsen (sekretær)
Rylen 19
6270 Tønder
74 72 33 19

Carl E. Michelsen (næstformand)
Galgestrømvej 2
6270 Tønder
74 72 50 63

Gunnar Hattesen
Grænsevejen 4
6240 Løgumkloster
74 74 57 35

Marie Stærk (protokolfører)
Abterpvej 50
6261 Bredebro
74 71 11 00

Sydslesvig kreds

Jesper Bolund Nielsen (formand)
Hafengang 8
D-24837 Schleswig
0049 4621 25 509

Carsten Reyhé (sekretær)
Winningmay 5
D-24882 Füsing-Schaalby
0049 4622 671

Anders Schaltz Andersen
Osterwung 5
D-25856 Hattstedt
0049 4846 590

Jørgen Kühl
Alt Frösleer Weg 8
D-24955 Harrislee

Niels Vollertsen (kasserer)
Bellmannstr. 19
D-24837 Schleswig

Nis Hardt
Westerkoppel 18
D-24867 Dannewerk
0049 4621 30 19 32

Regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland

RESULTATOPGØRELSE for perioden 1. januar til 31. december 2005

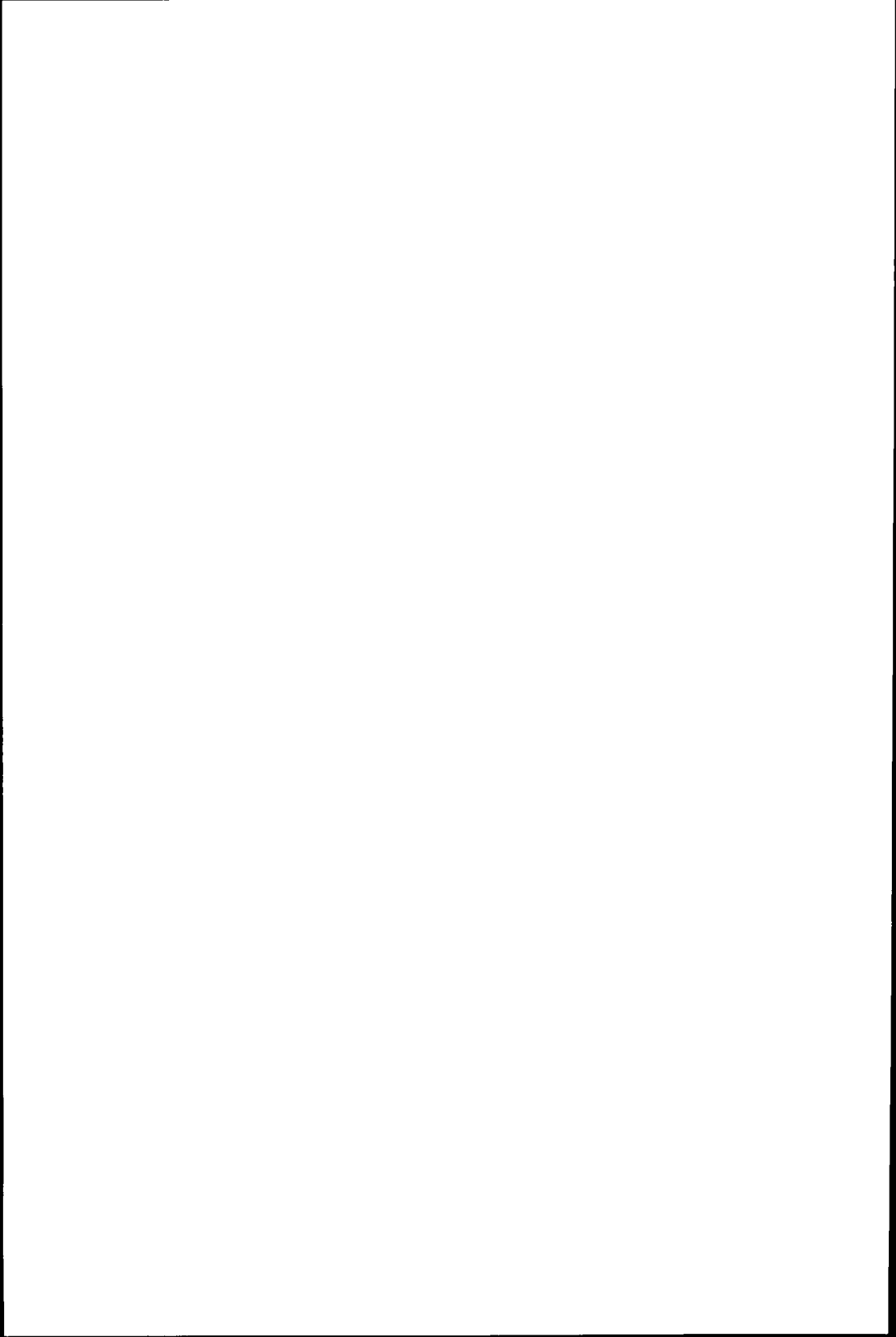
	kr.	2004 tkr.
INDTÆGTER		
Modtaget foreningstilskud	90.000	90
Kontingent/årbøger	251.878	245
Sønderjysk Månedsskrift	352.286	358
Skrifter	863.481	256
Medlemsaktiviteter	<u>13.301</u>	<u>73</u>
	<u>1.570.946</u>	<u>1.022</u>
UDGIFTER		
Årbøger	-187.147	-213
Sønderjysk Månedsskrift	-332.192	-321
Skrifter	-686.626	-139
Medlemsaktiviteter	<u>-63.296</u>	<u>-75</u>
	<u>-1.269.261</u>	<u>-748</u>
DÆKNINGSBIDRAG	301.685	274
Sekretariatsudgifter- og styrelsesomkostninger	<u>-210.157</u>	<u>-194</u>
RESULTAT FØR RENTER	91.528	-80
Renteindtægter	66.198	57
Kursdifferencer m.v.	<u>-9.049</u>	<u>1</u>
ÅRETS RESULTAT	<u>148.677</u>	<u>138</u>
Årets resultat foreslås disponeret således:		
Overførsel til frie reserver	<u>148.677</u>	

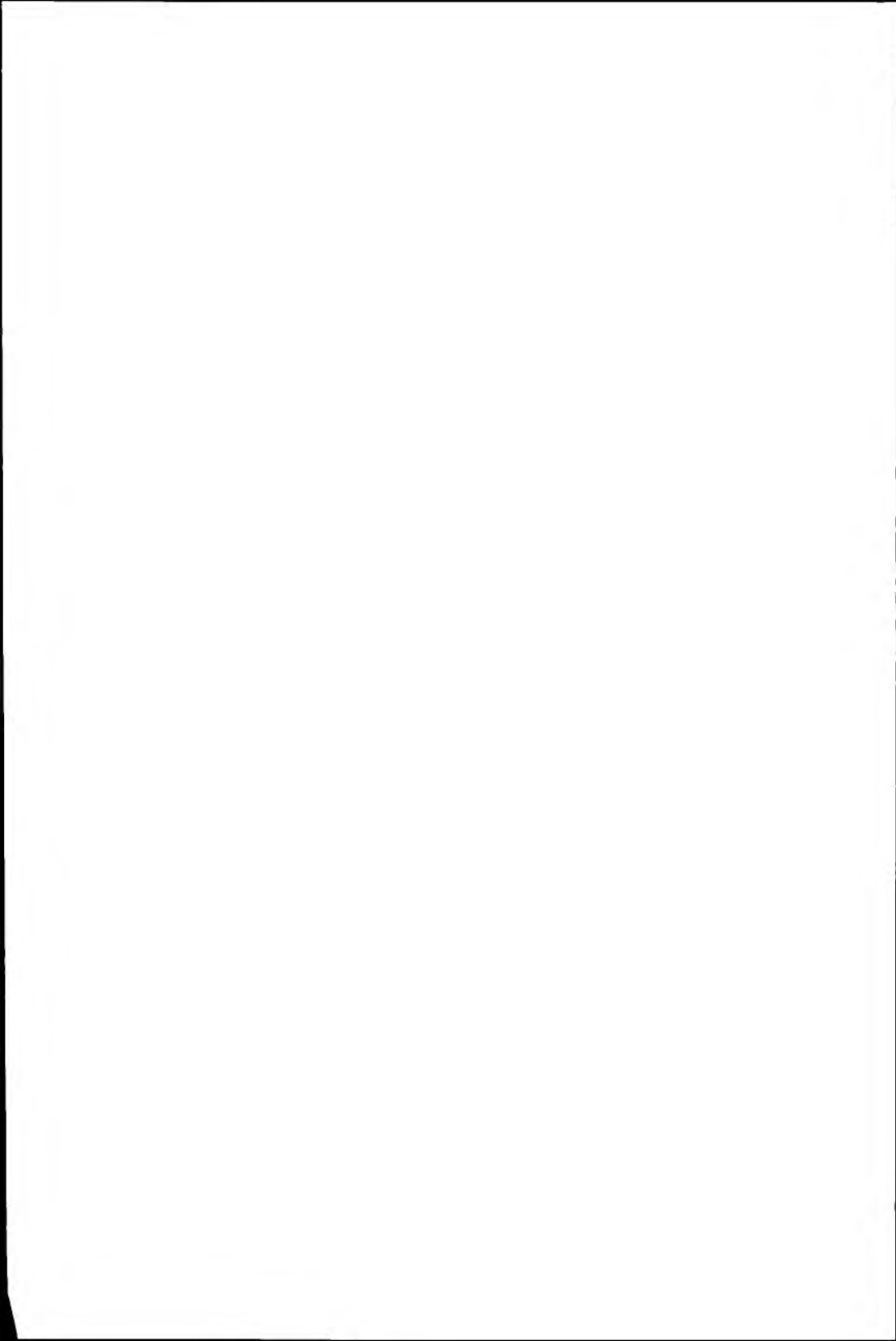
BALANCE
pr. 31. december 2005

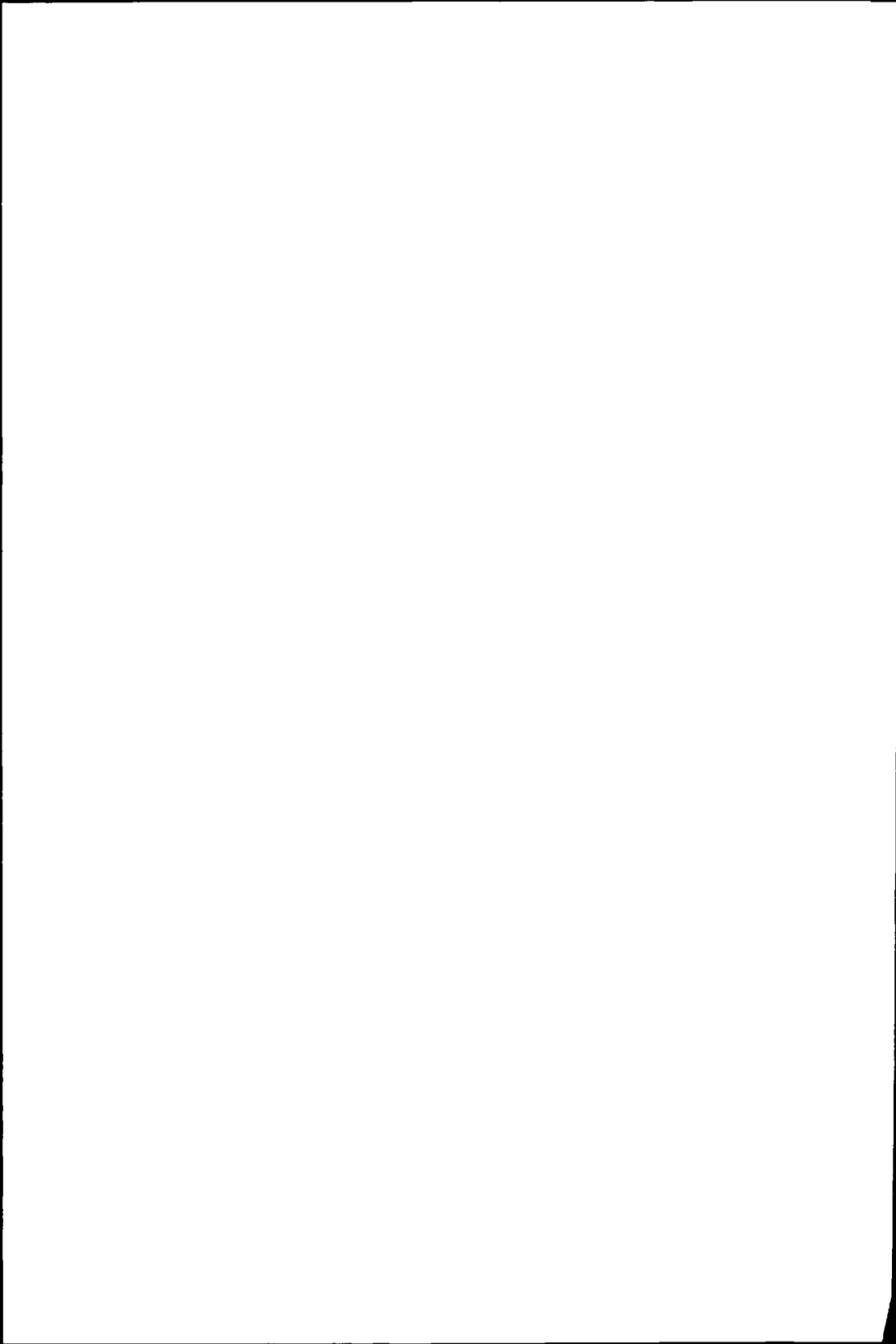
	kr.	31.12.2004 tkr.
AKTIVER		
Beholdning skrifter	60.307	28
Debitorer	63.546	35
Tilgodehavende moms	157.662	63
Periodeafgrænsningsposter	186.425	20
Obligationer	1.499.827	968
Likvide beholdninger	<u>318.864</u>	<u>443</u>
AKTIVER I ALT	<u>2.286.631</u>	<u>1.557</u>
 PASSIVER		
Ikke disponerede midler	545.013	
Årets resultat	<u>148.677</u>	693.677
<i>Hensættelser primo:</i>		
Det sønderjyske landbrugs historie	250.000	
Det sønderjyske landbrugs historie	100.000	
Sønderjyllands historie	500.000	
Kommende års udgivelser	<u>150.000</u>	900.000
EGENKAPITAL PR. 31. DECEMBER 2005	<u>1.593.690</u>	<u>1.445</u>
Kreditorer	120.333	27
Skyldige omkostninger	<u>572.608</u>	<u>85</u>
KORTFRISTET GÆLD IALT	<u>692.941</u>	<u>112</u>
PASSIVER IALT	<u>2.286.631</u>	<u>1.557</u>

Vi har revideret foranstående regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland.
Vor revision har ikke givet anledning til bemærkninger.

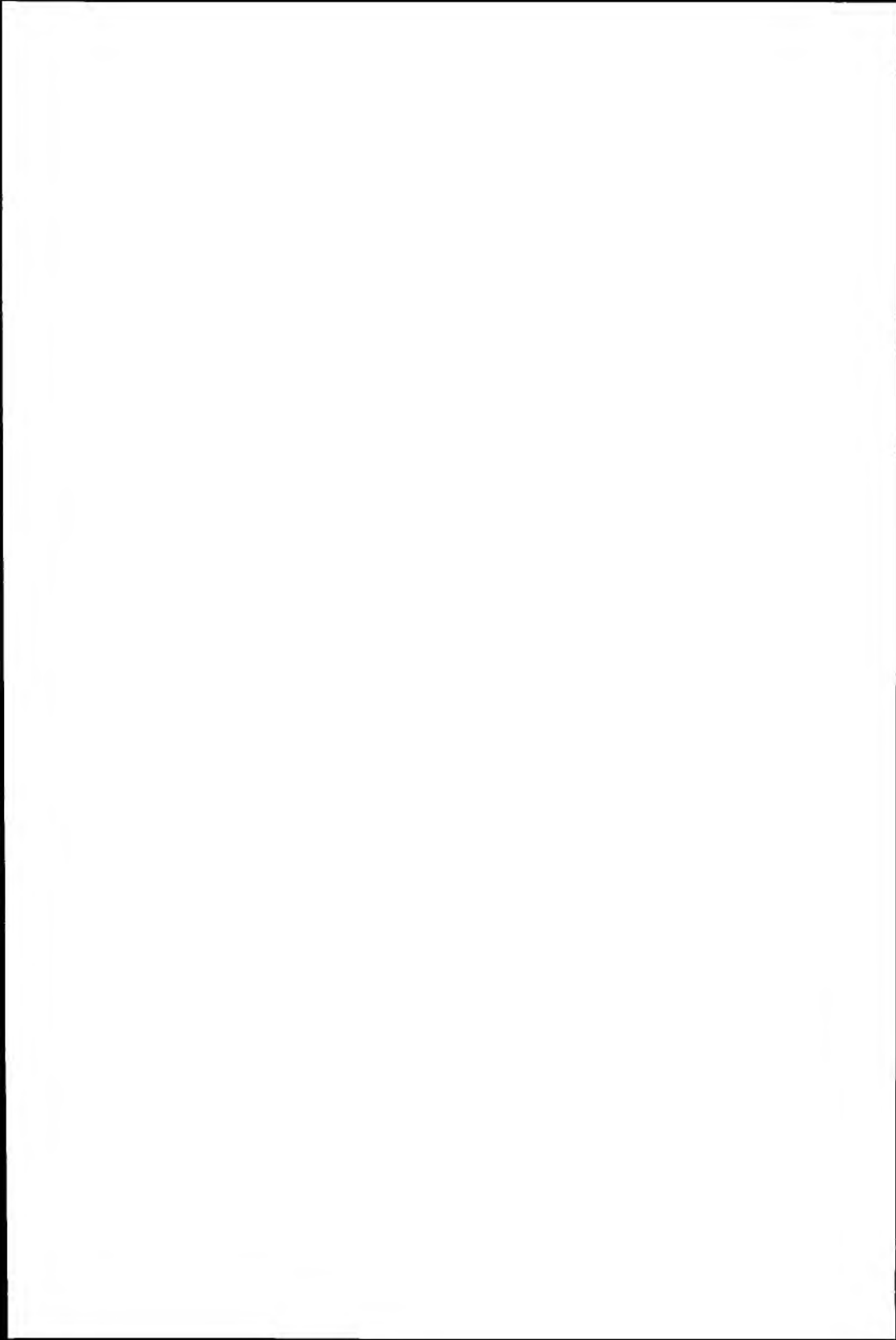
sign. Julius Beier og Frede Rudolph

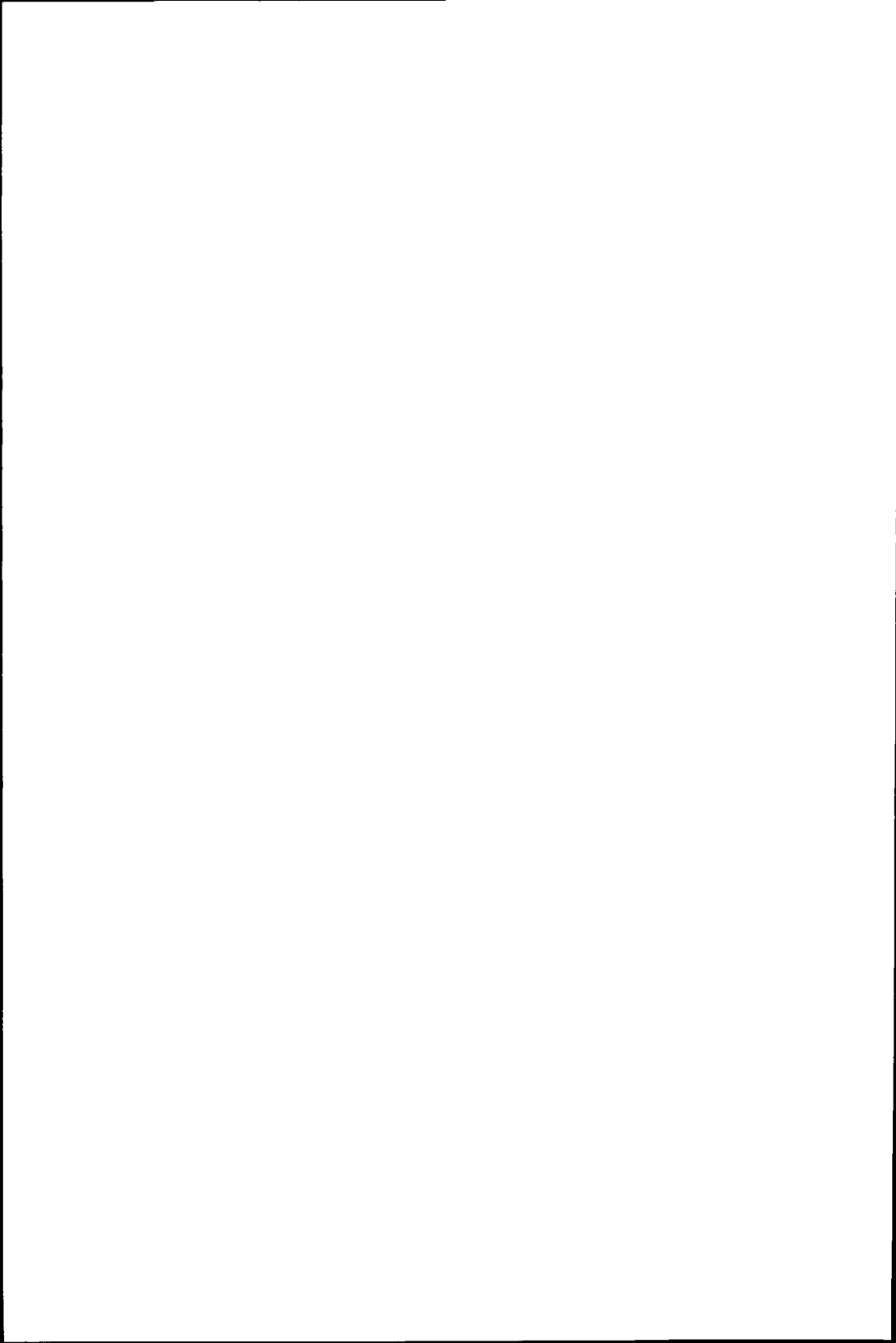

Artikler

Linda Nikolajsen
Krigsfanger bag jerntæppet.
Danske sydslesvigere i sovjetisk
fangenskab 1939-1955

Lars N. Henningsen
Byerne i Slesvig ca. 1700-1830
– en variant af dansk købstadshistorie

Axel Johnsen
Martyriet Sydslesvig.
Danske grænseaktivisters billede
af Sydslesvig 1945-1950

Peter Thaler
Mellem Slesvig og Slovenien.
Subjektiv identitetsdannelse i et
sammenlignende perspektiv

Anton Marckmann
De tyske undervandsbåde på bunden af Hørup Hav.
2. Verdenskrigs vraggods

Hans Schultz Hansen
Den tidlige industrialisering i
hertugdømmet Slesvig 1830-1864

Historisk Samfund for Sønderjylland

www.hssdj.dk